

ภูมิปัญญาล้านนา ในมิติวัฒนธรรม

บรรณาธิการ:
ดร.ยิ่งยง
เทพประเสริฐ
อรุณรัตน์
วิเชียรเขียว

สนับสนุนโดย สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ

ภูมิปัญญาล้านนาในมิติวัฒนธรรม

เป็นการประมวลองค์ความรู้ท้องถิ่นล้านนาในมิติวัฒนธรรม
โดยคณะครูโรงเรียนมัธยมศึกษาในจังหวัดภาคเหนือตอนบน

ยิ่งยง เทาประเสริฐ
อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว
บรรณาธิการ

ISBN: 974-7102-61-7

จัดพิมพ์เผยแพร่โดย

คณะอนุกรรมการวิจัยวัฒนธรรมภาคเหนือ
ธันวาคม พ.ศ. 2542

สนับสนุนทุนวิจัยโดย

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ
ประจำปี พ.ศ. 2541

โครงการวิจัยเรื่อง

“การประมวลองค์ความรู้ท้องถิ่นในมิติวัฒนธรรม”

คณะผู้วิจัย

ดร.อานันท์ กาญจนพันธ์ุ	ประธานโครงการฯ	(มหาวิทยาลัยเชียงใหม่)
ดร.ยิ่งยง เทาประเสริฐ	รองประธานโครงการฯ	(สถาบันราชภัฏเชียงราย)
อาจารย์ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว	รองประธานโครงการฯ	(สถาบันราชภัฏเชียงใหม่)
อาจารย์ ปริญญา กายสิทธิ์	ทีมงานวิจัย	(ร.ร.สามัคคีวิทยาคม 2 จ.เชียงราย)
อาจารย์ เตือนใจ ไชยศิลป์	ทีมงานวิจัย	(ร.ร.ป่าแดดวิทยาคม จ.เชียงราย)
อาจารย์ เกษม ดวงงาม	ทีมงานวิจัย	(ร.ร.ศึกษาสงเคราะห์แม่จัน จ.เชียงราย)
อาจารย์ สมพงษ์ สุพงษ์	ทีมงานวิจัย	(ร.ร.แม่จันวิทยาคม อ.แม่จัน จ.เชียงราย)
อาจารย์ บรรจง วงศ์ราษฎร์	ทีมงานวิจัย	(ร.ร.พะเยาพิทยาคม จ.พะเยา)
อาจารย์วุฒิกกร พัทธ์ภัทรรัตนพงศ์	ทีมงานวิจัย	(ร.ร.พะเยาพิทยาคม จ.พะเยา)
อาจารย์ กุหลาบ วัฒนานันท์	ทีมงานวิจัย	(ร.ร.สตรีวัฒโนทัยพายัพ จ.เชียงใหม่)
อาจารย์ ศิริรัตน์ อาศนะ	ทีมงานวิจัย	(ร.ร.สตรีวัฒโนทัยพายัพ จ.เชียงใหม่)
อาจารย์ จงดี วงศ์จอมพร	ทีมงานวิจัย	(ร.ร.เรยีนาเชลี วิทยาลัย จ.เชียงใหม่)
พระอธิการอดิศักดิ์ ปญญาวุโรและคณะ	ทีมงานวิจัย	(วัดสันกำแพง อ.สันกำแพง จ.เชียงใหม่)
อาจารย์ ระดม อินแสง	ทีมงานวิจัย	(ร.ร.เวียงสาวิทยาคม อ.สา จังหวัดน่าน)
อาจารย์ สมเจตน์ วิมลเกษม	ทีมงานวิจัย	(ร.ร.สตรีศรีน่าน จังหวัดน่าน)
อาจารย์ โทศล กันธะรส	ทีมงานวิจัย	(ร.ร.ราชประชานุเคราะห์ 22 จ.แม่ฮ่องสอน)

คำนำ

ภูมิปัญญาล้านนาในมิติวัฒนธรรม เป็นการนำเสนอผลสรุปของการวิจัยเรื่อง การประมวลองค์ความรู้ท้องถิ่นในมิติวัฒนธรรม ซึ่งเป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพที่ได้ดำเนินการในรูปแบบเครือข่ายการวิจัยในด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น ระหว่างนักวิจัยอาวุโสในสถาบันการศึกษา กับนักวิจัยรุ่นใหม่ของโรงเรียนมัธยมศึกษา ในภาคเหนือตอนบน (ล้านนา) ทั้งนี้เพื่อจะเสริมสร้างนักวิจัยด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นที่อยู่ในพื้นที่ โดยเฉพาะบุคลากรทางการศึกษา เพื่อจะนำไปสู่กระบวนการเรียนรู้ของเยาวชน ที่ควรเรียนรู้จากสิ่งที่อยู่รอบตัว โดยมีองค์ความรู้ท้องถิ่นเป็นฐานของการเรียนรู้ในวิชาทั่วไป หรือองค์ความรู้สากล เพื่อจะมีพื้นฐานทางวัฒนธรรมของตนที่แข็งแกร่งพอที่จะยืนหยัดอยู่ได้ในสังคมยุคไร้พรมแดน

ขณะเดียวกัน ก็เป็นการประมวลองค์ความรู้ท้องถิ่น ให้เป็นหลักแหล่งและเป็นระบบที่ชัดเจน ง่ายต่อการเรียนรู้ หรือนำไปประยุกต์เพื่อรับใช้สังคมยุคใหม่ ทั้งที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน หรือที่สืบทอดมาจากบรรพชน ซึ่งกำลังถูกละเลยและสูญหายไปเรื่อยๆ พร้อมๆ กับผู้รู้ท้องถิ่น หรือปราชญ์ชาวบ้าน ที่ล้มหายตายจากไปตามอายุขัย ขณะเดียวกัน ก็เป็นการพัฒนาองค์ความรู้ท้องถิ่นให้ร่วมสมัยและนำแก่นความรู้ไปแก้ไขปัญญาใหม่ๆ ของสังคม

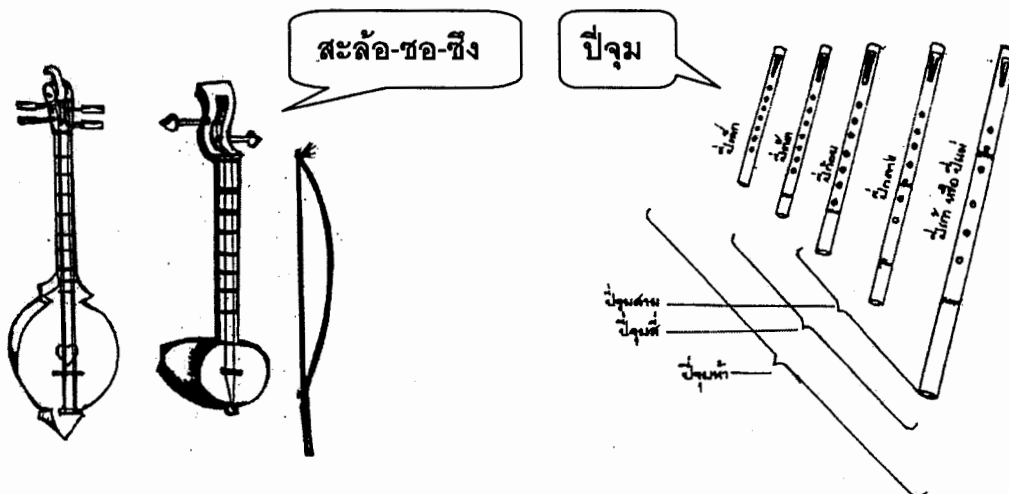
โครงการวิจัยนี้ จึงได้ระดมผู้ที่มีความสนใจด้านองค์ความรู้ท้องถิ่นในพื้นที่ที่ตนทำงานอยู่ มาร่วมกันเป็นเครือข่ายการวิจัยในมิติวัฒนธรรม โดยเริ่มตั้งแต่ การเรียนรู้ร่วมกันกับนักวิจัยอาวุโส ในการพัฒนาประเด็น/หัวข้อวิจัย กระบวนวิธีวิจัย และการวิเคราะห์-สังเคราะห์ผลการวิจัย โดยพยายามเน้นความสัมพันธ์เชื่อมโยงที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น หรือระหว่างท้องถิ่นในลักษณะที่เป็นเครือข่ายรูปแบบต่างๆ บนพื้นฐานของคุณค่า/คุณธรรม/ภูมิปัญญาของท้องถิ่น ที่สามารถจะสะท้อนจาก ภาษิต ตำนาน นิทาน เรื่องเล่า มุกขปาถะ ตำนาน ประดิษฐ์กรรม โบราณวัตถุ หรือประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น รวมทั้งความพยายามที่จะเชื่อมโยงเครือข่าย คุณค่า ภูมิปัญญา บริบททางสังคม วิถีชีวิต และประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นที่ศึกษา ซึ่งจะช่วยให้มองเห็นความสำคัญของท้องถิ่นที่เป็นองค์รวมอย่างเป็นระบบทั้งหมด

จากความพยายามดังกล่าว ทีมงานวิจัยจึงมาจากโรงเรียนมัธยมศึกษาหลายจังหวัด ได้แก่ เชียงราย เชียงใหม่ พะเยา น่าน และแม่ฮ่องสอน โดยได้เลือกศึกษาในประเด็นที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม เช่น คนเชียงราย:ความหลากหลายทางชาติพันธุ์, ปู่อาจารย์:ภูมิปัญญาในการเลือกสรรบุคคลสาธารณะของล้านนา, จ้อย-ซอ:สื่อสาระบันเทิงและการสืบทอดของคนล้านนา, พรรณไม้มงคลในวิถีชีวิตของไทยลุ่มน้ำคำ, วัฒนธรรมหินทรายเมืองพะเยา, เวียงล่อ:เมืองอกแตก, ธุรกิจชุมชนสันกำแพง, อบต.ฮักเมืองน่านกับอุทยานมัจฉา, วัฒนธรรมแข่งเรือเชื่อมโยงสังคมลุ่มน้ำน่าน, เมืองปาย :ชุมชนชาติพันธุ์ตั้งแต่อดีต, ภูมิปัญญาการทอผ้าของชาวไทเขินและการอยู่ร่วมกับธรรมชาติของชาวปกากะญอ, เป็นต้น โดยนำเสนอในเชิงวิเคราะห์และความเรียงอย่างสั้น เพื่อให้เข้าใจถึงแก่น และคุณค่าของภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่สามารถจะนำไปอธิบาย/ทำความเข้าใจกับการแก้ปัญหาใหม่ๆ ได้

บรรณาธิการ

สารบัญ

เรื่อง		หน้า
1	การประมวลองค์ความรู้ท้องถิ่นในมิติวัฒนธรรมเพื่อเป็นฐานแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน	1
2	คนเชียงใหม่: ความหลากหลายทางชาติพันธุ์	7
3	ป้ออาจารย์: ภูมิปัญญาในการเลือกสรรบุคคลสาธารณะของชาวล้านนา	33
4	จ้อย-ซอ: สื่อสารบันเทิงและการสืบทอดของคนล้านนา	59
5	พรรณไม้มงคลในวิถีชีวิตของไทยลุ่มน้ำคำ	79
6	วัฒนธรรมหินทรายเมืองพะเยา	97
7	เวียงลอ: เมืองอกแตก	113
8	ธุรกิจชุมชนสันกำแพง	123
9	อบต. ฮักเมืองน่านกับอุทยานมัจฉา	149
10	วัฒนธรรมแข่งเรือเชื่อมโยงสังคมลุ่มน้ำน่าน	171
11	เมืองปาย: ชุมทางชาติพันธุ์ตั้งแต่อดีต	183
12	ภูมิปัญญาการทอผ้าของชาวไทเขิน	203
13	การอยู่ร่วมกับธรรมชาติของชาวปกากะญอ	219

ภูมิปัญญาล้านนา - IV

1. การประมวลองค์ความรู้ท้องถิ่นในมิติวัฒนธรรม เพื่อเป็นฐานแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน

ความเป็นมา

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ได้แต่งตั้งคณะกรรมการวิจัยวัฒนธรรมประจำภาคต่างๆ ทั่วประเทศ สำหรับคณะกรรมการวิจัยภาคเหนือที่ประชุมมีมติร่วมกันว่า นโยบายหลักเกี่ยวกับงานวิจัยในภาคเหนือ ประการแรกคือ การส่งเสริมและพัฒนาคุณภาพนักวิจัยในท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะสร้างนักวิจัยรุ่นใหม่ ได้แก่ครูอาจารย์ซึ่งมีหน้าที่สอนวิชา “ท้องถิ่นศึกษา” หรือ “บ้านเมืองของเรา” ครูเหล่านี้ส่วนใหญ่ยังขาดประสบการณ์ในการวิจัยหรือการศึกษาหาความรู้และภูมิปัญญาในท้องถิ่น ในขณะที่เดียวกันกระทรวงศึกษาธิการก็ไม่อาจจะสร้างตำราเกี่ยวกับเรื่องท้องถิ่นได้ คณะกรรมการจึงเห็นเป็นความจำเป็นต้องช่วยเสริมและสร้างนักวิจัยท้องถิ่น ประการที่สอง คณะกรรมการวิจัยจะขยายการวิจัยที่ทำออกไปสู่ชุมชนต่างๆ ในลักษณะเป็นการศึกษาทั้งระบบหรือเป็น “เครือข่าย” ทั่วภาคเหนือ ประการที่สาม จะส่งเสริมให้นักวิจัยในท้องถิ่นรู้จักวิธีการรวบรวมและศึกษาวิเคราะห์ รวมทั้งสร้างและเผยแพร่องค์ความรู้พื้นฐาน เพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อการเรียนการสอนและการพัฒนาศักยภาพของชุมชน ด้วยนโยบายดังกล่าวข้างต้น คณะกรรมการวิจัยวัฒนธรรมภาคเหนือจึงสร้างเครือข่ายการวิจัยเรื่อง การประมวลองค์ความรู้ในมิติวัฒนธรรม โดยการสนับสนุนของสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ และเป็นที่มาของโครงการนี้

กระบวนการวิจัย

การประมวลองค์ความรู้ท้องถิ่นในมิติวัฒนธรรม เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพที่ได้ดำเนินการในรูปแบบของเครือข่ายการวิจัย ระหว่างนักวิจัยอาวุโสในสถาบันการศึกษา ร่วมกับนักวิจัยรุ่นใหม่ของโรงเรียนมัธยมศึกษาในภาคเหนือตอนบน (ล้านนา) โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนานักวิจัยภูมิปัญญาท้องถิ่นที่อยู่ในพื้นที่ และประมวลองค์ความรู้ท้องถิ่นให้เป็นหลักแหล่งและเป็นระบบที่ชัดเจน ง่ายต่อการเรียนรู้และการนำไปประยุกต์ใช้ในสังคมยุคใหม่ โดยใช้มิติวัฒนธรรมเป็นกรอบในการศึกษา ได้แก่การทำความเข้าใจกับองค์ความรู้ท้องถิ่น ด้วยการอธิบายปรากฏการณ์/เหตุผล/ข้อเท็จจริง จากวิถีคิดของชาวบ้าน หรือมุมมองของชาวบ้านอย่างลุ่มลึก ที่เชื่อมโยงไปถึงภูมิหลังและบริบททางสังคม-วัฒนธรรม-สิ่งแวดล้อมทั้งระบบอย่างเป็นองค์รวม โดยคำนึงถึงความหลากหลาย การมีพลวัตร การคงอยู่ได้ และการปรับตัวเป็นสำคัญ

รวมทั้งทำการวิเคราะห์และสังเคราะห์องค์ความรู้ท้องถิ่นให้เป็นระบบ โดยเน้นถึงความสัมพันธ์เกี่ยวโยงที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น หรือระหว่างท้องถิ่นในลักษณะที่เป็นเครือข่ายรูปแบบต่างๆ บนพื้นฐานของคุณค่า คุณธรรม หรืออุดมการณ์อันสูงส่งที่สามารถจะสะท้อนจาก ภาษิต ตำนาน นิทาน เรื่องเล่า

ความรู้ในท้องถิ่นที่ตนอาศัยอยู่หรือทำงานอยู่ ภายใต้กรอบการวิจัย “การประมวลองค์ความรู้ท้องถิ่น ในมิติวัฒนธรรม” จำนวน 12 เรื่อง ซึ่งมีสาระสำคัญสรุปได้ ดังนี้

1. คนเชียงราย: ความหลากหลายทางชาติพันธุ์

โดย อาจารย์ปริญญา กายสิทธิ์ (ร.ร สามัคคีวิทยาคม 2 อำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย)

จากภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของเชียงราย ที่พัฒนาสืบเนื่องกันมานานกว่า 700 ปี เป็นเมืองหน้าด่านและเมืองยุทธศาสตร์ที่อุดมสมบูรณ์ถึง 7 สายน้ำ 35 ชุนเขา และพื้นที่ราบระหว่างขุนเขาเหล่านั้น จึงมีกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ อาศัยอยู่มาแต่โบราณกาลก่อนประวัติศาสตร์ และเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ตามอิทธิพลการครอบครองระหว่างไทยกับพม่า จึงมีการเคลื่อนย้ายถ่ายเทและอพยพของประชากรสูงเป็นระลอกในแต่ละยุค ทำให้มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์มากที่สุดเมืองหนึ่ง จนกลายเป็น 30 ชาติในเชียงราย การเปลี่ยนแปลงทำให้เกิดการแทนที่ของอิทธิพลทางชาติพันธุ์ในแต่ละยุค จนเป็นวัฏจักรทางประวัติศาสตร์ที่สืบมาแม้แต่ในยุคปัจจุบัน

2. ปู่อาจารย์: ภูมิปัญญาการเลือกสรรบุคคลสาธารณะของชาวล้านนา

โดย อาจารย์เตือนใจ ไชยศิลป์ (ร.ร ป่าแดดวิทยาคม อำเภอป่าแดด จังหวัดเชียงราย)

ปู่อาจารย์ (ปู่จารย์) หรือ มัคคทายก เป็นบุคคลสำคัญที่ทำหน้าที่เป็นหัวหน้าในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาในวัดและประกอบพิธีอื่นๆ ในหมู่บ้าน ซึ่งชาวบ้านต้องพึ่งพา เช่น การสืบชะตา เรียกขวัญ ปู่อาจารย์จึงเป็นผู้นำชุมชน โดยเฉพาะด้านจิตวิญญาณของชาวบ้าน การได้มาซึ่งปู่อาจารย์นับเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านในการเลือกสรรบุคคลสาธารณะ ซึ่งตรงกับบริบทการเลือกผู้แทนระดับต่างๆ ในระบบประชาธิปไตยปัจจุบัน แต่ภูมิปัญญาเดิมไม่ได้แก้ปัญหาในเรื่องการซื้อสิทธิ์ขายเสียง

3. จ้อย-ขอ: สื่อสารบันเทิงและการสืบทอดของคนล้านนา

โดย อาจารย์เกษม ดวงงาม (ร.ร. ศึกษาสงเคราะห์แม่จัน อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย)

จากผลของการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย ทำให้เกิดการหลงไหลเข้ามาของวัฒนธรรมตะวันตกดนตรีและการขับพื้นบ้านที่เรียกว่า “จ้อย” และ “ขอ” ได้รับผลกระทบจากวัฒนธรรมสมัยใหม่ จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนเนื้อหา ท่วงทำนอง และเครื่องดนตรีบางชิ้น เพื่อให้สามารถสืบทอดและดำรงอยู่ได้ท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลง ซึ่งเป็นบทเรียนของการเรียนรู้และการปรับตัวเพื่อความอยู่รอด

4. พรรณไม้มงคลในวิถีชีวิตของไทยลื้อลุ่มน้ำคำ

โดย อาจารย์สมพงษ์ สุพงษ์ (ร.ร. แม่จันวิทยาคม อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย)

ชาวไทยลื้อเป็นกลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มหนึ่งที่ตั้งถิ่นฐานบนฝั่งแม่น้ำคำ ที่ยังคงดำรงรักษาวัฒนธรรมความเป็นไทยไว้อย่างต่อเนื่อง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาของชาวไทยลื้อที่สามารถปรับตัวให้รับใช้ชุมชนไทยได้ในยุคปัจจุบัน โดยเฉพาะการปลูกพรรณไม้มงคลในบ้าน ซึ่งยังคงสอดคล้องกับความเชื่อ

4 ภูมิปัญญาล้านนา

ในการสร้างความมั่นใจจากศิริมงคลของพรรณไม้มงคล ตลอดจนการอาศัยพรรณไม้มงคลเหล่านี้ในบทบาททางด้านเศรษฐกิจชุมชนยุคใหม่

5. วัฒนธรรมหินทรายเมืองพะเยา

โดย อาจารย์บรรจง วงศ์ราษฎร์ (ร.ร. พะเยาพิทยาคม อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา)

นักโบราณคดีและนักศิลปกรรมได้กำหนดอายุเมืองพะเยาจากศิลปกรรมหินทรายว่า เมืองพะเยามีอายุเก่าแก่มากนับพันปี อย่างน้อยร่วมสมัยกับอาณาจักรหริภุญไชย วัฒนธรรมหินทรายในเมืองพะเยาเป็นสิ่งที่ช่วยให้ชาวพะเยาภาคภูมิใจในความเจริญรุ่งเรืองที่บรรพบุรุษของตนได้สร้างสรรค์ไว้ ชาวพะเยาจึงได้พยายามศึกษาและสืบทอดวัฒนธรรมหินทรายให้ยั่งยืนสืบไปคู่กับเมืองพะเยา โดยเฉพาะการสืบสานองค์ความรู้ในด้านต่างๆ จากการใช้ประโยชน์ของหินทราย

6. เวียงลอ: เมืองอกแตก

โดย อาจารย์วุฒิกิจ พิทักษ์รัตนพงศ์ (ร.ร. พะเยาพิทยาคม อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา)

เวียงลอ เป็นเมืองสำคัญในประวัติศาสตร์ของเชียงรายและล้านนา เป็นเมืองอุดมสมบูรณ์มาก มีแม่น้ำอิงไหลผ่ากลางเมือง จนถูกเรียกเป็นเมืองอกแตก ได้ผ่านประวัติศาสตร์อันยาวนานและเคยเป็นเวียงร้างเนื่องจากถูกแย่งชิงยึดครองและทอดทิ้งเช่นเดียวกับเชียงราย ปัจจุบันเวียงลอได้ฟื้นฟูเป็นบ้านและเป็นชุมชนที่มีความมั่งคั่งทางด้านการเกษตร ทุ่งลอเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญแห่งหนึ่งของพะเยา ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับเวียงลอ เป็นบทเรียนที่สำคัญต่อการปรับตัวและอยู่รอดของชุมชน

7. ฐรกีชุมชนสันกำแพง

โดย อ.กุหลาบ วัฒนานิวัด และอ.ศิริรัตน์ อาสนะ (ร.ร.สตรีวัฒโนทัยพายัพ อ.เมือง เชียงใหม่)

สันกำแพงเป็นที่รู้จักของชาวไทยและต่างประเทศ เพราะมีชื่อเสียงในเรื่องหัตถกรรมพื้นบ้าน เช่น การทำร่มกระดาษสาและการทอผ้าไหม ในสถานการณ์ที่มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว ชาวสันกำแพงได้เรียนรู้และปรับตัว ด้วยการรวมกลุ่มและเสริมสร้างศักยภาพของชุมชนให้สามารถต่อสู้กับภัยเศรษฐกิจได้ เช่น การรวมกลุ่มช่างแกะสลัก กลุ่มทำร่ม กลุ่มแปรรูปอาหาร และกลุ่มออมทรัพย์ ฯลฯ ชาวสันกำแพงอาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สั่งสมมาในอดีตเกี่ยวกับการรวมกลุ่มในหมู่บ้านดั้งเดิมของเขา เช่น กลุ่มเหมืองฝาย กลุ่มหัววัด ฯลฯ ทุกคนจะคุ้นเคยกับการสังกัดกลุ่มในชุมชน เมื่อเกิดปัญหาขึ้น ก็จะช่วยเหลือเกื้อกูลและเอื้ออาทรกัน แก้ปัญหาร่วมกัน การรวมกลุ่มและปรับตัวตามบริบทที่เปลี่ยนไปของสังคม ทำให้ชาวสันกำแพงสามารถบริหารจัดการธุรกิจสมัยใหม่บนพื้นฐานวัฒนธรรมเดิมได้อย่างกลมกลืนและมีประสิทธิภาพ

8. อบต.ฮักเมืองน่านกับอุทยานมัจฉา

โดย อาจารย์ระดม อินแสง (ร.ร. เวียงสาพิทยาคม อำเภอเวียงสา จังหวัดน่าน)

บนพื้นฐานในบริบททางวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม ชาวเมืองน่านได้รวมตัวกันจนเกิดประชาสังคมน่านในการอนุรักษ์วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม แม้แต่องค์กรปกครองท้องถิ่นยุคใหม่อย่างองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ยังต้องปรับตัวให้เป็นส่วนหนึ่งของกระแสประชาสังคมน่าน อันเป็นปรากฏการณ์ที่อำนาจรัฐต้องปรับตัวเข้าหาอำนาจประชาชนได้อย่างชัดเจน ซึ่งเป็นการสวนทางกับปรากฏการณ์ทั่วไปที่อำนาจประชาชนมักจะต้องถูกรวบงำและปรับเข้าหาอำนาจรัฐ ซึ่งกรณีตัวอย่างการอนุรักษ์พันธุ์ปลาลุ่มน้ำน่านที่อำเภอเวียงสา (อุทยานมัจฉา) เป็นบทเรียนของการปรับตัวดังกล่าว

9. วัฒนธรรมแข่งเรือเชื่อมโยงสังคมลุ่มน้ำน่าน

โดย อาจารย์สมเจตน์ วิมลเกษม (ร.ร. สตรีศรีน่าน อำเภอเมือง จังหวัดน่าน)

การแข่งเรือเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญของชาวน่านที่สืบสานต่อเนื่องกันมาเป็นเวลานานกว่าสองร้อยปี โดยอาศัยแม่น้ำน่านเป็นสายใยเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนในลุ่มแม่น้ำน่าน การสร้างเรือเพื่อนำไปเป็นเรือแข่งนั้นมีหลายขั้นตอน นับตั้งแต่เลือกหาไม้ในป่าเพื่อนำมาขุดเรือ โกลนเรือ เมื่อสร้างเสร็จจะมีการสู่ขวัญเรือแข่งนั้นด้วยขลุ่ย เรือแข่งที่สร้างขึ้นเป็นผลงานและสมบัติกลางของชาวบ้านทุกคน และเมื่อนำเรือไปแข่งขันกับเรือจากหมู่บ้านอื่นแล้ว เรือจะเป็นตัวแทนและความสามัคคีของชาวบ้านทั้งหมู่บ้าน นับว่าประเพณีแข่งเรือในแม่น้ำน่านเป็นสายใยสร้างความสัมพันธ์ของชุมชนลุ่มแม่น้ำน่าน สะท้อนให้เห็นถึงการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นไปเสริมสร้างความสามัคคีได้อย่างชาญฉลาด

10. เมืองปาย: ชุมทางชาติพันธุ์ตั้งแต่อดีต

โดย อาจารย์ โกลล กันธะรส (ร.ร. ราชประชานุเคราะห์ 22 อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน)

เมืองปาย หรือปัจจุบันคือบริเวณที่ตั้งที่ทำการอำเภอปาย จากหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีพบว่าเมืองปายเป็นเมืองโบราณ มีอายุอย่างน้อยประมาณ 400-500 ปีมาแล้ว เมืองปายได้ร้างไปในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น หรือประมาณร้อยปีเศษ และต่อมาได้ฟื้นฟูเมืองปายให้เป็นบ้านเมืองใหม่ เมืองปายได้พัฒนาเป็นชุมทางการค้าระหว่างเมืองเชียงใหม่และแม่ฮ่องสอน มีกลุ่มชาติพันธุ์หลายกลุ่มมาอาศัยอยู่ร่วมกันอย่างสันติ กลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มใหญ่ได้แก่ ชาวไทยวน (คนเมือง) และชาวไทใหญ่ ปัจจุบันความเจริญสมัยใหม่ได้หลั่งไหลเข้าไปในเมืองปายทำให้ชาวเมืองปายทุกกลุ่มต้องปรับตัวและพร้อมกันรับความเจริญสมัยใหม่ที่มีทั้งผลดีและผลเสียต่อชุมชนและชาวเมืองปาย

11. ภูมิปัญญาการทอผ้าของไทยเงิน

โดย พระอธิการอดิศักดิ์ ปัญญาวุโร และคณะ (วัดสันกำแพง อำเภอสันกำแพง จ.เชียงใหม่)

หมู่บ้านสันกำแพง อำเภอสันกำแพง เชียงใหม่ เป็นหมู่บ้านของชาวไทยเงินที่อพยพมาจากรัฐชาน ประเทศพม่าเมื่อประมาณ 150 ปีที่ผ่านมา ชาวไทยเงินที่บ้านสันกำแพงได้ดำเนินชีวิตตามขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวไทยเงินตลอดมา เมื่อความเจริญสมัยใหม่ได้หลั่งไหลเข้าสู่หมู่บ้านสันกำแพง ทำให้ชาวบ้านต้องปรับตัวและได้รวมกลุ่มและอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมของชาวไทยเงินไว้

6 ภูมิปัญญาล้านนา

อย่างเหนียวแน่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มทอผ้าได้ปรับตัวเข้ากับกระแสวัฒนธรรมสมัยใหม่หรือทุนนิยม การปรับตัวได้อาศัยพื้นฐานมรดกทางวัฒนธรรมการทอผ้าที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษของชาวไทยเงินในอดีต สูการเป็นเศรษฐกิจชุมชนสมัยใหม่

12. การอยู่ร่วมกับธรรมชาติของคนปกากะญอ

โดย อาจารย์จงดี้ วงศ์จอมพร (ร.ร. เรยีนาเชรี วิทยาลัย อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่)

ปกากะญอ หรือ ที่คนเมืองและเอกสารรัศมีภิโรบลานเรียกว่า "ยาง" เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีประวัติศาสตร์ของตนเองยาวนานไม่น้อยกว่าคนเชียงใหม่ ชาวปกากะญอจะตั้งถิ่นฐานทั้งที่ราบและบนเชิงเขา มีประเพณีและวัฒนธรรมของตนเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัฒนธรรมเกี่ยวกับการใช้ป่าและการอนุรักษ์ป่า ปัจจุบันกระแสความเจริญได้หลั่งไหลเข้าสู่ชุมชนของชาวปกากะญอ ทำให้ชาวปกากะญอต้องปรับตัวให้ทันต่อกระแสความเจริญ พร้อมกันนั้นชาวปกากะญอก็ต้องสืบทอดและอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมของกลุ่มตนไว้ด้วย

กรณีศึกษาองค์ความรู้ท้องถิ่นทั้ง 12 เรื่อง เป็นกรณีตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงศักยภาพในการเรียนรู้และการปรับตัวของบรรพชน เพื่อการอยู่รอดและอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างยั่งยืนและชาญฉลาด จนสืบสานเป็นมรดกทางวัฒนธรรมและอนุรักษ์ธรรมชาติไว้ให้แก่ลูกหลานถึงยุคปัจจุบัน ที่กำลังละทิ้งภูมิปัญญาของบรรพชนและทำลายธรรมชาติให้หมดไปอย่างรวดเร็วด้วยการบริโภคอย่างไม่ฉลาด

จากกรณีศึกษาทั้ง 12 เรื่อง ที่ได้ประมวลองค์ความรู้ท้องถิ่นในมิติวัฒนธรรมให้เป็นระบบ เป็นตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการปรับตัว เพื่อต่อสู้กับกระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคมโลก โดยให้มิติวัฒนธรรมชุมชนเป็นรากฐานของการเปลี่ยนแปลง เพื่อรองรับวิถีชีวิตใหม่อย่างชาญฉลาดและเป็นตัวของตัวเอง อันจะเป็นความหวังของประชาชน และเป็นภารกิจที่ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง พึงสังวรและหันหน้ามาร่วมมือกันอย่างจริงจัง เพื่อหาทางออกให้กับสังคมไทยในอนาคต โดยเฉพาะการเน้นให้เยาวชนของชาติได้รับวัคซีนทางวัฒนธรรม เพื่อจะเสริมสร้างภูมิคุ้มกันเชิงพลวัต ให้สามารถยืนหยัดดำรงเผ่าพันธุ์ของตนท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ที่ไหลเชี่ยวกลาด

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ในฐานะที่มีหน้าที่วิจัย ส่งเสริมและดำเนินการให้มีการใช้มิติทางวัฒนธรรม เพื่อการพัฒนาวิถีชีวิตที่ร่วมสมัยอย่างมีรากฐานที่มั่นคง ตามนโยบายแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 ดังนั้นผลการสนับสนุนโครงการวิจัยการประมวลองค์ความรู้ท้องถิ่นในมิติวัฒนธรรม จึงเป็นการให้โอกาสในการสร้างเครือข่ายท้องถิ่นศึกษาแก่ครูในท้องถิ่นให้มีขีดความสามารถในการวิจัย ศึกษารวบรวมและพัฒนาองค์ความรู้ท้องถิ่น จนสามารถนำองค์ความรู้ท้องถิ่น มาผลิตเป็นสื่อและกิจกรรมการเรียนรู้-การสืบทอดแก่เยาวชน ที่ผสมกลมกลืนกับกระแสการเปลี่ยนแปลงของประเทศและของโลก เพื่อสืบสานจรรโลงมรดกทางวัฒนธรรม เป็นภูมิदानทานให้คนรุ่นใหม่ได้ยืนหยัดในสังคมยุคใหม่สืบไป

2. คนเชียงราย: ความหลากหลายทางชาติพันธุ์

ปริญญา กายสิทธิ์

บทนำ

"บนแผ่นน้ำหนังดิน" แห่งเชียงราย มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์อันยาวนานเป็นที่ตั้งถิ่นฐานหลักแหล่งของผู้คน "สร้างบ้านแปงเมือง" มาหลายชั่วอายุคน แม้ว่าเมืองเชียงรายจะปรากฏนามในประวัติศาสตร์ ในปี พ.ศ. 1805 โดยพญามังราย เป็นผู้สร้างเมืองเชียงรายเป็นราชธานี แต่ดินแดนแห่งนี้มีร่องรอยของการตั้งชุมชนมาก่อนที่พญามังรายทรงสถาปนาเมืองเชียงราย

เมืองเชียงรายมีบทบาทและความสำคัญที่เปลี่ยนแปลงไปตามภาวะการณ์ทางประวัติศาสตร์ จากการเป็นราชธานี มาเป็นเมืองลูกหลวงและเมืองหน้าด่านชายเขตแดน เป็นฐานอำนาจของพม่าในการควบคุมหัวเมืองล้านนาไทย ในยุคที่พม่าปกครองกว่า 200 ปี บางครั้งในภาวะสงครามเชียงรายเป็นเมือง "บ้านห่าง นาสก" รกร้างว่างเปล่าผู้คนถูกกวาดต้อนและหลบหนีภัยสงคราม

ในเวลาต่อมาได้มีการ "ฟื้นบ้านฟูเมือง" ค่อยๆ เติบโตพัฒนาขึ้นจนกระทั่งปัจจุบันเป็นเมือง "เหนือสุดแห่งสยาม ชายแดนสามแผ่นดิน ถิ่นวัฒนธรรมล้านนา" เชียงรายเป็นศูนย์กลางแห่งความสัมพันธ์ในอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขงตอนบน (สี่เหลี่ยมเศรษฐกิจ) ไทย จีน ลาว และเมียนมาร์ เชียงรายกำลังปรับเปลี่ยนบทบาทจากเมืองหน้าด่านกลายเป็นประตูสู่ลุ่มน้ำโขงตอนบน

ลักษณะเด่นของเชียงรายที่น่าสนใจคือความหลากหลายทางชาติพันธุ์ สังคมที่ประกอบด้วย ความแตกต่างทางเชื้อชาติ วัฒนธรรม "คนเชียงราย" ได้สร้างสังคมที่มีลักษณะเฉพาะของตนเอง ประดุงบ้านหลอมทางวัฒนธรรมขนาดใหญ่ดังที่ บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ เคยศึกษาเรื่องสามสิบชาติในเชียงรายเมื่อ 40 กว่าปีที่ผ่านมา (บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ : 2493)

"คนเชียงราย" จึงประกอบด้วยบรรดาผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งกันอย่างไม่ขาดสาย เป็นบรรพบุรุษของคนเชียงรายในปัจจุบัน ซึ่งยังหลงเหลือสายใยของอดีตที่เป็นเค้าเงื่อนสืบสานเรื่องราวของกลุ่มชนเชื้อชาติต่าง ๆ

อย่างไรก็ตาม กระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรงและรวดเร็วในยุคโลกาภิวัตน์ โดยเฉพาะกระแสของวัฒนธรรมที่เป็นสากล มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่น ที่ผู้คนส่วนใหญ่กำลังสูญเสียอดีตของตน คนรุ่นใหม่กำลังถูกตัดขาดจากรากฐานทางสังคมและวัฒนธรรม บุพกาล ผู้คนกำลังสับสน งงง กับปัจจุบัน ไม่สามารถอธิบายกระบวนการ ที่เชื่อมโยงกับอดีต ตนเอง และชุมชนได้ ชุมชนจึงอ่อนแอ เกิดภาวะวิกฤตทางวัฒนธรรมและมีแนวโน้มที่จะรุนแรงยิ่งขึ้น

ด้วยเหตุนี้การเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมในยุคโลกาภิวัตน์ หากเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มิได้พัฒนามาจากรากฐานของตนเอง จะเป็นการเปลี่ยนแปลงที่นำไปสู่ความล่มสลาย การพัฒนาที่ยั่งยืนจึงต้องพัฒนาจากเนื้อแท้ของตนเอง

8 ภูมิปัญญาล้านนา

บทความนี้จะศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของกลุ่มชนในเชียงราย “คนเชียงราย” เป็นเป้าหมายสำคัญตั้งแต่การก่อตั้งชุมชนในยุคสร้างบ้านแปงเมือง ตลอดสมัยราชวงศ์มังราย (พ.ศ.1805-2101) สมัยอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า (พ.ศ.2101-2317) สมัยพม่า ยุคกอบกู้อิสรภาพในล้านนาไทยช่วยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น จนกระทั่งได้รับการยกฐานะเป็นจังหวัดหนึ่งของประเทศไทยในสมัยปัจจุบัน

การศึกษาเรื่อง “คนเชียงราย” จะนำเสนอภาพรวมของประวัติความเป็นมาของกลุ่มชน ลักษณะเด่นทางสังคม วัฒนธรรม การปรับตัวทางวัฒนธรรม ตลอดจนบริบทของสังคมวัฒนธรรม วิถีชีวิตและประวัติศาสตร์ที่เชื่อมโยงเครือข่ายในลักษณะขององค์รวม

ภูมิหลัง การสร้างบ้านแปงเมือง

“การสร้างบ้านแปงเมือง” เป็นกระบวนการทางสังคมวัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง เป็นกระบวนการซึ่งไม่ได้เกิดขึ้นแล้วก็หายไป แต่เป็นกระบวนการที่สืบเนื่องในภาคเหนือของประเทศไทย ซึ่งเต็มไปด้วยที่ราบในหุบเขา สลับซับซ้อน มีกระบวนการสร้างบ้านแปงเมืองมาเป็นเวลาช้านานแล้ว และสืบเนื่องอยู่ตลอดเวลา (ศรีศักร วัลลิโภดม : 2534)

ในเขตเชียงราย มีร่องรอยการอยู่อาศัยของมนุษย์ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ จากการขุดค้นทางโบราณคดี พบอาวุธหิน เครื่องมือเครื่องใช้ ทั้งในบริเวณที่ราบตามหุบเขา กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป ร่องรอยของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ที่เร่ร่อนล่าสัตว์เป็นอาหาร อาศัยอยู่ตามถ้ำ หรือบนที่สูง แล้วค่อยๆ เคลื่อนย้ายลงมาสู่เนินเขาเตี้ยๆ บนที่ราบลอนลูกคลื่น หรือที่ดอนน้ำท่วมไม่ถึง เริ่มทำการเพาะปลูกกลายเป็นสังคมกสิกรรมอย่างเต็มที่ มีการปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัย รู้จักการสร้างเครื่องมือเครื่องใช้ด้วยโลหะ เช่น สำริด และเหล็ก วิถีชีวิตของคนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายคงใช้ระยะเวลาที่ยาวนานพอสมควร ก่อนที่จะเริ่มต้นเข้าสู่สังคมแบบ “เมือง” ที่มีการขุดคูน้ำ ทำคันดิน สร้างบ้านแปงเมือง

หลักฐานที่สำคัญประการหนึ่งคือการพบร่องรอยของคันดิน คูดิน ตามเนินเขามากกว่า 100 แห่ง ในเขตจังหวัดเชียงราย และพบร่องรอยของการอยู่อาศัยของชุมชน กระจัดกระจายอยู่ทั่วไปตามบริเวณริมแม่น้ำหรือในหุบเขา น่าจะเป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นถึงการตั้งหลักฐานที่อยู่อาศัยของชุมชนในแถบนี้มานานแล้ว (พิสิฐ เจริญวงศ์ : 25-42, 2531)

แม้ว่าจะมีการค้นพบร่องรอยชุมชนโบราณมากมายในเขตเชียงรายแต่ยังไม่มีการศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการของชุมชนว่ามีวิวัฒนาการมาอย่างไร และมีกระบวนการสร้างบ้านแปงเมืองอย่างไร การค้นพบชุมชนโบราณในเขตจังหวัดเชียงรายจากการสำรวจหลักฐานบนภาพถ่ายทางอากาศ จำนวนทั้งสิ้น 108 แห่ง หรือประมาณครึ่งหนึ่งของชุมชนโบราณในเขตล้านนาทั้งหมด (ทิวา ศุภจรรยา : 2534) แห่งชุมชนโบราณเหล่านี้กระจัดกระจายอยู่ทั่วไปในบริเวณหุบเขาและบริเวณลุ่มแม่น้ำ เช่น แม่น้ำกก แม่น้ำลาว แม่น้ำจัน แม่น้ำคำ แม่น้ำอิง และแม่น้ำสาย

หลักฐานดังกล่าวข้างต้นเปรียบเสมือนภาพตัวต่อที่ยังไม่สมบูรณ์บางชิ้นได้ขาดหายไป และบางส่วนได้รับความสนใจเพียงร่องรอยของอดีตที่ปราศจากความหมาย เพราะการศึกษาเพียงทราบว่ามีอายุอยู่ในยุคสมัยใด แต่ความหมายที่แท้จริงคือการศึกษาเรื่องของ "คน" พัฒนาการของสังคมและวัฒนธรรม เรื่องราวทั้งหมดในอดีตจะไร้ความหมายหากไม่สามารถอธิบายถึงพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมได้

การศึกษาเรื่องราวเหล่านี้ยังมีข้อขัดแย้งที่ยังหาข้อยุติไม่ได้ เนื่องจากข้อจำกัดของหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ไม่อาจระบุแน่ชัดว่าในเขตเชียงใหม่ได้มีการสร้างบ้านแปงเมืองขึ้นมาตั้งแต่เมื่อใด หากยึดเอาหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรประเภทจารึก และหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวกับสถาปัตยกรรม ศิลปกรรม ซึ่งมีอายุไม่เกินพุทธศตวรรษที่ 19

ในขณะที่เรื่องราวที่กล่าวไว้ในตำนานต่างๆ เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานสิงหนวัติพงศาวดารโยนก ตำนานราชวงศ์พื้นเมืองเชียงใหม่ ฯลฯ โดยกล่าวถึงการตั้งหลักแหล่งชุมชนของผู้คนในดินแดนแถบนี้ ที่ย้อนไปถึงพุทธศตวรรษที่ 7-8 ตำนานเหล่านี้พยายามอธิบายถึงความเป็นมาของชุมชน บรรพบุรุษของตน การสร้างเวียง และปฐมนิยสถานต่างๆ ภายใต้กรอบความคิดที่ได้รับอิทธิพลของการเขียนตำนานตามคัมภีร์มหาวงศ์ของลังกา โดยพยายามเชื่อมโยงให้บ้านเมืองของตนเข้ากับดินแดนอันศักดิ์สิทธิ์คือชมพูทวีป การกล่าวถึงพุทธทำนายในตำนานพระเจ้าเลียบโลก เกี่ยวกับการจำเริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองต่าง ๆ

อย่างไรก็ตามถึงแม้ตำนานต่างๆ จะกล่าวถึงเหตุการณ์ที่ย้อนหลังไปในกาลเวลาที่ไกลโพ้น แต่ตำนานเหล่านี้ได้ดูดซับเอานิทาน นิยายปรัมปรา การถ่ายทอดเรื่องราวที่เล่าสืบเนื่องต่อกันมา อาจมีเรื่องราวที่เกินความเป็นจริง มีอิทธิปาฏิหาริย์แต่เรื่องราวต่าง ๆ สะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการสร้างบ้านแปงเมือง ของกลุ่มชนกลุ่มต่าง ๆ ที่เข้ามาอยู่อาศัยกันอย่างไม่ขาดสาย เรื่องราวในตำนานได้สะท้อนให้เห็นถึงความคิดในพุทธศตวรรษที่ 19-20 ที่อธิบายถึงประวัติความเป็นมาของชุมชนของตนจากเรื่องเล่ามาจัดกรอบความคิดใหม่ ภายใต้ความเชื่อทางพุทธศาสนาโดยวิธีการเขียนตำนาน

กระบวนการสร้างบ้านแปงเมืองเป็นการบูรณาการทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง กระบวนการนี้ย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัยต่าง ๆ ที่มีส่วนกำหนดการก่อรูปชุมชน การเติบโตในบทบาทหน้าที่ของชุมชนจนเป็น "เวียง" หรือ "เมือง" ทั้งนี้มีปัจจัยพื้นฐานสำคัญ 2 ประการ คือ ปัจจัยภายในคือสภาพทางภูมิศาสตร์ ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญ และปัจจัยภายนอก อันหมายถึงกระบวนการพัฒนาทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ การเมือง ที่เกิดขึ้นในกระบวนการทางประวัติศาสตร์ที่ส่งผลกระทบต่อบทบาทและความสำคัญของเมืองเชียงใหม่และคนเชียงใหม่

สภาพภูมิศาสตร์ : ลุ่มน้ำ เวียงดอย

ลักษณะภูมิประเทศของเชียงใหม่เป็นที่ราบระหว่างภูเขา มีเทือกเขารายล้อมจากทิศตะวันตกลาดเทไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทางด้านทิศตะวันออกได้ทอดลงสู่แม่น้ำโขง ภูมิประเทศจะเป็นภู

เขาสลับกับที่ราบระหว่างภูเขา แยกออกจากกันตามลักษณะของที่ราบหุบเขาโดยมีแม่น้ำสายสั้น ๆ ไหลผ่านและเชื่อมโยงที่ราบหุบเขาบางแห่งติดต่อถึงกัน ในหุบเขาแต่ละแห่งจะเป็นแหล่งก่อตั้งชุมชน อาจแบ่งได้ตามลุ่มแม่น้ำที่สำคัญ เช่น

เมืองเชียงรายตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำกก ที่มีต้นกำเนิดมาจากเทือกเขาในรัฐฉานของพม่าไหลเข้าสู่เมืองเชียงราย ไปรวมกับแม่น้ำลาวและแม่น้ำภรณ์ ไหลลงสู่แม่น้ำโขง ตลอดเส้นทางที่แม่น้ำกกไหลผ่าน ปรากฏแหล่งชุมชนโบราณเป็นลักษณะกลุ่มเมืองที่หนาแน่นเป็นบริเวณกว้างกว่าบริเวณอื่นๆ เท่าที่สำรวจและทราบตำแหน่งแล้วมี 11 เมือง (ศรีศักร วิลสิโกดม : 46-50, 2519)

นอกจากนี้ยังมีในกลุ่มแม่น้ำคำ แม่น้ำจัน แม่น้ำอิง แม่น้ำลาว แม่น้ำสาย แม่น้ำเหล่านี้จะไหลย้อนขึ้นไปทางเหนือ และตะวันออกเฉียงเหนือแล้วไหลลงสู่แม่น้ำโขง ทั้งนี้เนื่องมาจากสภาพภูมิประเทศของเชียงรายที่มีเทือกเขาอยู่ล้อมรอบทางทิศตะวันตก ทิศตะวันออก และทางทิศใต้ทำให้แม่น้ำไม่สามารถไหลไปทางทิศใต้ได้ (จังหวัดเชียงราย อนุสรณ์การสมโภชเมืองเชียงราย 725 ปี : 32, 2530)

สภาพทางภูมิศาสตร์เป็นสิ่งกำหนดปัจจัยสำคัญที่เป็นปัจจัยพื้นฐานในการตั้งถิ่นฐานของชุมชน คือลักษณะของแนวเทือกเขาที่ปะทะกับลมมรสุม ที่นำความชื้นเข้ามา เมฆฝนกลั่นตัว เชียงรายจึงมีปริมาณน้ำฝนมาก และสม่ำเสมอว่าเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ตอนใต้ เช่น เชียงใหม่ ลำปาง มีแหล่งน้ำธรรมชาติ และความอุดมสมบูรณ์ของดิน บริเวณ "ซอกห้วยราวดอย" คือถิ่นที่อยู่อาศัยดั้งเดิมของกลุ่มชน ต่อมา เมื่อสังคมกสิกรรมได้พัฒนาขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำนา ชุมชนลุ่มแม่น้ำได้พัฒนาระบบชลประทาน การทำเหมืองฝายทดน้ำเข้านา ชุมชนเกษตรกรรมขนาดเล็กเหล่านี้เป็นรากฐานของการก่อรูป "รัฐ" ที่มีหน่วยการปกครองแบบ "พันนา" แต่ละ "เวียง" หรือ "เมือง" ประกอบด้วย หลาย "พันนา" และหลาย ๆ เมืองรวมกันเป็นอาณาจักร อาณาจักรล้านนาราชวงศ์มังรายมีถึง 57 เมือง ซึ่งประกอบด้วย พันนาต่าง ๆ มากมาย จึงเรียนว่า "เวียงล้านนา"

ดังนั้นร่องรอยหลักฐานชุมชนโบราณที่เป็นกลุ่มหนาแน่นและเป็นบริเวณกว้างในเขตเชียงรายเป็นหลักฐานที่ยืนยันได้ว่าชุมชนเหล่านี้ก่อตั้งขึ้นด้วยปัจจัยของการเกษตรในลุ่มน้ำสายต่างๆ

นอกจากนี้บริเวณแหล่งน้ำธรรมชาติยังอุดมสมบูรณ์ด้วยสัตว์น้ำนานาชนิด ตั้งแต่อดีตชาวเชียงรายมีอาชีพจากการจับปลา การทำปลาแห้ง ส่งไปขายยังเมืองเชียงใหม่ งาว ลำปาง ลำพูน คาร์ล บ็อค ได้บันทึกไว้เมื่อเดินทางมาสำรวจในปี พ.ศ. 2425 "... กว่าจะไปถึงเจียงฮาย เรือเราต้องปะทะกับยอยกปลามากมายที่ยื่นออกมาในแม่น้ำตลอดทาง ผู้คนกำลังจับปลากันอยู่..." "...งานฆ่าเวลาของผู้คนในเชียงรายคือการจับปลา ทั้งชายและหญิงจะจับปลาได้เก่งมาก" (คาร์ล บ็อค : 144, 157, 2529)

สัตว์น้ำจำพวกปลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งปลาร้า ปลาแห้ง เป็นอาหารในชีวิตประจำวันของผู้คนในล้านนา คาร์ล บ็อค บันทึกไว้ว่า กลิ่นอาหารที่แผ่กระจายกลบกลิ่นอื่นๆ หมดก็คือ กลิ่นคาวปลา อาหารทุกอย่างจะต้องเจือปลาเน่า (ปลาร้า) อยู่เสมอ

สภาพภูมิประเทศที่เป็นภูเขา ทำให้อุดมไปด้วยทรัพยากรป่าไม้โดยเฉพาะอย่างยิ่งไม้สักและไม้มีค่าอื่นๆ ที่นำมาใช้ประโยชน์อย่างมากมาย นอกจากนี้ยังเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่านานาชนิด

เมื่อร้อยกว่าปีที่ผ่านมานี้ บ้านที่กของนักเดินทางสำรวจชาวตะวันตกกล่าวว่า บริเวณนี้ชุกชุมไปด้วยสัตว์ประเภท กวาง เสือ แรด ช้าง วัวป่า ควายป่าและสัตว์ป่าอื่นๆ (Holt Hallett : 146, 1884) คาร์ล บ็อค บันทึกว่า วัว ควายก็มีมาก ในป่าก็มีกวางและช้าง อุดมสมบูรณ์ทั้งในน้ำก็มีปลาชุกชุม (คาร์ล บ็อค : 159, 2529)

นอกจากนี้ลักษณะของเทือกเขาล้อมรอบเป็นปราการธรรมชาติที่ป้องกันการรุกรานจากศัตรูได้เป็นอย่างดีในยามศึกสงครามหากบ้านเมืองถูกทำลาย ประชาชนยังหลบหนีศัตรูอยู่ตามซอกหัวยรววดอย ปัจจัยทางธรรมชาติเช่นนี้ทำให้ชุมชนสามารถฟื้นตัวได้ง่ายกว่าชุมชนในที่ราบลุ่ม ที่ไม่มีแหล่งหลบหนีภัยสงคราม

ดังนั้นปัจจัยพื้นฐานที่ส่งเสริมให้กระบวนการสร้างบ้านแปงเมืองเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องคือ ความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งน้ำ พื้นดินที่เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูก มีอาหารและทรัพยากรธรรมชาติมากมายเพียงพอ เป็นแหล่งที่มีความปลอดภัยจากการรุกราน การก่อตั้งชุมชนจึงเกิดขึ้นอย่างมากมาย

อย่างไรก็ตามสภาพทางภูมิศาสตร์เป็นอุปสรรคสำหรับเมืองเชียงรายได้ไม่น้อย ในสมัยต่อมาเมื่อเงื่อนไขของความเจริญเปลี่ยนแปลงไปจากสภาพสังคมเกษตรกรรมขนาดเล็ก ไปสู่ความมั่งคั่งของสังคมการค้า พญามังรายทรงย้ายราชธานีไปยังดินแดนลุ่มแม่น้ำปิง ด้วยเหตุผลสำคัญประการหนึ่งคือเหตุผลทางการค้า ดังปรากฏในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ "...เมืองหริภุญชัย...พ่อค้าทางบก ทางน้ำเที่ยวมาค้าขูเมือง ทางน้ำก็ถึงเมืองโยธยา ก็มาค้าถึง ยุทธการค้าขาย ชาวเมืองก็สมฤทธิ์ เป็นดีมากนักแล" (คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์ : 10, 2514) แม่น้ำทั้งหลายในเชียงรายได้ไม่สามารถเชื่อมโยงติดต่อค้าขายกับรัฐไทยทางใต้ได้อย่างเช่นกรุงศรีอยุธยา ภูเขาทางตอนใต้เป็นอุปสรรคอย่างมากมายทั้งในการขยายอำนาจ และการคมนาคมระหว่างเมืองเชียงรายได้กับเมืองอื่น ๆ เมืองเชียงรายได้จึงมีความสำคัญลดลงเรื่อยมาจนกระทั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มิชชันนารีอเมริกันเข้ามาตั้งสถานีเผยแผ่ศาสนาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2439 ได้บันทึกถึงความห่างไกลความเจริญของเชียงรายได้แม้กระทั่งในปี พ.ศ. 2488 ว่าเราจะถูกทิ้งให้โดดเดี่ยวไม่มีเส้นทางรถไฟ ยังไม่มีทางออกทะเล ดังนั้นจึงไม่มีพ่อค้าหรือชาวต่างชาติอื่นๆ กรมดำรงเสด็จเยี่ยมสถานีมิชชันนารีทุกแห่งในปีที่แล้วแต่ทรงปฏิเสธที่จะเสด็จมาเชียงรายได้..." (รัตนภาพร เศรษฐกุล : p127, 1900)

สมัยราชวงศ์มังราย ยุคสร้างล้านนา

พญามังรายหรือพระเจ้ามังราย เป็นกษัตริย์แห่งราชวงศ์ลาว (ลวจักราช) ลำดับที่ 25 พระมารดาทรงเป็นราชธิดากษัตริย์เมืองเชียงรุ่ง (ปัจจุบันอยู่ในแคว้นสิบสองปันนา มณฑลยูนนาน) เป็นไทลื้อ พระบิดาพระนามว่าพญาลาวเมง พระเจ้ามังรายขึ้นเสวยราช พ.ศ. 1804 พระองค์ทรงดำริว่าพระองค์เป็นผู้สืบเชื้อสายโดยตรงจากพญาลวจักราช แต่ว่าบรรดาเมืองต่างๆ ที่อยู่รอบๆ ไม่ถวายพระเกียรติเท่าที่ควรจึงดำเนินนโยบายปราบปรามบรรดาเมืองต่าง ๆ ในขณะนั้นกองทัพของมองโกลกำลังจะยึดยูนนาน พม่า และตั้งเกีย พระเจ้ามังรายคงหวั่นเกรงการรุกรานของมองโกล (กองทัพมองโกลยึดครอง

สิบสองปันนา และยึดเมืองเชียงรุ่งได้ในปี พ.ศ. 1796) ทรงย้ายราชธานีจากเมืองหิรัญนครเงินยางจากบริเวณปากแม่น้ำกกที่บรรจบแม่น้ำโขงลงมาทางตอนใต้และเมืองที่ได้สร้างเป็นราชธานีบนฝั่งแม่น้ำกกคือเมืองเชียงราย (จิตร ภูมิศักดิ์ อ้างแล้ว หน้า 116)

จุดเริ่มต้นของเมืองเชียงราย เริ่มจากชุมชนที่มีป้อมปราการขนาดเล็กเพื่อป้องกันตนเองซึ่งเรียกว่า “เวียง” เป็นป้อมปราการที่ล้อมรอบดอยจอมทองริมฝั่งแม่น้ำกก มีกำแพงล้อมรอบด้านใน ด้านนอกเป็นคูน้ำ สร้างเสร็จเมื่อปี พ.ศ. 1805 ทรงขนานนามว่า “เชียงราย” อันหมายถึง “เมืองของพระเจ้ามังราย” เชียงรายนับเป็นฐานกำลังสำคัญในการขยายอำนาจต่อไปทางตอนใต้ บรรดาเมืองต่าง ๆ ยอมอ่อนน้อมต่อพระองค์ บางเมืองที่ไม่ยอมสวามิภักดิ์ทรงยกกองทัพไปปราบปราม เช่น “...ทรงรวบรวมลีพลไปรบเอาเมืองบวก เมืองเชียงโร เมืองบง เมืองเชียงคำ เชียงเงิน เชียงของ...” (คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 16)

พระเจ้ามังรายทรงทราบข่าวความอุดมสมบูรณ์ของเมืองลำพูน จึงทรงพยายามจะยึดลำพูน ทรงใช้ความพยายามอยู่หลายปี ในปี พ.ศ. 1835 จึงยึดเมืองหิรัญชัยได้ ต่อมาไม่นานก็ทรงยึดลำปาง พระเจ้ามังรายไม่ได้เสด็จกลับไปประทับเชียงราย แต่ทรงสร้างเมืองหลวงแห่งใหม่ในปี พ.ศ. 1839 โดยทรงปรึกษากับพระสหายคือ พญาจำเมือง กษัตริย์เมืองพะเยา และพญาร่วง (พ่อขุนรามคำแหง) กษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัย ขนานนามเมืองนี้ว่า “นพบุรีศรีนครพิงค์ เชียงใหม่” เมืองเชียงใหม่จึงเป็นราชธานีของอาณาจักรล้านนามาตลอด ยกเว้นในระยะเวลาสองช่วงคือ พ.ศ. 1854-1882 ที่เชียงรายเป็นเมืองหลวงอีกครั้งหนึ่ง และปี พ.ศ. 1861-1888 เชียงแสนเป็นเมืองหลวง

พระเจ้ามังรายสวรรคต พ.ศ. 1854 ด้วยต้องอุสูนิบาต (ฟ้าผ่า) บริเวณกลางเมืองเชียงใหม่ พระราชโอรสคือพระเจ้าชัยสงคราม ทรงนำอัฐิมารรจไว้ในสถูปที่เรียกว่า “กู๋พระเจ้ามังราย” วัดดอยงำเมือง (ปัจจุบันอยู่ในเขตเทศบาลเมืองเชียงราย)

อาณาเขตของล้านนาไทยสมัยพระเจ้ามังราย ทิศเหนืออยู่ระหว่าง แม่สาย กับเชียงรุ่ง อาจอยู่บริเวณเชียงตุง ทางทิศตะวันออกถึงแม่น้ำโขง ทิศใต้อยู่ระหว่างลำปาง จนถึงตาก ทิศตะวันตกถึงแม่น้ำสาละวิน ดินแดนที่อยู่ในอำนาจของพระองค์นี้เป็นจุดเริ่มต้นของล้านนาไทย คำว่า “ล้านนา” เป็นจำนวนนับที่เกี่ยวข้องกับการแบ่งเขตการปกครอง โดยมีพื้นที่ชุมชนเล็ก ๆ รวมกันเป็น พันนา หลาย ๆ พันนารวมกันเป็นเมือง เช่น เมืองพะเยามี 36 พันนา หลาย ๆ เมืองเป็นอาณาจักร ล้านนาไทยมี 57 หัวเมือง จึงขนานนามของอาณาจักรที่กว้างใหญ่นี้ว่า “เวียงล้านนา”

ภายหลังที่พระเจ้ามังรายสวรรคต พระเจ้าชัยสงครามครองราชย์ต่อมาโดยไม่ได้ย้ายไปเชียงใหม่ เชียงรายจึงกลับมาเป็นเมืองหลวงอีกครั้งหนึ่ง ต่อมาในสมัยพระเจ้าแสนภูราชโอรสพระเจ้าชัยสงครามทรงครองราชต่อจากพระเจ้าชัยสงคราม (พ.ศ. 1855-1856) ครั้งที่ 1 (พ.ศ. 1866-1878) ครั้งที่ 2 ทรงย้ายราชธานีมายังราชธานีเดิมที่เมืองหิรัญนครเงินยาง แล้วขนานนามว่า “เชียงแสน” หมายถึงเมืองของพระเจ้าแสนภู เมืองเชียงแสนจึงกลับมารุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่ง สิ่งก่อสร้าง วัดวาอารามทั้งหลาย ตลอดจนกำแพงเมือง สถาปัตยกรรม ศิลปกรรมที่หลงเหลือให้เห็นจนถึงทุกวันนี้เป็นสิ่งที่สร้าง

ขึ้นในสมัยพระเจ้าแสนภูเป็นต้นมา จึงไม่เห็นร่องรอยของเมืองเชียงแสนในสมัยพระเจ้ามังรายหรือก่อนหน้านั้น เนื่องจากผู้คนในยุคสมัยนั้นนิยมการบูรณะปฏิสังขรวัดโดยสร้างทับหรือครอบของเดิมไว้

ภายหลังสมัยพระเจ้าแสนภูแล้ว กษัตริย์แห่งอาณาจักรล้านนามักจะประทับที่เชียงใหม่ ทำให้เชียงรายและเชียงแสนมีบทบาทลดลง ต่อมาเป็นที่ประทับของพระมหาอุปราชาซึ่งเรียกว่าเป็นเมืองลูกหลวง มีหลายครั้งที่พระมหาอุปราชาได้ยกกำลังจากเมืองเชียงรายก่อการกบฏแย่งชิงอำนาจจากเมืองเชียงใหม่ กษัตริย์เชียงใหม่ทรงยกเลิกรื้อเมืองเชียงรายเป็นเมืองลูกหลวง เชียงรายจึงมีฐานะเป็นเพียงเมืองชายแดนของอาณาจักรล้านนา

อาณาจักรล้านนาเจริญสูงสุดระหว่าง พ.ศ. 1914-2068 มีอาณาเขตกว้างขวาง มีอำนาจแผ่ไปถึงเมืองเชียงรุ่ง มีความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นกับล้านช้าง (หลวงพระบาง) มีความเจริญด้านศิลปวัฒนธรรมโดยเฉพาะพระพุทธศาสนา อักษรศาสตร์ พระภิกษุมีความแตกฉานในพระธรรมวินัยและปรัชญาพุทธศาสนาโดยไม่มียุคใดสมัยใดของไทยเสมอได้ มีกฎหมายเช่นกฎหมายมังรายศาสตร์ ฆ่าผีมือมีความสามารถสูงส่ง นอกจากนี้ยังมีความสามารถในด้านการชลประทานเหมืองฝาย และการเกษตรกรรม เชียงใหม่จึงเป็นศูนย์รวมแห่งอำนาจและความเจริญรุ่งเรืองทางวัฒนธรรมทั้งหมด ในขณะเดียวกัน ไทยล้านนากับไทยสยาม (หมายถึงอาณาจักรอยุธยา) ได้มีการรบพุ่งกันหลายครั้งเมื่ออยุธยาพยายามขยายอำนาจเข้ามายังอาณาจักรสุโขทัยโดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระเจ้าติโลกราช (พ.ศ.1958-2031) สงครายืดเยื้อเป็นเวลานานถึง 25 ปี

ภายหลังอาณาจักรล้านนาก็เริ่มเสื่อมอำนาจ จนกระทั่งช่วง พ.ศ. 2101-2317 เป็นเวลานานถึง 200 กว่าปีที่ถูกพม่ายึดครอง แต่ยังให้ผู้นำล้านนาเป็นประมุขในฐานะกษัตริย์ แต่มีอำนาจน้อยมาก บรรดาเมืองต่างๆ ที่ขึ้นกับเมืองเชียงใหม่ก็เป็นเพียงในนามเท่านั้น พม่าแบ่งล้านนาออกเป็น 2 ส่วน โดยให้เมืองเชียงแสนขึ้นตรงต่อกรุงอังวะ ปี พ.ศ. 2276 ให้เมืองแพร่ น่าน พะเยา ลำปาง ฝาง สาด เชียงของ และเมืองเทิง ให้ขึ้นกับเมืองเชียงแสน เมืองเชียงแสนจึงเป็นเมืองฐานกำลังสำคัญของพม่าในล้านนาไทย ในระยะนี้ได้มีความพยายามทำสงครามกบฏต่อพม่า แต่เมืองต่างๆ ไม่รวมมือกันจึงถูกพม่าปราบปราม และพม่าสามารถควบคุมสถานการณ์ไว้ได้ ล้านนาจึงเต็มไปด้วยความสับสนวุ่นวาย ล้านนาล่มสลายจากสภาพแห่งรัฐมาจนถึง พ.ศ. 2317

ยุคฟื้นฟู

เป็นยุคแห่งการฟื้นฟูตัวของล้านนาไทย และการเข้าร่วมตัวกับไทยสยาม ผู้นำล้านนาไทยคือพญาเจ้าบ้าน และพญาท้าวละ ได้ก่อการกบฏต่อพม่า โดยได้รับความช่วยเหลือจากสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยทรงยกกองทัพมาด้วยพระองค์เอง ทั้งนี้ผู้นำของอาณาจักรไทยทั้ง 2 คงตระหนักถึงอันตรายจากการรุกรานของพม่า ซึ่งดินแดนไทยมักเสียแก่พม่าเมื่อคนไทยแตกความสามัคคีกัน ล้านนาไทยพยายามมานานแล้วในการที่จะหลุดพ้นจากอำนาจของพม่า และการเสียกรุงครั้งที่ 2 คงเป็นบทเรียนที่ดีสำหรับไทยสยาม ดังนั้นล้านนาไทยกับไทยสยามสมัยกรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ จึงรวมตัว

เป็นมิตรกัน กองทัพไทยสามารถยึดเมืองเชียงใหม่จากพม่าได้ในปี พ.ศ. 2317 พระเจ้าตากสินมหาราช ทรงตั้งพญาภาวילהเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ในฐานะเจ้าเมืองประเทศราช นอกจากนี้เมืองลำปาง ลำพูน ก็มีฐานะเป็นเจ้าผู้ครองนคร โดยมีเจ้านายบุตรหลานในเชื้อสายตระกูลเชื้อเจ็ดตน และราชวงศ์กาวิละปกครอง

พระเจ้ากาวิละทรงพยายาม ฟื้นฟูบ้านเมืองและขับไล่พม่าออกจากล้านนา จึงมีความจำเป็นในการรวบรวมกำลังผู้คนจากหัวเมืองต่าง ๆ มาไว้ที่เมืองลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ ซึ่งเรียกว่า “เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง” บ้านเมืองในล้านนาจึงถูกทิ้งร้างดังที่เขียนไว้ในหนังสือว่า “บ้านห่างนาก ไปทางใต้กอกลัวเสีย ไปทางเหนือกอกลัวข้าง”

เมืองเชียงรายได้ในระยษะนี้ก็เช่นเดียวกัน บ้านเมืองรกร้างผู้คนอพยพหลบหนีภัยสงคราม และถูกกวาดต้อนพระเจ้ากาวิละทรงใช้เวลาชานกว่า 30 ปี ในการขับไล่พม่าออกจากล้านนาโดยเด็ดขาด ที่มั่นแห่งสุดท้ายคือเมืองเชียงแสน สามารถยึดได้เมื่อ พ.ศ. 2347 พระเจ้ากาวิละได้เผาทำลายเมืองเพื่อไม่ให้พม่าใช้เป็นฐานกำลังต่อไป และกวาดต้อนผู้คนลงไปถวายพระพุทธรยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ผู้คนเหล่านั้นจึงถูกส่งไปอยู่ที่ อำเภอเสาให้ จังหวัดสระบุรี และ อำเภอคูบัว จังหวัดราชบุรี ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้ยังคงรักษาวัฒนธรรมของโยนกเชียงแสนสืบต่อมาจนถึงทุกวันนี้

อาจกล่าวได้ว่าตลอดระยะเวลาการฟื้นฟู การเก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง เมืองเชียงรายได้เป็นเมืองชายแดน และเชียงแสนเป็นฐานทัพของพม่า ได้มีการสู้รบกันมาตลอด บ้านเมืองคงถูกทำลายและทิ้งร้าง ผู้คนต่างหลบหนีภัยสงครามเป็นเวลานานประมาณ 80 ปี ที่เมืองเชียงรายได้กลายเป็นเมืองรกร้างจนกระทั่งได้มีการฟื้นฟูเมืองอีกครั้งหนึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้พระเจ้ามโหตรประเทศแห่งเมืองเชียงใหม่ส่งเจ้านายบุตรหลานราชวงศ์กาวิละไปตั้งเมืองเชียงรายได้ในปี พ.ศ. 2386

เมืองเชียงรายได้เริ่มมีความสำคัญอีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่ถูกร้างไปในระยะเวลาแห่งการ “ฟื้นฟูบ้านเมือง” และยุค “เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง” บ้านเมืองเริ่มเป็นปึกแผ่นมั่นคง พระเจ้ามโหตรประเทศเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ได้มีหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อขอพระบรมราชานุญาตจัดตั้งเมืองเชียงรายได้ ในปี พ.ศ. 2386 จึงมีอาชญาให้เจ้าธรรมลังกา เกณฑ์ผู้คนจากเมืองลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ ซึ่งเป็นชาวไทใหญ่ ไทเขิน ที่เคยกวาดต้อนมาจากเมืองเชียงตุง เมืองพยาก เมืองสาด เมืองเลน จำนวนกว่าพันครัวเรือน มาฟื้นฟูเมืองเชียงรายได้

เจ้าธรรมลังกาเป็นเจ้านายบุตรหลานราชวงศ์กาวิละได้เป็นเจ้าหลวงเมืองเชียงรายได้ครั้งแรก เมืองเชียงรายได้อยู่ในฐานะเมืองบริวารของเชียงใหม่ การปกครองเมืองก็มีลักษณะเช่นเดียวกับเชียงใหม่คือระบบเจ้าชั้น 5 ไบ มีเจ้าหลวงเป็นประมุข รองลงมามีเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร และเจ้าหอเมืองแก้ว ตำแหน่งเจ้าหลวงเชียงรายได้เป็นตำแหน่งเจ้าเมืองระดับสูง ได้รับเกียรติสูงดังเช่นเจ้าทั้งหลาย ยืนยันได้จากเครื่องยศที่ขบวนผู้ติดตามต้องแห่แหน เมื่อเจ้าหลวงเดินทางไปต่าง ๆ อย่างเป็น

ทางการ ประกอบด้วย ดาบทอง มงกุฎเงินประดับด้วยทับทิม หมวก 2 ใบ พร้อมเครื่องศาสตราวุธ และ ข้าง 2 เชือก (รัตนพร เศรษฐกุล : 11, 2534)

อาจกล่าวได้ว่าเมืองเชียงรายได้มีการฟื้นฟูในสมัยนี้มีความสำคัญต่อการป้องกันภัยจากพม่า และการขยายอิทธิพลของรัฐไทยใหญ่ เจ้าหลวงเมืองเชียงรายได้อยู่ในฐานะที่มียศศักดิ์สูงส่ง เจ้าหลวงธรรมลังกาได้เริ่มดำเนินการสร้างกำแพงเมืองที่มั่นคงแข็งแรงตั้งแต่ พ.ศ. 2387 โดยเริ่มตั้งแต่บริเวณประตูนางอิ่ง (ด้านสถานีตำรวจ) ไปในทางทิศตะวันออกยาว 600 เมตร เสร็จในปี พ.ศ. 2401 ต่อมาได้มีการสร้างต่อเป็นแนวอ้อมไปทางทิศใต้ จนไปถึงทิศตะวันตกแถบประตูเชียงใหม่ เสร็จสิ้นสมบูรณ์เมื่อ พ.ศ. 2417 รวมเวลาสร้างนานถึง 30 ปี

เมืองเชียงรายได้ขยายตัวอย่างช้าๆ เนื่องจากขาดแคลนกำลังคนเป็นเมืองที่ขรุขระทิวทัศน์มาก และเป็นเมืองชายแดนที่ทุรกันดาร ดังปรากฏหลักฐานจากบันทึกของ คาร์ล บ็อค นักสำรวจชาวนอร์เวย์ ได้เดินทางมาถึงเชียงรายได้เมื่อ พ.ศ. 2425 ได้บันทึกเกี่ยวกับสภาพบ้านเมืองและสภาพสังคมของชาวเชียงรายได้ไว้อย่างน่าสนใจ "...เชียงรายได้เป็นเมืองเล็ก ๆ ไม่มีร่องรอยว่าเป็นเมืองสำคัญเหมือนดังที่เคยเป็นเมื่อ 400 ปี ก่อนโน้นเลย เมืองนี้มีพลเมืองเป็นชายฉกรรจ์ 3,500 คน และแคว้นที่เชียงรายได้เป็นเมืองหลวงทั้งหมดมีพลเมืองเป็นชายฉกรรจ์มากกว่านี้เพียง 2,000 คน และในหมู่ประชาชนเหล่านี้ อุปราช (หมายถึงเจ้าหลวง) เป็นผู้ปกครองดูแลสูงสุด เช่นเดียวกับเจ้าอุปราชเชียงใหม่.. " "... เมื่อพิจารณาทุกคน ก็รู้สึกว่าผู้คนในเมืองเชียงรายได้มีสภาพเช่นเดียวกับสภาพของบ้านเมืองที่ตนอาศัยในบรรดาพลเมืองทั้งหมด พวกที่อยู่ทางเหนือสุดก็เป็นพวกที่มีความเจริญล้ำหลังที่สุด..."

คาร์ล บ็อค ยังได้กล่าวถึงสภาพของวัดวาอาราม ความเป็นอยู่ ลักษณะนิสัยของคนเชียงรายได้ตามสายตาของชาวตะวันตก ที่มองดูผู้คนที่ดีด้วยความเจริญกว่า เห็นว่าบ้านเมืองสกปรก ผู้คนเกียจคร้าน และไม่มีความซื่อสัตย์ นอกจากนี้ยังได้บันทึกเรื่องราวการเดินทางไปเชียงแสน ได้บรรยายถึงสภาพของเมืองที่รกร้าง ปริกหักพัง พระพุทธรูปถูกทิ้งเกลื่อนกลาด สิ่งของมีค่าแทบไม่หลงเหลือ คงจะเป็นสภาพเมืองที่ถูกเผาทำลายตั้งแต่สมัยพระเจ้ากาวิละ คาร์ล บ็อค ไม่สามารถเดินทางเข้าไปเขตรัฐไทใหญ่ เพราะอยู่นอกเหนือจากอำนาจของเจ้าหลวงเชียงใหม่และราชอาณาจักรสยาม

เมืองเชียงรายได้นอกจากจะเป็นเมืองชายแดนที่สำคัญแล้วยังเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางการค้า โดยมีกองคาราวานพ่อค้าชาวจีนฮ่อจากยูนนาน นำเอาใบชา ตะกั่ว ฝิ่น หม้อเหล็ก ผ้าขนสัตว์ ชีผึ้ง ครั้ง เครื่องเงิน มาขาย พ่อค้าชาวเงี้ยว (ไทใหญ่) นำรองเท้าแตะทำจากหนังสัตว์ หมวก เครื่องเงิน มาแลกเปลี่ยนเกลือ ปลาแห้ง ผ้าฝ้าย พ่อค้าจากหลวงพระบางนำเกลือ ใหม ชีผึ้ง พริก ไข่ปลาบึก จอบเหล็ก มาแลกเปลี่ยนผ้าฝ้าย และสินค้าอื่น ๆ พ่อค้าฮ่อจากยูนนานเดินทางมาจากเมืองซือเหมา เชียงรุ่ง เมืองหลวงเมืองเลน มาถึงเชียงรายได้ใช้เวลาประมาณ 6 สัปดาห์ เชียงรายได้จึงเป็นที่หยุดพักของพ่อค้าที่จะเดินทางไปสู่เชียงใหม่ ถึงเมืองมะละแหม่ง หรือไปทางพะเยา แพร่ จนถึงอุตรดิตถ์

พ่อค้าฮ่อจะเดินทางเป็นกองคาราวาน มีม้าต่างเป็นพาหนะ ม้าจะผูกกระพรวนขนาดใหญ่ประดับด้วยผ้าสีแดงและพู่ดงาม เวลาม้าเดินจะมีเสียงดังมาแต่ไกล

พ่อค้าเงี้ยวหรือไทใหญ่ จะมีวัวต่างเป็นพาหนะ วัวที่นำขบวนจะมีผางกลาง (คล้ายกระดิ่งทองเหลืองแต่มีขนาดใหญ่) ประมาณ 1 ศอก กว้าง 2 คืบ วางไว้บนหลังวัว เวลาวัวเดินจะได้ยินเสียงกังวานไปไกล กองคาราวานจะมีวัวตั้งแต่ 20 ตัวขึ้นไป พ่อค้าจะนำสินค้าไปแลกเปลี่ยนตามเมืองต่าง ๆ แล้วซื้อสินค้ากลับมาขายยังท้องถิ่นของตน

พ่อค้าชาวลาวเป็นกลุ่มเล็กๆ ที่เดินทางโดยใช้เรือเป็นพาหนะขึ้นมาตามลำน้ำโขง ใช้เวลาประมาณ 15 วัน ขึ้นมาถึงเชียงราย แล้วนำสินค้าบรรทุกหลังช้างเดินทางต่อไปยังเมืองเชียงใหม่และเมืองอื่น ๆ

เชียงรายจึงมีความสำคัญทางการค้า อังกฤษเริ่มสนใจเชียงราย หลังจากยึดดินแดนไทใหญ่เข้าไว้ในอำนาจ ปี พ.ศ. 2447 กงสุลอังกฤษที่เชียงใหม่ได้มาสำรวจเมืองเชียงรายและได้แสดงความเห็นว่า "...ถัดจากเชียงใหม่ แล้วเชียงรายเป็นเมืองที่คึกคักที่สุดในภาคเหนือ..." เนื่องจากเป็นศูนย์รวมของกองคาราวานสินค้า ในปีต่อมารัฐบาลอังกฤษได้ส่งกงสุลอังกฤษมาประจำที่เชียงรายเพื่อปกป้องผลประโยชน์ของอังกฤษ (รัตนพร เศรษฐกุล : 16, 2534)

ในระยะเวลาเดียวกันนี้ได้เกิดเหตุการณ์ไม่สงบขึ้นในมณฑลพายัพ ซึ่งขณะนั้นรัฐบาลไทยสยามวิตกต่อการคุกคามของอังกฤษและฝรั่งเศส จึงส่งทหารเข้ามาประจำในมณฑลพายัพ ส่งข้าราชการไทยเข้ามากำกับดูแลการปกครอง ลิดรอนอำนาจของเจ้าผู้ครองนคร จึงเกิดความขัดแย้งกันขึ้นในปี พ.ศ. 2445 ชาวไทใหญ่ หรือเงี้ยว ซึ่งเป็นคนในปกครองของอังกฤษ ไม่พอใจข้าราชการไทย จึงก่อการกบฏ เรียกกันว่า "กบฏเงี้ยว" ชาวเงี้ยวได้รวมกำลังกันเข้าโจมตีสถานที่ราชการ และสังหารข้าราชการไทยในหลาย ๆ เมือง เช่น เมืองแพร่ ลำปาง เชียงใหม่ พะเยา เชียงราย เชียงของ เชียงแสน

กบฏเงี้ยวได้บุกเข้ามาเชียงรายแต่ถูกต่อต้านจากกองกำลังทหารไทย และเจ้าหลวงเมืองเชียงรายองค์สุดท้ายคือ เจ้าหลวงเมืองไชย ตลอดจนนายแพทย์บริกส์ นายแพทย์ใหญ่โรงพยาบาลโอเวอร์บรุค ที่ช่วยเหลือในการต่อสู้กับพวกเงี้ยว จนพวกเงี้ยวแตกพ่าย

กองกำลังทหารไทยที่เข้ามาประจำที่เชียงรายคือกรมทหารราบที่ 14 มีพันโทพระยาสุรฤทธิพฤตมิไกร เป็นผู้บังคับบัญชา ประกอบด้วยกองร้อยที่ 1-2-3 และหมวดทหารปืนใหญ่ กองทหารนี้เป็นกองทัพที่ทันสมัย มีแบบยุโรป และเป็นกองทหารที่ต่อสู้กับพวกเงี้ยวที่บุกเชียงแสนในปี พ.ศ. 2447 และปราบปรามจนราบคาบ เชียงรายจึงเป็นเมืองชายแดนที่เผชิญหน้ากันกับมหาอำนาจตะวันตก รัฐบาลสยามพยายามป้องกันมิให้ตกอยู่ภายใต้อำนาจของอังกฤษและฝรั่งเศส จึงต้องปรับปรุงพัฒนาให้ทันสมัย ส่งข้าราชการที่มีความสามารถเข้ามาปกครองบ้านเมือง เชียงรายสมัยต่อมาจึงมีความเจริญก้าวหน้ามากขึ้น

เมืองเชียงรายภายหลังกบฏเงี้ยว จึงเป็นเมืองที่มีความสำคัญทั้งด้านการเมือง และทางเศรษฐกิจ ทางการเมืองเป็นเมืองชายแดนสำคัญ ที่ติดต่อกับรัฐฉานในขณะนั้นตกเป็นเมืองขึ้นของประเทศอังกฤษ ในทางเศรษฐกิจ เชียงรายเป็นเมืองที่เปิดเส้นทางการค้าเข้าสู่ภาคตะวันตกเฉียงใต้ของจีน มีนักสำรวจชาวตะวันตกหลายคนเห็นว่าน่าสร้างทางรถไฟผ่านเชียงรายไปยังมณฑลยูนนาน

รัฐบาลสยามสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงความสำคัญของเมืองเชียงรายได้ ทรงส่งข้าราชการเข้ามากำกับดูแลเมืองเชียงรายได้ พยายามลดอำนาจของเจ้าหลวงเชียงรายได้ การปกครองเชียงรายได้ที่มีเจ้าหลวงและเจ้านายบุตรหลานเชื้อสายเจ้าเจ็ดตนปกครองเชียงรายได้มานานประมาณ 60 ปี (พ.ศ. 2386- 2446) จนกระทั่งมีการยกเลิกระบบเจ้าผู้ครองนคร โดยการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดิน จัดการปกครองแบบเทศาภิบาล แบ่งเป็นมณฑลต่างๆ โดยมีสมุหเทศาภิบาลเป็นผู้มีอำนาจในการกำกับดูแลบริหารราชการมณฑลต่างพระเนตรพระกรรณ

เชียงรายได้สมัยการปกครองแบบเทศาภิบาล

สมัยรัชกาลที่ 5 ทรงมีนโยบายรวมชาติให้มีความเป็นเอกภาพ โดยเฉพาะดินแดนทางภาคเหนือที่มีดินแดนติดต่อกับพม่าและลาว (ในขณะนั้นเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษและฝรั่งเศส) พระองค์พยายามดำเนินนโยบายแบบค่อยเป็นค่อยไป ปี พ.ศ. 2442 ได้ประกาศตั้งมณฑลพายัพ เป็นการยกเลิกหัวเมืองประเทศราชในล้านนา ลดอำนาจเจ้าผู้ครองนครโดยไม่แต่งตั้งเจ้าผู้ครองนครองค์ต่อไป หากเจ้าผู้ครองนครทิวศต ทำให้ล้านนาไทยเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรสยาม

รัฐบาลกลางได้ส่งข้าหลวงคือ พ.ต.หลวงภูวนาทนุบาล มาดูแลเมืองเชียงรายได้ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436 และมีข้าหลวงมาหลายคนจนกระทั่ง พ.ศ. 2453 (9 มิถุนายน ร.ศ. 129) ได้มีประกาศเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยให้รวมเมืองเชียงรายได้ เวียงป่าเป้า เมืองแม่ใจ ดอกคำใต้ แม่สรวย เชียงคำ เชียงของ ตั้งเป็นเมืองจัตวา เรียกว่า “เมืองเชียงรายได้” อยู่ในมณฑลพายัพ

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้มีการยกเลิกการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล เมืองเชียงรายได้จึงมีฐานะเป็นจังหวัด ต่อมาได้แยกอำเภอฝางให้ขึ้นต่อจังหวัดเชียงใหม่ จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2520 ได้แยกอำเภอพะเยา แม่ใจ ดอกคำใต้ เชียงคำ จุน ปง ออกไปตั้งจังหวัดใหม่คือ จังหวัดพะเยา

กลุ่มชนคนเชียงรายได้

การสร้างบ้านแปงเมืองมีความสัมพันธ์กับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของกลุ่มชน โดยมีปัจจัยพื้นฐาน 2 ประการที่ได้กล่าวไว้แล้ว บริเวณเขตเชียงรายได้ มี “คนเชียงรายได้” ที่เข้ามาตั้งรกรากถิ่นฐานอย่างต่อเนื่อง อาจแบ่งได้ 3 ระยะ คือระยะที่หนึ่งก่อนพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นกลุ่มชนเผ่าดั้งเดิมที่เข้ามาสร้างหลักแหล่งก่อนชนชาติไต หรือ ไท ระยะที่สองตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา เป็นกลุ่มชนชาติไตที่ขยายตัวเข้าสู่เขตเชียงรายได้ และระยะที่สามพุทธศตวรรษที่ 24-25 เป็นกลุ่มชนตระกูลจีน-ทิเบต และพม่า-ทิเบต ได้แก่ชาวเขาเผ่าต่าง ๆ ที่อพยพเข้ามาเชียงรายได้ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

ระยะที่ 1 กลุ่มชนก่อนพุทธศตวรรษที่ 12

การ์ดอน ยัง เป็นนักมนุษยวิทยาได้ใช้เวลาหลายปีในการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับชนเผ่าต่าง ๆ ในภาคเหนือของประเทศไทย ได้แบ่งกลุ่มชาติพันธุ์ที่อพยพจากทิศใต้ไปสู่ภูมิภาคทางเหนือ ชนพวกนี้เป็นพวกเอเชียตะวันออกเฉียง ในวิชาชาติพันธุ์วิทยาเรียกว่า Austro-Asiatic ได้แก่พวกที่มีเชื้อสายเดียวกัน

กับเผ่าว่า สาขาของพวกว่า ที่อาศัยอยู่ในภาคเหนือได้แก่ ละว้า ขมุ ซ่า ถิ่น ผีตองเหลือง (ศิริรัตน์ แอดสกุล : 87, 2540) ชนชาติว่าเป็นกลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่ทั่วไปในเขตที่สูง เข้ามาอยู่ในดินแดนล้านนาไทยก่อนชนชาติไท เมื่อประมาณ 2,000 ปี เนื่องจากทั้ง ว่า ละว้า หรือลัวะ ยังไม่มีตัวอักษรของตนเอง และยังไม่มีความเจริญทางอารยธรรม จึงไม่ปรากฏในเอกสารประเภทต่าง ๆ

เรื่องราวของชนชาติลัวะที่ศึกษาจากเอกสารตำนานในล้านนาไทย ได้กล่าวถึงชนชาติลัวะในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำกก และที่ราบระหว่างภูเขา พวกลัวะตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณเชิงเขา แถบดอยตุง กลุ่มที่สำคัญคือ ปู่เจ้าลาวจก หรือลวจักรเทวราช ตำนานสิงหนวัติได้กล่าวถึงคนพื้นเมืองเดิมที่อาศัยอยู่ตามป่าเขาที่เรียกว่า "มิลักขุ" หรือ ลัวะ เรื่องราวในตำนานได้สะท้อนให้เห็นถึงการเข้ามาของกลุ่มไต หรือไท ในแถบริมฝั่งแม่น้ำโขง ซึ่งไม่สามารถกำหนดระยะเวลาที่แน่ชัดลงไปได้ แต่ดินแดนแถบภาคเหนือของไทยเป็นถิ่นที่อยู่เดิมของชาวลัวะ หรือชาวว้ามาก่อน ทั้งสองพวกนี้เป็นชนชาติเดียวกัน รวมเรียกว่า ละว้า แต่บางความเห็นก็น่าจะเป็นกลุ่มที่เรียกว่า ลัวะ (อรรถจักร สัตยานุภาช : 110, 2539)

กลุ่มชนชาวลัวะมิได้ปรากฏในตำนานของชุมชนแถบแม่น้ำกก และแม่น้ำโขงเท่านั้น ยังปรากฏในดินแดนแถบลุ่มน้ำแม่ปิงในหนังสือตำนานโบราณ นิทานปฐมเหตุการณ์ตั้งเชียงใหม่ ระบุว่า เมืองของพวกลัวะ อยู่เชิงดอยสุเทพ ได้แก่เมือง เซษฐบุรี (เวียงเจ็ดริน) เมืองนพบุรี และเวียงสวนดอก

ตำนานจามเทวีวงศ์ ได้บรรยายถึงความขัดแย้งระหว่างชนชาติมอญกับชนลัวะ ตำนานสุวรรณคำแดงบรรยายถึงการขยายตัวของ "กลุ่มไต" ซึ่งอยู่ทางตอนบน ขับไล่ถิ่นฐานเดิมลงมาอยู่กับพวกลัวะ (สงวน โชติสุขรักษ์ : 143-146, 2515) ตำนานเมืองพะเยากล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มไต กับกลุ่มลัวะว่าเป็นพวกที่อยู่ในเขตที่สูงมีอาชีพทำไร่ทำนา และนำผลผลิตที่ได้ลงมาขายให้ "กลุ่มไต" ซึ่งอาศัยอยู่ในเมืองลุ่ม (อรุณรักษ์ วิเชียรเชียว : 207, 2540)

กลุ่มไตมีความถนัดในการเพาะปลูกและทำนา ชอบอาศัยอยู่ตามลุ่มน้ำเป็นส่วนมากและพัฒนาชุมชนการเพาะปลูก เป็นชุมชนหนาแน่น หรือเป็นสังคม "เมือง" ความแตกต่างกันในถิ่นที่อยู่อาศัยทำให้เกิดความแตกต่างกันระหว่าง "คนเมือง" กับ "คนบนดอย" กลุ่มชนทั้งสองได้แลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมทำให้กลุ่มชาวลัวะ บางส่วนได้ผสมผสาน สมานลักษณะจนกลายเป็นคนเมืองในที่สุด (อรุณรัตน์ วิเชียรเชียว : 207, 2540)

กลุ่มชนชาวลัวะที่ไม่ได้ผสมผสานทางเชื้อชาติ และวัฒนธรรมที่ยังคงดำเนินวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม ยังคงกระจัดกระจายอยู่ทั่วไป หลังจากที่ถูกแทนที่ด้วยชนกลุ่มใหม่ ทำให้ชาวลัวะกระจัดอยู่ในเขตภูเขาในจังหวัดภาคเหนือของประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวลัวะที่เรียกว่า "ว้า" อาศัยอยู่ตามแนวชายแดนระหว่างพม่า ไทย และยูนนานของจีน พวกว้ายังแยกออกเป็นหลายกลุ่ม มีความแตกต่างกันทางด้านภาษาพูดและการแต่งกาย (บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ : 345, 2493)

วิถีชีวิตที่คล้ายคลึงกันไม่ว่าจะเป็นกลุ่มใด ก็คือการนับถือผี เลื้อบ้าน เลื้อเมือง หรือผีเมือง ผีเรือน หรือผีประจำตระกูล เรียกผีปู่ย่า หรือผีบรรพบุรุษ ชาวลัวะมีความเชื่อและนับถือผี มีพิธี เช่น นูชา เลี้ยงผี เพื่อให้คุ้มครองจากภัยอันตราย

ความเชื่อเกี่ยวกับผีบรรพบุรุษ เป็นความเชื่อดั้งเดิมของกลุ่มชนต่าง ๆ ที่นับถือมาช้านาน ทั้งกลุ่มไทล้านนา อีสาน ลาวเหนือ หรือเวียดนาม ต่างก็มีประเพณีโบราณในการเลี้ยงผี เช่น เลี้ยงไก่ เลี้ยงແຕນ หรือปู่ແຕนย่าແຕน (เจีย แยนจง : 3, 2540)

ประเพณีการนับถือผีจึงเป็นสื่อสัมพันธ์ทางสังคม ทำให้กลุ่มคนนับถือกันอันท์เครือญาติ เคารพเลื่อมใสและยอมรับผู้นำทางวัฒนธรรมหรือวีระบุรุษชุมชนเดียวกัน เป็นชุมชนที่นับถือลวจักราช เป็นต้นตระกูล มีหลักแหล่งอยู่แถบดอยตุง ตลอดจนลุ่มแม่น้ำสายจนถึงเชียงใหม่ ชุมชนนับถือพญาเจ็อง อยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำอิง ชุมชนที่นับถือผีปู่และ-ย่าและ อยู่แถบดอยสุเทพ และลุ่มแม่น้ำปิง

การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำกกในสมัยพญามังราย ได้อ้างอำนาจอันชอบธรรมของบรรพบุรุษ คือพญาลวจักราช อันเป็นบรรพบุรุษตระกูลลาว ได้ขยายอำนาจจากแคว้นหิรัญนครเงินยางมาสู่ลุ่มแม่น้ำกก เมืองสุดท้ายที่สร้างเป็นราชธานีบนผืนแม่น้ำกก คือเมืองเชียงราย (จิตร ภูมิศักดิ์ :116, 2524) ดังนั้น คนเชียงรายในยุคแรก ก็คือชาวลัวะ และต่อมาผสมผสานกับคนกลุ่มไต

ปัจจุบันยังมีชาวลัวะตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นชุมชนชาวลัวะในเขตอำเภอเมือง เช่น บ้านห้วยล้าน ตำบลแม่กรณ์ บ้านห้วยขี้ตั่ว ตำบลบัวสลี บ้านปางป๋วย บ้านปุยดำ ห่างจากตัวเมืองเชียงรายประมาณ 8 กิโลเมตร บ้านลัวะแม่คาวโตน บ้านท่าก้อ อำเภอแม่สรวย บ้านห้วยน้ำขุ่น อำเภอแม่จัน วิถีชีวิตของชาวลัวะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม มีความเป็นอยู่คล้ายกับคนเมืองโดยทั่วไป ยังคงนับถือผี มีการเลี้ยงผี ถึงแม้ชาวลัวะจะนับถือพุทธศาสนาที่เคร่งครัด จะหยุดการทำงานเพื่อทำบุญพึ่งเทศน์ในวันธรรมสวนะ

ระยะที่ 2 หลังพุทธศตวรรษที่ 12

กลุ่มชนชาติไต หรือ ไท ได้ขยายตัวเข้ามามีบทบาทยังดินแดนล้านนาไทย จากการศึกษาของ เดวิด วัตต (David Wyatt: 1984) ระบุว่าชนชาติไต มีถิ่นกำเนิดอยู่ทางตอนใต้ของจีน แถบมณฑล กวางสี และกวางตุ้งในปัจจุบัน ในราวพุทธศตวรรษที่ 6 ถูกจีนรุกราน จึงแยกตัวออกเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มหนึ่งอยู่ทางตอนเหนือของแม่น้ำแดง เช่นพวก จ้วง ไท และนุง ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งไปรวมตัวกันอยู่ลุ่มแม่น้ำดำ ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของลาว แถบเมืองแก่น (เดียน เปียนฟู) ชนชาติไต กลุ่มนี้เองที่เป็นบรรพบุรุษของคนไทยในลาว ประเทศไทย ภูมิลาน และแคว้นอัสสัมของอินเดีย

กลุ่มไท กลุ่มนี้ได้เริ่มขยายตัวเข้าสู่ดินแดนทางภาคเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน ราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 โดยเข้าสู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขง และแม่น้ำกก

การศึกษาเกี่ยวกับกลุ่มไต หรือไท ส่วนใหญ่ศึกษาจากตำนาน ซึ่งเดิมถูกมองว่าไม่น่าเชื่อถือ เพราะเต็มไปด้วยเรื่องราวเหลือเชื่อ อดคิดง่าวก่เกิดจากความไม่เข้าใจลักษณะหรือธรรมชาติของตำนานทั้งที่เรื่องราวเหล่านั้นแท้ที่จริงแล้วเป็นคติเกี่ยวกับต้นกำเนิดของสังคม ซึ่งสืบทอดมาช้านาน (อานันท์ กาญจนพันธุ์ : 5, 2532)

กลุ่มชนในบริเวณลุ่มน้ำกก ศึกษาได้จากตำนานสิงหนวัติ ซึ่งกล่าวถึงชนกลุ่มเดิม คือชาวลัวะ และการเข้ามาของชนกลุ่มใหม่ คือ กลุ่มไต โดยมาตั้งเมืองโยนกนาคพันธุ์ แถบที่ราบริมฝั่งแม่น้ำโขง

และปากแม่น้ำกกที่ไหลลงสู่น้ำโขง ในเขตเชียงใหม่ปัจจุบัน เรียกกันว่า “เวียงโยนก” หรืออาณาจักรโยนก ซึ่งมีเมืองบริวารที่สำคัญได้แก่ เวียงไชยปราการ เวียงไชนาทรายณ์ เวียงพางคำ

ในช่วงที่กลุ่มชนชาติไต เข้ามาตั้งหลักแหล่งในแถบนี้ “คนยวน” เป็นพลเมืองส่วนใหญ่ในล้านนาไทย ดังนั้นคนเชียงใหม่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา จึงเป็น “คนยวน” จนเกิดการเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ต่างๆ ทำให้ผู้คนในเชียงใหม่ต้องเคลื่อนย้าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดินแดนในล้านนาไทยเกิดศึกสงครามที่เรียกว่า “พินม่าน” คือสงครามเพื่อให้ล้านนาเป็นอิสระจากพม่า พระเจ้ากาวิละ ได้รวบรวมผู้คนเพื่อเป็นกำลังในศึกสงครามได้กวาดต้อนผู้คน “เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง” เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงแสน ซึ่งเป็นฐานทัพสำคัญของพม่า ถูกทำลาย ผู้คนจากเชียงแสนถูกกวาดต้อนเป็นเชลยส่งไปยังกรุงเทพฯ ปี พ.ศ. 2347 .

บรรดาผู้คนเหล่านี้ถูกส่งไปอยู่ที่อำเภอเสาให้จังหวัดสระบุรี อำเภอคูบัว จังหวัดราชบุรี แม้ว่าเหตุการณ์จะผ่านพ้นไปเกือบ 200 ปี ลูกหลานเชื้อสายของชาวเชียงแสนยังคงเรียกตนเองว่า “คนยวน” มีภาษาพูด ภาษาเขียน ที่เรียกว่า “ภาษาไทยยวน” ซึ่งมีลักษณะเช่นเดียวกับ “คำเมือง” และ “ตัวเมือง” ของชาวล้านนา คนยวนในอำเภอเสาให้ และหลายท้องถิ่นในจังหวัดราชบุรี รวมทั้งอำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา มีผู้พูดภาษายวน ไม่ต่ำกว่า 6 ล้านคน (เสน่ห์ ชาวขมิ้น : 198, 2523)

แสดงให้เห็นว่า “คนยวน” ที่อพยพไปในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ยังไม่ได้รับอิทธิพลของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในล้านนาไทยในช่วงเวลาต่อมา

ปัจจุบันคนยวนในล้านนาในทุกจังหวัดเรียกตนเองว่า “คนเมือง” คนเชียงใหม่ก็เรียกตนเองว่า “คนเมือง” จึงมีประเด็นที่น่าสนใจว่า “คนเมือง” เริ่มเกิดขึ้นเมื่อใดและใช้กันอย่างแพร่หลายได้อย่างไร

ผู้เขียนมีข้อเสนอว่า “คนเมือง” น่าจะมีพื้นฐานมาจากสภาพวิถีการดำเนินชีวิตของกลุ่มชนในอดีตที่กลุ่มชนชาติไต ตั้งหลักแหล่งโดยเริ่มก่อตั้งชุมชนกสิกรรม และขยายตัวเป็นเมือง และเป็นรัฐ อยู่ในฐานะชนชั้นปกครองและมีวัฒนธรรมที่สูงกว่า กลุ่มชนกลุ่มอื่นๆ ที่เป็นชาวป่าชาวดอย “คนเมือง” น่าจะหมายถึงผู้มีความเจริญ แต่อย่างไรก็ตาม คำว่า “คนเมือง” ไม่ได้กล่าวเน้นเป็นพิเศษในเอกสารหลักฐานตำนานหรือจารึก คงจะเป็นการแบ่งแยกถิ่นที่อยู่อาศัยมากกว่าชนชั้นทางสังคม ที่พอจะมีข้อกล่าวถึงอยู่บ้างคือตัวอักษรที่เรียกว่า “ตัวเมือง” ซึ่งเป็นตัวอักษรที่ใช้ในอดีต ทั้งด้านการบันทึก ตำราความรู้ วรรณกรรม คาถาอาคม หนังสือราชการต่างๆ โดยเขียนไว้ในบั้งสาและใบลาน หากเป็นคัมภีร์ศาสนาจะเขียนตัวอักษรที่เรียกว่าอักษรธรรม จะยึดหลักการเขียนตามภาษาบาลี หากเป็นจารึกจะนิยมเขียนตัวอักษรฝักขาม คล้ายตัวอักษรสุโขทัย

จากการศึกษาและตั้งข้อสังเกต “คนเมือง” น่าจะใช้อย่างแพร่หลายในราว 100 กว่าปีที่ผ่านมานี้ ซึ่งเกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในช่วงการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล สมัยรัชกาลที่ 5 เริ่มเกิดความขัดแย้งทางการเมือง สังคมและวัฒนธรรม ระหว่างรัฐสยามกับล้านนา ชาวล้านนาู้สึกว่าตนเองได้รับการดูหมิ่นจากชาวไทยสยาม ที่เรียกคนในล้านนาว่า “ลาวพุงดำ” หรือ “ลาวขาว” ระยะเวลาเรียกแคว้นล้านนาว่า “ลาวเฉียง” ความขัดแย้งเกี่ยวกับผลประโยชน์และการดำเนินนโยบายลิดรอนอำนาจของเจ้า

นายฝ่ายเหนือ ทำให้เกิดความไม่พอใจมากยิ่งขึ้น การเกิดจลาจล “กบฏเงี้ยว” ในปี พ.ศ. 2445 ทำให้รัฐบาลสยามได้ดำเนินการควบคุมหัวเมืองในมณฑลพายัพทั้งหมด แต่ไม่ต้องการให้เกิดความบาดหมางกัน จึงให้ความเอาใจใส่ในการจัดการศึกษา ในขณะเดียวกันให้ใช้ภาษาไทยกลางเป็นแบบเรียน มีการปฏิรูปการศึกษาทั้งหมด

ปฏิริยาของชาวล้านนาได้ปรากฏออกมาในลักษณะที่แสดงออกให้เห็นว่า ผู้คนในภาคเหนือมีวัฒนธรรมที่ไม่ต้องยกว่าไทยสยาม สังเกตได้จากพระราชจริยวัตรของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ตลอดเวลาที่ประทับราชการฝ่ายในอยู่ในกรุงเทพฯ ทรงนำขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรมล้านนาไปปฏิบัติ ด้วยการแต่งกายตามแบบชาวเหนือ ภายในตำหนักให้พูด “คำเมือง” มีอาหารพื้นเมือง (คณะทายาทสายสกุล ณ เชียงใหม่ : 206, 2539)

หมอดอดด์ มิชชันนารี ที่ประจำอยู่ในเชียงรายเป็นเวลา 32 ปี (2429-2461) ได้แสดงความรู้สึกในหนังสือเรื่องชนชาติไทย ว่าผู้คนในภาคเหนือไม่นิยมที่ถูกเรียกว่า “คนลาว”

คาร์ล บ็อค กล่าวถึงคนในภาคเหนือจะบันทึกว่า “ชาวเมือง” ทั้งเมืองเชียงใหม่ และในเมืองเล็ก ๆ อย่าง เชียงดาว เมืองฝาง และเชียงราย

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสมณฑลพายัพในขณะที่ทรงดำรงพระยศเป็นสยามมกุฎราชกุมาร พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องลิลิตพายัพ ในปี พ.ศ. 2447 ทรงบันทึกเมื่อเสด็จไปยังเมืองต่าง ๆ พระองค์ทรงกล่าวถึงเมืองเชียงรายดังนี้ “...ไทยเมือง ทยานยัดเยียด หมูเงี้ยวเบียดกันมอง ย่าวนั่งยองจ้องชะเง้อ มูเซอกลุ่มมุด... สร้อยเสียงถวยซัย ไทยเมือง มูเซอ เงี้ยว เลี้ยวลดตามชบวน มวญมากหลายภาษา ” (บุญเสริม สาทราภัย : 16-17, 2532)

อาจกล่าวได้ว่าคนในล้านนาไทยต้องการประกาศให้ทราบว่า ผู้คนในภาคเหนือมีวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของตน และเรียกตนเองว่า “คนเมือง” “ชาวเมือง” ฝ่ายรัฐสยามพยายามถนอมน้ำใจเพื่อไม่ให้เกิดความขัดแย้ง การเปลี่ยนชื่อจากมณฑลลาวเฉียงมาเป็นมณฑลพายัพ และการกล่าวถึงผู้คนในล้านนาในลิลิตพายัพ ว่า “ไทยเมือง”

ดังนั้น คนเมืองน่าจะใช้กันอย่างแพร่หลายในระยะเวลาศตวรรษที่ผ่านมา เป็นที่น่าสังเกตว่า ทั้ง 8 จังหวัดในภาคเหนือล้วนแต่ยอมรับชื่อเรียกตนเองว่า “คนเมือง” ซึ่งมีได้มีความหมายเพียงชื่อกลุ่มชนเท่านั้นแต่หมายรวมถึงสังคม และวัฒนธรรมร่วมกันด้วย เช่น พูดคำเมือง อาหารเมือง แต่งกายเมือง ดนตรีพื้นเมือง ฟ้อนเมือง พิธีแบบคนเมือง เป็นต้น คนเชียงรายส่วนใหญ่ในปัจจุบันจึงเป็นคนเมือง แต่มีคนเมืองที่มาจากถิ่นต่าง ๆ เข้ามาอยู่อาศัยมากมาย เช่น

ชาวเชียงใหม่ อยู่ที่บ้านปางจิว อำเภอเวียงป่าเป้า

ชาวน่านอยู่อาศัยแถบอำเภอเทิง อำเภอเวียงแก่น อำเภอเชียงของ

ชาวลำพูน อยู่บ้านแม่คำหลักเจ็ด อำเภอแม่จัน อำเภอเชียงแสน อำเภอพาน อำเภอแม่สาย

ชาวสันกำแพง อยู่บ้านซัวแคว่, บ้านดู่

ชาวดอยสะเก็ด อยู่บ้านสวนดอก

ชาวไทยใหญ่

ชาวไทยใหญ่ หรือกลุ่มชนที่คนในล้านนาเรียกว่า “เงี้ยว” มีถิ่นฐานอยู่แคว้นรัฐฉานของพม่า ชาวไทยใหญ่มีความเกี่ยวข้องกับล้านนามาตลอด เป็นความสัมพันธ์ทางด้านเครือญาติ และวัฒนธรรม เชื้อสายของราชวงศ์มังรายได้ปกครองเมืองไทใหญ่ และเชื้อสายของไทยใหญ่เคยเป็นกษัตริย์ปกครอง ล้านนา คือพระเจ้าเมกุฏิสุทธิวงศ์ กษัตริย์องค์สุดท้ายของราชวงศ์มังราย ก่อนที่จะตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า ในสมัยราชวงศ์กาวิละ เชื้อวงศ์เจ้าเจ็ดตน ก็มีความสัมพันธ์ด้านเครือญาติกับเชื้อสาย เจ้าฟ้าไทใหญ่ แต่ในบางยุคสมัยล้านนาไทย กับรัฐไทใหญ่ก็เกิดความขัดแย้งบาดหมางกัน โดยเฉพาะ ในช่วงเวลาที่มหาอำนาจตะวันตกเข้ามาแทรกแซงทางการเมืองใน พุทธศตวรรษที่ 24-25

สิ่งสำคัญที่สุดคือความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจ เช่นพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ จากเชียงใหม่เผยแพร่เข้าสู่เชียงตุง มีศูนย์กลางอยู่ที่วัดป่าแดง ทำให้พุทธศาสนาในแคว้นเชียงตุง เป็นพุทธศาสนา ลังกาวงศ์ แบบเชียงใหม่ ทำให้เกิดความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดเกี่ยวกับความเชื่อ ปรัชญา ศาสนา กฎหมาย ตลอดจนการดำเนินชีวิต เช่นเดียวกับล้านนาไทย

นอกจากนั้นความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจเส้นทางการค้า มะละแหม่ง-ล้านนา-รัฐฉาน-ญวนนาน จะมีพ่อค้าชาวไทยใหญ่นำขบววนัวต่าง ค่าขาย แลกเปลี่ยนสินค้าไปเรื่อยๆ เชียงแสนจึงอาจเป็นศูนย์กลางทางการค้าของล้านนาไทยในเขตที่ราบลุ่มน้ำกก และคอยรับสินค้าจากเขตทางตอนบนเพื่อส่งมาขายต่อยังเชียงใหม่ นอกจากการส่งสินค้าเป็นทอดๆ แล้ว ยังมีพ่อค้าจากเขตทางตอนบนเดินทางมาค้าขายที่เชียงใหม่โดยตรง เช่น พ่อค้าเงี้ยว เมืองเชียงรายจึงเป็นดินแดนที่มีชาวไทยใหญ่เดินทางเข้ามาติดต่อเป็นเวลายาวนาน

ในปี พ.ศ. 2388 เจ้าหลวงเชียงใหม่มีอาชญาให้ เจ้าธรรมลังกา เกณฑ์คน คือ ชาวเชียงตุง เมืองพยาก เมืองเลย และเมืองสาด ซึ่งเป็นชาวไทยใหญ่ และไทเขิน ที่เคยถูกกวาดต้อนไปยังเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง จำนวนพันกว่าครัวเรือน อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่พื้นที่เมืองเชียงราย

ดังนั้น กลุ่มคนเชียงรายในระยะพื้นที่บ้านเมืองส่วนใหญ่จึงเป็นชาวไทยใหญ่และไทเขิน ทำการค้าขายอยู่บริเวณตลาดกลางเมืองเชียงราย พ่อค้าชาวไทยใหญ่ควบคุมการค้าส่วนใหญ่ในเมืองเชียงราย (เลิศ แส่นทะนิต : สัมภาษณ์, 2542)

ต่อมามีเหตุการณ์ที่ส่งผลกระทบต่อกลุ่มชนชาวไทยใหญ่ เนื่องจากชาวไทยใหญ่เป็นพลเมืองที่อยู่ในบังคับของอังกฤษ ภายหลังจากการลงนามในสนธิสัญญาเบาริ่ง ทำให้ชาวไทยใหญ่ไม่ยอมปฏิบัติตามข้อบังคับของฝ่ายไทย พวกพม่า ลื้อ เขิน เมืองเชียงตุง 380 คน อพยพเข้าไปตั้งอยู่ที่เมืองเชียงแสน ในปี พ.ศ. 2417 เจ้าอินทวิชยานนท์ฯ เจ้านครเชียงใหม่ให้เกณฑ์ไพร่พลไปจับไล่ผู้ที่เข้ามาตั้งอยู่ ณ เมืองเชียงแสน (คณะทายาทสายสกุล ณ เชียงใหม่ : 125, 2539)

ชาวไทยใหญ่เริ่มมีความขัดแย้งกับทางการมากขึ้น ไม่พอใจนโยบายการกีดกันมิให้มีสิทธิหรือกรรมสิทธิ์ในบ้านเรือน และไม่มีความสะดวกทางการค้าที่เคยได้รับมาในอดีต นโยบายดังกล่าวส่งผลกระทบต่อผลประโยชน์ของชาวไทยใหญ่

ชาวไทใหญ่ซึ่งเคยเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับชาวล้านนา ภายหลังจากที่ถูกควบคุมอย่างเคร่งครัด หากจะเดินทางเข้ามาค้าขายในเขตสยามจะต้องมีหนังสือเดินทาง และหากไม่มีหลักฐานว่าเป็นคนในบังคับของสยามต้องเสียภาษีค่าแรงแทนการเกณฑ์ปีละ 5 บาท

ชาวไทใหญ่ได้ก่อการจลาจล “กบฏเงี้ยว” โดยบุกปล้นสดมภ์ เมืองต่าง ๆ ในล้านนา เช่น แพร่ พะเยา เชียงแสน เชียงราย เชียงของ ในปี พ.ศ. 2445 ได้รับการต่อต้านจากทางราชการของเชียงราย และกองทัพในสยามได้ทำการปราบปรามจนราบคาบ (นิทัศน์ ตันธเสวี : 15,2529)

ภายหลัง “กบฏเงี้ยว” บทบาทของชาวไทใหญ่โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าได้ลดลง มีพ่อค้าชาวจีนเข้ามามีบทบาทแทน ตลาดร้านค้าที่อยู่รอบๆ เขตการค้าทั้งหมดตกอยู่ในกำมือของพ่อค้าชาวจีนฮ่อ และชาวอินเดีย

ปัจจุบันแหล่งชุมชนไทใหญ่ในเชียงราย คงเหลืออยู่ที่ชุมชนวัดสันป่าก่อ หรือ ป่าก่อเงี้ยว ที่ยังคงรักษาเอกลักษณ์ของชาวไทใหญ่ไว้โดยมีวัดสันป่าก่อ เป็นศูนย์กลางของชุมชน ส่วนนอกเขตอำเภอเมืองเชียงราย ชาวไทใหญ่มีแหล่งชุมชนอยู่รอบๆ วัดม่วงชุม อำเภอพาน บ้านห้วยน้ำขุ่น อำเภอแม่จัน และชุมชนที่มีชาวไทใหญ่เข้ามาอยู่อาศัยมากที่สุดในระยะ 10 ปี ที่ผ่านมาคือ บ้านใหม่มอกจาม บริเวณระหว่างเชียงรายกับเชียงใหม่ และติดต่อกับชายแดนรัฐฉานของพม่า ชาวไทใหญ่เหล่านี้เป็นกลุ่มที่เพิ่งจะอพยพเข้ามา ยังคงรักษาจารีตประเพณีของไทใหญ่ไว้

ชาวไทจีน หรือ จีน

ชาวไทจีน หรือจีน มีถิ่นฐานอยู่ในเขตรัฐฉานของพมามีศูนย์กลางสำคัญอยู่ที่เมืองเชียงตุง ชาวไทจีนมีลักษณะคล้ายคลึงกับชาวไทใหญ่และชาวไทลื้อ มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิด ตั้งภูมิลำเนาอยู่ด้วยกัน แต่ชาวไทจีนก็มีลักษณะเด่นของตนเองโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความสามารถด้านศิลปะ งานหัตถกรรม ช่างฝีมือ ความประณีต และความอดทนในขนบธรรมเนียมประเพณี

ชาวไทจีนมีความสัมพันธ์กับชาวยุโรปมาเป็นเวลาช้านานทั้งในด้านความสัมพันธ์เกี่ยวดวงจันทร์เครือญาติ ความสัมพันธ์ด้านวิถีชีวิต วัฒนธรรม โดยมีพระพุทธศาสนาเป็นสื่อเชื่อมโยงเกี่ยวกับอุดมคติของชีวิต ความเชื่อ ความศรัทธา แต่บางครั้งก็เกิดความขัดแย้งต่อสู้แย่งชิง ทำสงครามกัน

ในคราวสงคราม “พื๋นมาน” ผู้นำในล้านนาได้กวาดต้อนผู้คนเข้ามาไว้ยังเมืองลำปาง ลำพูน และเชียงใหม่ ชาวไทจีนในแคว้นเชียงตุงและเมืองอื่น ๆ ก็ถูกเกณฑ์เข้ามาในครั้งนี้ด้วย

ปี พ.ศ. 2386 ชาวไทจีนดังกล่าวได้รับอนุญาตให้พาครัวเรือนมาขึ้นเวียงเชียงราย จึงนับได้ว่าชาวไทจีนเป็นคนเชียงรายในกลุ่มต้น ๆ ที่เข้ามาสร้างบ้านแปงเมือง ในครั้งหลังสุดนี้

กลุ่มชาวไทจีนเข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเขตรอบๆ ตัวเมืองเชียงราย อยู่นอกเขตกำแพงเมือง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเขตพื้นที่การทำนา บ้านหนองบัว บ้านศรีทรายมูล บ้านปากกล้วย บ้านสันทราย บ้านศรีเกิด บ้านสันโค้งหลวง บ้านสันโค้งน้อย บรรพบุรุษของชาวไทจีนเป็นต้นตระกูล มณีรัตน์ นันตะรัตน์ อ้ามาตย์มณี เทพมณี แสนมหาภัยษ์ สุริยะ โพธิเลิศ โพธิวงศ์ ชัชวรัตน์ สุภามณี

ในอดีตกลุ่มชนชาวไทเขินจะเป็นสังคมที่มีความเข้มแข็งของชุมชนมากกว่าชุมชนอื่น ในตัวเมืองเชียงราย มีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษาถิ่น ที่มีสำเนียงภาษาของตนเอง การอนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณีต่างๆ ไว้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามกลุ่มชาวไทเขิน กลุ่มบ้านสันโค้ง กับกลุ่มบ้านหนองบัว มีลักษณะที่แตกต่างกันบ้าง เกี่ยวกับการประกอบอาชีพ ชาวไทเขินบ้านสันโค้ง นอกจากมีอาชีพหลักคือการทำนาแล้ว ยังมีความสามารถทางด้านงานช่าง “สล่า” เช่น สล่าบอกไฟ สล่าตีมีด สล่าแกะสลัก สล่าก่อสร้าง ตลอดจนศิลปด้านดนตรี การฟ้อนรำ และการแสดงต่าง ๆ

ในขณะที่ชุมชนชาวไทเขินบ้านหนองบัว ศรีทรายมูล ส่วนใหญ่จะมีอาชีพทำนาเป็นหลัก แต่งานด้านช่างฝีมือไม่โดดเด่น เหมือนชุมชนบ้านสันโค้ง

เอกลักษณ์ที่เหมือนกัน ก็คือฝีมือการปรุงอาหารที่ขึ้นชื่อ เช่น ขนมเส้นน้ำเงี้ยว ลาบ หนังปอง แคนหมู แหนม ยำหนัง น้ำพริกอ่อน ฯลฯ อาหารพื้นบ้านเหล่านี้นับได้ว่าเป็นอาหารที่มีรสชาติเป็นเอกลักษณ์อาหารท้องถิ่นเมืองเชียงราย ฝีมือการปรุงอาหารพื้นบ้านยังคงสืบทอดมาจนกระทั่งปัจจุบัน

กลุ่มชาวไทเขินบ้านสันโค้ง พยายามฟื้นฟูวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม โดยจัดกิจกรรม “สันโค้งถนนวัฒนธรรม” เพื่อแสดงให้เห็นถึงเอกลักษณ์ และมรดกทางวัฒนธรรม แต่กิจกรรมดังกล่าวยังขาดการสนับสนุน และการประชาสัมพันธ์ จึงไม่มีความต่อเนื่องที่จะบรรลุผลสำเร็จตามที่คาดหมายไว้

ปัจจุบันนี้ชุมชนชาวไทเขินเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก ในช่วงระยะเวลา 20 ปีที่ผ่านมาการขายที่ดิน และสร้างหมู่บ้านในโครงการต่างๆ ทำให้พื้นที่การเกษตรที่อุดมสมบูรณ์ กลายเป็นที่อยู่อาศัยมีคนหลายกลุ่มเข้าไปอยู่ปะปนกับชาวไทเขินจนทำให้เอกลักษณ์ทางด้านภาษาและวัฒนธรรม เปลี่ยนแปลงไปมาก จนไม่สามารถรักษาเอกลักษณ์ของตนเองไว้ได้

ชาวไทลื้อ

ชาวไทลื้อ มีภูมิลำเนาอยู่ในแถบแคว้นสิบสองปันนา มณฑลยูนนาน แถบรัฐฉานในพม่า และแขวงจำปาสัก แขวงไชยบุรีในประเทศลาว

ชาวไทลื้อมีความสัมพันธ์กับชาวไทยวนมาช้านาน เช่นเดียวกับชาวไทใหญ่และชาวไทเขิน พระเจ้ามังรายทรงมีพระมารดาเป็นธิดาภคินีเมืองเชียงรุ่ง ความสัมพันธ์ทางด้านเครือญาติ และมีไมตรีต่อกันมาโดยตลอด ไม่มีความขัดแย้ง ทำสงครามกัน อาจเนื่องมาจากไม่มีพรมแดนติดต่อกัน

ชาวไทลื้อส่วนใหญ่ประกอบอาชีพ ทำนา และมีความสามารถที่โดดเด่นมากคือการทำผ้า ที่มีสีสันลวดลายงดงาม ชาวไทลื้อมีนิสัยรักสงบ ขยันขันแข็ง มีความเชื่อและศรัทธาในพระพุทธศาสนาที่แรงกล้า จนมีคำกล่าวที่ว่า “ดักชื่อคือ อยาลื้อฟังธรรม” หมายความว่า ชาวไทลื้อจะตั้งอกตั้งใจฟังพระสงฆ์แสดงพระธรรมเทศนาโดยอาการที่สงบนิ่ง ตลอดจนอักษรที่ใช้ของชาวไทลื้อคล้ายคลึงกับอักษรไทยวน คนเชียงรายที่เป็นเชื้อสายไทลื้อมีจำนวนมากมาย ชาวไทลื้ออพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในเชียงรายแบ่งได้เป็น 2 กลุ่มคือ

กลุ่มแรกเข้ามาในยุค “เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง” ชาวไทลื้อกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นชาวลื้อเมืองของที่พระเจ้ากาวิละนำครัวเรือนไปอยู่ที่เมืองลำพูน ต่อมาได้อพยพมาอยู่เชียงราย บริเวณบ้านแม่คำ อำเภอแม่จัน บ้านท่าหล่ม อำเภอพาน และตำบลต่าง ๆ อีกหลายตำบล

พ.ศ. 2399 ชาวไทลื้อจากเมืองหย่วน เมืองล่า เมืองมาง เมืองพง ทางตอนใต้ของแคว้นสิบสองปันนาได้อพยพเข้ามาอยู่เขตอำเภอเทิง อำเภอจุน และอำเภอเชียงคำ (เดิมอยู่ในจังหวัดเชียงราย)

ปี พ.ศ. 2429 ชาวไทลื้อจากเมืองอุเหนือ เมืองอุใต้ แขวงพงสาลี ในประเทศลาว มาหาที่ทำกินเนื่องจากพื้นที่ไม่เพียงพอในการทำนาและทຸກกันดาร ได้อพยพมาตั้งหลักแหล่งที่บ้านห้วยเม็ง บ้านท่าข้าม บ้านหาดบ้าย บ้านสบอิง อำเภอเชียงของ (บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ 185: 2493)

กลุ่มที่ 2 อพยพเข้ามาเชียงรายครั้งใหญ่เมื่อคราวที่กองทัพจีนคอมมิวนิสต์ ยึดครองแคว้นสิบสองปันนาทำให้ชาวลื้ออพยพหนีภัยทางการเมืองจากเมืองเชียงรุ่ง เมืองฮาย เมืองแจ ฯลฯ เข้ามาอยู่แถบอำเภอแม่สาย อำเภอเมืองเชียงราย ตำบลยางฮอม และตำบลครึ่ง อำเภอเทิง

กลุ่มชนชาวไทลื้อจึงกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปในเชียงราย ในเขตชนบทยังคงรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีไว้ เช่น ภาษาพูด อาชีพการทำนา และเอกลักษณ์ที่โดดเด่นคือการทอผ้าลายน้ำไหล ลายเมฆไหล ลายตุ๊ก การแต่งกายของชาวไทลื้อกำลังได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายในการแต่งกายชุดล้านนาในเชียงราย ตระกูลต่าง ๆ ในเชียงรายที่บรรพบุรุษเป็นชาวไทลื้อ เช่น ไชยวงศ์ ไชยลังกา คำภีระ วงศ์ใหญ่ กาวิละ ลือชา สมควร

ชาวไตหย่า

ชาวไตหย่า มีภูมิลำเนาอยู่ในเมืองหย่าตอนใต้ของเมืองคุนหมิง มณฑลยูนนาน มีวิถีชีวิตสำเนียงภาษาคคล้ายคลึงกับชาวไทลื้อ และชาวไทยวน แต่มีรูปร่างหน้าตาคล้ายคนจีน ผิวค่อนข้างขาว มีอาชีพทำนา ทำสวน ชาวไตหย่า ส่วนมากนับถือศาสนาคริสต์โดยมี มิซซันนารี ไปเผยแผ่ศาสนา ต่อมาได้นำเด็กชายชาวไตหย่า 2 คน มาศึกษาที่โรงเรียนเชียงรายวิทยาคม คือนายเลายี่ใหญ่ และนายเลายี่เล็ก (นายยี่ สายวิเศษ) จากการสัมภาษณ์นายยี่ สายวิเศษได้เล่าว่าได้เดินทางกลับไปยังเมืองหย่าในช่วงที่เกิดปัญหาทางการเมืองในประเทศจีน ชาวไตหย่า ได้รับความเดือดร้อนและไม่มีอิสระในการนมัสการพระเจ้า จึงได้พากันอพยพมาอยู่ที่บ้านห้วยไคร้ อำเภอแม่สาย บ้านป่าสักขวาง และเข้ามาตั้งหลักแหล่งที่บ้านพักพื้น ต่อมาได้ตั้งชุมชนที่บ้านวังดิน ตระกูลต่าง ๆ ที่มีบรรพบุรุษเป็นชาวไตหย่า เช่น รุติจำเริญพร, เจริญพร, ลี้ตระกูล, ธรรมวิวัฒน์, นาวัน, บรมพิชัยชาติกุล

ผลิตภัณฑ์งานฝีมือที่สำคัญของชาวไตหย่าที่เป็นเอกลักษณ์คือเสื้อกก (สาดไตหย่า) โดยบรรพบุรุษชาวไตหย่านำพันธุ์กกมาจากเมืองหย่า มาปลูกที่เชียงราย เสื้อกกชนิดนี้มีราคาถูกใช้ประโยชน์ได้ดีเป็นที่นิยมโดยทั่วไปในพื้นที่บ้านเชียงราย เนื่องจากชาวไตหย่าเป็นชนกลุ่มน้อย มีประชากรไม่มากนักจึงไม่สามารถรักษาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของตนเองไว้ได้ คงเหลือแต่คนรุ่นเก่าไม่มากนักที่รักษาวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของตนเอาไว้ คนรุ่นใหม่ส่วนใหญ่จะกลายเป็นคนเมืองไปแล้ว

กลุ่มชาติพันธุ์จีน และพม่า-ธิเบต

กลุ่มชนชาติพันธุ์จีนและพม่า-ธิเบต เริ่มอพยพเข้ามาอยู่ในเขตเชียงรายในช่วงระยะเวลา ศตวรรษที่ผ่านมา ส่วนใหญ่เข้ามาประกอบอาชีพค้าขายและการอพยพเนื่องจากปัญหาทางการเมืองในประเทศจีน ซึ่งมีอยู่ 2 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มชาวจีนฮ่อ (ชาวจีนในมณฑลยูนนาน-เสฉวน) และกลุ่มชาวจีนโพ้นทะเล (ชาวจีนที่อพยพมาทางเรือจากมณฑลทางภาคตะวันออกของจีนและมาตั้งหลักแหล่งค้าขายในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้)

ชาวจีนฮ่อ เป็นกลุ่มชนที่ชาวล้านนาเรียกคนจีนเผ่าฮั่นในมณฑลยูนนาน-เสฉวน ชาวจีนฮ่อแบ่งตามการนับถือศาสนาออกเป็น 2 พวก คือ “ผาสี” เป็นชาวจีนฮ่อที่นับถือศาสนาอิสลาม ซึ่งส่วนใหญ่จะมีภูมิลำเนาอยู่ในแถบเมืองอี้ซีและเมืองเหอซี และพวก “ผาห้า” เป็นชาวจีนฮ่อที่นับถือศาสนาพุทธ พระโพธิสัตว์ และบรรพบุรุษ ที่มีธรรมเนียมปฏิบัติเหมือนกับชาวจีนเผ่าฮั่นโดยทั่วไป

ชาวจีนฮ่อเป็นผู้มีความชำนาญด้านการค้าขาย โดยมีคาราวานม้าต่างที่บรรทุกสินค้าบนหลังม้า เดินทางค้าขายระหว่าง เมืองซือเหมา ลิบสองปันนา เชียงตุง แม่สาย เชียงราย เชียงใหม่ ถึงเมืองมะละแหม่ง ในประเทศพม่า

ในราว 70 ปีที่ผ่านมา ชาวจีนฮ่อ ผาสี ได้เข้ามาตั้งรกรากในเชียงราย (นายสันต์ รุจิพรรณ, สัมภาษณ์ 12 มี.ค. 2542) กลุ่มแรกได้เข้ามาอาศัยอยู่บริเวณย่านการค้าใจกลางเมืองเชียงราย บริเวณ “ซอยวัดฮ่อ” โดยสร้างมัสยิด “คารูลอามาน” เป็นศูนย์กลางของชุมชน ชาวจีนฮ่อเหล่านี้เข้ามามีบทบาททางการค้าแทนพ่อค้าชาวจีนฮ่อที่สูญเสียบทบาทลงไป บ้านเรือนร้านค้าชาวจีนฮ่อจึงตกเป็นของชาวจีนฮ่อผาสี ต่อมาได้มีชาวจีนฮ่อเข้ามาอยู่ในเชียงรายมากขึ้น ตระกูลสำคัญคือ แซ่ม้า ซึ่งเป็นต้นตระกูลรุจิพรรณ และมิตรานันท์ และตระกูล แซ่หยวน ซึ่งเป็นต้นตระกูล ยวนมาลัย และพงษ์สนั่น ได้เข้ามาเป็นอิหม่าม นอกจากนั้นยังเป็นต้นตระกูลของ มาตระกูล และ ฤชากร

ปัจจุบันลูกหลานชาวจีนฮ่อเหล่านี้ยังคงดำเนินธุรกิจการค้า แต่ได้เปลี่ยนจากการค้าแบบเดิมที่เป็นการคาราวานม้าต่าง มาเป็นการค้าขายสมัยใหม่ นอกจากค้าขายกันในเมืองแล้ว ยังค้าขายติดต่อกับชาวเขาแถบดอยช้าง ดอยผาหมี ดอยตุง ดอยผาดั้ง แต่ปัจจุบันการคมนาคมขนส่งสะดวก ชาวเขามีรถบรรทุกของตนเอง พ่อค้าชาวจีนฮ่อจึงหมดบทบาทลง ประกอบกับมีพ่อค้าชาวจีนโพ้นทะเลที่ขึ้นมาจากทางใต้ เช่น ลำปาง กรุงเทพฯ เข้ามาค้าขายแทนที่พ่อค้าชาวจีนฮ่อ

ส่วนชาวจีนฮ่อผาห้า เป็นชาวจีนฮ่อที่อพยพเข้ามาในระยะหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 โดยเฉพาะภายหลังที่จีนคอมมิวนิสต์ สามารถยึดครองแผ่นดินจีนได้ กองทัพจีนคณะชาติ (จีนก๊กมินตั๋ง) ที่อยู่ในมณฑลยูนนานและชายแดนพม่า คือกองพล 93 ได้ถอยร่นจากมณฑลยูนนานเข้ามาในเขตประเทศพม่าช่วง พ.ศ. 2493-2503 เกิดการสู้รบกับกองทัพพม่าและถูกกดดันจากสหประชาชาติให้ถอนกำลังทหารจีนพลัดถิ่นกลับได้หวั่น แต่ยังมีกองกำลังบางส่วนคือ กองทัพ 3 และ กองทัพ 5 อพยพเข้าสู่ชายแดนไทยในแถบจังหวัดเชียงใหม่-เชียงรายในปี พ.ศ. 2504 โดยรัฐบาลไทยอนุญาตให้ชาวจีนฮ่อที่

อพยพเข้ามาทำนกออยู่ในเขตดอยแม่สะลอง อำเภอแม่จัน ดอยผาแดง ดอยผาหม่น เขตอำเภอเชียงของ อำเภอเวียงแก่น และเขตอำเภอฝาง อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่

ชุมชนสำคัญของชาวจีนฮ่อในจังหวัดเชียงรายที่อพยพมาเนื่องจากปัญหาการเมือง คือชุมชนดอยแม่สะลอง ภายใต้การบัญชาการของ นายพล ต้วน ซี เหวิน แม่ทัพ 5 สามารถมีกองกำลังติดอาวุธเพื่อป้องกันการคุกคามของผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ บนดอยแม่สะลองจึงเป็นเมืองที่มีค่ายทหาร โรงพยาบาล โรงเรียน ย่านการค้า การเกษตรกรรม มีประชากรหนาแน่น ในช่วงที่กองทัพไทยต้องต่อสู้กับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย จึงเกิดกองกำลังอาสาสมัครจากทหารจีนพลัดถิ่นที่อพยพอยู่ในจังหวัดเชียงรายและเชียงใหม่ ร่วมต่อสู้กับผู้ก่อการร้ายในเขตอำเภอเทิง เชียงคำ เชียงของ น่าน จนถึงหล่มสัก เพชรบูรณ์ ได้สูญเสียกำลังพลไปไม่น้อย เมื่อสถานการณ์การก่อการร้ายสิ้นสุดลง บทบาทของกองกำลังอาสาสมัครจีนฮ่ออพยพก็สิ้นสุดลง

ปัจจุบันชาวจีนฮ่อส่วนใหญ่ประกอบอาชีพการเกษตรบนที่สูงเช่น การปลูกชา ห้อ ดอกไม้เมืองหนาว และทำการค้าขาย เป็นกลุ่มชนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีที่สุดในกลุ่มชุมชนบนที่สูง โดยยังคงรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีของตนเองไว้ ส่งเสริมการศึกษาภาษาจีน ถึงแม้ว่าโรงเรียนสอนภาษาจีนบนดอยแม่สะลอง จะอยู่ภายใต้การดำเนินการของกรมสามัญศึกษา คือโรงเรียนสันติคีรี ชาวจีนฮ่อยังคงศึกษาภาษาจีนนอกเวลาเรียน นอกจากนี้ยังมีความสัมพันธ์และได้รับความช่วยเหลือจากได้วันมาโดยตลอด

ชาวจีนโพ้นทะเล (หัวเฉียว) ที่คนเมืองเรียก "เจ๊ก" เป็นชาวจีนโพ้นทะเลที่อพยพเข้ามาทางภาคใต้และเข้ามาตั้งหลักแหล่งในกรุงเทพฯ จนกระทั่งขึ้นมาอยู่ทางภาคเหนือ มาตั้งร้านค้าอยู่ตามเมืองต่างๆ จนถึงเชียงราย เป็นชาวจีนเผ่าฮั่นที่มีทั้งจีนแต้จิ๋ว จีนกวางตุ้ง จีนแคะ และจีนไหหลำ

ชาวจีนส่วนใหญ่ที่เข้ามาประกอบอาชีพ มักจะมีความรู้ความสามารถต่างๆ เช่น ช่างก่อสร้าง ช่างถ่ายรูป ช่างยนต์ ช่างกลึง ช่างเย็บผ้า เวชภัณฑ์แผนโบราณ บางคนเป็นครู บางคนมีทุนทำการค้า

ชาวจีนโพ้นทะเลมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่ดีกว่าชาวจีนฮ่อ ได้เปรียบทั้งด้านเงินทุนและมีความสัมพันธ์กับพ่อค้าชาวจีนในกรุงเทพฯ ทำให้ซื้อสินค้าด้วยเงินเชื่อ ราคาสินค้าถูกกว่าชาวจีนฮ่อ ที่ซื้อด้วยเงินสด ราคาแพงกว่า และต้องขนส่งสินค้ามาจากเมืองมะละแหม่ง เสียเวลามากกว่า ดังนั้นพ่อค้าชาวจีนโพ้นทะเลจึงเข้ามาครอบครองการค้าในย่านธุรกิจกลางเมืองแทนพ่อค้าชาวจีนฮ่อ

ชาวจีนรุ่นแรกคือ "จีนเซวี่" หรือ เซวี่ พงษ์สุวรรณ เดิมเข้ามาเปิดร้านตัดเย็บเสื้อผ้าชุดสุทศสากล เมื่อได้กำไรสะสมทุนได้มากจึงทำธุรกิจที่เห็นว่าจะได้กำไรสูง ประกอบกับเห็นช่องทางว่า การข้ามแม่น้ำกกมีความยากลำบาก จึงคิดลงทุนต่อแพขนานยนต์ขนาดใหญ่ รับจ้างบรรทุกคนและสินค้าเข้าฝาก ทำการค้าของป่า เช่น สมุนไพร กระตุกเสือ กระตุกหมี หนังสัตว์ ส่งไปขายกรุงเทพฯ ยังปรุงยาบำรุงกำลัง สมุนไพร ยาทองเหล้า เกาเสือ เกาลิง ออกจำหน่าย (สมควร อินทจักร : 1984)

"เจ้าแก้วพูน" นายพูน อุดมทรัพย์ เป็นช่างก่อสร้างที่มีความรู้ในการก่อสร้างอาคารขนาดใหญ่รับเหมาก่อสร้างอาคาร เช่นโรงเรียนสามัคคีวิทยาคม

“เต้าแก้มิม” เป็นช่างก่อสร้างเช่นเดียวกัน แต่ทำการค้าวัสดุก่อสร้างชื่อร้าน “อิมก็” นับเป็นร้านเครื่องก่อสร้างในยุคต้น ๆ ของเชียงราย เป็นบรรพบุรุษของตระกูล องคะสุวรรณ

“เต้าแก้มี่” เป็นนายทุนการทำธุรกิจเงินกู้ และซื้อขายที่ดิน นับเป็นคนดีที่มีที่ดินในย่านธุรกิจใจกลางเมืองเชียงรายมากที่สุด บุตรหลานในตระกูล โตไพบูลย์ จึงครอบครองที่ดินมากมาย

ต่อมาได้มีชาวจีนเข้ามาลงทุนในกิจการค้าข้าว มีโรงสีข้าวมากมาย โดยเฉพาะอำเภอแม่จัน มีโรงสีเป็นจำนวนมากที่สุด

ปัจจุบันแม้ว่าชาวจีนยังคงมีบทบาทสำคัญทางการค้า การรวมกลุ่มของหอการค้าเชียงรายเพื่อรักษาผลประโยชน์ทางการค้ากำลังได้รับความกระทบกระเทือนจากธุรกิจขนาดใหญ่ เช่น ห้างสรรพสินค้า BIG C หรือกลุ่มพ่อค้าในคาราวานสินค้าราคาถูก ได้ส่งผลกระทบกระเทือนต่อนายทุนท้องถิ่น กลุ่มนายทุนท้องถิ่นเชียงรายที่มีบทบาทมากเช่น กลุ่มเชียงรายสินธานี เชียงรายหล่อตระกูล ทวียนต์ แมคโครมาเก็ตตั้ง สหไพบูลย์ และกลุ่มร้านค้าทองรูปพรรณ การเปลี่ยนแปลงทางการค้าอาจเปลี่ยนแปลงรูปแบบและกลุ่มบทบาทได้ในอนาคต ดังเช่นที่เคยเกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ของเชียงรายมาอย่างต่อเนื่อง

ชาวเขา

หมายถึงชนเผ่า หรือกลุ่มชาติพันธุ์ หรือชนกลุ่มน้อย ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณพื้นที่สูง มีขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ วัฒนธรรม การประกอบอาชีพและวิถีการดำรงชีวิต ที่มีลักษณะเฉพาะของตน จังหวัดเชียงรายเป็นจังหวัดที่มีประชากรชาวเขามากที่สุดของประเทศ คิดเป็น 1 ใน 5 ของประชากรชาวเขาในประเทศไทย และคิดเป็นร้อยละ 11 ของประชากรในจังหวัดเชียงราย (สถิติ ปี พ.ศ. 2537) ประกอบด้วยชนเผ่าหลักๆ อยู่ 6 ชนเผ่า ได้แก่ เผ่าอาข่า (อีก้อ), ลีซู (ลีซอ), ลาหู่ (มุเซอ), ม้ง (แม้ว), เมี่ยน (เย้า), และปกากะญอ (กระเหรี่ยง) ซึ่งทางราชการมักจะเรียกชื่อชนเผ่าอย่างเป็นทางการตามที่เขียนในวงเล็บ แต่ตัวเขาเองกลับถือว่า ชื่อที่ทางการเรียกเป็นชื่อที่ไม่ค่อยให้เกียรติทางวัฒนธรรม หรือออกไปในลักษณะการเหยียด เช่นเดียวกับชาวจีน ไม่ชอบให้เรียก แจ็ก หรือ ฮ้อ

ชาวเขาบางเผ่าได้อพยพเข้ามาในเชียงรายตั้งแต่สมัยรัชการที่ 5 เมื่อ คาร์ล บ็อค เดินทางมาเชียงรายได้บรรยายเกี่ยวกับชาวเขาเผ่ากระเหรี่ยงและมุเซอ แต่การเข้ามาอาศัยในเขตเชียงรายของชาวเขามีมากที่สุด อยู่ในช่วงเวลาหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ประมาณ 50 กว่าปีที่ผ่านมานี้ ชาวเขาเข้ามาอยู่อาศัยในทุกอำเภอ แต่ส่วนใหญ่จะอาศัยอยู่ในเขตอำเภอแม่ฟ้าหลวง อำเภอแม่สรวย อำเภอแม่จัน อำเภอแม่สาย อำเภอเมือง และอำเภอเวียงป่าเป้า

สภาพโดยทั่วไปของสังคมชาวเขาในอดีตเป็นสังคมที่โดดเดี่ยว เนื่องจากมีถิ่นที่อยู่อาศัยในสภาพภูมิประเทศที่เป็นภูเขา การคมนาคมยากลำบาก ถูกตัดขาดจากสังคมเมือง ทำให้ชาวเขาแต่ละเผ่ายังดำรงรักษาไว้ซึ่งลักษณะเฉพาะของตนเอง เช่น ภาษาพูด การแต่งกาย จารีตประเพณี คติความเชื่อ นับถือผีบรรพบุรุษ แต่ละเผ่ามีความแตกต่างกันและพยายามรักษาเอกลักษณ์ของตน

แต่ปัจจุบัน มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อม ทำให้ชาวเขาที่มีความสัมพันธ์กับชาวพื้นราบมากขึ้น มีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมทั้งทางตรงและทางอ้อม การพัฒนาและส่งเสริมมาตรฐานการดำเนินชีวิตของชาวเขาในโครงการต่าง ๆ เช่น โครงการพัฒนาตอยตุง ศูนย์ส่งเสริมชาวเขา ตลอดจนการจัดการศึกษาของรัฐ นอกจากนี้ยังมีองค์กรเอกชน หลายกลุ่มเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาชาวเขา ทำให้วิถีชีวิตของชาวเขาเปลี่ยนแปลงไป ทั้งทางตรงและทางอ้อม

เช่น การท่องเที่ยว การแลกเปลี่ยนการผลิต การตลาด ในไนท์บาซาร์ มีกลุ่มชาวเขาเผ่าต่าง ๆ นำผลผลิตมาขายให้กับคนในพื้นที่ราบ วัฒนธรรมของชาวเขากลายเป็นสินค้า ประเพณีของชาวเขา ถูกจัดไว้เพื่อแสดงให้นักท่องเที่ยวชม หลากหลายรูปแบบ พิธีสำคัญต่างๆ เช่น การไล่ชิงช้าของชาวอาข่า ปกติจะจัดปีละครั้ง ในช่วงเทศกาลกินวอ เป็นพิธีศักดิ์สิทธิ์ แต่กลายเป็นกิจการที่แสดงออกเพื่อธุรกิจ การจัดงานแสดงแสงสีเสียง ตลอดจนการจัดกิจกรรมต่างๆ ที่ประยุกต์วัฒนธรรมชาวเขาเพื่อการค้า ซึ่งเป็นดาบสองคมที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างไร้ทิศทางวัฒนธรรม

นอกจากชนเผ่ากลุ่มต่างๆ ที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น ยังมีชนเผ่าที่มีจำนวนประชากรไม่มากนักที่เข้ามาอยู่ในเมืองเชียงราย เช่น กลุ่มชาวอินเดียน ที่นับถือศาสนาฮินดู เข้ามาตั้งร้านค้าอยู่ในย่านการค้าใจกลางเมือง กลุ่มชาวปากีสถาน “ปานทาน” เป็นกลุ่มที่มีอาชีพเลี้ยงสัตว์ จำหน่ายเนื้อสัตว์ อาศัยอยู่ในชุมชนกอกไทรง กลุ่มชาวลาวอาศัยอยู่บริเวณรอบๆ วัดพระธาตุผาเงา อำเภอเชียงแสน อพยพมาจากเมืองหลวงพระบาง กลุ่มชาวเวียดนามส่วนใหญ่เป็นเชื้อสายของชาวเวียดนามที่เคยเป็นทหารในกองทัพฝรั่งเศส ชาวเวียดนามมีชื่อเสียงในการผลิตและจำหน่ายอาหาร เช่น หมูยอ

ด้วยเหตุที่เชียงรายเป็นเมืองชายแดนและเมืองหน้าด่าน คนเชียงรายจึงมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์มากที่สุดจังหวัดหนึ่งของประเทศ แม้ปัจจุบันก็ยังคงมีการอพยพโยกย้ายของกลุ่มชนเข้ามาเชียงรายอย่างต่อเนื่อง ทั้งชาวพม่า ชาวจีน และชาวเขาที่ไม่มีสัญชาติ คนเชียงรายที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ เป็นผลผลิตของกระบวนการทางสังคมในการสร้างบ้านแปงเมือง ตลอดระยะเวลาทางประวัติศาสตร์ ได้สะท้อนให้เห็นถึงการปรับตัวของชุมชน ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม กระแสการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น เป็นตัวอย่างประสบการณ์ในการปรับตัวของอดีต ซึ่งจะเป็นแนวทางในการปรับทิศทางของคนเชียงรายในอนาคต เช่น

การปรับตัวทางเศรษฐกิจ

ปัจจัยสำคัญของการสร้างบ้านแปงเมืองในพื้นที่เขตเชียงราย ในยุคแรก ๆ ขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ แหล่งน้ำ ป่าไม้ สัตว์ป่าและพื้นที่ที่เหมาะสมต่อการเพาะปลูก แต่ปัจจุบันทรัพยากรต่างๆ เริ่มลดน้อยลง ในขณะที่ประชากรเพิ่มขึ้น ปัญหาการแย่งชิงและการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ ตลอดจนการขายพื้นที่ทำกินให้นายทุน ทำให้คนเชียงรายเริ่มมีปัญหาด้านทรัพยากรธรรมชาติ ผลผลิตทางการเกษตรลดน้อยลง การใช้ที่ดินผิดประเภท

รากฐานทางเศรษฐกิจกำลังเปลี่ยนแปลงไปตามแนวคิดที่จะให้เชียงรายเป็นศูนย์กลางของอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขงตอนบน (สี่เหลี่ยมเศรษฐกิจ) นับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ หากศึกษาย้อนไปในอดีต เชียงรายเป็นเมืองชายแดนที่เป็นเส้นทางผ่านของพ่อค้ากลุ่มต่างๆ แต่คนเชียงรายส่วนใหญ่กลับไม่มีประสบการณ์พื้นฐานทางด้านการค้าเลย แต่บทบาททางการค้ากลับเป็นของชาวจีนยิว ชาวจีนฮ่อ ชาวจีนโพ้นทะเล ชาวอินเดีย และนายทุนจากถิ่นอื่น ทำให้เกิดประเด็นที่น่าสนใจว่า หากเชียงรายเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจในเขตอนุภูมิภาคนี้ คนเชียงรายจะสามารถปรับตัวที่สอดรับการเป็นสังคมธุรกิจได้หรือไม่ เนื่องจากประสบการณ์พื้นฐานของคนส่วนใหญ่คือ การเกษตร และผู้ใช้แรงงาน

ขณะเดียวกัน กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในเชียงราย ส่วนใหญ่ก็มีความคล้ายคลึงกันในพื้นที่ฐานทางเศรษฐกิจ หากการเปลี่ยนแปลงไปสู่การค้าเสรี กลุ่มชนที่แตกต่างกันจะปรับตัวได้เหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ หากปรับตัวไม่ได้หรือเป็นไปในทิศทางที่ไม่สอดคล้องกับผลประโยชน์ ผลกระทบทางเศรษฐกิจอาจจะส่งผลกระทบต่อปัญหาทางด้านเชื้อชาติมากยิ่งขึ้น

การปรับตัวทางสังคม

สังคมคนเชียงรายในอดีตถึงแม้จะแตกต่างกันทางชาติพันธุ์ แต่พระพุทธศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว เชื่อมโยง ความเชื่อ ความศรัทธา วิถีชีวิตของผู้คนในสังคม พลังทางสังคมทำให้ฝ่าวิกฤตการณ์ต่างๆ มาได้โดยตลอด ชุมชนที่เข้มแข็งสามารถรองรับปัญหาต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความปลอดภัยในชีวิต ทรัพย์สิน แต่ระยะเวลา 20 ปีที่ผ่านมา คนเชียงรายเริ่มอยู่แบบตัวใครตัวมัน ชุมชนบ้านจัดสรร เป็นรูปแบบการขยายตัวของชุมชนเมือง มีความหลากหลายของกลุ่มชนที่อยู่ด้วยกัน เริ่มมีปัญหา เช่น การชิงทรัพย์ แหล่งเสื่อมโทรม ยามเสพติด รวมทั้งการขยายตัวของชุมชนเมืองออกไปยังชุมชนกึ่งเมืองกึ่งชนบท ก็เริ่มก่อตัวปัญหาที่คล้ายคลึงกัน ความเสื่อมถอยทางด้านคุณธรรม การเหินห่างจากพระพุทธศาสนา ทำให้ขาดสิ่งเชื่อมโยงในสังคม ก่อให้เกิดปัญหาทางด้านจิตใจ คุณธรรม จริยธรรม นำไปสู่ปัญหาสังคมที่รุนแรงในอนาคตได้ หากไม่มีการปรับปรุงทางวัฒนธรรม

การปรับตัวทางวัฒนธรรม

จุดเด่นของสังคมที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม คือการผสมผสานทางวัฒนธรรม ซึ่งการผสมผสานดังกล่าวเกิดขึ้นมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ยุคสร้างบ้านแปงเมืองของกลุ่มลัวะและกลุ่มไต ทำให้เกิดการปรับตัวอย่างธรรมชาติ และเกิดการผสมผสานขึ้นอย่างช้าๆ สภาพพื้นฐานทางวัฒนธรรมของคนเชียงราย จึงเป็นการสร้างวัฒนธรรมร่วมของชนเผ่าที่อยู่ร่วมกัน เพื่อการประนีประนอมทางวัฒนธรรม และลดปัญหาความขัดแย้งในสังคม

ขณะเดียวกันแต่ละเผ่าก็ยังคงพยายามรักษาเอกลักษณ์ของตนไว้ ประสบการณ์ของคนเชียงรายก่อให้เกิดคุณลักษณะของตนเอง กล่าวคือ ความสามารถในการปรับตัวให้เข้ากับภาวะความแตกทางวัฒนธรรมได้ดี การยอมรับวัฒนธรรมอื่นจึงกระทำได้ง่าย

แต่ปัจจุบันเกิดกระแสการปรับตัวทางวัฒนธรรมที่รุนแรงและรวดเร็ว ทั้งวัฒนธรรมของกลุ่มชนต่างๆ และวัฒนธรรมตะวันตก ทำให้การผสมผสานเกิดขึ้นได้ยากเนื่องจากต้องใช้เวลา ความตระหนักในการอนุรักษ์วัฒนธรรมของตนก็ลดน้อยถอยลง ชุมชนจึงไม่เข้มแข็งทางวัฒนธรรม หากเปรียบเทียบกับชุมชนในจังหวัดแพร่ น่าน พะเยา หรือลำปาง

ตัวอย่างสำคัญ เช่นการแต่งกาย มีผู้นำทางวัฒนธรรม เช่น สภาวัฒนธรรมจังหวัด พยายามให้แต่งกายชุดเชียงราย โดยออกแบบเสื้อผ้าชุดเชียงรายให้เป็นเอกลักษณ์ของตนเอง โดยการผสมผสานเครื่องแต่งกายของกลุ่มชนต่างๆ เข้าด้วยกันจนกลายเป็นการแต่งกายที่ไม่มีข้อยุติว่าจะแต่งอย่างไร การดำเนินการของชนเผ่าต่างๆ ก็สับสน จนกระทั่ง การแต่งกายแบบดั้งเดิมของชนเผ่าพลอยเสียหายและสูญหายไปด้วย ขณะที่การแต่งกายแบบใหม่ก็ไม่สามารถบ่งบอกถึงความเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ ชาติความหลากหลาย คนเมืองแต่งกายปนกับชาวเขา ชาวไทลื้อไทพม่าแบบชาวไทเขิน เป็นต้น

จึงเป็นสถานะที่สับสน วุ่นวาย อรมานทางวัฒนธรรม และอาจนำไปสู่ความอ่อนแอทางวัฒนธรรม ที่จะทำให้อัตลักษณ์สลายได้ง่ายๆ หากไม่ธำรงไว้ซึ่งความหมายของ “คนเชียงราย” ที่สืบทอดกันมาในกระบวนการทางสังคม การจัดการทรัพยากร และการสร้างค่านิยมในสังคม ที่เหมาะสมและพอดีท่ามกลางความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งปัจจุบันอาจหลงเหลือความเข้มแข็งอยู่บ้างในสังคมชนบท แต่สำหรับชนชั้นกลางและคนรุ่นใหม่ พลังทางสังคมอ่อนแอลง สถาบันทางสังคม โครงสร้างทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ทำให้คนเชียงราย กำลังถูกกำหนดให้เหมือนกับ คนเชียงใหม่ หรือคนกรุงเทพฯ ทุกขณะ กระบวนการสร้างบ้านแปงเมือง ของคนเชียงรายยุคใหม่ จึงยังเป็นสิ่งท้าทาย ที่รอผลการพิสูจน์ในอนาคต

บรรณานุกรม

- กาญจณี ละอองศรี, ถิ่นกำเนิดของคนไทย, กรุงเทพฯ. สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2528
- คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย “ประวัติตั้งเมืองเชียงราย” เอกสารโบราณคดี 1: มค.-มีย. 2534
- คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ สำนักนายกรัฐมนตรี 2514
- คณะทายาทสายสกุล ณ เชียงใหม่ เจ้าหลวงเชียงใหม่ อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด, 2539
- คาร์ล บ็อค ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, กรุงเทพฯ. 2529
- จังหวัดเชียงราย อนุสรณ์การสมโภชเมืองเชียงราย 725 ปี 2530
- จิตร ภูมิศักดิ์ ความเป็นมาของคำ สยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางเชื้อชาติ พิมพ์ครั้งที่ 2 ดวงกลม, 2524
- ทวี สว่างปัญญางกูร “พงศาวดารเมืองเชียงตุง CHO” รวมบทความประวัติศาสตร์ 13: 2534
- ทิวา ศุภจรรยา “ชุมชนโบราณในเขตเชียงราย” อัดสำเนา, 2534

ธิดา สารระยา "ผู้นำทางวัฒนธรรมกับการสร้างบ้านแปงเมือง" วารสารเมืองโบราณ 6: 15-23 ตุลาคม-พฤศจิกายน 2522

นราธิป ประพันธ์พงศ์, สมเด็จพระบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้ากรม, พงศาวดารไทยใหญ่ เล่ม 1 พิมพ์ครั้งที่ 2 พระนคร โรงพิมพ์คุรุสภา 2526

นิทัศน์ คันธเสรี "ชีวประวัติและบันทึกความทรงจำในชีวิตของข้าพเจ้าและเกร็ดประวัติศาสตร์ภาคเหนือของไทย" 84 ปี นิทัศน์ คันธเสรี, เนติภูมิการพิมพ์ กรุงเทพฯ 2529

บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ สามสิบชาติในเชียงราย พิมพ์ครั้งที่ 5 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์อุทัย 2493

บุญชม อารีวงศ์ "อดีต...ที่เชียงรายวิทยาคม" หนังสืออนุสรณ์ 100 ปี ซี.วี.เค. อาร์ต 43 กรุงเทพฯ 2532

บุญเสริม สาดราษฎร์ เสด็จลานนา1 อักษรภาพพิมพ์จำกัด กรุงเทพฯ 2532

ปริญญา กายสิทธิ์ ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในล้านนาไทย ตั้งแต่พ.ศ. 1912-2101 วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร 2528

พิสิฐ เจริญวงศ์ "ข้อมูลใหม่จากโครงการโบราณคดีประเทศไทย" สมาคมประวัติศาสตร์ 25-42: 2531

ยรรยง จิระนคร "หลักฐานเรื่องบรรพบุรุษไทยอพยพมาจากจีน" เอเชียปริทัศน์ : 1-15 พค.-สค. 2540

รัตนพร เศรษฐกุล ประวัติศาสตร์เมืองเชียงราย อัดสำเนา 2534

วิลเลียม คลิฟตัน ด็อคคัต ชาวชาติไทย หลวงนิเพทย์ นิตสิวรรค์ (แปล) พระนคร โรงพิมพ์คุรุสภา, 2520

ศรีศักร วัลลิโภดม "โยนก" วารสารเมืองโบราณ 3:45-64 เมษายน-มิถุนายน 2519

ศรีศักร วัลลิโภดม "ข้อมูลใหม่-ข้อคิดใหม่เกี่ยวกับเชียงแสนพะเยา" วารสารเมืองโบราณ 7:9-22 เมษายน-กรกฎาคม 2524

ศิริรัตน์ แอดสกุล "ชนกลุ่มน้อยในสังคมไทย: กรณีศึกษาชาวเขา" เอเชียปริทัศน์ 87-95 พค.-สค 2540

สงวน โชติสุขรัตน์ ประชุมตำนานลานนาไทย พิศนาคะการพิมพ์, นครหลวงกรุงเทพธนบุรี, 2515

สุจิตต์ วงศ์เทศ "คนไทยไม่ได้มาจากไหน" ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ เรือนแก้วการพิมพ์, 2522

เสน่ห์ ขมิ้นขาว ภาษาไทยยวนที่ตำบลท่าช้าง อำเภอเส้าไห้ จังหวัดสระบุรี วิทยานิพนธ์ปริญญา ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2523.

อุษณีย์ ธงไชย "พัฒนาการของการก่อรูปเมืองต่างๆ ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำกก" อัดสำเนา 2534

อานันท์ กาญจนพันธ์ "ปัญหาและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ชนชาติไท" รวมบทความประวัติศาสตร์ 1-15 2532

บุคคลอ้างอิง

นายยี สายวิเศษ สัมภาษณ์ 21 มีนาคม 2534

นายเลิศ แสนทะนิต สัมภาษณ์ 16 มีนาคม 2542

นายสันต์ รุจิพรรณ สัมภาษณ์ 12 มีนาคม 2542

3. ปู่อาจารย์: ภูมิปัญญาเลือกสรรบุคคลสาธารณะของล้านนา

เดือนใจ ไชยศิลป์

ความนำ

พัฒนาการ ความเจริญ และการดำรงอยู่ของสังคมมนุษย์ คือผลที่เกิดจากการสังเกต การเรียนรู้ สังคม และถ่ายทอดประสบการณ์ความรู้ที่ผ่านการลองผิดลองถูก จากสมาชิกของสังคมรุ่นหนึ่งไปสู่สมาชิกอีกรุ่นหนึ่ง ประสบการณ์ความรู้ที่ผ่านการทดสอบเลือกสรรแล้วว่าจะมีความเหมาะสมจะได้รับการถ่ายทอดสู่สังคม ในขณะที่ประสบการณ์ความรู้ที่ไม่ผ่านการคัดเลือกจะเลือนหายไป ด้วยเหตุที่ในกระบวนการถ่ายทอดประสบการณ์และความรู้ ซึ่งมีอยู่ในหลายมิติและหลายลักษณะ จึงมีข้อกำหนด กฎเกณฑ์ วิธีการ ตลอดจนการคัดเลือกผู้ที่จะมาทำหน้าที่ในการรักษาและสืบทอดประสบการณ์ความรู้ ที่มีความแตกต่างกันไปในแต่ละสังคม

ในสังคมล้านนา มีบุคคลกลุ่มหนึ่งที่มีบทบาทอย่างยิ่งในการถ่ายทอดประสบการณ์ ความรู้ โลกทัศน์ ค่านิยม และแนวปฏิบัติที่พึงประสงค์ให้แก่สมาชิกของสังคม กลุ่มบุคคลดังกล่าวมีชื่อเรียกในภาษาท้องถิ่นว่า “ อาจารย์ ” หรือ “ พ่ออาจารย์ ” หรือ “ ปู่อาจารย์ หรือ ปู่จารย์ ” ซึ่งจะมีอยู่ในทุกหมู่บ้านและเป็นบุคคลที่ได้รับความเคารพนับถือจากคนในชุมชนเป็นอย่างมาก แต่จากการเปลี่ยนแปลงของสังคมในปัจจุบัน ทำให้บทบาท หน้าที่ และสถานภาพของปู่จารย์เปลี่ยนแปลงและถูกบิดเบือนไป ความรู้ความสามารถอย่างหลากหลายที่มี ซึ่งในสังคมเดิมยกย่องให้มีฐานะเป็นปราชญ์แห่งท้องถิ่น กลายเป็นเพียงผู้ประกอบพิธีกรรมตามธรรมเนียมประเพณี

ปู่จารย์ คือใคร

จากสุภาษิตของชาวล้านนา ที่ว่า “ จี๋พริกต้องมีครุ จี๋ปู้ต้องมีลาย ” หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนต้องมีการเรียนรู้และมีครุสอน หรือ “ ใค้เป็นเจ้าหื้อหมั้นเฮียนกุน ใค้เป็นขุนหื้อหมั้นเข้าเฝ้า ” หมายถึง อยากรับเป็นเจ้านายต้องขยันหาวิชาความรู้ใส่ตัว อยากรับเป็นขุนนางให้ขยันเข้าเฝ้า หรือ “ ไคร่หลิวก้อฮื้ออยู่ ไกล่ลักปราชญ์ ” หมายถึง อยากรับเป็นคนฉลาดต้องพยายามอยู่ใกล้นักปราชญ์ สุภาษิตเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิดของชาวล้านนา ที่ยกย่องในความเป็นผู้รู้ หรือนับถือนักปราชญ์ โดยมักจะเรียกผู้มีความรู้ในด้านต่างๆ ว่า อาจารย์

อาทิ ผู้มีความรู้ในการสักร่างกาย ผู้มีความรู้ในหนังสือ ผู้มีความรู้ในการรักษาโรค ผู้มีความรู้ในการประกอบศาสนพิธี หรือพิธีกรรมทางลัทธิพราหมณ์และไสยศาสตร์ แต่เนื่องจากคำว่าอาจารย์ ถูกนำมาใช้เรียกผู้มีความรู้หลายกลุ่ม ดังนั้นผู้นำการประกอบศาสนพิธีและพิธีกรรมต่างๆ จึงมีคำเรียกเฉพาะว่า อาจารย์วัด พ่ออาจารย์ ปู่อาจารย์ หรือ ปู่จารย์ (ทางการคือมคทายกวัด)

ความเป็นมาของปุ๋จาร์

ปุ๋จาร์ เป็นภาพสะท้อนหนึ่งของโลกทัศน์และความเชื่อที่มีอิทธิพลในล้านนา เมื่อพิจารณาถึงบทบาทของปุ๋จาร์ ซึ่งมีทั้งบทบาทในทางพุทธศาสนาและบทบาทในทางไสยศาสตร์ การศึกษาความเป็นมาของปุ๋จาร์ จึงอธิบายได้เป็น 2 ช่วง คือ

สังคมล้านนาช่วงก่อนรับอิทธิพลจากพุทธศาสนา

สังคมล้านนาโบราณมีลักษณะเช่นเดียวกับสังคมมนุษย์ดั้งเดิมทั้งหลาย ที่เชื่อถือและเกรงกลัวต่อสิ่งที่ตนไม่รู้จัก สัมผัสไม่ได้ และสิ่งเหนือธรรมชาติทั้งหลาย ซึ่งเรียกกว้าง ๆ ว่า ผี ด้วยความเกรงกลัวในอิทธิพลและอำนาจ มนุษย์จึงทำทุกวิถีทางรวมทั้งการทำพิธีกรรมและพิธีกรรมต่างๆ เพื่อให้ผีหรือเทพเจ้า ซึ่งเป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์อำนาจตามความเชื่อของตนเกิดความพอใจและให้ความคุ้มครองแก่ตน ผลที่เกิดขึ้นตามมาคือ การเกิดขึ้นตอนพิธีกรรมที่สลับซับซ้อนขึ้น มีเครื่องมืออุปกรณ์ประกอบพิธีกรรมที่หลากหลายมากขึ้น พร้อมทั้งเกิดข้อห้ามต่อการประกอบพิธีกรรมขึ้น

หน้าที่ของผู้นำในการประกอบพิธีกรรม ซึ่งแต่เดิมใช้ผู้ใหญ่ในตระกูล ต่อมาก็ปรับเปลี่ยนไปเป็นผู้มีความรู้และเชี่ยวชาญในกฎเกณฑ์และการประกอบพิธีกรรมขึ้นแทนเรียกว่า อาจารย์ ซึ่งหมายถึง ผู้ที่มีคาถาอาคม ผู้ที่ทรงวิทยาคณในเรื่องของคลังของศักดิ์สิทธิ์ นอกจากนี้ยังมีคำเรียกที่แตกต่างกันไปแต่ละแห่งคือ เรียกกันว่าพ่อมด หรือแม่มด หมอผี หรืออะไรทำนองนี้ ภายหลังก็มาเป็นพวกพระ พวกอาจารย์ ซึ่งในภาษาอังกฤษเรียกว่า PRIEST แปลว่า ผู้มีหน้าที่ทำพิธีกรรมบูชาพระเจ้าในลัทธิพิธีที่คลังและศักดิ์สิทธิ์ ตรงกับคำว่าปุโรหิตาจารย์ในศาสนาพราหมณ์ (เสฐียรโกเศศ, 226:2521)

คำอธิบายข้างต้นนี้สามารถนำมาใช้อธิบายในสังคมล้านนาได้ระดับหนึ่ง ทั้งนี้เพราะในสังคมล้านนาก็มีบุคคลที่ทำหน้าที่ในการทำพิธีกรรมบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และมีคำที่ใช้เรียกแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น บางทีก็เรียกว่า อาจารย์ อาจารย์วัด พ่ออาจารย์ ปู่อาจารย์ หรือปุ๋จาร์ เช่น

“..เมื่อเตรียมสิ่งของดังกล่าวแล้ว ก็เอาไปวัดทำพิธีใกล้ ๆ กับ โรงควาย แล้วก็นำควายที่จะเข้าพิธีรับขวัญหรือสูขวัญนี้ไปผูกไว้ใกล้ๆ ที่ทำพิธี แล้ว อาจารย์วัด ก็จะอ่านคำสูขวัญควาย ซึ่งร้อยกรองเป็นภาษาพื้นเมือง..” (พิธีสูขวัญควาย, สงวน โชติสุขรัตน์, 118 : 2509)

“..ส่วนในด้านการทำพิธีทางไสยศาสตร์ ก็มี อาจารย์ผู้เป็นมรรคทายก เป็นผู้กล่าวคำโองการพรรณนาเครื่องสังเวद्यด้วยถ้อยคำอันร้อยกรองอย่างไรเพราะ มีคติและสามารถโน้มน้อมความศรัทธาของประชาชนผู้ฟังให้เกิดความปิติยินดี อิ่มเอิบใจได้..” (พิธีสืบชาติาเมือง, สงวน โชติสุขรัตน์, 219:2509)

“..เจ้าภาพจะไปเชิญเอา ปุ๋จาร์ หรือ ปู่อาจารย์ ที่มีความรู้ ในการทำพิธี และเป็นผู้มีเสียงไพเราะ โดยมากปู่อาจารย์จะเป็นคนเคยบวชเรียนและเคยเทศน์มหาชาติมาก่อน..” (พิธีฮ้องขวัญลูกแก้ว, มณี พยอมยงค์, 110: 2531)

สังคมล้านนาภายหลังการรับอิทธิพลจากพุทธศาสนา

เมื่อพระพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาสู่ดินแดนล้านนา ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติที่มีอยู่ในสังคมมาก่อนก็ยังคงมีอิทธิพลอยู่ และต่อมาความเชื่อทั้งสองนี้ได้ประสานเข้าด้วยกันอย่างแนบสนิท จนอาจกล่าวได้ว่าล้านนาเป็นสังคมพุทธและไสยศาสตร์มาจนในปัจจุบันนี้ ในส่วนของพิธีกรรมก็ได้มีการนำความเชื่อทั้งพุทธศาสนาและไสยศาสตร์เข้าไว้ด้วยกันอย่างกลมกลืน สามารถดำเนินควบคู่กันไปได้เป็นอย่างดี จนกลายเป็นความยอมรับและเป็นสิ่งปกติในสังคม (สนิท สมักรการ, 50-68: 2539)

ดังจะเห็นได้จากบทกล่าวในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ของปู่จารย์ ที่มักจะเริ่มต้นบทไหว้สาธุ ด้วยคำภาษาบาลี มีการอ้างอิงถึงคุณของพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ ตอนกลางของบท จะกล่าวถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ตอนท้ายของบทกล่าวจะจบด้วยคำภาษาบาลีและคำอธิษฐานต่างๆ อาทิ ให้ได้นิพพาน ดังตัวอย่างคำกล่าวในพิธีขึ้นท้าวทั้งสี่ ความว่า

“...สัคเค กาเม จะ รูปเป คิริสิขะระตะญู จันทะลิกเขพรหมาทาตะโยจะ จะตุโลกปาละราชา อินโท เวสสุวัณณราชา ดูรา พระยา เทวดาเจ้าขุตน คือว่า พระยาชะ ตะระฐู ตนอยุ่รักษาหนวันออกก็ดี มีท้าวทั้งสี่เป็นต้น เป็นประธาน ภายตำได้มีพระยาอสุระและนางธรรณีเป็นที่สุดแล้วขอเจ้าภูทั้งหลาย ขุตน จุงจักมาพิภักดีรักษาพ่อแม่ลูกเด้า หลานเหลน ทาสี ทาสา ช้างม้าข้าคน จัวควาย เป็ดไก่ แล้วขอหื้อผู้ข้าทั้งหลายประกอบไปด้วยสรรพะสวัสดิ ขออย่าหื้อได้เจ็บได้ไหม้ ได้ไข้ ได้หนาน ขอหื้อยินดีชะราบ หื้อพ้นภัยทั้งมวล ประกอบไปด้วยเข้าของเงินคำ ช้าง ม้า ข้าคน จัวควาย แก้วแหวน เข้าเปลือกเข้าสาร ทาสีทาสาพำพร้อมบวระมวล ตามคำมักคำ ผาพนา ชูเยื่อชูประการ นั้นจุงมีเทียงแท้ดีหลีเทอะ ปุริมัสมัง ทิสา ภาค เทเย มัก รักขันตุ อะหัง วันทามิ สัพพะทา ยันตัง สันตัง ปะทัง อภิสวาหาย..” (มณี พยอมยงค์, 87-88 : 2533)

คำกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อในอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์บารมีของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ โดยการอ้อนวอนให้ดลบันดาลให้เป็นไปตามที่ตนปรารถนา สำหรับผู้ที่จะกล่าวคำอ้อนวอนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มิใช่คนธรรมดาทั่วไปจะสามารถทำได้ เนื่องจากต้องการทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้พึงพอใจ ประกอบกับความซับซ้อนของสังคม ทำให้การติดต่อกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจเหล่านี้ จำเป็นต้องผ่านผู้ที่มีคุณลักษณะพิเศษ ที่จะต้องผ่านกระบวนการในการเลือกสรร ซึ่งสังคมจะยกย่องให้เป็นผู้ทรงคุณวุฒิที่เชี่ยวชาญในการประกอบพิธีกรรม

กว่าจะเป็นปู่จารย์

ด้วยพันธะของภาระอันยิ่งใหญ่ในการเป็นสื่อกลางติดต่อกับสิ่งที่มีอำนาจสามารถดลบันดาลให้เกิดสิ่งที่ดีที่สุด หรือสิ่งที่เลวร้ายที่สุดก็ได้ และการเป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา คงจะพอทำให้มองเห็นความสำคัญของปู่จารย์ และเมื่อพิจารณาต่อไปว่าทุกหมู่บ้านจะต้องมีปู่จารย์ประจำหมู่บ้าน ยิ่งทำให้มองเห็นความสำคัญของปู่จารย์ได้ดียิ่งขึ้น เมื่อปู่จารย์มีความสำคัญต่อสังคมในระดับสูงเช่นนี้ จึงเป็นที่น่าสนใจว่า สังคมได้วางกรอบในการคัดเลือกผู้ที่จะมารับหน้าที่อันสำคัญยิ่งนี้อย่างไร

ข้อกำหนดของการเป็นปุ๋จาร์

ข้อตกลงที่คนในสังคมเห็นด้วยร่วมกัน จะปรากฏอยู่ในสองลักษณะใหญ่ๆ คือ ข้อตกลงที่มีการบันทึกหรือเก็บไว้ในลักษณะอื่นๆ ที่สามารถนำกลับมาใช้อ้างอิง หรือยืนยันได้ เช่น กฎหมาย และหนังสือสัญญา ข้อตกลงอีกลักษณะหนึ่ง คือ ข้อตกลงที่ไม่มีการบันทึกไว้ แต่เป็นเรื่องที่สมาชิกในสังคมรับรู้กันอย่างกว้างขวาง และถือเป็นแนวทางการปฏิบัติของสังคม โดยการบอกกล่าวต่อๆ กันสืบมา ซึ่งปรากฏอยู่ในหลายลักษณะ รวมทั้งในรูปของพิธีกรรมด้วย จากสมาชิกรุ่นหนึ่งสู่สมาชิกรุ่นหนึ่ง ข้อกำหนดและคุณสมบัติของปุ๋จาร์อยู่ในลักษณะของข้อตกลงลักษณะที่สอง

จากการสัมภาษณ์พูดคุยกับชาวบ้านและตัวปุ๋จาร์เอง ถึงข้อกำหนดหรือข้อจำกัดของบุคคลที่จะมาเป็นปุ๋จาร์ คำตอบที่ได้รับตรงกันคือ ผู้ที่จะเป็นปุ๋จาร์ต้องเป็นผู้ชายเท่านั้น และจะต้องเป็นหนานคือผ่านการบวชเป็นพระมาก่อน ซึ่งนับถือปฏิบัติกันต่อๆ มาตั้งแต่รุ่นปู่ย่าตายายแล้ว หากพิจารณาให้ถี่ถ้วนจะเห็นว่า สังคมได้มีข้อตกลงที่กำหนดเอาไว้ แต่เนื่องจากเป็นข้อตกลงในสังคมมุขปาฐะ เมื่อเวลาผ่านไปสังคมให้ความสำคัญกับตัวอักษรมากขึ้น คนที่อยู่ในสังคมลายลักษณ์อักษรจึงไม่สามารถเข้าใจข้อตกลงที่ไม่มีการบันทึกได้ การรับรู้จึงเป็นเพียงว่าเป็นสิ่งที่ต้องปฏิบัติเพราะคนรุ่นเก่าได้ปฏิบัติสืบต่อกันมา มิใช่การรับรู้ในฐานะที่เป็นสัญญาประชาคม ดังนั้น ข้อกำหนดของผู้ที่จะเป็นปุ๋จาร์ จึงมักจะปรากฏให้เห็นผ่านสุภาชิตที่จดจำกันมา ดังเช่น

บตีเอน้อยเป็นอาจารย์ บตีเอนานเป็นข้าจ๋า ความหมายคือ ไม่ควรเอาผู้ที่บวชเป็นน้อย (หรือเณร) มาเป็นอาจารย์ ซึ่งถือเป็นผู้นำสังคม เพราะความรู้ความประพฤติน้อยยังไม่เหมาะสมที่จะเป็นผู้นำคนในสังคม ส่วนหนานซึ่งผ่านการบวชเรียน เป็นผู้มีความรู้มาก ก็ไม่ควรไปเป็นคนเลี้ยงผี (สัมภาษณ์นายชายแก้ว วันตะ, วันที่ 18 พ.ย. 2539)

น้อยบตีเป็นอาจารย์ หนานบตีเป็นช่างซอ ความหมายคือ น้อยเป็นเพียงเณรที่ถือศีล 10 ข้อปฏิบัติได้บ้างไม่ได้บ้างจะมาเป็นผู้นำคนในสังคมฯ ย่อมไม่ยอมรับ ส่วนหนาน ซึ่งเคยบวชเรียนเป็นพระมีความรู้มาก ผ่านการถือปฏิบัติศีลถึง 227 ข้อ ก็ไม่ควรไปขับไล่ขับชอลเล่น เป็นการไม่เหมาะสม (สัมภาษณ์นายบุญยัง ชุมศรี) ส่วนหนานเป็นผู้ที่ผ่านการศึกษามีความรู้มาก หากไปขับไล่ ขับชอ ใช้ปฏิภาณตอบโต้กัน ก็จะทำให้ฝ่ายตรงข้าม ตอบโต้กลับมาไม่ได้ (สัมภาษณ์นายเกษม ดวงงาม)

บตีเอน้อยเป็นอาจารย์ บตีเอนานเป็นแก้ววัด ความหมายคือ น้อยหรือเณรมีการศึกษา น้อย มีความรู้ไม่มากพอที่จะมาเป็นผู้นำของสังคม และไม่ควรให้หนานซึ่งเรียนมานาน มาทำหน้าที่เป็นมคทายกวัด ซึ่งต้องมีความคล่องแคล่ว ว่องไว ปราดเปรียว (สงวน โชติสุวรรณ์, 120: 2509)

เมื่อพิจารณาสุภาชิตทั้ง 3 ส่วนวนข้างต้น จะพบว่ามีความเหมือนกันของทุกส่วนวนคือ การห้ามมิให้เอน้อยหรือผู้ที่เคยบวชเป็นเพียงเณรมาเป็นอาจารย์หรือปุ๋จาร์ และการกำหนดห้ามมิให้หนานกระทำพฤติกรรมบางอย่างที่สังคมเห็นว่า ไม่เหมาะสมกับฐานะผู้มีความรู้เช่นหนานจะพึงปฏิบัติ

แม้สุภาชิตข้างต้น จะไม่ได้กล่าวถึงข้อกำหนดของผู้ที่จะเป็นปุ๋จาร์โดยตรงว่า จะต้องเป็นหนาน แต่คนทั่วไปก็เข้าใจว่าไม่ควรเอาน้อยมาเป็นอาจารย์ ควรให้เป็นหน้าที่ของหนาน ที่เป็นเช่นนี้อาจพิจารณาได้ว่า เป็นเพราะเพื่อต้องการกำกับให้เป็นไปตามที่โบราณปฏิบัติ แต่อย่างไรก็ตามในกรณีที่หมู่บ้านนั้นไม่มีหนานที่จะเป็นปุ๋จาร์ได้จริง ๆ ก็อาจอนุโลมให้เอาน้อยมาเป็นได้ แต่หากไม่เหลือปากว่าแรงจริง ๆ ก็อาจไปเชิญปุ๋จาร์ของหมู่บ้านอื่นมาประกอบพิธีกรรมให้เป็นครว ๆ ไปก็ได้

ทั้งนี้เพราะเป็นข้อกำหนดตกลงที่ได้รับการยอมรับ จนกลายเป็นกติกาของสังคมนั่นเอง การให้ความสำคัญต่อหนานมากกว่าน้อย และการกำหนดไม่ให้น้อยเป็นปุ๋จาร์ น่าจะมีเหตุผลสำคัญ คือ

1) ปุ๋จาร์ในฐานะตัวแทนของสังคมจะต้องเป็นผู้นำในการประกอบศาสนพิธีและพิธีกรรมต่างๆ ซึ่งถือว่าเป็นพิธีที่มีความศักดิ์สิทธิ์ มีแนวทางการปฏิบัติที่ละเอียดอ่อนและยุ่งยากมาก สำหรับผู้ที่ไม่มีความรู้หรือด้อยประสบการณ์ นอกจากจะปฏิบัติพิธีกรรมที่ไม่ถูกต้อง ก็อาจนำความเดือดร้อนมาสู่ผู้ที่เกี่ยวข้องได้ ดังนั้นการใช้ผู้ที่เคยผ่านการบวชและเคยเรียนรู้และประกอบพิธีกรรมเหล่านี้มาก่อน ย่อมเป็นหลักประกันได้ในระดับหนึ่งถึงความรู้เกี่ยวกับศาสนพิธีและพิธีกรรมต่างๆ

2) ปุ๋จาร์ที่เคยผ่านการบวชพระมาแล้ว ย่อมหมายถึงการผ่านพิธีบวชแบบญัตติ-จตุตถกรรม หรือที่เรียกสั้นๆ ว่า "สวดญัตติ" เชื่อว่าการที่ปุ๋จาร์ผ่านพิธีกรรมสวดญัตติแล้ว จะทำให้คำกล่าวในพิธีกรรมมีความศักดิ์สิทธิ์มากขึ้น (สุวรรณ โกษา, วันที่ 10 ก.พ. 2542)

3) ผู้ที่ผ่านการบวชพระ ถือว่าได้ผ่านการศึกษาอบรมด้านความรู้ ความประพฤติและจริยธรรมมาแล้ว จึงเป็นหลักประกันเบื้องต้นของความรู้ความประพฤติ ที่สังคมคาดหวังว่าจะเป็นไปในทางที่เหมาะสม ดั่งงาม นำเลื่อมใส ถูกทำนองคลองธรรม ความคาดหวังดังกล่าวจะกลายเป็นมาตรฐานสังคม ในช่วงเวลาหนึ่งว่า ชายที่ยังไม่ผ่านการบวชคือคนดิบ เมื่อผ่านการบวชแล้วจึงเลื่อนขั้นขึ้นเป็นคนสุก ผู้ที่จะถือว่าเป็นผู้ใหญ่มีความรับผิดชอบสมควรที่จะตั้งครอบครัวของตนเองได้ มักนิยมว่าจะต้องผ่านการบวชเพื่ออบรมและขัดเกลาความประพฤติอบรมจิตใจให้เป็นคนสุกเสียก่อน

4) พิธีกรรมบางอย่างต้องการความขลังความศักดิ์สิทธิ์ จึงต้องใช้ผู้มีความรู้ในพิธีกรรมเป็นการเฉพาะ อาทิ พิธีการส่งเคราะห์ ซึ่งจะแก้ไขให้เรื่องร้ายกลายเป็นดีได้ ดังคำกล่าวที่ว่า

"..การส่งเคราะห์ ก็ใช้ว่าจะทำกันได้ทุกคนก็หาไม่ ผู้ที่จะเป็นคนประกอบพิธีต้องเป็นผู้เฒ่าผู้แก่ แลเคยผ่านการบวชเรียน ถือศีลกินเพลมาแล้ว แลต้องเป็น หนาน และเป็นผู้นิยมเคร่งครัดในทางไสยศาสตร์ จนเป็นที่นับถือของชาวบ้าน.." (สงวน โชติสุขรัตน์, 119 : 2509)

คุณสมบัติของปุ่จ๋าร

การกำหนดว่าผู้ที่จะเป็นปุ่จ๋ารต้องเคยบวชเรียนเป็นหนานมาก่อน เป็นเงื่อนไขพื้นฐานเบื้องต้นที่มีความสำคัญ เพราะหากไม่มีคุณสมบัติข้อนี้ ก็จะไม่ได้รับการพิจารณาถึงคุณสมบัติข้ออื่นๆ แต่เงื่อนไขข้อนี้ก็สามารถเปลี่ยนแปลงได้ หากไม่สามารถหาหนานได้และชาวบ้านยอมรับ ก็อาจอนุโลมให้เอาผู้ที่เคยบวชเป็นเณรหรือน้อยมาเป็นก็ได้ ในกรณีที่เป็นหนานก็มีโชหนานทุกคนจะผ่านการพิจารณาเป็นปุ่จ๋ารได้ เนื่องจากยังมีการพิจารณาคุณสมบัติอื่นๆ ประกอบด้วย ได้แก่ ความรู้ความสามารถ บุคลิกภาพ และความพร้อมทางเศรษฐกิจ ดังนั้นผู้ที่จะเป็นปุ่จ๋ารได้นอกจากจะต้องผ่านการพิจารณาจากสังคมแล้ว ตัวบุคคลนั้นยังต้องพิจารณาตนเองอีกด้วย ว่ามีความเหมาะสม หรือมีความพร้อมที่จะรับตำแหน่งหรือไม่ เกณฑ์พิจารณา ได้แก่

ด้านความรู้ความสามารถ ดังที่ทราบแล้วว่า หลักเกณฑ์เบื้องต้นในการคัดเลือกปุ่จ๋าร คือคัดเลือกจากผู้ที่เคยบวชเรียนเป็นพระมาก่อน ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าพื้นฐานของปุ่จ๋ารมาจากกลุ่มบุคคลที่มีความรู้ เพราะในสังคมล้านนาพระเป็น 1 ใน 3 กลุ่มของผู้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียน การจัดการศึกษาโดยพระจะเริ่มตั้งแต่พ่อแม่ นำลูกไปฝากไว้ให้เป็นเด็กวัดหรือชะโยม เพื่อรับใช้พระในเวลาเดียวกันก็ศึกษาขนบธรรมเนียมของชาววัด เพื่อเตรียมตัวบวช เมื่ออายุประมาณ 12 ปีก็จะบวชเป็นเณร ระหว่างเป็นเณรก็จะฝึกหัดจารโบลาน ฝึกสวดมนต์ต่างๆ และฝึกเทศน์ พออายุครบ 20 ปีก็จะอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ในระหว่างที่เป็นพระจะต้องหัดแสดงธรรมเทศนา เรียนภาษาบาลี เรียนธรรมชั้นสูง ตลอดจนฝึกแต่งคำประพันธ์ประเภทต่าง ๆ (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, 15-22 :ปีที่ 10 ฉบับที่ 2-4)

จากการศึกษาวิจัยคัมภีร์โบลานในภาคเหนือ พบว่ามีคัมภีร์โบลานโบลานจารึกเรื่องราวความรู้ต่างๆ แบ่งออกได้ถึง 11 หมวดด้วยกัน เฉพาะหมวดที่ว่าด้วยพุทธศาสนา (หมวด 01) ยังสามารถแบ่งย่อยออกได้อีกถึง 17 หัวเรื่องย่อย ดังนี้

หมวด 01 พระพุทธศาสนา	01 A พุทธตำนาน	01 B มหชาติชาดก
	01 C ทศชาติชาดก	01 D ชาดกทั่วไป
	01 E พระสูตร	01 F พระอภิธรรม
	01 G พระวินัย	01 H ธรรมะทั่วไป
	01 I อานิสงส์ต่าง ๆ	01 J ทรรคนะเกี่ยวกับจักรวาล
	01 K ประวัติพุทธศาสนา	01 L ตำนานปุ่ชเนยวัดฤ
	01 M พระสาวกที่มีชื่อเสียง	01 N พยากรณ์เหตุการณ์อนาคต
	01 O บทสวดและพิธีกรรม	01 P พิธีกรรมสงฆ์
	01 Q เทพนิยาย	

หมวด 02 นิทานพื้นบ้าน	หมวด 03 กฎหมายโบราณ
หมวด 04 จริยศาสตร์	หมวด 05 ประวัติศาสตร์
หมวด 06 โหราศาสตร์	หมวด 07 หมวดโคลงกลอน
หมวด 08 หมวดยาสมุนไพร	หมวด 09 หมวดลัทธิพิธีกรรม
หมวด 10 หมวดไสยศาสตร์	หมวด 11 หมวดปกิณกะ

ความรู้ที่จารลงในใบลานดังที่แสดงข้างต้น จะเห็นได้ว่าส่วนหนึ่งนั้นจะเป็นความรู้ที่ไม่เกี่ยวข้องกับศาสนิกหรือศาสนพิธี แต่ที่มีการจารไว้แสดงว่าเป็นความรู้ที่มีในสังคม ดังนั้นพระจึงศึกษาทั้งในส่วนที่เป็นความรู้เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา และส่วนที่เป็นไสยศาสตร์ควบคู่กันไป รวมทั้งความรู้ด้านอื่นๆ แม้จนปัจจุบันก็ยังปรากฏชื่อพระเกจิอาจารย์ดัง ๆ ที่มีชื่อเสียงในการดูหมอ สะเดาะเคราะห์ แก่คุณไสยต่างๆ จึงมีชื่อเสียงที่ปู่จารย์บางคน จะเป็นอาจารย์ผู้มีชื่อเสียงในการประกอบพิธีกรรมมาตั้งแต่เป็นพระ (จ้อย ยามี่, วันที่ 20 พ.ย. 2539)

ขณะเดียวกัน ความรู้เหล่านี้ก็กลายมาเป็นส่วนหนึ่งในบทบาทหน้าที่ของปู่จารย์ ดังนั้น สำหรับผู้รับหน้าที่ปู่จารย์ใหม่ๆ หรือผู้ที่ขาดความชำนาญในการทำศาสนพิธีและพิธีกรรมต่างๆ ถือเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องขวนขวายหาความรู้ ศึกษาและฝึกหัดให้เกิดความชำนาญ เนื่องจากความรู้ในการประกอบพิธีกรรมที่มีไสยศาสตร์และความรู้ที่ไม่เกี่ยวกับธรรมวินัย ถือเป็นความสนใจและความสามารถส่วนตัวของพระแต่ละรูป ที่จะศึกษา สืบเสาะหาคัมภีร์ หรืออาจารย์ที่มีชื่อเสียงในด้านนั้น ๆ ถือเป็นการศึกษาตามอัธยาศัยเป็นการส่วนตัว

สำหรับปู่จารย์ใหม่บางคนที่จะต้องศึกษา ฝึกหัดในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ นั้นเป็นเพราะไม่ได้ทำหน้าที่ปู่จารย์ทันทีภายหลังการสึกจากพระ ในทางตรงกันข้ามผู้เป็นปู่จารย์ส่วนใหญ่จะได้ทำหน้าที่ภายหลังการสึกมาเป็นเวลานานแล้ว ทำให้ต้องฟื้นความรู้เกี่ยวกับพิธีกรรมใหม่ เนื่องจากใช้เวลาไปในการประกอบอาชีพสร้างควมมั่นคงของครอบครัว และเนื่องจากปู่จารย์ส่วนใหญ่จะเป็นคนในชุมชนนั่นเองจึงมีการรับรู้ข้อมูลว่า หนานผู้นี้เมื่อเป็นพระมีความสามารถในด้านใดบ้าง และเหมาะแก่การเป็นปู่จารย์หรือไม่ อีกส่วนหนึ่งคือการแสดงออกทางพฤติกรรมของบุคคลนั้นเองว่ามีความรู้ความสามารถในหน้าที่ปู่จารย์ได้หรือไม่

ด้วยความที่ได้เปรียบในฐานะที่อยู่ใกล้แหล่งวิทยาการ ทำให้พระกลายเป็นผู้รู้ในสรรพวิชา ดังมีตัวอย่างให้เห็นมากมายว่า พระบางรูปเมื่อสึกจากพระแล้ว สามารถนำความรู้ที่ได้ระหว่างบวชไปใช้เป็นเครื่องมือประกอบอาชีพ อาทิ เป็นหมอเมื่อ (หมอดู) สล่า (ช่าง) หมอรักษากระดูก หรือหมอรักษาโรคด้วยวิทยาการพื้นบ้าน และด้วยความรู้ที่มีอยู่อย่างกว้างขวางหลากหลายในสาขาวิชาที่ได้รับมา ระหว่างเป็นพระ ปู่จารย์จึงสมควรได้รับการยกย่องให้เป็นนักปราชญ์ท้องถิ่น

ด้านบุคลิกภาพ ด้วยลักษณะภาระหน้าที่ของปุ่จารย์ ที่ต้องเป็นทั้งผู้นำและผู้ประกอบศาสนพิธี และพิธีกรรมต่างๆ เป็นสื่อกลางระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และเป็นผู้ประสานงานระหว่างวัดกับชาวบ้าน งานที่ปุ่จารย์ทำจึงเกี่ยวข้องกับสองสิ่ง คือ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ไม่สามารถจับต้องได้กับคนเป็นจำนวนมาก ผู้ที่จะมาเป็นปุ่จารย์จึงต้องมีบุคลิกภาพพิเศษบางประการ ที่เหมาะสมกับงาน คือต้องเป็นผู้มีความประพฤติอันดีงาม ดำเนินชีวิตอยู่ในศีลในธรรม ไม่มีประวัติต่างพร้อย เพราะปุ่จารย์ต้องกล่าวภาษาบาลี ซึ่งเป็นภาษาพระและต้องให้พรแก่ชาวบ้าน ฉะนั้นการเลือกปุ่จารย์จึงต้องพิจารณาจากคนที่มีศีลธรรมพรนั้นจึงจะศักดิ์สิทธิ์ และปุ่จารย์ยังต้องแทรกความรู้ทางธรรมด้วย (ทวิ เขื่อนแก้ว, 162-163 : 2531)

ปุ่จารย์ต้องมีความสามารถในการใช้ภาษา ทั้งนี้เพราะในการทำพิธีกรรมต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์จำเป็นต้องใช้ถ้อยคำภาษาที่พิเศษและมีความหมายไปในทางที่ดี จึงจำเป็นต้องอาศัยผู้ที่มีความรู้ แม้จะมีตำราที่ใช้ในการประกอบพิธีให้ศึกษาเป็นตัวอย่าง ซึ่งมีถ้อยคำคาถาที่ใช้ประกอบพิธีไว้แล้ว แต่ปุ่จารย์ที่มีความรู้มาก ๆ มักนิยมที่จะแต่งคำที่ใช้ในการทำพิธีขึ้นใหม่ด้วยตนเอง เพราะจะเป็นเครื่องหมายแสดงความรู้ความสามารถของปุ่จารย์ให้ปรากฏต่อสังคม ปุ่จารย์ที่มีสำนวนภาษาไพเราะสละสลวย จะเป็นที่ยอมรับชื่นชมของชาวบ้าน (บัวชื่น สุรบถณฑิตกุล)

นอกจากนี้ปุ่จารย์ยังต้องมีความรอบรู้ มีจิตวิทยาในการโน้มน้าวจิตใจคน ทั้งนี้เพราะปุ่จารย์ต้องทำหน้าที่เป็นจิตแพทย์แก่ชุมชนด้วย ซึ่งเป็นหน้าที่เช่นเดียวกับที่พระสงฆ์มีบทบาทในสังคม เพราะในบางกรณีที่ไม่ต้องการปรึกษาหรือไม่อาจไปปรึกษากับพระได้ ก็จะมาปรึกษาปุ่จารย์ อาทิ การหาฤกษ์ยามในการประกอบพิธีกรรม หรือในกรณีที่รู้สึกไม่สบายใจ ก็จะไปขอให้ปุ่จารย์ทำพิธีสะเดาะเคราะห์หรือสูขวัญ ซึ่งเป็นผลทางจิตวิทยาที่ช่วยทำให้รู้สึกสบายใจขึ้น

ที่สำคัญคือปุ่จารย์จะต้องเป็นผู้ที่รักการบริการ และพร้อมที่จะสละเวลาในการประกอบงานอาชีพส่วนตัว ไปร่วมพิธีกรรมต่าง ๆ ตามที่ได้รับคำร้องขอได้ตลอดเวลา เพราะพิธีกรรมบางอย่างไม่สามารถทำได้เรียบร้อยภายในวันเดียว อาทิ

เมื่อมีคนตาย ชาวบ้านก็จะมาแจ้งต่อปุ่จารย์เพื่อขอคำปรึกษาว่าจะต้องเตรียมการในการจัดการศพอย่างไรบ้าง และนับจากนั้นปุ่จารย์ก็จะเริ่มหน้าที่ของตน ซึ่งจะกินเวลานานเท่าไรก็ขึ้นกับความประสงค์ของเจ้าภาพว่าจะเอาศพไว้นานเท่าใด เพราะปุ่จารย์จะต้องไปเป็นผู้นำประกอบพิธีศพทุกคืน แม้เมื่อจัดการฌาปนกิจเรียบร้อยแล้ว หน้าที่ของปุ่จารย์ก็ยังไม่เสร็จสิ้นเพราะจะต้องมีการประกอบพิธีกรรมทำบุญบ้านหรือส่งเคราะห์อีก

ด้านฐานะทางเศรษฐกิจ คุณสมบัติข้อนี้ สังคมมิได้กำหนดไว้แต่ผู้ที่มาเป็นปุ่จารย์ จะต้องพิจารณาถึงความพร้อมทางเศรษฐกิจของตนเอง ทั้งนี้เพราะในการประกอบพิธีกรรมบางครั้งที่ต้องเดินทางไปไกลจากบ้าน พิธีกรรมบางอย่างต้องใช้เวลานาน อาทิ งานศพตั้งได้กล่าวมาแล้ว หรืองานของวัด ซึ่งหากเป็นงานใหญ่ก็จะต้องมีการประชุม เตรียมการต่าง ๆ เป็นเวลาหลาย ๆ วัน สำหรับปุ่จารย์หลายครั้งที่ต้องละทิ้งงานของตนเองไปประกอบพิธีกรรมให้ชาวบ้าน เมื่อได้รับการร้องขอโดยไม่อาจหลีกเลี่ยง

เสี่ยงได้ ในบางกรณี อาทิ งานศพแม้จะยังไม่ได้รับการร้องขอ หากทราบข่าวปุ่จ่ารก็จะต้องรีบไปเพื่อให้คำแนะนำช่วยดำเนินพิธีศพ

ดังนั้นผู้ที่จะมาเป็นปุ่จ่ารจึงต้องพิจารณาตัวเองแล้วว่า มีความพร้อมและมั่นคงทางเศรษฐกิจในระดับหนึ่ง เงื่อนไขความพร้อมทางเศรษฐกิจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้บุคคลปฏิเสธหน้าที่ปุ่จ่าร โดยให้เหตุผลว่า เนื่องจากฐานะทางบ้านไม่มั่นคง ต้องทำมาหากินไม่มีเวลาให้ชุมชน แต่หากในอนาคต ตนเองมีฐานะที่มั่นคง ลูกเมียไม่เดือนร้อนก็จะยอมรับเป็นปุ่จ่าร (ไพโรจน์ ชัยวรรณ)

ผลตอบแทนของปุ่จ่าร

ในอดีตการเป็นปุ่จ่าร ไม่อาจเรียกได้ว่าเป็นการประกอบอาชีพได้ เพราะไม่สามารถกำหนดได้ว่าในแต่ละวันแต่ละเดือนจะประกอบพิธีกรรมใดบ้างและกี่ครั้ง นอกจากนี้ยังไม่มีมีการเรียกร้องค่าบริการ สิ่งที่ผู้ไปขอให้ปุ่จ่ารทำพิธีให้ต้องทำคือ การนำสรวยดอกไม้ (ประกอบด้วยดอกไม้และเทียนตามจำนวน) ไปขอให้ปุ่จ่ารมาทำพิธี และเมื่อมีการทำพิธีก็จะต้องมีขันอาจารย์ ซึ่งจะใส่สิ่งของตามที่ปุ่จ่ารกำหนด ส่วนใหญ่คือดอกไม้ เทียน และเงินบูชาครูจำนวนเล็กน้อย ซึ่งในแต่ละพิธีกรรมจะกำหนดไว้ไม่เท่ากัน

แม้เงินที่ใส่ในขันอาจารย์จะตกเป็นผลประโยชน์ของปุ่จ่ารก็ตาม แต่ก็เพียงจำนวนเล็กน้อย ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพ ปุ่จ่ารเกือบทั้งหมดจะมีอาชีพหลักของตน อาทิ ทำไร่ ทำนา หรือทำสวน อาชีพของปุ่จ่ารจะต้องเป็นอาชีพสุจริตที่สังคมยอมรับ

การที่ผู้ที่จะมาเป็นปุ่จ่าร จะต้องมีความพร้อมทางเศรษฐกิจระดับหนึ่ง แสดงให้เห็นว่า ผลตอบแทนที่ได้รับจากการทำหน้าที่ปุ่จ่ารไม่ใช่จำนวนที่มากพอ และไม่ใช่แรงจูงใจสำคัญที่สุดที่ดึงดูดคนเข้าสู่ตำแหน่งปุ่จ่าร แต่แรงจูงใจที่สำคัญที่สุดคือ ผลตอบแทนทางจิตใจ ส่วนผลตอบแทนทางเศรษฐกิจเป็นผลพลอยได้อันด้อยลงไป ดังเช่น

ผลตอบแทนทางจิตใจ จากการสัมภาษณ์พูดคุยกับปุ่จ่ารหลายคน ถึงเหตุผลที่มาเป็นปุ่จ่าร ส่วนใหญ่ตอบตรงกันว่าเพื่อต้องการทำงานให้กับสังคม เพราะตนเองไม่เดือดร้อนเรื่องเศรษฐกิจ มีเวลา และมีความรู้ที่จะทำได้ถือว่าเป็นการทำหน้าที่เพื่อตอบแทนแก่สังคม และยังมีส่วนในการรักษาประเพณีให้คงอยู่ เมื่อมีคนเห็นความสำคัญและคิดว่าตนเองจะทำได้จึงยอมรับหน้าที่นี้ แม้ว่าการรับหน้าที่นี้จะหมายถึงการที่จะต้องศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับพิธีกรรมต่างๆ ที่อยู่ในหน้าที่ปุ่จ่ารก็ตาม ยิ่งเมื่อพิจารณาอายุของปุ่จ่าร ส่วนใหญ่เป็นผู้มีอาวุโส ยิ่งทำให้เห็นถึงความสำคัญของเหตุผลข้อนี้ยิ่งขึ้น

การที่ปุ่จ่ารจะต้องผ่านการคัดเลือกและได้รับฉันทานุมิตจากสังคม ย่อมทำให้ผู้ได้รับเลือกรู้สึกภาคภูมิใจที่ได้รับการยอมรับจากสังคม ทั้งในด้านความรู้ความสามารถและด้านความประพฤติดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในส่วนที่เกี่ยวกับคุณสมบัติของปุ่จ่าร เมื่อพิจารณาความพร้อมของปุ่จ่ารโดยภาพรวมพบว่าปุ่จ่ารจะมีความพร้อมในระดับหนึ่ง คือ มีความพร้อมทางครอบครัว มีฐานะเศรษฐกิจที่ไม่เดือดร้อน

อาจกล่าวได้ว่ามีความพร้อมทางด้านวัตถุที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต เมื่อเป็นดังนี้สิ่งที่เป็นความต้องการที่สูงขึ้นไปของมนุษย์คือ การได้รับการยอมรับจากสังคม ซึ่งเป็นเรื่องของจิตใจมิใช่วัตถุ เป็นสิ่งที่ไม่สามารถซื้อได้ด้วยเงินหรือวัตถุมีค่าใดๆ

การยกย่องที่สังคมมีต่อปุ่จาร์ที่เห็นได้ชัดเจนประการหนึ่งคือ ในช่วงปีใหม่เมืองหรือเทศกาลสงกรานต์ อันเป็นช่วงเวลาที่ชาวล้านนาถือเป็นประเพณีที่จะไปรดน้ำดำหัวญาติผู้ใหญ่ ผู้อาวุโส และผู้ที่ตนเคารพนับถือ ประเพณีรดน้ำดำหัวของล้านนาถือเป็นประเพณีที่สำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงโลกทัศน์ของคตินิยม 5 ประการของชาวล้านนา อันประกอบด้วย คาวธรรม เศรษฐาปจายนะธรรม กตัญญูกตเวทิตธรรม สามัคคีธรรม และอภัยธรรม (อุดม รุ่งเรืองศรี, 81:2528) บุคคลหนึ่งที่ชาวบ้านจะไปรดน้ำดำหัวในโอกาสนี้ที่ขาดไม่ได้ก็คือปุ่จาร์ เพราะถือว่าเป็นทั้งผู้อาวุโสและผู้มีบุญคุณต่อตนเองและต่อสังคม (สัมภาษณ์นางแสงหล้า ไทยกรณ์)

ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจ ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจที่ปุ่จาร์ได้รับ มิใช่การตอบแทนในลักษณะของการว่าจ้าง หากแต่เป็นการตอบแทนในการที่ปุ่จาร์ยอมเสียสละเวลาของตนไปประกอบพิธีกรรมให้ การตอบแทนจะมีทั้งในลักษณะของการให้ทรัพย์สินเงินทองและเครื่องอุปโภคบริโภค ในบางท้องถิ่นที่ผู้เป็นปุ่จาร์มีฐานะไม่ค่อยดี ชาวบ้านจะช่วยกันออกข้าว สิ่งของ และเครื่องอุปโภคบริโภคให้แก่ปุ่จาร์ เพื่อให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ (สัมภาษณ์นายบุญยัง ชุมศรี)

ในกรณีนี้เป็นการตอบแทนที่ปุ่จาร์ยอมเสียสละเวลาของตนมากกว่าเป็นการว่าจ้าง นอกจากนี้สังคมยังตอบแทนปุ่จาร์ด้วยแรงงาน เพราะสังคมล้านนามีธรรมเนียมของการช่วยเหลือกันภายในสังคมหรือการเอามื้อ คือ การช่วยเหลือตอบแทนผู้ที่เคยช่วยเหลือตนมาก่อน ดังนั้นกรณีที่เป็นงานของปุ่จาร์ รวมไปถึงงานของญาติๆ ของปุ่จาร์ อาทิ การทำบุญบ้าน หรืองานบวช ชาวบ้านจะถือว่าเป็นความจำเป็นที่จะต้องไปช่วยงาน เพื่อตอบแทนที่ปุ่จาร์เคยมาช่วยเหลือทำพิธีกรรมให้ตน (สัมภาษณ์นางบัวชื่น สุรบัณฑิตกุล)

ที่น่าสังเกตคือไม่มีการกล่าวถึงเงินที่ใส่ในขันอาจารย์หรือขันตั้ง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการเสียค่าบริการให้แก่ปุ่จาร์ ที่เป็นดังนี้เพราะชาวบ้านรู้สึกว่าเป็นการบูชาครูของอาจารย์ ประกอบกับเป็นเงินเพียงจำนวนเล็กน้อย ไม่คุ้มกับการเสียเวลาของปุ่จาร์ โดยปกติการใส่เงินในขันตั้งจะใส่ตามจำนวนที่ปุ่จาร์กำหนดบอกไว้ไม่มากหรือน้อยกว่า จากการสังเกตพบว่าเงินขันตั้งนี้มีการเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพเศรษฐกิจ แต่ก็ยังไม่ใช่จำนวนที่มากมาย หากต้องการสมนาคุณปุ่จาร์ก็สามารถทำได้โดยใส่ของให้ต่างหาก

อย่างไรก็ตามในแต่ละท้องถิ่นจะมีธรรมเนียมปฏิบัติที่แตกต่างกันไป ดังได้กล่าวแล้วว่าโดยปกติจะไม่มีกรเรียกร้อยค่าตอบแทน ยกเว้นการประกอบพิธีกรรมบางอย่างที่มีเครื่องประกอบพิธีกรรมมาก มีขั้นตอนพิธีการยุ่งยากและใช้เวลานาน เช่น การตั้งศาลพระภูมิ ก็จะมีการกำหนดค่าตอบแทนเอาไว้ (บุญมา บุญตัน)

กระบวนการคัดเลือก แต่งตั้ง ตรวจสอบและถอดถอนปุ๋จ่าร

ตั้งที่ได้ทราบแล้วว่าการทำหน้าที่ของปุ๋จ่ารเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และคนตั้งแต่เกิดจนตาย สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับคนตั้งแต่กลุ่มเล็กไปจนถึงกลุ่มใหญ่คือทั้งชุมชน กระบวนการที่จะให้ได้มาซึ่งปุ๋จ่าร จึงเป็นเรื่องใหญ่ที่สังคมจะต้องพิจารณาคัดเลือกกันอย่างรอบคอบ เพื่อให้ได้บุคคลที่มีความเหมาะสมที่สุด อีกทั้งต้องเป็นที่ยอมรับของสังคมด้วย ในกระบวนการดังกล่าวแบ่งออกได้เป็น 3 ขั้นตอนใหญ่ ๆ คือ

ขั้นตอนที่ 1 ขั้นการพิจารณาคัดเลือก

กระบวนการคัดเลือกปุ๋จ่ารจะเกิดขึ้นเมื่อชุมชนว่างจากผู้ดำรงตำแหน่งอันมีสาเหตุมาจากการตาย ลาออก หรือถูกให้ออก ชาวบ้านจะมาประชุมร่วมกันเพื่อพิจารณาคัดเลือกผู้ที่มีความเหมาะสมในระหว่างที่ตำแหน่งปุ๋จ่ารว่างลง การประกอบศาสนพิธีและพิธีกรรมต่างๆ ยังคงดำเนินไปตามปกติ ซึ่งจะใช้วิธีการแก้ปัญหาโดยหาอาสาสมัครเป็นผู้ทำหน้าที่แทนชั่วคราว จนกว่าจะได้ปุ๋จ่ารคนใหม่ ส่วนพิธีกรรมสำคัญที่มีวิธีการปฏิบัติที่ยุ่งยากซับซ้อน จะใช้วิธีเชิญปุ๋จ่ารหรืออาจารย์ผู้มีอาชีพโดยตรงจากที่อื่นมาประกอบพิธีกรรมให้

สำหรับการประชุมคัดเลือกปุ๋จ่ารจะใช้วัดเป็นที่ประชุม โดยใช้วิธีการเสนอชื่ออย่างเปิดเผย ทุกคนมีสิทธิเสนอชื่อบุคคลที่ตนเห็นว่าสมควร ทั้งนี้จะมีก็ชื่อก็ได้ หรืออาจมีการทาบทามเอาไว้ก่อนล่วงหน้าก็ได้ แต่จะต้องเสนอต่อที่ประชุมชาวบ้าน เพื่อให้ที่ประชุมลงมติรับรอง ในกรณีที่มีการเสนอชื่อมากกว่า 1 คน จะต้องมีการสอบถามความสมัครใจของผู้ที่ได้รับการเสนอชื่อทุกคนเสียก่อน หากผู้ใดปฏิเสธก็จะคัดรายชื่อผู้นั้นออกและหากมีรายชื่อที่เหลืออยู่มากกว่า 1 คน จะใช้วิธีลงคะแนนเสียงอย่างเปิดเผยโดยการยกมือ การตัดสินจะใช้คะแนนเสียงส่วนใหญ่ของที่ประชุม หากผู้ได้รับการเสนอชื่อมีคุณสมบัติใกล้เคียงกัน ที่ประชุมมีแนวโน้มที่จะคัดเลือกผู้ที่มีอาวุโสมากที่สุด

การที่นำอาวุโสมาใช้พิจารณาคัดเลือกก็เนื่องจาก ผู้อาวุโสย่อมเป็นที่รู้จักของชุมชนและเป็นผู้ที่รู้จักคนมาก รู้จักพระ รู้จักมารยาทการปฏิบัติตน การวางตนในสังคมได้ดี อาทิ หากวัดในหมู่บ้านมีการจัดงาน ปุ๋จ่ารจะต้องเป็นผู้ประสานงาน คอยต้อนรับและอำนวยความสะดวกต่างๆ ให้งานดำเนินไปได้ตามวัตถุประสงค์ ซึ่งถือเป็นหน้าตาของหมู่บ้านด้วย หลักเกณฑ์ในการพิจารณาคัดเลือกอีกประการหนึ่งคือ บุคคลนั้นจะต้องเป็นผู้ที่วัดยอมรับด้วย เพราะปุ๋จ่ารจะต้องทำงานเป็นผู้ประสาน 2 ทางคือ ประสานระหว่างชาวบ้านกับวัด และประสานระหว่างวัดกับชาวบ้าน ดังนั้นจึงต้องพิจารณาบุคคลผู้ที่ทั้งชาวบ้านและวัดยอมรับ

หากเกิดกรณีที่ไม่ได้ผู้ใดสมัครหรือยอมรับตำแหน่งปุ๋จ่าร ที่ประชุมก็จะใช้วิธีขอร้อง โดยยกเหตุผลว่าขอให้เห็นแก่สังคม เพราะการที่หมู่บ้านขาดปุ๋จ่าร จะทำให้ชาวบ้านขาดความสะดวก หากจะต้อง

ไปขอปุ๋จาร์จากหมู่บ้านอื่นมาประกอบพิธีกรรมให้ ชาวบ้านจะเกิดความรู้สึกที่ว่าเสียหน้าเพราะจะถูกหมู่บ้านอื่นมองว่า หมู่บ้านนี้หาหนานไม่ได้ หรืออาจตีความไปถึงการหาคนดีไม่ได้ (สุวรรณ โกษา)

ขั้นตอนที่ 2 ขั้นการแต่งตั้ง

ในความเป็นจริง ขั้นตอนในการคัดเลือกและแต่งตั้ง จะดำเนินควบคู่กันไป คือ เมื่อที่ประชุมชาวบ้านพิจารณาเลือกสรรผู้ที่สมควรเป็นปุ๋จาร์ได้แล้ว และที่ประชุมลงคะแนนเสียงให้ความเห็นชอบยอมรับบุคคลนั้นแล้ว ก็เป็นอันว่าบุคคลนั้นได้รับตำแหน่งปุ๋จาร์ หน้าที่การเป็นปุ๋จาร์ก็เริ่มขึ้นนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นไป ในการแต่งตั้งนี้ไม่มีการออกใบรับรองการแต่งตั้ง แต่สมาชิกทุกคนของหมู่บ้านก็ยอมรับ เพราะถือว่าสมาชิกส่วนใหญ่ให้ความเห็นชอบที่จะมอบอำนาจในการทำหน้าที่ประกอบพิธีกรรมให้แก่ปุ๋จาร์ การคัดเลือกและการแต่งตั้งที่กระทำกันอย่างเปิดเผยในที่ประชุมหมู่บ้าน แสดงให้เห็นถึงกระบวนการคัดเลือกและแต่งตั้งที่เป็นไปอย่างเปิดเผย การยอมรับฟังความคิดเห็นของเสียงส่วนใหญ่ สะท้อนให้เห็นถึงการยอมรับซึ่งกันและกันของสมาชิกในสังคม รวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ในสังคม

ขั้นตอนที่ 3 ขั้นการตรวจสอบและถอดถอน

เมื่อบุคคลนั้นยอมรับตำแหน่งปุ๋จาร์ เขาจะกลายเป็นบุคคลสาธารณะของสังคมไปในทันที การทำกิจกรรมหรืองานส่วนตัวจะต้องมาที่หลังงานของสังคม ความประพฤติและการกระทำต่างๆ ของปุ๋จาร์ จะอยู่ภายใต้การเฝ้ามองของชุมชน วิธีนี้นับเป็นการรับผิดชอบร่วมกันของสังคมและเป็นการตรวจสอบที่มีประสิทธิภาพ เพราะถือว่าเป็นหน้าที่ของทุกคน และหากพบว่าปุ๋จาร์คนนั้น ไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ด้วยสาเหตุใดก็ตาม ไม่ว่าจะเพราะไม่มีเวลา หรือการประกอบพิธีกรรมผิดพลาดอยู่เสมอ ก็จะมีการประชุมเพื่อพิจารณาว่าจะให้ดำรงตำแหน่งต่อไปหรือไม่

หากเกิดกรณีว่าปุ๋จาร์ที่ได้รับการแต่งตั้งขึ้นใหม่ประกอบพิธีกรรมผิดพลาดในระยะแรก สังคมจะไม่รับตำหนิหรือปลดออกจากตำแหน่ง แต่จะให้โอกาสปุ๋จาร์ผู้นั้นได้มีโอกาสฝึกฝนปรับปรุงตนเอง และเรียนรู้งานในหน้าที่ของตนเองไประยะหนึ่งก่อน ต่อเมื่อเห็นว่าไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ ก็จะมีการประชุมพูดคุยเพื่อปรึกษาหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาคต่อไป

นอกจากการติดตามตรวจสอบในเรื่องการปฏิบัติหน้าที่ ซึ่งสามารถเห็นได้จากการประกอบพิธีกรรมของปุ๋จาร์นั่นเองไม่ได้มีการแต่งตั้งผู้ตรวจสอบอย่างใด สำหรับความประพฤติเป็นอีกด้านหนึ่งที่สังคมให้ความสำคัญ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่ามากกว่าความรู้ในการปฏิบัติพิธีกรรมด้วยซ้ำ เพราะหากขาดความรู้ในทางพิธีกรรม สังคมยังเปิดโอกาสให้เรียนรู้ได้ ทว่าหากเป็นเรื่องความประพฤติที่ไม่เหมาะสมไม่เป็นไปตามทำนองคลองธรรม ขัดต่อขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามของสังคม แม้ปุ๋จาร์ผู้นั้นจะมีความรู้ความสามารถในการประกอบพิธีกรรมมากเพียงไร หรือดำรงตำแหน่งมานานแล้วก็ตาม หากความประพฤตินั้นสังคมไม่ยอมรับก็จะต้องออกจากตำแหน่ง

การถอดถอนปุ๋จาร์ออกจากตำแหน่งทำได้หลายวิธี คือ ใช้พลังชุมชนบีบให้พ้นจากตำแหน่งด้วยรูปแบบวิธีการต่างๆ ตั้งแต่การใช้วิธีการนุ่มนวล โดยการไม่ไปหาปุ๋จาร์คนนั้นให้มาทำพิธีกรรมต่างๆ ตามปกติ หรือการลงมติปลดออกในที่ประชุมหมู่บ้าน ไปจนถึงการใช้วิธีการรุนแรงด้วยการขับไล่ เช่น กรณีปุ๋จาร์คน หนึ่งอายุ 70 ปี ไปแต่งงานกับหญิงสาวอายุ 17 ปี ซึ่งชาวบ้านเห็นว่าเป็นการกระทำที่ไม่เหมาะสม จึงรวมตัวกันขับไล่ให้ออกจากตำแหน่ง (สัมภาษณ์นายบุญยัง ชุมศรี)

การดำรงตำแหน่งปุ๋จาร์

การดำรงตำแหน่งปุ๋จาร์ ไม่มีการกำหนดช่วงอายุและระยะเวลาในการปฏิบัติหน้าที่ ขึ้นอยู่กับความสมัครใจและความสามารถของตัวปุ๋จาร์เอง มีข้อน่าสังเกตประการหนึ่งคือ ปุ๋จาร์ที่มีอายุมากขึ้น จะยังได้รับการเคารพนับถือมากขึ้นไปด้วย ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นผลมาจากลักษณะของสังคมล้านนาให้การเคารพนับถือผู้อาวุโส อีกประการหนึ่งคือ ความคิดที่ว่ายิ่งประกอบพิธีมานาน ยิ่งมีความรู้ความเชี่ยวชาญมาก อย่างไรก็ตามปุ๋จาร์ที่ดำรงตำแหน่งจนตายมีค่อนข้างน้อย ที่เป็นเช่นนี้เพราะเมื่อปุ๋จาร์มีอายุมากขึ้น ลูกหลานก็จะขอร้องให้เลิกเป็นปุ๋จาร์เพื่อพักผ่อน เนื่องจากการประกอบพิธี บางครั้งต้องเดินทาง หรือใช้เวลาในการประกอบพิธีนานหลายวัน ซึ่งไม่เอื้ออำนวยต่อสุขภาพของผู้มีอายุ

ส่วนใหญ่ปุ๋จาร์ที่มีอายุมากๆ เมื่อพ้นจากตำแหน่งแล้วชาวบ้านก็ยังคงให้ความเคารพนับถือ เช่นเดิมและยังไปหาเพื่อขอให้ประกอบพิธีกรรมเล็กๆ น้อยๆ ซึ่งเป็นพิธีกรรมที่ไม่ต้องตรากตรำหรือยุ่งยากมากนัก เช่น การเรียกขวัญ การดูฤกษ์ยาม และการเจิมรด ตำแหน่งปุ๋จาร์มิใช่ตำแหน่งที่สืบทอดทางสายโลหิต ทั้งนี้เพราะการเป็นปุ๋จาร์ขึ้นอยู่กับคุณสมบัติส่วนตัวเป็นสำคัญ หากบุคคลนั้นมีคุณสมบัติเฉพาะตนไม่เหมาะสม หรือไม่เข้าเกณฑ์ตามที่สังคมกำหนด ก็จะไม่ผ่านการพิจารณาคัดเลือก

บทบาท หน้าที่ และสถานภาพของปุ๋จาร์

เมื่อกล่าวถึงปุ๋จาร์ คนส่วนหนึ่งในปัจจุบันจะนึกถึงคนแก่ที่มีหน้าที่ประกอบพิธีกรรมตามธรรมเนียมประเพณี ทักษะที่มีต่อปุ๋จาร์ดังกล่าว มีผลทำให้คุณค่าและความสำคัญของปุ๋จาร์ที่เคยดำรงมาในอดีตค่อยๆ เลือนหายไปจากสังคม สิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับปุ๋จาร์ ไม่ว่าจะเป็นพิธีกรรม คำกล่าวในพิธีกรรม รวมไปถึงเครื่องประกอบพิธีกรรม ล้วนบอกเล่าถึงจิตวิญญาณและลมหายใจแห่งล้านนา แต่การประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ

ในปัจจุบัน กลับกลายเป็นการกระทำบนพื้นฐานของการทำตามแบบ เพื่อให้ได้ชื่อว่าเป็นผู้รักษาวัฒนธรรมประเพณี โดยที่มิได้มีความเข้าใจความเป็นมาหรือจุดมุ่งหมายของพิธีกรรมอย่างถ่องแท้ รวมไปถึงการพยายามสร้างภาพลักษณ์ของวัฒนธรรมเพื่อให้เป็นสินค้าตัวหนึ่ง ที่มีให้เลือกบริโภคได้ตามความสนใจ ผู้ที่อยู่กรุงเทพฯ ก็สามารถชมพิธีสู่ขวัญโดยไม่ต้องมาที่ภาคเหนือ หรือต้องการชมและเข้าร่วมในพิธีกรรมประเพณีของ 4 ภาคภายในหนึ่งวัน

ดังที่เห็นได้ตามห้างสรรพสินค้า สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ท้องถิ่นค่อยๆ กลายเป็นที่เก็บรักษาซากวัฒนธรรมที่ไร้จิตวิญญาณ

ดังได้กล่าวแล้วว่า จุดเริ่มของต้นปู้จาร์เกิดขึ้นจากการประกอบพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ ก่อนที่จะมีพิธีกรรมทางพุทธศาสนาเข้าร่วมด้วยในเวลาต่อมา ตำแหน่งปู้จาร์ไม่เพียงจะมีประจำทุกหมู่บ้านเท่านั้น ในระดับเมืองหรืออาณาจักรก็มีเช่นเดียวกัน แต่มีชื่อเรียกว่า “ปุโรหิตาจารย์ หรือปู้อาจารย์ใหญ่” (มณี พยอมยงค์, หน้า 95 : 2537) ในการศึกษาบทบาท หน้าที่ และสถานภาพทางสังคมของปู้จาร์ในสังคมล้านนาเดิม พอสรุปกว้าง ๆ ได้ดังนี้

1) ปู้จาร์ทำหน้าที่เป็นตัวกลาง ในการติดต่อสื่อสารระหว่างคนกับอำนาจลึกลับเหนือธรรมชาติ ซึ่งคนล้านนาเชื่อว่าอำนาจลึกลับนี้สามารถบันดาลให้เกิดโชคดีหรือโชคร้ายแก่ตนหรือผู้ที่เกี่ยวข้องได้ ฉะนั้นในโอกาสประกอบพิธีกรรมต่างๆ รวมทั้งการทำบุญสุนทาน ชาวล้านนาจึงได้เชิญท่านผู้เป็นหัวหน้าเรียกว่า “ปู้จาร์” หรือ “อาจารย์” มากล่าวคำแผ่กุศลผลทานแก่เทพเจ้าผู้มีอิทธิฤทธิ์เหล่านั้น ในลักษณะเกรงกลัว สมยอม งอนง้อ และเอาอกเอาใจ (สิทธิ บุตรอินทร์, หน้า 65 : 2523) การมีสื่อกลางย่อมเป็นเสมือนหลักประกันของความสัมพันธ์ เพราะการปฏิบัติพิธีกรรมต่อเทพเจ้าจะเป็นไปในแนวทางที่ทำให้เทพเจ้าสิ่งศักดิ์สิทธิ์เกิดความพอใจ เป็นเหมือนผู้แทนนำความต้องการของมนุษย์และสังคมไปแจ้งแก่เทพเจ้า ในเวลาเดียวกันก็นำเงื่อนไขและความต้องการของเทพเจ้ามาแจ้งแก่มนุษย์ (ซึ่งปรากฏให้เห็นในรูปแบบของพิธีกรรม)

2) ในสังคมย่อมประกอบกันขึ้นจากกลุ่มต่างๆ หลายกลุ่มด้วยกัน โดยกลุ่มเหล่านั้น จะมีวัตถุประสงค์หรือจุดมุ่งหมายของกลุ่มที่มีทั้งเหมือนและแตกต่างกัน แต่ในการประกอบพิธีกรรม กลุ่มต่าง ๆ เหล่านั้นเข้าร่วมพิธีกรรมโดยมีจุดมุ่งหมายเดียวกัน โดยที่มีปู้จาร์เป็นผู้ประสาน จึงกล่าวได้ว่าปู้จาร์เป็นผู้ประสานงานใหญ่ของชุมชน ทำให้การประกอบพิธีกรรมเป็นไปในแนวทางเดียวกันด้วยความสงบเรียบร้อย นอกจากนี้การประกอบพิธีกรรม ยังต้องอาศัยความร่วมมือ ทำให้เกิดความสามัคคีในสังคม

3) พิธีกรรมหลายอย่างที่ประกอบโดยปู้จาร์ นอกจากมีจุดมุ่งหมายในการทำพิธีกรรมแก่เทพเจ้าแล้ว สิ่งที่แอบแฝงอยู่เบื้องหลังพิธีกรรมเหล่านั้นคือ การสร้างความมั่นคงทางจิตใจให้แก่มนุษย์ตั้งแต่กลุ่มเล็กไปจนถึงกลุ่มใหญ่ ทั้งนี้เพราะความวิตกกังวลของมนุษย์หรือสังคม สามารถแก้ไขด้วยพิธีกรรมได้ อาทิ การทำพิธีสงเคราะห์ สุขวิญ สืบชะตา แก่บ้านเมืองหรือคนที่ประสบกับเหตุการณ์ที่ไม่ประสงค์ เช่น เจ็บไข้ได้ป่วย หรือ เกิดอุบัติเหตุ จะรู้สึกว่ามีเคราะห์ ทำให้เกิดความไม่สบายใจ วิตกกังวล ซึ่งปัญญาทางจิตใจนี้จะได้รับการแก้ไขบรรเทาด้วยการให้ปู้จาร์ทำพิธีสะเดาะห์เคราะห์ให้ เพราะเชื่อว่าจะทำให้เกิดกำลังใจและเปลี่ยนเหตุร้ายให้กลายเป็นดี (มณี พยอมยงค์, หน้า 43: 2529)

นอกจากนี้ปุ๋จาร์ยังเป็นที่พักในกรณีที่ไม่ว่าเหตุร้ายต่าง ๆ เกิดขึ้นเนื่องมาจากเหตุใด ปุ๋จาร์จะเป็นผู้ไขปัญหาโดยการตรวจดวงชะตาให้ หรือที่เรียกที่เรียกว่า ดูเมื่อ การทำหน้าที่ในลักษณะนี้ปุ๋จาร์จึงมีหน้าที่เปรียบเสมือนจิตแพทย์ของสังคม

4) พิธีกรรมบางอย่างมีคุณค่าในฐานะที่เป็นเส้นใยแห่งความสัมพันธ์ระหว่างอดีตกับปัจจุบัน ทำให้มนุษย์มีความรู้สึกถึงสังคมของตนมีฐานที่มาจากไหน ทำให้สังคมรู้สึกอบอุ่นไม่เค็งคว้าง ปุ๋จาร์ในฐานะที่เป็นผู้ประกอบพิธีกรรม จึงเปรียบเหมือนสะพานเชื่อมระหว่างคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง การกล่าวอ้างถึงการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ว่าเป็นไปตามฮีต รอยเดิม ยังสะท้อนให้เห็นถึงความรู้สึกกตัญญูและผูกพันของคน ดังตัวอย่าง

อวัง โหนตุ อชชะ ในวันนี้ก็เป็นวันดี อดิกันโต สังกรานตปีเก่าก็ข้ามล่วงพันไฟแล้ว ปีใหม่แก้วพระยารวันก็มาชอุอดรอดถึง ลูกหลานทั้งหลายก็ปละเสียดยังรัต บลัดเสียดยังคลองป่าเวณี่แห่งอริยเจ้าทั้งหลายล้ำค่าเหลือเป็นสัจจัง แม้จะเปนวนจิกรรมมโนกรรมไฟถูกต้อง ลูกหลานทั้งหลายก็เตรียมพร้อมถ้าจะมาขอสูมาผู้เข้าก็บ่หื้อเป็นโทษาสังสัจอย่าง กายวจิกรรมใดหื้อได้คลาดจากจนตัว บ่หื้อมีความหมองมัวสังสัจอย่าง หื้อกระจ่างล้ำเลิศ หื้อได้อยู่เย็นเป็นสุข อายุหมั้นขวัญเย็น พันเสียจากยังสัพพะกังวลอันตรายทั้งหลาย (คำกล่าวในพิธีดำหัวผู้อาวุโส, อุดม รุ่งเรืองศรี, หน้า 86 : 2528)

บัดนี้ศรัทธาผู้ข้าดังหลาย อันมาสันนิบาตในอวาสมณฑลหมายมี เป็นปฐมะมูลศรัทธาเก้าพร้อมด้วยลูกเต้าเผ่าพันธุ์วงศาญาติกาพี่น้อง ดังเปือนป้อมมิตรสหายผู้ใจบุญญิงจายตัวหน้า ได้มีป้อมผ้าหน้าบุญ จัดทำตามฮอยฮืด ตามเส้นขีดประเพณีเดิม เปื่อส่งเสริมการเบิกชบวช สร้างผนวชเป็นจิตต่างมีจิตใจสละง่าย ได้จกจ่ายทำทาน จ่วยตั้งเวียกการบวชพระ บ่ต้องละฮืดเก้ารอยเดิม (พิธีเวณทานเบิกชบวช, ทวี เชื้อนแก้ว, หน้า 50 : 2531)

อชชะ ในวันนี้ก็เป็นวันดีเป็นวันศรีไสบเศร้า ศรัทธา ตั้งแก่มะหน้าหม่มหน้าอ่อนหน้าฮอยหมุ่จายญิงกับปละเสียดฮืด บริตเสียดยังป่าเวณี่ ตามเดิมที่แต่ก่อน บ่หื้อนหื้อสูญหาย เดินตามสายพระอริยะสัปปริสะเจ้าเจื้อโคตรเกิดเป้นมาใน ที่ฆากาละเมื่อก่อนบ่หื้อผอนเสียดหาย (คำกล่าวโอกาสเวณทานข้าวบาตรสำนวนพ่อหนานบุญมา บุญตัน ในพระเทพรัตนมุนี, หน้า 7: 2540)

5) ปุ๋จาร์ทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการติดต่อระหว่างวัดกับบ้าน ทำให้เกิดความเข้าใจอันดีต่อกันภายในสังคม ปุ๋จาร์จะเป็นผู้นำเสนอความคิดเห็นและความต้องการของชุมชนในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมและความต้องการทางจิตใจ ศาสนา อาชีพ การทำบุญสืบชะตาเมือง และนำความต้องการของวัดมาประสานกับชาวบ้าน การมีปุ๋จาร์เป็นตัวกลางช่วยลดความรุนแรงหากมีความขัดแย้งเกิดขึ้น ดังนั้นปุ๋จาร์จึงมีบทบาทในการควบคุมดูแลความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับบ้านให้ดำเนินไปได้อย่างปกติสุข

หากต้องการดูว่าความสัมพันธ์ระหว่างวัด-ปูjár-บ้านดำเนินไปในลักษณะใด ตัวบ่งชี้ที่สำคัญคือความเจริญและการพัฒนาของวัดและชุมชน

6) ในระหว่างการประกอบพิธีกรรม กระบวนการกล่อมเกลாதงสังคม การถ่ายทอดความเชื่อ ค่านิยม โลกทัศน์ ประสบการณ์ ความรู้ และแนวปฏิบัติที่พึงประสงค์แก่สังคมก็ได้เกิดขึ้น คำกล่าวในพิธีกรรมเป็นสื่ออย่างหนึ่งของกระบวนการกล่อมเกลาทงสังคม ซึ่งน่าจะได้มีการศึกษาให้ละเอียดต่อไป ในที่นี้จะยกตัวอย่างมาเพียงบางพิธีกรรม เช่น ใ้

โอกาสะ ข้าแต่พระสงฆ์เจ้า อันเป็นที่สักการบูชาแห่งมูลศรัทธาผู้ข้าทั้งหลาย บัดนี้หมายมูลศรัทธา (ชื่อเจ้าของบ้านใหม่ทั้งสามภรรยา) เป็นเค้า ก็ได้ปลูกบ้านหลังหนึ่ง อันมีใจชมชื่นเพื่อจะทำบุญหื้อทาน มีใจเขยบ่เศร้า จึงนิมนต์พระสงฆ์องค์เจ้าเข้ามาทำพิธี ขอกล่าวเรื่องราวอันใดบ้างสักเล็กน้อยเพื่อมนุษย์เรารู้ที่ถ้อยว่าความเป็นมาอย่างไร อันว่าสัตว์โลกเรานี้บ่ว่าดิรัจฉาน นกหนูอยู่รังก็จำเป็นมีอยู่อาศัย ส่วนงัวควายก็ต้องมีหลักผูกมีแหล่งอยู่ มีเป็นพวกเป็นหมู่ของไผของมัน ส่วนมนุษย์เราก็เหมือนกัน จะต้องมีเคสสถานที่พึ่ง จึงมีจิตชมชื่นอยู่ในโลกสงสาร กันความบ่ต้องการมาพานมาถูกต้องเป็นต้นว่าความร้อนและความเย็น อันความจำเป็นของมนุษย์โลก (คำเวหนานขึ้นบ้านใหม่, อุดม รุ่งเรืองศรี, หน้า 86 : 2528) จากสำนวนข้างต้นสอนให้แกคิดในเรื่องความจำเป็นของที่อยู่อาศัย การอยู่รวมกันเป็นสังคมของมนุษย์

มัดมือเบื่องซ้ายบ่หื้อขวัญเจ้าหนี หื้อมีความดีสมสู่สร้าง อย่าเป็นหม้ายเป็นร้าง คุ่มเช่นยาวชีวัง เป็นผัวเป็นเมียกันแล้วอย่าผิดเถียงกัน เป็นโกลานัน้อย่างอื้อน่างอัน คั้นผัวเป็นไฟหื้อเมียสายใจเจ้า จุ่งเป็นน้ำเที่ยงเจริญดี โกรธสังอันใดเล็กน้อยอย่าไฟพั้งพ่ายหนี อย่าไฟเป็นฮ้อนด่าแข่งบ่เป็นมงคล อย่าไฟคิดร้าย หื้อคิดเป็นผัวหนึ่งเมียเดียว สัจจะ ทมะ ขันติ จาคะ ธรรมสี่ประการนี้เล่า อย่าได้ประมาทหลงลืม (คำเรียกขวัญบ่าวสาว, อุดม รุ่งเรืองศรี, 90-90:เล่มเดิม)

เป็นการสอนโดยสอดแทรกหลักธรรมและหลักการครองเรือนให้แก่คู่บ่าวสาว โดยให้มีใจคอหนักแน่น ยึดหลักธรรมในการครองเรือน นับเป็นการสร้างความมั่นคงให้แก่สังคม เพราะถ้าครอบครัวซึ่งถือเป็นองค์ประกอบพื้นฐานที่สำคัญที่สุดของสังคมมีความมั่นคง สังคมย่อมมีความสุขความมั่นคงด้วยเช่นกัน

7) ปูjárเป็นผู้สร้างเครือข่ายความสามัคคีภายในสังคม โดยมีพิธีกรรมเป็นเครื่องมือ เพราะในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ จะต้องใช้คนจำนวนหนึ่งมาช่วยกันทำหน้าที่ต่างๆ กัน อาทิ เตรียมสถานที่เตรียมอุปกรณ์ในพิธี และการจัดเตรียมอาหารสำหรับผู้มาชวยงาน ซึ่งเป็นเหมือนการสอนในทางปฏิบัติให้แก่สังคม การที่สังคมจะดำเนินและดำรงต่อไปได้ ก็โดยอาศัยความสามัคคีของสมาชิกสังคมเป็นสำคัญ ดังตัวอย่างบรรยากาศของการช่วยกันทำงาน ในงานบวช เช่น

บัดนี้ฝูงหมู่ศรัทธาตัวไกลและใกล้ วันตกเหนือออกได้ก็เป็นสามัคคีตาน ตั้งฝูงวงวานพี่น้อง อันเกี่ยวข้องกับกุศลวงศา ปากันมาจวบจวน สละด้วยเงินทอง บางคนรับตั้งของเครื่องใจ มากำเต็มได้อุดหนุน สร้างกองบุญเบิกชบวช บ่หวัดจิตเยื้องอันใด ต่างมีจิตใจสละง่าย ได้จกจ่ายทำตาน กันถึงวันดามารอดแล้ว ใจผ่องแผ้วโมทนา พ้องบได้มาก็ฝากบริจาคทำตาน เพราะเมื่อนานปะกันแต่ หันกันเมื่อมีงาน พ้องดาของตานห่อแหบ ทำตามแบบโบราณ พ้องทำอาหารข้าวจ้าว หมู่สาวบ่าวมวลมีพ้องบันปูลิแบ่งเหมียง ตักน้ำเลี้ยงหมู่คนมา แม่ครัวดาแต่งตั้งของอุ่นร้อนดาคำ ของกินล้ำสุกใหม่ เสียงสับสนอ้วนจ้ำกั้นม่วนเฮฮา เพราะใจศรัทธาแก่กล้าต่างหน้าจันตาบาน (ทวิ เชื้อนแก้ว, หน้า 50-51 : 2531)

ปุจฉารกับการเปลี่ยนแปลง

ความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นตลอดเวลา วัฒนธรรมประเพณีที่คงอยู่ในลักษณะเดิม โดยไม่มีการปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบตัว ในไม่ช้าก็จะต้องสูญหายไป เมื่อไม่สามารถรับใช้สังคมได้ การทำความเข้าใจกับสิ่งเดิมที่มีอยู่ และนำไปผสมผสานกับความเป็นจริงของสังคมในช่วงเวลานั้น ๆ จะทำให้เราสามารถนำสิ่งนั้นมารับใช้สังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพและทรงพลัง

การเปลี่ยนแปลงหลายประการของล้านนาที่เกิดขึ้น เป็นผลมาจากสาเหตุภายในและสาเหตุภายนอก ตัวอย่างหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในล้านนาคือ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับปุจฉาร ซึ่งมีสาเหตุมาจากหลายประการ ดังนี้

1) ความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการและเทคโนโลยี ทำให้ความเชื่อในเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติลดอิทธิพลลง ความเชื่อและธรรมเนียมประเพณีบางอย่างได้รับการปฏิเสธ การประกอบพิธีกรรมในปัจจุบัน เป็นไปในลักษณะของการทำตามกันหรือทำตามประเพณีเพื่อให้ผ่านๆ ไป มากกว่าจะเป็นการทำจากความเชื่อหรือความศรัทธา การเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้บทบาทหน้าที่ของปุจฉาร กลายมาเป็นเพียงผู้ประกอบพิธีกรรมตามประเพณี มากกว่าจะมีความสำคัญในฐานะที่เป็นสื่อกลางระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

2) ความก้าวหน้าทางการพิมพ์ ทำให้บทหรือคำที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ถูกแปลและพิมพ์เผยแพร่ได้เป็นจำนวนมาก มองในแง่ดีก็คือการเผยแพร่ความรู้ทางพิธีกรรมออกไปอย่างกว้างขวาง มีการบันทึกซ้ำเป็นจำนวนมาก มองในทางตรงข้าม ทำให้ความศักดิ์สิทธิ์ในการประกอบพิธีกรรมลดน้อยลง เพราะมีการแปลภาษาบาลีและตัวเมือง ซึ่งถือเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ เป็นสิ่งที่จะเรียนรู้ได้เฉพาะในแวดวงนักปราชญ์ ออกมาเป็นภาษาที่คนทั่วไปเข้าใจได้ ดังนั้นจึงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องเรียนภาษาบาลีและตัวเมือง เพื่อให้สามารถอ่านโบราณอีกต่อไป

3) การประกอบพิธีกรรม ซึ่งแต่เดิมเคยถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของการให้การสงเคราะห์แก่เพื่อนมนุษย์ด้วยกัน เช่น การเรียกขวัญคนป่วย ตามความเชื่อในล้านนาจะเชื่อว่าคนเรามีขวัญอยู่ 32 ขวัญ หากขวัญหายไปจากตัวผู้เป็นเจ้าของ จะทำให้เจ้าของขวัญมีอันเป็นไปต่างๆ นานา วิธีแก้ไขคือการ

เรียกขวัญให้กลับมาอยู่กับตัวผู้เป็นเจ้าของ แม้จะไม่ใช่ที่แน่ชัดว่าเป็นความจริงหรือไม่ แต่การทำเช่นนั้นก็มีผลทางด้านกำลังใจ ทำให้คนป่วยรู้สึกดีขึ้น แต่ในปัจจุบันการเรียกขวัญได้กลายมาเป็นการแสดง และการประกอบอาชีพอย่างหนึ่ง

4) ผลตอบแทนในการประกอบพิธีกรรมที่เพิ่มมากขึ้นตามสภาพเศรษฐกิจ ทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่างปู้จ่าร ซึ่งจะเห็นได้ชัดเจนในเมืองใหญ่ ๆ ความขัดแย้งมีสาเหตุสำคัญมาจากเรื่องผลประโยชน์ ทำให้ภาพลักษณ์ของปู้จ่ารตกต่ำลง ผลตอบแทนที่เคยเป็นแรงจูงใจลำดับท้าย ๆ มีแนวโน้มจะกลายมาเป็นแรงจูงใจสำคัญสำหรับการเป็นปู้จ่าร

5) การปรับเปลี่ยน ย่นย่อขั้นตอนในการประกอบพิธีกรรมบางอย่าง อันเนื่องมาจากเหตุผลของเวลา เพื่อความสะดวก หรือ เพื่อความประหยัดก็ตาม ทำให้วัตถุประสงค์บางประการที่แฝงเร้นไว้ อย่างชาญฉลาดถูกบิดเบือนไป ที่เห็นได้ชัดเจนคือ ในการเตรียมเครื่องสักการะและเครื่องประกอบพิธีกรรม ซึ่งแต่เดิมชาวบ้านจะต้องมาช่วยกันจัดเตรียมและจัดทำ เป็นโอกาสที่จะร่วมสังสรรค์แลกเปลี่ยน แต่ในปัจจุบันเครื่องสักการะเหล่านั้นสามารถหาซื้อได้สะดวก ทำให้ความสามัคคีที่ได้จากการร่วมมือกันและการพูดคุยแลกเปลี่ยนทัศนะความรู้ต่างๆ ในวงสนทนา หรือในหมู่ผู้ร่วมงานลดน้อยลง และนับวันจะเลือนหายไปในระยะแห่งกาลเวลา

ปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปู้จ่าร

นับวันภาพของนักปราชญ์ในสังคมล้านนาเช่นปู้จ่าร จะลบลือนไปกลายเป็นภาพของ ผู้มีหน้าที่รับจ้างในการประกอบพิธีกรรมตามประเพณีแทน พิธีกรรมต่างๆ ที่เคยเป็นเครื่องร้อยรัดความรู้สึกของผู้คนในสังคม ให้มีความรู้สึกร่วมเป็นกลุ่มเป็นพวกเดียวกัน เปลี่ยนไปเป็นพิธีกรรมพาณิชย์เพื่อโชว์ นับวันจะกลายเป็นเพียงการแสดงที่มีค่าแก่การปฏิบัติเพื่อเก็บไว้หน้าเสนอแขกต่างบ้านต่างเมือง ความเปลี่ยนแปลงของปู้จ่ารที่เกิดขึ้น จึงเป็นเรื่องที่น่าพิจารณาว่าเนื่องจากสาเหตุใดบ้าง ซึ่งพอสรุปเป็นข้อ ๆ ได้ ดังนี้

1) ความเจริญก้าวหน้าของวิทยาการ เมื่อเวลาผ่านไปความเชื่อที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ถูกท้าทายด้วยความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ แม้ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติจะยังคงมีอยู่ในสังคม แต่จะไม่มีพลังเท่าเดิม เพราะเทพเจ้าและอำนาจศักดิ์สิทธิ์จะไม่ใช่คำตอบของทุกคำถาม เช่นที่ผ่านมา เมื่อเป็นดังนี้จึงทำให้การประกอบพิธีกรรมบางอย่างค่อย ๆ เลือนหายไป

2) สภาพเศรษฐกิจ การดิ้นรนในการทำมาหากินและการเปลี่ยนแปลงวิถีทางเศรษฐกิจ มีผลทำให้พิธีกรรมบางอย่างเลือนหายไป อาทิ การนำเครื่องจักรมาใช้ในการทำงานมากขึ้น ทำให้จำนวนควายที่ใช้ทำนาลดลงและมีแนวโน้มว่าจะสูญพันธุ์ในอนาคตนี้หากไม่มีการอนุรักษ์ไว้ เมื่อไม่มีควายพิธีสู่ขวัญควายก็ลดความสำคัญลง

นอกจากนี้สภาพเศรษฐกิจยังมีผลโดยตรงต่อผู้ที่จะเป็นปู้จารย์ สถานการณ์ที่ต้องดิ้นรนทางเศรษฐกิจ ทำให้คนที่จะเสียสละเวลามาเป็นปู้จารย์ลดน้อยลง เพราะคนมักจะคิดว่าตนยังไม่พร้อมในทางเศรษฐกิจ แม้ในปัจจุบันยังคงมีปู้จารย์อยู่ แต่ในอนาคตเป็นที่น่าสงสัยว่าปู้จารย์ในฐานะเดิมคือ เพื่อการสงเคราะห์สังคมและสาธารณชนจริง ๆ จะยังคงมีอยู่หรือไม่

3) การเพิ่มของประชากร แต่เดิมภายในสังคมหมู่บ้านหนึ่ง ๆ มีจำนวนประชากรไม่มากนัก ปู้จารย์เพียงคนเดียวสามารถที่จะให้บริการได้ทั่วถึง ต่อมาเมื่อจำนวนประชากรของหมู่บ้านขยายตัวมากขึ้น การให้บริการของปู้จารย์เริ่มมีข้อจำกัด ไม่สามารถให้บริการทางพิธีกรรมได้ทั่วถึง โดยเฉพาะในช่วงเทศกาลต่างๆ ด้วยเหตุนี้จึงเกิดการให้บริการของคนอีกกลุ่มหนึ่ง เพื่อให้ประกอบพิธีกรรมแทนปู้จารย์ ซึ่งคนกลุ่มดังกล่าวนี้จะผ่านการบวชเป็นพระมาก่อน ดังนั้นจึงมีความรู้เช่นเดียวกัน หรือคล้ายกันกับปู้จารย์นั่นเอง ในตอนแรกคงเป็นการทำพิธีแต่เพียงภายในครอบครัวหรือผู้ที่นับถือก่อน เช่น การสู่ขวัญและการเรียกขวัญ ต่อมาเมื่อคนภายนอกทราบที่สามารถทำพิธีกรรมได้ ก็จะมีคนมาขอให้ทำพิธีกรรมและได้กลายมาเป็นคนอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งเรียกว่าอาจารย์เช่นเดียวกัน แต่คนกลุ่มนี้จะไม่ทำหน้าที่ทางศาสนพิธีดังเช่นปู้จารย์

ที่เห็นได้ชัดเจนคือช่วงเวลาสงกรานต์ มีการรดน้ำดำหัวและสู่ขวัญพ่อแม่หรือผู้ที่เคารพนับถือ ซึ่งปกติจะต้องมีปู้จารย์เป็นผู้ประกอบพิธี แต่ด้วยข้อจำกัดเวลาของลูกหลานที่ต้องการทำพิธีในเวลาเดียวกับคนอื่น ๆ ปู้จารย์เพียงคนเดียวและมักจะมีอายุมาก จึงไม่สามารถตอบสนองความต้องการได้ ในกรณีนี้อาจารย์ที่ไม่ใช่ปู้จารย์จะมีบทบาทมาก แทนจะไม่มีเวลาได้พักผ่อน เพราะจะมีผู้มารับไปประกอบพิธีสู่ขวัญและสงเคราะห์ที่บ้าน ตั้งแต่เช้าจนถึงค่ำ ซึ่งผู้ขอรับบริการต้องไปรอรับตัวมาจากบ้านที่ทำพิธีเสร็จแล้ว มิฉะนั้นก็อาจต้องพลาดการทำพิธีในวันที่ต้องการได้ อาจารย์ลักษณะที่กล่าวนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นการประกอบอาชีพได้

4) เพื่อความสะดวกและความไม่รู้ เนื่องจากคนเฒ่าคนแก่ที่มีความรู้ในขนบธรรมเนียมประเพณีโบราณ นับวันจะมีจำนวนลดน้อยลง การประกอบพิธีกรรมบางอย่างที่มีขั้นตอนและเครื่องประกอบพิธีกรรมที่ยุ่งยาก กลายเป็นปัญหาเนื่องจากขาดผู้รู้ แต่เดิมการจัดเตรียมและจัดทำเครื่องประกอบพิธีกรรม ชาวบ้านจะช่วยกันหา ช่วยกันทำ ซึ่งโดยวิธีนี้ทำให้เกิดความสามัคคีช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในสังคม รวมไปถึงการถ่ายทอดภูมิปัญญาในการทำ สารที่แฝงอยู่ในเครื่องประกอบพิธีกรรมแต่ละอย่างและทำให้เกิดความรู้สึกเป็นกลุ่มพวกเดียวกัน ขณะที่ปัจจุบันเจ้าภาพผู้ไม่มีความรู้ แต่มีเงินและต้องการความสะดวกสบาย ไม่ต้องเป็นกังวลกับการเตรียมการที่ยุ่งยากอีกต่อไป เพราะเพียงมีเงินเจ้าภาพก็แทบไม่ต้องเตรียมอะไร นอกจากไปนั่งในเวลาทีประกอบพิธีกรรมเท่านั้น

ทั้งนี้เพราะปัจจุบัน มีร้านค้าที่ขายเครื่องประกอบพิธีกรรมไว้เป็นชุด ๆ เพื่อจำหน่าย นอกจากนี้ปู้จารย์บางท่านยังรับเป็นธุระในการจัดเตรียมไว้ให้พร้อมสรรพ ซึ่งสนนราคาจะขึ้นอยู่กับความยากง่าย

และจำนวนของที่ใช้ เจ้าภาพสามารถเลือกได้ว่าต้องการชุดเล็กหรือชุดใหญ่ตามสภาพเศรษฐกิจ อาทิ สะตวงที่ใช้ในสังเคราะห์พร้อมสิ่งของที่ต้องบรรจุไว้ในสะตวงมีราคาตั้งแต่ 200 - 300 บาท (สัมภาษณ์.ส.วิลาวัณย์ ไชยศิลป์) นี่เป็นเครื่องหมายแสดงให้เห็นถึงการนำไปสู่อาชีพที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมอาชีพหนึ่ง คืออาชีพจำหน่ายเครื่องสักการบูชาประกอบพิธีกรรม

5) **ตัวปุ๋จาร์และครอบครัว** แนวความคิดเดิมของปุ๋จาร์ที่ถือว่าเป็นการสงเคราะห์และตอบแทนสังคมส่วนใหญ่ ถูกกลบเลือนไปในปัจจุบัน ดังได้กล่าวแล้วว่าในสังคมโบราณนั้น การดำรงตำแหน่งปุ๋จาร์ต้องผ่านการคัดเลือก ถือเป็นหน้าที่ที่มีเกียรติ ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือทั้งตัวปุ๋จาร์และเนื่องไปถึงสมาชิกในครอบครัวของปุ๋จาร์ด้วย แต่ในสังคมปัจจุบัน ที่ถือคุณค่าของสิ่งตอบแทนทางวัตถุมากกว่าทางจิตใจ ทำให้การเป็นปุ๋จาร์ถูกนำไปเปรียบกับการประกอบอาชีพอื่นๆ ประกอบกับปุ๋จาร์ส่วนใหญ่ผู้มีอาวุโส จึงได้รับการร้องขอจากลูกหลานให้หยุดการทำงานที่ปุ๋จาร์ โดยให้เหตุผลว่าอยากให้พักผ่อน ไม่ต้องตรากตรำ ที่น่าสนใจคือเหตุผลว่าอายุชาวบ้าน เพราะเดี๋ยวชาวบ้านจะดูถูกหาว่าลูกหลานไม่เลี้ยง เนื่องจากผลตอบแทนที่ได้จากการประกอบพิธีกรรมมีจำนวนเพียงเล็กน้อยสำหรับในปัจจุบัน (มัลลิกา ไชยศิลป์)

ด้วยความสูงอายุประกอบกับการเห็นแก่หน้าลูกหลาน ปุ๋จาร์ส่วนหนึ่งจึงปฏิเสธที่จะประกอบพิธีกรรมต่างๆ เช่นในอดีต ยกเว้นแต่เป็นการประกอบพิธีสำคัญของวัดหรือหมู่บ้านและภายในครอบครัวเครือญาติ แต่จะยังคงบทบาทเป็นผู้นำในการประกอบศาสนพิธีที่วัด เมื่อปุ๋จาร์ของหมู่บ้านปฏิเสธที่จะประกอบพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ ขณะที่สังคมยังมีความต้องการ ผู้คนจึงหันไปหาอาจารย์ที่รับทำพิธีกรรมต่างๆ เป็นอาชีพ

ซึ่งไม่เพียงทำให้แนวทางในการสงเคราะห์สังคมแบบเดิมถูกแปรเปลี่ยนไปเป็นอาชีพแล้ว ยังทำให้ความสำคัญและความสัมพันธ์ระหว่างปุ๋จาร์กับสังคมเปลี่ยนไป เพราะความสัมพันธ์ที่ปุ๋จาร์ในฐานะเป็นเพียงผู้นำประกอบศาสนพิธีที่วัด ก็มีบทบาทที่มีความสำคัญ เพราะในการนำสวดศาสนพิธีที่วัด หากปุ๋จาร์ไม่อยู่ ณ ที่นั้น ที่ประชุมก็จะเลือกบุคคลที่เคยผ่านการบวชมาแล้วให้ทำหน้าที่แทนปุ๋จาร์ ซึ่งการแต่งตั้งในลักษณะนี้จะไม่เป็นการถาวร ผู้ได้รับแต่งตั้งจากที่ประชุมในกรณีดังกล่าว จะปฏิบัติหน้าที่เป็นคราว ๆ ไป ดังนั้นปุ๋จาร์ในลักษณะนี้จึงไม่ได้ผ่านกระบวนการคัดเลือกจากมติของสังคม แต่เป็นการแต่งตั้งชั่วคราวบนพื้นฐานของความสะดวกเป็นสำคัญ

6) **การเกิดกรรมการวัด** ปัจจุบันในแต่ละวัด ยังมีคณะกรรมการวัด ยิ่งส่งผลให้บทบาทของปุ๋จาร์ลดลง จากเดิมที่ปุ๋จาร์จะทำหน้าที่เกือบทุกเรื่องของวัด เมื่อมีคณะกรรมการ หน้าที่ในการบริหารจัดการ การดูแลทรัพย์สินของวัด เปลี่ยนไปอยู่ในมือของคณะกรรมการวัด นอกจากนี้คณะกรรมการวัดบางแห่งมีบทบาทไปถึงการควบคุมตรวจสอบความประพฤติของพระทั้งวัดและสามารถคัดเลือกผู้ที่ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสได้ด้วย โดยปุ๋จาร์ไม่มีบทบาท (สัมภาษณ์.ส.มัลลิกา ไชยศิลป์)

7) ประเพณีพิธีกรรมกลายเป็นส่วนหนึ่งของการค้า โดยเฉพาะเมื่อมีการโหมการค้าขายสัมพันธ์ให้มีปีวัดฉนวนธรรม ประเพณีและพิธีกรรมต่างๆ ถูกนำเสนอออกมาแสดงในฐานะที่เป็นจุดขายของแต่ละท้องถิ่น ในท้องถิ่นที่ไม่ประเพณีพิธีกรรมของตนก็ต้องพยายามสร้างขึ้นมา เมื่อพิธีกรรมถูกนำเสนอด้วยจุดประสงค์ทางธุรกิจ การประกอบพิธีกรรมจึงวางอยู่บนพื้นฐานของการค้าในลักษณะที่เป็นสินค้า มิใช่ในฐานะพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ที่มีผลต่อความสงบสุขของสังคม เมื่อคุณค่าของพิธีกรรมถูกทำให้ต่ำลง บทบาท หน้าที่ของปุ่จารย์ก็ถูกลดความสำคัญลงด้วยเช่นกัน

8) การเน้นความสำคัญของประเพณีและพิธีกรรมในรูปแบบมากกว่าสาระ มีผลทำให้คนจำนวนมากมองประเพณีและพิธีกรรมเป็นเรื่องของชีวิตในอดีตที่ไม่ได้เชื่อมโยงถึงวิถีชีวิตในปัจจุบัน โดยทางราชการมีความพยายามในการจัดตั้งสภาวัฒนธรรมท้องถิ่นขึ้น ทั้งในระดับจังหวัดและระดับอำเภอ มีการดำเนินการในลักษณะขององค์กร ซึ่งไม่ใช่แนวทางที่ท้องถิ่นคุ้นเคย โดยให้ชาวบ้านจัดกิจกรรมที่แสดงถึงการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์วัฒนธรรมของตน

แม้ว่าสมาชิกของสภาวัฒนธรรมส่วนหนึ่งจะเป็นปุ่จารย์ แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นคือ สภาวัฒนธรรมจัดตั้งขึ้นโดยมิได้เกิดจากความคิดของคนท้องถิ่น จึงมีแต่การจัดตั้ง แต่ไม่มีผลในด้านดำเนินการของท้องถิ่นมากนัก กิจกรรมที่ปรากฏส่วนใหญ่จึงเป็นการชี้แจงจากนอกท้องถิ่น ที่มักจะเน้นให้กำหนดประเพณีที่โดดเด่นขึ้นมาเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น เพื่อที่จะจัดแสดงโชว์ให้เป็นพระเอก โดยเอามาเพียงรูปแบบมาอวดนักท่องเที่ยว ไม่ได้ใส่ใจจิตวิญญาณของท้องถิ่นเข้าไปด้วย พิธีกรรมต่างๆ จึงถูกเสนอในฐานะการอนุรักษ์วัฒนธรรมในรูปแบบ แม้แต่ปุ่จารย์เองก็คล้อยตามไปด้วย โดยเข้าใจว่าบทบาทหน้าที่สำคัญของตนคือ การรักษาสืบทอดวัฒนธรรมที่เป็นรูปแบบ บิดเบือนแนวคิดในเรื่องการสงเคราะห์สังคม ซึ่งแต่เดิมถือเป็นเรื่องใหญ่และเป็นหน้าที่สำคัญของปุ่จารย์

การปรับตัวของปุ่จารย์ต่อการเปลี่ยนแปลง

กระแสของสังคมที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อปุ่จารย์ นับวันจะทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น อิทธิพลของความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ ปุ่จารย์ยอมรับรู้ได้อย่างดี เพราะเป็นผู้ที่ได้รับผลกระทบโดยตรง การปรับตัวของปุ่จารย์ที่เป็นรูปธรรมเห็นได้ชัดเจนในปัจจุบันคือ การรวมตัวกันของบรรดาผู้ที่ทำหน้าที่ปุ่จารย์ หรืออาจารย์วัด โดยก่อตั้ง “ชมรมอาจารย์วัด จังหวัดเชียงราย” การเกิดขึ้นของชมรมอาจารย์วัด จังหวัดเชียงราย เกิดจากกรณีความขัดแย้งระหว่างพระกับปุ่จารย์

นอกจากนั้นยังมีความแตกต่างในการประกอบพิธีกรรมของปุ่จารย์แต่ละแห่ง การออกเสียงในพิธีกรรม อาทิ คำกล่าวขึ้นต้นในการกรวดน้ำ ซึ่งปรากฏว่ามีการออกเสียงต่างกันถึง 3 สำนวน เช่น ออกเสียงเป็น อิมัง อิหัง และอิตั้ง ความขัดแย้งและความแตกต่างในการประกอบพิธีกรรมนี้ ได้นำไปสู่การหารือกันในที่ประชุมคณะสงฆ์ระดับจังหวัด และเสนอให้จัดตั้งเป็นชมรม (สัมภาษณ์นายจักรกิจ

รับงาน) โดยมีสมาชิกที่เป็นอาจารย์วัดทั่วจังหวัดเชียงรายจำนวน เก้าร้อยกว่าคน มีวัตถุประสงค์การจัดตั้งชมรม ดังนี้ (ข้อปฏิบัติของชมรมอาจารย์วัด)

1. เพื่อส่งเสริมความสามัคคีธรรมระหว่างพุทธมามกะ
2. เพื่อปฏิบัติศาสนพิธีเป็นไปในแนวทางเดียวกันทุกวัด
3. เพื่อส่งเสริมประเพณีวัฒนธรรมของล้านนาไทย
4. เพื่อสงเคราะห์ซึ่งกันและกัน

อาจารย์บุญมา บุญตัน ซึ่งเป็นประธานชมรมกล่าวว่า วัตถุประสงค์ที่สำคัญที่สุดของชมรมคือการปฏิบัติศาสนพิธีให้เป็นไปในแนวทางเดียวกันทุกวัด เนื่องจากปรากฏว่าอาจารย์วัดในแต่ละแห่งประกอบศาสนพิธีเรื่องเดียวกัน แต่ไม่เหมือนกัน ทำให้เกิดความสับสนว่าการปฏิบัติอย่างไรจึงจะถูกที่สุด ดังนั้นจึงเห็นควรให้มีการวางแนวปฏิบัติให้เป็นไปในแนวทางเดียวกันทุกวัดทั่วจังหวัดเชียงราย (บุญมา บุญตัน)

การก่อตั้งชมรมอาจารย์วัด จังหวัดเชียงราย มีสิ่งที่น่าสนใจหลายประการ เพื่อให้เห็นชัดเจนจึงนำเสนอเป็นข้อ ๆ ไป ดังนี้

1) กลุ่มอาจารย์วัดหรือปุ่จารย์ในสังคมดั้งเดิม เป็นการเกิดขึ้นอย่างอิสระ ต่างคนต่างประกอบพิธีกรรมไปตามความรู้และการฝึกฝนมา โดยไม่มีการเปรียบเทียบความถูกต้อง เพราะต่างก็ให้เกียรติในภูมิปัญญาที่ปุ่จารย์แต่ละคนมี

หากไม่นำเอาความรู้สึกคุ้นเคยที่ต้องสังกัดองค์กรแบบที่คนปัจจุบันนิยมทำ การที่ปุ่จารย์แต่ละคนจะมีรูปแบบในการประกอบพิธีกรรมที่เป็นอิสระของตน ย่อมทำให้รูปแบบของพิธีกรรมมีความหลากหลาย เป็นความมกงามทางภูมิปัญญา ที่คนมีสิทธิ์จะเลือกศรัทธาในรูปแบบที่เขาคิดว่าดีและศักดิ์สิทธิ์ที่สุด ความหลากหลายและความแตกต่างของพิธีกรรมสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นปราชญ์ของท้องถิ่น ในการเลือกและสร้างรูปแบบพิธีกรรมที่เห็นว่าดีที่สุด

การกำหนดให้มีรูปแบบที่เป็นแบบแผนเดียวกันหมด แม้จะมีเจตนาที่ดีที่จะทำให้เกิดความเป็นระเบียบในทางปฏิบัติให้เป็นแบบเดียวกัน แต่ในอีกทางหนึ่งก็เป็นการจำกัดการสร้างสรรค์ทางภูมิปัญญา หากการจัดตั้งชมรมอาจารย์วัดนี้ ได้ขยายออกไปสู่จังหวัดอื่นๆ ย่อมหมายความว่า ความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของพิธีกรรมในแต่ละท้องถิ่น ย่อมจะเลือนหายไปนั่นเอง

2) สาเหตุหนึ่งของการจัดตั้งชมรมอาจารย์วัด เกิดขึ้นจากความขัดแย้งระหว่างพระกับอาจารย์วัด ซึ่งเป็นเรื่องละเอียดอ่อนที่มีสาเหตุความขัดแย้งหลายประการด้วยกัน การจัดตั้งชมรมด้วยจุดมุ่งหมายในการสร้างสามัคคีธรรม หากพิจารณาในแง่ของวัตถุประสงค์ในการจัดตั้ง น่าจะเป็นสิ่งที่ดี แต่ในการปฏิบัตินับตั้งแต่มีการก่อตั้งชมรมอาจารย์วัด เมื่อ พ.ศ.2539 เป็นต้นมาถึงปัจจุบัน ผลงานที่เป็นรูปธรรมที่สุดของชมรมคือ การออกระเบียบการใส่ชุดไปทำพิธีของอาจารย์วัดว่า ควรให้เป็นระเบียบ

เรียบง่ายเหมาะสมกับการปฏิบัติพิธีกรรม เพื่อเป็นการสร้างภาพพจน์ที่ดีของอาจารย์วัด เนื่องจากแต่เดิมอาจารย์วัดจะแต่งกายไปประกอบพิธีตามสะดวกที่เห็นสมควร

ขณะนี้ได้มีการออกแบบเสื้อฟอร์มของอาจารย์วัดเป็นเสื้อพระราชทานสีขาว มีเครื่องหมายที่กระเป๋าสีเหลืองข้างซ้าย เป็นรูปพระพุทธรูปอยู่ในวงกลมโค้ง ด้านล่างเขียนคำว่า “ชมรมอาจารย์วัดจังหวัดเชียงราย” เป็นภาษาไทยกลางเหนือตัวอักษรล้านนาที่เขียนเหมือนกัน โดยมีการขอรับรองให้อาจารย์วัดใส่เสื้อฟอร์มดังกล่าวไปในการประกอบพิธีกรรม เพื่อความเป็นระเบียบ ผลงานของชมรมวัดที่ผ่านมาจึงเป็นเพียงการปรับปรุงรูปลักษณ์ภายนอก มากกว่ามุ่งที่จะปรับปรุงเนื้อหาภายใน หรือสาระสำคัญของ การประกอบพิธีกรรม

3) การระงับชื่ออาจารย์วัดให้เป็นอาจารย์ผู้ประกอบศาสนพิธีที่ถูกต้องและการสร้างรูปแบบการยอมรับอย่างเป็นทางการด้วยใบประกาศแต่งตั้งอาจารย์วัด เป็นการเปลี่ยนแปลงกระบวนการดำรงตำแหน่งที่แต่เดิมเป็นอำนาจของท้องถิ่นอย่างสมบูรณ์ การรับรองฐานะปุ๋จาร์ในที่ประชุมชาวบ้าน ถือเป็น การรับรองที่มีผลสมบูรณ์แล้ว แต่เมื่อมีการแต่งตั้งแบบใหม่ แม้ชมรมอาจารย์วัดจะแต่งตั้งบุคคลให้เป็นอาจารย์วัดตามที่หมู่บ้านเสนอมาก็ตาม แต่การที่ต้องมีใบรับรองประกาศแต่งตั้ง แสดงให้เห็นว่าอำนาจในการแต่งตั้งปุ๋จาร์ที่เป็นสิทธิโดยชอบธรรมของชาวบ้าน ถูกแบ่งแยกอำนาจออกไป

นอกจากนี้ยังเป็นการสร้างความแปลกแยกระหว่างผู้ที่ประกอบพิธีกรรมด้วยกัน ทั้งนี้เพราะผู้ที่ไม่ใช่ใบประกาศแต่งตั้งอย่างเป็นทางการ จะถูกเรียกว่าเป็น อาจารย์เถื่อน การรับรองฐานะของบุคคลด้วยพฤติกรรมความประพฤติแบบเดิม กลายมาเป็นการยอมรับด้วยใบรับรอง

4) การเป็นชมรมโดยการริเริ่มจัดตั้งของพระภิกษุ มีสำนักงานชมรมตั้งอยู่ ณ วัดพระแก้ว อำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย ทำให้อาจารย์วัดมีแนวโน้มที่จะถูกควบคุมจากคณะสงฆ์มากขึ้น โดยเฉพาะการมอบอำนาจในการแต่งตั้งถอดถอนให้เป็นอำนาจหน้าที่ของคณะสงฆ์ เช่น ที่อำเภอป่าแดด อาจารย์วัดของวัดหนึ่งที่เจ้าอาวาสแต่งตั้ง ไม่เป็นที่พอใจของชาวบ้าน แต่ชาวบ้านไม่สามารถให้ออกจากตำแหน่งได้เพราะมีใบประกาศแต่งตั้ง คณะสงฆ์จากจังหวัดจึงเข้ามาแทรกแซง โดยมีการพิจารณาที่จะถอดอาจารย์วัดผู้นั้นออกจากตำแหน่ง

กรณีนี้เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า กระบวนการในการเลือกสรร แต่งตั้ง รวมไปถึงการถอดถอนบุคคลของสังคม ซึ่งเคยเป็นอำนาจอันชอบธรรมภายในชุมชน ได้แปรเปลี่ยนไปซึ่งสามารถพิจารณาได้เป็น 2 นัยคือ การสะท้อนให้เห็นว่ากลไกภายในท้องถิ่นอ่อนแอลง ความรู้สึกที่จะจัดการบริหารภายในท้องถิ่นลดน้อยลง กับพื้นฐานความคิดแบบเดิมที่ให้อาจารย์วัดเป็นผู้คอยตรวจสอบวัด เริ่มถูกบิดเบือนไป

การที่คณะสงฆ์ระดับจังหวัด มีอำนาจในการแต่งตั้งถอดถอนอาจารย์วัด แสดงให้เห็นถึงอำนาจของอาจารย์วัดที่เปลี่ยนแปลงไป ในกระบวนการคัดเลือก แต่งตั้งและถอดถอนปุ๋จาร์ในระบบ

เดิม เป็นอำนาจเต็มโดยชอบธรรมของชาวบ้าน มีผู้เกี่ยวข้องโดยตรงเพียง 2 ฝ่าย คือ วัดกับชาวบ้าน แต่เมื่อมีชมรมอาจารย์วัด องค์กพระสงฆ์ที่ใช้อำนาจผ่านชมรมอาจารย์วัดได้เข้ามามีอำนาจด้วย ผู้ที่เกี่ยวข้องจึงเพิ่มเป็น 3 ฝ่าย คือ วัด ชาวบ้าน และชมรมอาจารย์วัด แม้จะเพิ่มมาภายหลังแต่ก็ได้กุมอำนาจการแต่งตั้งถอดถอนไว้อย่างเบ็ดเสร็จ

สรุป

การตั้งชุมชนในอดีตที่ผ่านมา ชุมชนแต่ละแห่งจะมีพื้นที่และสมาชิกไม่มากนัก หมู่บ้าน ชุมชนต่าง ๆ ส่วนใหญ่มีจุดกำเนิดที่คล้ายคลึงกัน คือ เป็นชุมชนที่เกิดจากการชักชวนญาติพี่น้องและเพื่อนฝูงให้มาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกันในบริเวณที่เห็นว่าเหมาะสม เพื่อจะได้ช่วยเหลือกันได้ การตั้งชุมชนด้วยวิธีการเช่นนี้ ทำให้คนในหมู่บ้านส่วนใหญ่จะมีความสัมพันธ์กันโดยทางเครือญาติหรือความเป็นมิตรกันมาก่อน การทำหน้าที่ปุ๋จาร์นอกจากด้วยฐานะสื่อกลางระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์แล้ว ยังเป็นการทำหน้าที่ในลักษณะของการให้การสงเคราะห์แก่สังคม นอกจากค่าขันครุ จะไม่มีการเรียกค่าตอบแทน ซึ่งถือเป็นข้อปฏิบัติของปุ๋จาร์ เว้นแต่จะเป็นการให้ด้วยความสมัครใจตามกำลังทรัพย์ที่มี

นอกจากนี้ ภาวะเศรษฐกิจและการประกอบอาชีพในอดีตยังไม่ผิดเคืองเช่นในปัจจุบัน ทำให้ปุ๋จาร์สามารถที่จะปลีกเวลาทำงานให้กับส่วนรวมได้ และเมื่อพิจารณาต่อไปว่าคนในชุมชนก็คือญาติมิตรกันนั่นเอง ประกอบกับธรรมเนียมการเอามือช่วยเหลือกันในสังคม ก็ทำให้ปุ๋จาร์สามารถประกอบอาชีพของตนควบคู่ไปกับการทำหน้าที่ปุ๋จาร์ ซึ่งเงื่อนไขดังกล่าวเปลี่ยนไปตามกาลเวลา การขยายตัวของชุมชนที่ใหญ่ขึ้น มีคนจากต่างถิ่นอพยพโยกย้ายเข้ามาอยู่มากขึ้น ส่งผลกระทบให้ความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดในชุมชนเก่าลดลง

ประกอบกับภาวะเศรษฐกิจที่ผิดเคือง มีผลต่อการปฏิบัติหน้าที่ของปุ๋จาร์ อีกทั้งทัศนคติของสังคมที่มีต่อปุ๋จาร์ โดยเริ่มรู้สึกว่าเป็นคนเป็นปุ๋จาร์มีรายได้ดี เท่ากับการเปลี่ยนมุมมองจากเดิมที่มองหน้าที่ปุ๋จาร์ในลักษณะของการให้บริการสงเคราะห์สังคมเป็นอันดับแรก เปลี่ยนไปให้ความสำคัญที่การพิจารณาผลตอบแทน ข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งคือ การมองในลักษณะที่ถือว่าความรู้ในการประกอบพิธีกรรม คือสิ่งที่ต้องมีการศึกษาเล่าเรียน นั่นคือการได้มาซึ่งความรู้จะต้องมีการลงทุน ดังนั้นจึงเป็นการเหมาะสมที่จะต้องได้รับผลจากการลงทุนกลับคืนมา

การศึกษาเรื่องปุ๋จาร์ทำให้เราเห็นภูมิปัญญาของท้องถิ่น ในการที่จะกำหนดคกไลและลักษณะสังคมของตนเอง มีการแบ่งหน้าที่ที่ชัดเจน มีการกำหนดคุณสมบัติของผู้ที่เหมาะสมกับหน้าที่ความรับผิดชอบเป็นเรื่องราว ๆ ไป ตัวอย่างของกระบวนการคัดเลือกจัดสรรคนเข้าสู่หน้าที่ผ่านการศึกษปุ๋จาร์ ทำให้เราเห็นความรับผิดชอบร่วมกันของสังคม การคัดเลือกโดยอาศัยเสียงส่วนใหญ่ของสังคม ทำให้เราเห็นได้ว่าการให้ความสำคัญและยอมรับความคิดเห็นของปัจเจกชนมีอยู่ในสังคมล้านนามาเป็นเวลานานแล้ว

การคัดสรรคนเข้าสู่หน้าที่ไม่ได้ขึ้นอยู่กับความรู้เพียงประการเดียว แต่ความรู้จะต้องควบคู่กันไปกับคุณธรรม โดยให้น้ำหนักความสำคัญกับคุณธรรมมากกว่าความรู้ ทั้งนี้เพราะความรู้เป็นสิ่งที่สามารถศึกษาได้ แต่คุณธรรมเป็นสิ่งที่ต้องได้รับการสั่งสอนและปลูกฝัง ผู้ที่มีคุณธรรมความดีย่อมไม่ทำความเดือดร้อนให้แก่ตนเองและผู้อื่น แต่จะช่วยสนับสนุนส่งเสริมให้สังคมมีความสงบสุข วิธีการคิดเช่นนี้ทำให้คนที่มีหน้าที่ในสังคมได้รับการตรวจกรองคัดสรรและค่านิยมในการเลือกบุคคลที่มีคุณธรรมควบคู่ไปกับความรู้ นำที่จะได้รับการปลูกฝังให้แก่สมาชิกของสังคม รวมไปถึงความรู้สึกว่าเป็นหน้าที่ที่จะต้องติดตามดูความประพฤติของบุคคลผู้ที่สังคมได้มอบอำนาจหน้าที่ให้ เพื่อป้องกันมิให้น้ำอำนาจที่สังคมมอบให้ไปใช้หาประโยชน์ใส่ตน หากค่านิยมในคุณธรรมนี้ได้ถูกนำไปใช้ในการเลือกสรรผู้มีหน้าที่ในสังคม ทั้งในระดับย่อย เช่น หมู่บ้าน ไปจนถึงระดับรวม คือ ประเทศ ก็เป็นที่เชื่อได้ว่าเราจะได้ตัวแทนที่เป็นคนดี มีคุณธรรม และมีความรู้ ที่จะเข้ามาสร้างความเจริญให้แก่สังคมและประเทศชาติอย่างแน่นอน

ความจริงในแต่ละท้องถิ่น จะมีภูมิปัญญาที่เหมาะสมกับตนเองอยู่แล้ว เพียงแต่ต้องรู้จักนำมาดัดแปลงประยุกต์ให้เข้ากับยุคสมัย ก็จะสามารถดำรงคุณค่าต่อไปได้ เช่นเดียวกับปู่จ๋าร ซึ่งเป็นปราชญ์แห่งท้องถิ่น สังคมควรดึงความรู้วิทยาการต่างๆ ที่ปู่จ๋ารมี ไม่ควรปล่อยให้ความรู้หายไปกับตัวปู่จ๋าร ทั้งความรู้และประสบการณ์ชีวิตที่ผ่านมาเป็นเวลานาน น่าจะนำมาใช้ให้คำแนะนำในฐานะเป็นที่เลื่อมของสังคม เป็นวิทยากรในสถานศึกษา หรือ เป็นฟรีเซ็นเตอร์ ชั้นเยี่ยม ในการรณรงค์ให้ความรู้ในด้านต่างๆ โดยแทรกเข้าไปในขณะประกอบพิธีกรรม

บรรณานุกรม

ทวี เชื้อนแก้ว. ประเพณีเดิม. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เสียงเชียงใหม่ , 2531

พระเทพรัตนมุนี. แนวปฏิบัติศาสนพิธีท้องถิ่น. กรุงเทพฯ : บริษัททำไทยเพรส จำกัด , 2540

มณี พยอมยงค์. ประเพณีสิบสองเดือนล้านนาไทย. พิมพ์ครั้งที่ 3. เชียงใหม่ : ส.ทรัพย์การพิมพ์ , 2531

ยุทธ เดชคำรน . คติชาวบ้านของไทย. คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2531

สงวน โชติสุขรัตน์. ประเพณีไทยภาคเหนือ. เชียงใหม่ : สงวนการพิมพ์ , 2509

สนิท สมัครการ. ความเชื่อและศาสนาในสังคมไทย:วิเคราะห์เชิงสังคมวิทยา มานุษยวิทยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์ , 2531

สิทธิ์ บุตรอินทร์. โลกทัศน์ชาวไทยล้านนา. รายงานการวิจัย The S.E.A. Studies Program Institute of S.E.A. Singapore. กรุงเทพฯ : มิตรนราการพิมพ์ , 2523

เสฐียรโกเศศ (พระยาอนูมานราชชน). การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน. กรุงเทพฯ : เจริญรัตน์การพิมพ์ , 2521

อุดม รุ่งเรืองศรี . วรรณกรรมล้านนา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มิตรนราการพิมพ์ , 2528

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. "การศึกษาในสังคมล้านนาสมัยโบราณ", ศึกษาศาสตร์สาร มหาวิทยาลัย
เชียงใหม่. ปีที่ 10 ฉบับที่ 2-4

บุคคลอ้างอิง

นายเกษม ดวงงาม. โรงเรียนศึกษาสงเคราะห์แม่จัน .อ.แม่จัน จ.เชียงราย (สัมภาษณ์ 28 ก.พ. 2542)

นายชายแก้ว วันดี. 131 หมู่ 8 บ้านเวียงชัย อ.เวียงชัย จ. เชียงราย (สัมภาษณ์ 18 พ.ย. 2539)

นายจักรกิจ รั้งงาน. 22/14 ต.ป่าแะ อ. ป่าแดด จ. เชียงราย (สัมภาษณ์ 21 ก.พ. 2542)

นายบุญยัง ชุมศรี. 207 หมู่ 12 ต.เวียง อ.เมือง จ.เชียงราย (สัมภาษณ์ 18 พ.ย. 2539)

นางบัวชื่น สุรบถณฑิตกุล. 3793/7-8 พระราม 4 พระโขนง กรุงเทพฯ (สัมภาษณ์ 14 ก.พ. 2542)

นายไพโรจน์ ชัยวรรณ, หมู่ 8 บ้านเวียงเดิม ต.ป่าแดด อ.ป่าแดด จ.เชียงราย (สัมภาษณ์ 8 ก.พ. 2542)

น.ส.มัลลิกา ไชยศิลป์. 33 หมู่ที่ บ้านปรางค์ ต. บัว อ. บัว จ. น่าน (สัมภาษณ์ 20 มี.ค. 2542)

น.ส.วิลาวัลย์ ไชยศิลป์. 31 หมู่ 8 บ้านปรางค์ ต.บัว อ.บัว จ. น่าน (สัมภาษณ์ 20 มี.ค. 2542)

นายศรีลัษ ยารวง. ต.ป่าแดด อ.ป่าแดด จ.เชียงราย (สัมภาษณ์ 22 มี.ค. 2542)

นายสุวรรณ์ โกษา. 292 หมู่ 1 ต.โรงช้าง อ.ป่าแดด จ.เชียงราย (สัมภาษณ์ 18 พ.ย. 2539)

นางแสงหล้า ไทยกรณ์. หมู่ 11 บ้านเวียงเดิม ต.ป่าแดด อ.ป่าแดด จ.เชียงราย (5 ก.พ. 2542)

4. จ้อย-ชอ: สื่อสารบันทึงและการสืบทอดของคนล้านนา

เกษม ดวงงาม

ความเป็นมาของการชอ

วิถีชีวิตของคนล้านนาในภาคเหนือตอนบน 8 จังหวัด นับตั้งแต่แพร่ น่าน ลำปาง พะเยา เชียงราย ลำพูน แม่ฮ่องสอน และเชียงใหม่ มีลักษณะความเป็นอยู่ที่คล้ายคลึงกันในพื้นที่ดินแดนแห่งล้านนาไทย ซึ่งมีประวัติศาสตร์อันยาวนาน แต่การศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของวิถีชีวิตชาวล้านนานั้น ข้อมูลส่วนใหญ่กลับเป็นเรื่องราวด้านการปกครองเป็นหลัก ซึ่งเขียนถึง เจ้าเมือง เจ้าฟ้า เจ้าขุนมูลนาย กษัตริย์ หรือผู้มีอำนาจ ข้อมูลส่วนมากจึงเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับบทบาทของบุคคลสำคัญที่เป็นผู้ปกครอง ส่วนวิถีชีวิตของผู้ถูกปกครอง หากผู้ให้ข้อมูลแทบจะไม่มี อีกประการหนึ่ง ชนชั้นผู้ถูกปกครองส่วนใหญ่ไม่มีโอกาสที่จะได้รับการศึกษา จึงไม่มีผู้เขียนหรือจารึกไว้ให้คนรุ่นหลังได้ศึกษา

แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า การขบร้อง (ชอ) และดนตรีในดินแดนแห่งนี้ กลับสะท้อนข้อมูลที่อธิบายถึงวิถีชีวิตชาวบ้านไว้อย่างน่าสนใจ เช่น ข้อความในบทขบร้อง หรือ บทชอ มีดนตรีประกอบที่เรียกว่า ปี่จุ่ม นั้นจะบ่งบอกถึงวิถีชีวิตของคนในดินแดนล้านนาได้เป็นอย่างดี

ประวัตินั้น ไม่มีผู้บันทึกไว้แน่ชัด เอกสารด้านนี้จึงมีผู้เขียนถึงน้อยมาก ซึ่งมักจะสอบถามพูดคุยจากผู้เฒ่าผู้แก่เป็นหลัก เป็นข้อมูลที่เล่าต่อกันมา และอาจผสมนิยายปรัมปราที่ผูกเป็นเรื่องเป็นราว ดังเช่น เอกสารการฟื้นฟูศิลปปะล้านนาของ สุวิทย์ วงศ์สารภี ได้รวบรวมประวัตินั้นไว้ ดังนี้

การชอ ปรากฏในตำนานสุวรรณคำแดง ซึ่ง สงวน โชติสุขรัตน์ ได้ค้นพบว่า พระยาผู้ปกครองเมือง เศรษฐบุรี (เวียงเจ็ดลิน เป็นเมืองเก่าที่สร้างขึ้นก่อนที่พญามังรายสร้างเมืองเชียงใหม่) พระยาผู้นี้ชื่อ แมตาทอก ได้รับกับพวกผี (พวกขอมหรือกล่อม) พวกผีสู้ไม่ได้จึงหนีไปอยู่เมืองผีตายีน พระยาแมตาทอก จึงตามไปรบกับผี เลยถูกลูกศรพิษของผีตาย พวกเสนาอำมาตย์ จึงเอาศพกลับคืนมายังเมือง เศรษฐบุรี เอาศพไว้นอกเวียง มเหสีที่ชื่อ นางอุทุมพะกาย พอทราบข่าวสามีตาย จึงคร่ำครวญร้องไห้ เสียงคร่ำครวญของนางที่มีต่อสามี กลายเป็นบทขบที่คำพื้นบ้านเรียกว่า “ผัวฮักฮิแม่เฮย ผัวแบ่งฮิแม่เฮย” จึงเป็นมูลเหตุ เริ่มต้นการชอตั้งแต่บัดนั้น

จากการสัมภาษณ์ประวัติความเป็นมาของการชอในการศึกษานี้ จากผู้ที่มีความชำนาญในด้าน การชอและผู้ชำนาญในการแต่งบทชอในพื้นที่จังหวัดเชียงราย ได้ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติการชอว่า ชางชอคู่แรก เป็นชายเผ่าละว้า (ลัวะ) ซึ่งพญามังรายได้ก่อตั้งเมืองโยนก (อำเภอเชียงแสนในปัจจุบัน) ได้นำชางชอมาเฉลิมฉลอง ชื่อว่า เจ้าแสนคำดำ และเจ้าคำคำห้อย มาชอ ซึ่งเป็นบรมครูด้านการชอสืบทอดมาถึงปัจจุบัน

การชอในระยะแรก ๆ จะใช้ในงานศพ ต่อมาก็มีการดัดแปลงเป็นทำนองต่าง ๆ ใช้ชอในงานขึ้นบ้านใหม่ งานแต่งงาน งานทำบุญ เช่น ปอยหลวง (ฉลองวัด, โบสถ์) ปอยน้อย (งานบวชพระ/เณร)

ปอยเข้าสังข์ (งานอุทิศส่วนกุศลไปให้ผู้ตาย) และในระยะหลังๆ การขอมีบทบาทในงานรื่นเริงต่างๆ ยกเว้นงานศพ ปัจจุบันการขอมีคนนิยมน้อยลง เนื่องจากได้รับอิทธิพลจากดนตรีตะวันตก ผู้ที่ยังฟังขอจึงเป็นผู้ที่สูงอายุเป็นส่วนใหญ่

นับวันจะได้รับความนิยมน้อยลง ถ้าหากไม่มีการศึกษาหรือฟื้นฟู เพื่อสืบสานแก่คนรุ่นต่อ ๆ ไปมรดกอันทรงคุณค่าของล้านนาจะต้องสูญหายไปอย่างน่าเสียดาย

อย่างไรก็ตาม เชื่อว่าประเพณีการขอนี้ คงเป็นการแสดงออกในลักษณะงานรื่นเริงของคนไทย ล้านนา ซึ่งประกอบไปด้วยชนเผ่า ไทยยวน หรือโยนก หรือไทยเมือง (ไต่มุง) มาตั้งแต่ครั้งโบราณกาลมาแล้ว ส่วนดนตรีประกอบ ที่เรียกว่า ปี่จุม นั้น สันนิษฐานว่า คงได้รับอิทธิพลมาจากจีน จากการสังเกตเครื่องดนตรี ของชนเผ่าม้ง ซึ่งอพยพมาจากจีน มีเครื่องดนตรีภาษาม้งว่า “จ่าบร่าย” ลักษณะคล้ายปี่มากที่สุด ทั้งรูปร่างส่วนประกอบและเสียง

ลักษณะของวงขอพื้นเมือง มี 2 ลักษณะ ได้แก่

1) วงขอเชียงใหม่ ประกอบด้วย

- (1) ปี่จุม 4 คน ได้แก่
 - ปี่ตัด หรือปี่เล็ก
 - ปี่ก้อย
 - ปี่กลาง
 - ปี่แม่ หรือปี่เก้า
- (2) ซึง ดำเนินจังหวะและทำนอง
- (3) สะล้อ (ปัจจุบันไม่นิยม)
- (4) ซ่างขอ (คนขับร้อง) ซึ่งมีทั้ง ซ่างขอชายและหญิง (อาจมีมากกว่าฝ่ายละคน)

2) วงขอน่าน ประกอบด้วย

- (1) สะล้อ หรือ ปิน (พิณ) 1 คัน
- (2) ซึง 1 ตัว หรือหลายตัว
- (3) ซ่างขอ (คนขับร้อง) ซึ่งมีทั้ง ซ่างขอชายและหญิง (อาจมีมากกว่าฝ่ายละคน)

วิธีการขอ

จะนั่งเป็นวงกลม หรือครึ่งวงกลม ซ่างขอผู้หญิงจะนั่งใกล้กับผู้เป่าปี่ก้อย (ปี่ที่เป็นหลักในการดำเนินทำนอง) ส่วนซ่างขอชายจะนั่งถัดไป ผู้ชายจะเริ่มขอก่อน จะเป็นการขอเกริ่นนำ ส่วนซ่างขอหญิงจะเป็นฝ่ายตอบโต้สลับกันไป ในแต่ละงานการขอจะไม่เหมือนกัน ระยะเวลาในการขอ บางงานอาจจะขอทั้งวัน บางงานอาจจะขอครึ่งวัน ส่วนเนื้อหาสาระการขอเป็นไปตามงานที่เจ้าภาพเชิญไป

การสืบทอดการขอ, การเป่าปี่จุม

การถ่ายทอดวิชาความรู้ในด้านการขอในสมัยโบราณนั้น ผู้สืบทอดจะต้องมีความสามารถหรือทักษะในการจำ เพราะผู้ที่เรียนวิชาการขอนั้นส่วนใหญ่จะไม่รู้หนังสือ ต้องอาศัยการจำอย่างเดียว ก่อนจะเรียนจะมีการขึ้นครู แล้วแต่ผู้สอนจะคิดเงิน หรือสิ่งของ ใ้ระยะเวลาพอสมควรในการเรียนกว่าจะขอเป็น ผู้ที่เป็นครูจะมีความโอบอ้อมอารีต่อผู้เรียนมาก ไม่คิดถึงค่าจ้างสอนมิได้เน้นธุรกิจการเรียกค่าตอบแทนจากผู้เรียน เพียงแต่ขอให้ผู้เรียนมีใจรักจริงๆ แต่ไปเน้นเรื่อง ความเป็นครูกับศิษย์ ผู้เรียนต้องนับถือครูอย่างเคร่งครัด ผู้ใดลบหลู่ ดูหมิ่นจะต้องมีอันเป็นไป (ครูแรง)

ในปัจจุบันก็ยังปฏิบัติกันอยู่ ช่างขอผู้ชาย จะได้เปรียบช่างขอหญิงตรงที่ว่า ผู้ชายที่จะเป็นช่างขอส่วนใหญ่จะบวชเรียน (บวชเณร) ภาษาพื้นเมืองล้านนาเรียกว่า "น้อย" จะมีการจำและจดบันทึกคำขอต่างๆ มีภาษาที่ไพเราะเพราะพริ้ง ส่วนช่างขอหญิงจะเป็นฝ่ายได้ตอบ หรือปะทะคารมความในแต่ละทำนองของบทธขอ ปัจจุบันเทคโนโลยี การเรียนขอนั้นง่ายขึ้นมาก การต่อขอให้เทพหรือจุดเป็นคำ เพราะไม่ว่าชายหรือหญิงส่วนใหญ่จะรู้หนังสือ น่าเป็นห่วงว่าชอกกลับไม่เป็นที่นิยมของคนล้านนา นับวันจะหาผู้สืบทอดยาก

ส่วนดนตรีที่ใช้ในการขอ เรียกว่า "ปี่จุม" นั้น มีการสืบทอดเช่นเดียวกับการขอ แต่ต้องอาศัยความอดทนสูง ผู้เป็นช่างปี่นั้นต้องศึกษาเพลงขอให้ขึ้นใจ แล้วถึงจะดำเนินการทำนอง ซึ่งเป็นคนละแนวกับขอ มีเพลงหลักอยู่หลายเพลง ซึ่งผู้ที่เป็นช่างปี่ต้องศึกษาให้ถ่องแท้และเป่าให้ได้ เหมือนครูผู้สอน ซึ่งมีเทคนิควิธีการที่ยากพอสมควร ใ้ระยะเวลามากกว่าการเรียนขอ การเป่าปี่นั้นต้องให้ลมสม่ำเสมอ บังคับลิ้นปี่ให้ออกมาเป็นระบบเสียง การระบายลมเป็นเรื่องสำคัญในการฝึกเป่าปี่ ข้อสำคัญเวลาไปบรรเลงในงานต่างๆ ต้องเป่าในระยะเวลา 2-3 ชั่วโมงติดต่อกันโดยมิได้พัก ไม่เหมือนช่างขอที่สลับกันขับร้องจะได้พักผ่อนในตัว ปัจจุบันไม่เห็นช่างปี่ที่อายุน้อยเลย ส่วนมากอายุ 50 ปี ขึ้นไป เป็นที่น่าวิตกอย่างยิ่ง ในอนาคตจะไม่มีช่างปี่ฝีมือดี ๆ เหมือนเช่นรุ่นก่อน ๆ

จ้อย คือ การขับลำนำทำนองเสนาะ ของล้านนา มีเสียงสูงต่ำ เอื้อนเสียง เป็นการเก๋ร่นนำเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เป็นทำนองสั้น ๆ ข้อความที่นำมา จ้อย เป็นเรื่องต่าง ๆ ที่อยากจะสื่อความหมายโดดเด่นเฉพาะ เช่น เล่าธรรมชาติของบรรยากาศรอบ ๆ ตัว ความงาม เล่าถึงโทษ/พิษภัยของยาเสพติด การจ้อยจะไม่มีดนตรีประกอบ เน้นข้อความให้ชัดเจน

ตัวอย่างการจ้อยรณรงค์ยาเสพติด (แต่งโดย อาจารย์ศรีทวน สอนน้อย)

หัวอกสะท้อน ละอ่อนลูกหลาน คนใจแรงงานทุกท่านทุกผู้ ชั้บรรดขั้กลาง โดยสารรอดู๋ ขุดร่องคลองคู เหนืออ้อย อุตสาหกรรมแรงงานใหญ่น้อย รับขนแบกข้าว โกดัง อิดอ่อนเหนื่อยล้า กินยาขยัน ถูกหลอกหลวงพลาง บังคับขู่ฆ่า นื้อกินยาอี ภัยฆา ยาม้า จักจูงนำพาพวกพ้อง สูบดมอมควัน หมุ่มมวนนั้งซ้อง เปลี่ยนกันสูบบ้องกรองยา น่าเป็นห่วงแต่ จ้อยแก้ปัญหา ปากันติดยา นักหนาบ่น้อย

ตัวอย่างจ้อยชมธรรมชาติ (แต่งโดย อาจารย์ศรีทวน สอนน้อย)

(ผู้ชาย) ฤดูเดือนหกมาบายเข้ามาเหล่าเขาในกีดกัน สะปะลูกขาหล่นใบทับมาเหลืองเหี่ยว
 แห่งตวยลม ละกิ่งสว่างสล้างเลากลุ่ม ยามพระบายลม บัดวิถีบเข้า ฝูงสกฤนา แลนกแขกเต้า มาจับ
 ยองเพยกิ่งไม้ เขาหาผลผาลาเขาจะใช้ เสียงเดียดก้องจ้อแจ นกขุมนกแก้ว นกเป็ก้าแก๋ ฮ้องเสียงขอแซ
 จ้อแจฮ้อมห้วย นกกกนกยุง ตุ่มตุงแถมด้วย เขาบินบนฝั่งฟ้า กำถาบ กากัว เสียงหนวดเดียดข้าว ดังกู่
 ด้ว ลานา หงษ์คำไก่ฟ้า แลหม้อและหลัว เขาขันปะตำ กะเหว่า นกแต่ด้วนกหัวขวาน หงอนบางแถบ
 แถ่ กากินตำบนกิ่งไม้

คำศัพท์ในตัวอย่าง

กีดกัน	= คับหัวอก	สะปะลูกขา	= บรรดาผลไม้
แลหลัว	= นกแก้ว	แขกเต้า	= นกแขกเต้า
นขุม	= นกชนิดหนึ่ง	นกแก้ว	= นกเค้าแมว
นกเป้า	= นกเป้าสีเขียว	นกกก	= นกชนิดหนึ่งที่มีจะงอยปากสีขาว
กาแก	= นกพิราบ	กำถาบ	= นกชนิดหนึ่งร้องเสียงดัง
กำถัว	= นกกระต๊ว	หงษ์คำ	= นกชนิดหนึ่งสวยงามมาก
ไก่ฟ้า	= นกไก่ฟ้า	นกแต่	= นกชนิดหนึ่งแข่งขายาคล้ายนกกระยาง
แลหม้อ	= นกแก้วสีมอ ๆ	นกหัวขวาน	= นกชนิดหนึ่งหงอนแบนเหมือนรูปขวาน

ทำนองจ้อยจะคล้ายกับทำนองของการอ่าน "คำว้า" แต่การเริ่มต้นไม่เหมือนกัน จ้อยมี
 ทำนองภาษาล้านนาเรียกว่า "โก่งเสียงบง" เปรียบความอ่อนช้อยเหมือนปลายของไม้ไผ่ที่โก่งลงมา
 ส่วนคำว้าจะมีลีลาทำนองการอ่านเร็วกว่าจ้อย ภาษาล้านนาเรียกว่า "ม้าย่าไฟ" เทียบการดำเนินทำนอง
 เร็วเหมือนกับม้าที่ ที่เหยียบไฟร้อนแล้วรีบหนี

ทำนองขอ

ขอมิทำนองที่สืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยโบราณ มีหลายทำนองดังต่อไปนี้

1) ทำนองตั้งเชียงใหม่

หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ขอแดด ซึ่งเป็นการขอเกริ่นโดยทั่วไป ก่อนจะขอเป็นเรื่องเป็นราว
 เปรียบเทียบกับดนตรีไทยคือ การโหมโรงนั่นเอง ภาษาพื้นเมืองเรียกว่า "เชิง" บทขอจะกล่าวถึง การ
 เกี่ยวพาราสี การก่อสร้าง เช่น วัด บ้าน โรงเรียน ตามงานที่เจ้าภาพเชิญไป หรืองานอุทิศส่วนกุศลไปให้
 ผู้ตาย ภาษาพื้นบ้านเรียกว่า "ปอยเข้าสังข์" ก็จะกล่าวถึงสังฆาร ถ้างานบวช (ปอยน้อย) ก็จะกล่าวตั้ง
 แต่ การปฏิสนธิ เพื่อให้ผู้บวชได้ระลึกถึงบุญคุณพ่อแม่ นอกจากนั้นบทขอ ทำนองตั้งเชียงใหม่ ยังใช้
 เกี่ยวกับพุทธศาสนา คำสั่งสอนที่เรียกว่า "เจ็ดกำปีลอม" กำปี คือ คัมภีร์ ลอมคือ รวม

ตัวอย่างบทชอทำนองตั้งเชียงใหม่

ผู้ชาย) หลอน - แม่หญิงเป็นปูม้นจะอยู่คันทนา กอนนายเป็นป่าจะไปลาจากไต้ง จกสะตางค์ จะไปเล่นอีโจ้ง กันว่าบได้ต้อง ป่าใจเสีย แม่หญิงเป็นปูม้นอยู่คันทนา กันว่านายเป็นป่าจะไปลาจากไต้ง จกสะตางค์ไปเล่นอีโจ้ง ดีไหนแม่หญิง บ่หวังกำไฮ กำลมเข้ามาสม กำอู้ถอนน้อง เป็นตุ๋ อ้ายจะเป็นคน ไช แม่หญิงถอนบ่ใจของผเ ช้ามาลักเบิงใจเมื่อเดือนเก้าปีแล้ว

กำลมบ่ขอไหลสม คำอ้าง กอนนายเป็นต้ง ตั๋วถูกป้อจาย อ้ายรับรองเป็นแวง ขอหื้อจ่วยกัน จัดกันแจ้ง จ่วยกันแจ้งแรงเป็นแวงง่ามกำ กอนนายเขาเป็นชื่อ แม่ใหม่ตอพรจะเป็นไมถ่อจ่า กอน นายเขาเป็นเสือชากล้ำม อ้ายหมายจะกลาดห่างผกผิง ใครหันลูกศิษย์ ป่าก่อหื้อ นายกอยผ่อ เขาป้อ ป่า เกิดมาจากนืออยู่หนักแผ่นดิน เขาหาเมียเดียวม คิงตึงไหนก็ยากบ่ หวังจะได้นายน้องมาเป็นตุ๋นี้ แหละนอ น้องและนาง

คำศัพท์ในตัวอย่าง

ไต้ง	= ทุ่งนา	จก	= ล้วง ควก
อีโจ้ง	= โยนหลุม	บ่ใจ	= ปลงใจ
กำอู้	= คำพูด	ต้ง	= ไม้ที่วางอยู่บนแวง
แวง	= คานรองรับต้ง	เสือชากล้ำม	= เสือที่ถูกยิงล่าบาก
กำไฮ	= กำไร	คันทนา	= ที่กั้นน้ำในนาไม่ให้น้ำไหลออก
กำลม, กำอู้	= คำพูด	กำลม บ่ขอไหลสม	= พูดให้เหมาะเจาะแล้ว
เดียมคิง	= คู่เคียง	ป่าก่อ	= ปลาชอนตัวใหญ่
จาด	= ชาติ	ป่าหลิม	= ปลาชอนธรรมดา

คำแปล

ผู้หญิงเป็นปูจะอยู่ที่คันทนา (ข้าว) ถ้าเธอเป็นปลาอย่าหนีออกจากทุ่งนา เปรียบเหมือนล้วง สตางค์ ออกจากกระเป๋ามาไปเล่นโยนหลุม ซึ่งผู้หญิงจะต้องหวังกำไรอยู่ดี ๆ เปรียบเหมือนผู้หญิงเป็นตุ๋ ผู้ชายจะเป็นคนเปิดให้ ถ้าผู้หญิงไม่เป็นแฟนของผู้ใดเลย เขาแอบรักเมื่อเดือนเก้าปีที่แล้ว เท่าที่ฟังมาที่มีความพอใจเหลือหลาย (พูดได้เหมาะสมแล้ว) ถ้าเธอเป็นตุง พี่จะช่วยเป็นไม้ค้ำให้ ถ้าเธอเป็นเสือที่ถูกยิงล่าบากที่จะขัดห่างแอบยิง ถ้าอยากเห็นลูกปลา ก่อให้ไปดูพ่อปลาชอน (ระพึงรำพันกับตัวเอง) เกิดมาชาตินี้อยู่หนักแผ่นดิน จะหาแฟนรักคนก็ยังมี แสนล่าบากจริงหนอ หรือจะพูดกันให้มันแน่ ๆ ก็เหมือนกับตะเข็บต้อย ซึ่งเจ็บปวดยิ่งกว่าเงี่ยงของปลาตุ๊กแทงเอา ถ้าผู้หญิงเป็นหญ้าคา ผู้ชายก็จะยอมเป็นไม้เสียบคาน (ไม้ดู่ก้าน) หวังจะได้เธอเป็นแฟน

(ผู้หญิง) นาย...ชีวิตแม่หญิงเหมือนกำปึกหัก จะได้สมัครทำงานของรัฐเพราะความอู้ของข้า เจ้ามันบ่หนัก เลยออกหากินกับเสียง..

(ปี่อ้าย) ชีวิตแม่หญิงเหมือนกำปึกหักจะไปสมัครทำงานของรัฐเพราะคงามผู้ของข้าเจ้ามันบ่
นักเลยออกหากินต่างจ้อย ต่างขอ คนจบจะปบคนฉลาด (คนโง่พบคนฉลาด) นายเป็นกระดาศ เจ้าจะ
เป็นดินสอ เกิดมาจากนี้ บ่ได้แฟนช่างขอ จะไปตายแขวนคอ ห้อยบนกิ่งไม้ แล้วหื้อนายก้อยแบ่งใจให้
นิม เตียงหมั้น (แน่นอน) จะไปว่าตัวไผ่เองมัน

คำแปล

ชีวิตผู้หญิงเปรียบเหมือนอิกที่ปึกหัก จะไปสมัครทำงานเป็นข้าราชการก็ไม่ได้ เพราะความรู
ไม่มี จึงจำเป็นต้องหากินกับจ้อยและขอหนี้แหละ คนโง่พบคนฉลาด ผู้ชาย ถ้าคุณเป็นกระดาศ ฉัน (ผู้
หญิง) จะเป็นดินสอ ถ้าไม่ได้แฟนที่เป็นช่างขอด้วยกัน ก็จะขอตายโดยการแขวนคอตัวเองกับยอดกิ่งไม้
ขอให้เธอจงทำใจเย็น ๆ เอาไว้แน่นอนไม่ต้องไปต่อว่าให้ใครต่อใคร

2) ทำนองจะปู่ หรือจำปู่

เป็นทำนองขอที่จะกล่าวถึง บุคคลสำคัญ การขอเล่นิทานตลก ประวัติท้องถิ่น ประวัติการก่อ
สร้าง สถานที่สำคัญ การขอเกี่ยวพาราสีแบบใช้คารมตลก ชักชวนให้บริจาคเงิน ขอเงินจากผู้ฟัง ชัก
ชวนให้คนรับประทานอาหารในงานปอยนั้น ๆ

ตัวอย่างการขอทำนองจะปู่ หรือจำปู่

(ผู้ชาย) ปลุกกล้วยอุ่นใจกินหน่อ กำเบ็ดไปล่อ อุ้นใจกินป่า ผิวสลิดติดแล้วบลาเหมือนตอก
ไพคา บลาไม้กำนดู กอนว่านายเป็นหม้อแกงหนังกาฮ้ายคนบ่งามจะเป็นส้มบ่าชูด แกะกอนใคร ใช้
กินถุก ๆ อุ้กันแบบใดก็ยอม เป็นเดือนมาป่าออกลมตง เป็นส้มบ่านาว มาใส่แกงป่า ผิงสลิดติดแล้ว
บลา กอนนางเป็นป่า ข้าจะเป็นหิ้งบั้ง เป็นไม้ตีผ้า เป็นป่าตีเผา ข้าบ่าหยิกตุ่มเหา ข้าบ่เกาตุ่มหิ้น

คำศัพท์ในตัวอย่าง

สลิด	= ดอกชนิดหนึ่งสีเขียว	กำเบ็ด	= ถือเบ็ด
ไพคา	= ผูกมัดหน้าคาติดกับไม้	อุ้นใจ	= ความหวัง
กำนดู	= หรือดูกำน ไม้สำหรับผูกมัดใบคาติด	บ่าชูด	= มะกรูด
หม้อแกงหนังก	= หม้อแกงที่หนา ทำด้วยหนัง	อุ้	= พูด
ผิวสลิดติดแล้วบลา	= สีของดอกสลิดติดแล้วไม่ยอมออก	บ่านาว	= มะนาว
หิ้น	= ตัวลิ้น แมลงตัวเล็กบินได้ชอบดูดกินเลือดสัตว์	แกงป่า	= แกงปลา

คำแปล

ปลุกต้นกล้วย หวังจะได้กินหน่อกล้วย ถือเบ็ดไปล่อปลา หวังจะได้กินปลา สีของดอกสลิดติด
แล้วไม่ยอมออก เหมือนตอกที่ผูกมัดหน้าคา ไม่หลุดออกจากไม้ ถ้าว่าเธอเหมือนหม้อแกงที่หนา เอา
(ผู้ชาย) รูปไม่หล่อเหมือนส้มมะกรูด พูดไป ๆ เขาอย่างใดเขาก็จะยอมตามทุกอย่าง

เป็นเดือนปนกับดาวบนท้องฟ้า เป็นสัมมะนาวมาใส่แกงปลา สีของดอกสลิดติดแล้วไม่ยอมออก ถ้าเธอ (ผู้หญิง) เป็นปลา เขา (ผู้ชาย) จะเป็นไม้ค้ำแล้วเอาไปย่างไฟ ถ้าเป็นไม้ควรจะผ่า ถ้าเป็นปลาควรจะตีเผา ไม่หยิกตุ้มเหาไม่เกาตุ้มหิน

(ผู้หญิง) นับเป็นกำแบ่งเอามาจ้ำดนัก นับเป็นกำอັก เอามาจ้ำดหลาย งามจ้อล่อเจ้าจ้อบงกาย เจ้าเหมานานายเป็นผีเก็ง คนเก็ง ต่ายโคได้จนปอสิ้น ดิด ๆ ต่ายโคติดจนปอสิ้นโย่ง ๆ กอนป้อจายเป็นกระต่ายนอนนอไม้้ง มันจะต่ายถูกเก็งสักวัน กอนว่าโคได้นายก่อเสียเตอะ กอนได้อิงเตอะเมือจะจะไปยากมันยัง คิวโก่งก้อม แวดล้อมตำข่า นายเป็นปางปันจะรับเป็นน้ำเหล่า เป็นไม้ตีผ้า เป็นป่าตีเผา โคเสเลเมาสักวันเจ้า ๆ

คำศัพท์ในตัวอย่าง

คำแบ่ง	= ความรักความชอบ	กำอັก	= ความรักเหมือนคำแบ่ง
จ้ำดหลาย	= มากมาย	จ้อล่อ	= ตื่นตะแบก
ป่ากาย	= ต้นไม้ชนิดหนึ่ง	ไม้้ง	= หลุม
เก็ง	= ที่ดักสัตว์	อิงเตอะเมอะ	= นั้ง ฟิง นั้ง นอน ๆ
ปางปัน	= ขวดเหล้า ขวดใหญ่		
ไม้ตีผ้า	ป่าตีเผา	= คนเรากล้าโตขึ้นทุกคนควรจะมีครอบครัวเมื่อถึงเวลา	

คำแปล

ถ้าเป็นความชอบแล้ว เขาก็มีมากเหมือนกัน แต่เป็นความรักซึ่งมีมากมายก่ายกอง สวยงามเหมือนดอกตะแบก (จ้อล่อ) และช่อของไม้บงกาย (ไม้ไผ่) เขาพร้าเพื่ออยู่ตลอดเวลาจนสลิมสลือ อยากจะได้มาเป็นแฟนจนตัวสั้น ถ้าผู้ชายเป็นกระต่ายนอนอยู่ที่รังยอมจะตายเพราะกับดักสักวันหนึ่ง ถ้าอยากจะได้ก็เอาเสียเถิด ถ้าอยากนั่งฟิงกับเธอ ไม่เห็นมันจะยากอะไร เหมือนคิ้วงอนรอบๆ ลูกตา ถ้าผู้หญิงเป็นขวด ผู้ชายเป็นเหล่า สมควรแล้วคนเราทุกคนยอมจะต้องแต่งงานกัน ทุกคนเมื่อถึงเวลา

3) ทำนองละม้ายหรือชอคาด

เป็นทำนองต่อจากจะปู้ หรือจ่าปู้ ใช้ขอในทำนองเดียวกับจะปู้

ตัวอย่างทำนองละม้ายหรือชอคาด

(ผู้ชาย) วันนี้แล้วป้อพลอยเพชรแก้ว จะถ้องขอกถาม ได้มาบ๊ะใส่เจ้ายอดคนงาม ขอถ้องขอกถามจ้อป้อจ้อแม่ ข้าวสุกบ้านนายวิดแดง จะรับกำแคงตักข้าวข้าวสารลงแจ้ จะถ้อมจ้อป้อจ้อแม่ของนาย จะว่าจะใด

ตักโตเป็นหลานแต่กแต่จ้อปู้จ้อแม่ปู้หยั่งย่าหยัง จ้อปู้แก้ว กาว่าจ้อปู้คำ จ้อปู้จันกว่า ปู้ตุ้ย ได้กินลาบตึงบ่ถ้อมหาแก้ง กอนลาบบ่แดงป้อจายตึงบ่กั๊ย จิมละนอ

คำศัพท์ในตัวอย่าง

จื่อ	= ชื่อ	หยั่ง	= อะไร
กำ	= ถือ	แจ๋	= แซ่
ตุ๊กโต	= ตุ๊กแก (ตัวใหญ่)	แตกแต่	= ตุ๊กแก (ตัวเล็ก)
แคง	= เครื่องตวงข้าว	วิดแลง	= อาหารเย็นข้าวหมดไม่พอ

คำแปล เป็นการถามชื่อฝ่ายผู้ชาย อยากรู้ชื่อพ่อแม่ของฝ่ายหญิงก็ตอบดังเนื้อหา

(ผู้หญิง) สีน้าหน่อนามจื่อป้อปุ๋อ้ายจ๋อนไถ ป่าจ๋อมลิ่งเบ็งบุญจักไคปุ๋อ้ายจ๋อนไถย่ำใจขึ้นมูก
ก่อนว่านายเขาเป็นหม้อแกงหนัง ข้าคนบ่งามจะเป็นสั่มป่าซูด ปุ๋อ้ายจ๋อนไถ ย่ำใจขึ้นมูก มั่นไคได้ลูกจาย
จ่างซอ อยากรักกันป่ากำเบ็ดไปล่อ นามจื่อป้อปุ๋อ้ายจ๋อนไถ บอกหื้อตัว ป้อหางตุงโย ปุ๋อ้ายจ๋อนไถ ย่ำใจ
กันป่าน กำกอก ออกซอน กำแหน บัวลอยบัวแล บ่หนีแควนน้ำกว่าน

คำศัพท์ในตัวอย่าง

สีน้าหน่อ	= สีขาวม่วงออกสีน้ำตาล	ลิ่ง	= บุดเสี้ย
ป่าซูด	= มะกรูด	กันป่าน	= กันใหญ่
กำกอก	= จอก พิษน้ำ	กำแหน	= แहन พิษน้ำ
หม้อแกงหนัง	= หม้อแกงทำด้วยหนัง		

4) ทำนองละม้ายเชียงแสน หรือโยนกเชียงแสน

หรือก่ายเจียงแสน เป็นการขอเชื่อมเพื่อจะให้เปลี่ยนเป็นทำนองอื่นๆ เช่น ขอทำนองตั้ง
เจียงใหม่ จะปู ละม้าย จะเปลี่ยนเป็นทำนองของซอเจี้ยว ก็จะทำนองเสียงปี่ล่งเพลงละม้ายถึงเชียงแสน
แล้วจึงขึ้นทำนอง ซอเจี้ยว ซอฮื้อ ซอพม่า ซอน้อยใจยา แล้วแต่บทขอ ของช่างขอ ที่จะตกลงกัน

ตัวอย่างทำนองละม้ายเชียงแสน หรือโยนก หรือก่ายเจียงแสน

(ผู้ชายหรือผู้หญิงก็ได้)

หนาม ๗ และชวากไม้ ปี่จะไปบ่ได้

กลัวกหนามหน่อจะปักตีน วาสนาบ่าปายกบได้

ซี้รถและเครื่องบิน กันนายเป็นของกิน หมายจะกินจนเสี้ยง ก่อนว่านายเป็นเกลือ จะเอามาอม

ใส่เมี่ยง จะกินซ้าย่ำเสี้ยง ไม่น้ออมโดย

คำศัพท์ในตัวอย่าง

ปักตีน	= ทิ่มหรือแทง	เสี้ยง	= หมด
ของกิน	= อาหาร	เมี่ยง	= ใบชาที่หมัก ใช้อม
อมโดย	= อมด้วย		

5) ทำนองขอเงี้ยวหรือเสเลเมา

เป็นการขอกล่าวสวดดี ของบุคคลที่ล่องลับไปแล้ว ภาษาพื้นบ้านเรียกว่า “ขอฮ้ำผีต่าย” หรือจะใช้ประเพณีกรรม ระหว่างช่างขอ ชาย-หญิง อย่างเผ็ดมัน และใช้ขอยกยอผู้คนหรือเจ้าภาพที่จัดงาน

ตัวอย่างทำนองขอเงี้ยวหรือเสเลเมา

(ชาย) ยอพนมมือก่อน อัญชลีซอนกราบน้อม ขอหื้อเป็นมาลาดอกช่อม ผุ่งหมู่ปี่น้องมาบ่มในสวน ดอกสลิดบ้านนี้บ้านนั๊ก ขอดดอกสลิดบ้านนี้บ้านตวย เจ้าแม่บ้านมาหอมเต็งดั่ง ปี่น้องดิ่งหมู่ สลิดสลักบ้านนี้มีหลาย บ่ากั๊ง บ่ากาย หั้นไหนโล่บ้อม ชัดตาหั้นต้วนายน้องจั้น อะหยังมางามเน็ด บ่ได้ปากแถมกำ สลิดสลักบ้านนี้มีหลาย บ่หื้อกำก่าย เป็นของคนอื่น

(ผู้หญิง) กำฮักมาบ่ายกำแบ่งเหมือนลาบแดง ๆ ติดด้วยแปดจ้อน ชัดตำหั้นหยังมางามอ้อมด้อม กิวโก๊ง ก้อมเวดอ้อมแก่นตำ อู้กันสบเปิงสมเพราะเหมือนเจ้ารูปเงาะเขาจะหารจนา นาเจ้าแม่นายา ชาวกุลากินหายแก่ขาด อู้มาเตอะจะไปบ้องเสนกอนแม่นำเวรของเราล้างได้ เอาใส่ถุงห้อยบนบ่ายไม้ มันจะยวะจะหยอดลงใส่ เต็กาใครมีนชนกิว มาลี้วติดชนตา เหมือนดอกใบคาบลาไม้ก้านดู

(ผู้ชาย) กำอู้เป็นเอ็น กำเล่นเป็นสาย ป่าแห่งเจียงฮาย บ่หน่ายเส้นร้อน กอนนายเป็นป่า ปี่จะหาใส่ข้อนจะขอฮักน้องตลอดวันต่าย จะขอทำบุญร่วมชาติ จะขอตักบาตรร่วมต้วอื่นาย นายเจ้าแม่นายา ผ้าดำเจียงฮายมาแลกผ้าลายเจียงใหม่ สองคนเฮามัวเมาฮักกันน้ำอ้อยเจียงคำ บ่ต่ายเพื่อข้าวแป้ง ต้วอื่นายใครห้วยอ้อย แยมต่ายใครได้มาเป็นแม่ละอ่อน แถมกำสลิด สลักบ้านนี้หน้าใครมัดติดกัน นาะเนะ น่องเน่ง

(ผู้หญิง) กำอู้เป็นเอ็น กำเล่นเป็นยาม กำปากอ้ายก็หวานเหมือนน้ำผึ้ง น้ำมัน จะฮักจะลิก จะแบ่งกลิน เปรียบเหมือนซี้หมิ่น ติดกันหม้อแก๊ง ปี่เหยวันดีเดือนใดจะได้ป้อจายเขามาเป็นแฟน เนงเจ้าแม่เนง นังผ่อนอนแยงเต้าเต้าแก่ กันได้นายเขามาเป็นหัวตอง จะแห่ขึ้นกองจะแห่ล่องบ้านมาเต็มใจอยู่นี้แจ่นล้ำ ไคเป็นกูซ่าง สักหว่างสองหว่าง แถมกำใครมัดติดออกใครปกติดหลัง ใครมัดแดงดั่งมางักติดน่อง

คำศัพท์ในตัวอย่าง

พนมก่อน	= พนมมือ	เต็งดั่ง	= ไชยจุมุก
บ่ากั๊ง บ่ากาย	= ต้นกั๊ง ต้นกาย	งามเน็ด	= งามเหลือเกิน
กุลา	= ชาวอินเดีย เผ่าหนึ่ง	แม่ละอ่อน	= แม่เด็กเล็ก
ซี้หมิ่น	= เขม่าที่ติดกันหม้อ	นังผ่อนอนแยง	= นังดู นอนดู
กอง	= ขอย	กูซ่าง	= คู่ครอง
แดงดั่ง	= แดงจุมุกเหมือนสัตว์ เช่น วัว		

6) ทำนองขอฮือ

เป็นการขอเล่านิทาน สดุดีวีระกรรมบุคคลดีเด่น ผู้มีคุณต่อบ้านเมือง นิทานพุทธศาสนิก

ตัวอย่างทำนองซออี๋อ

(ผู้ชาย) ก้อยฟังไปก่อน ป้ออ้วยแม่ม่อน ตัวฝูงปี่น้อง อวอวา นันตัง ตัวปี่น้อยจะล่ำลี้ล่ำไลไซ
จ๋า ผมจะจักไขขียาเรื่องเตอะทุดทั้งห้า

(ผู้หญิง) ยามเมื่อเฮาตังหลาย ตั่งฝูงเจ้านาย บ่ว่า หากเหมือนกับไพร่ไพร่ และข้าลงมาสู่ต้อง
แม่เจ้ามารดา นังคู้เมหือนลิ่งสัตว์ แสนทุกข์เวทนา แม่เจ้ามารดา กินอาหารหดหล่อ

(ผู้ชาย) เจ็บแสบร้อนเหลือใจ ก่อนอดทนไปเตื่อแม่เตื่อ ปอแม่มารดา กินอาหารหดหล่อ บ่
จ่างยกย้ายคล้ายสู่ตังใด กอนถึงสิบเดือน ค่อยเข้ามารดา แม่เจ้าปอจะขาดใจตาย ลมมะสะวาดถีบตัว
ไปใน เจ้าก็หลุดไหลมาสูติ

(ผู้หญิง) ออกจากต้องแม่เจ้ามารดาเข้ามาเหม็นคาวเหม็นบูด ยามเมื่อเฮาประสูติ ตัวฝูงปี่น้อง
อวอวา ปากันอุ้ม เด็กน้อยขึ้นวางบนแข้ง บนขา ปากันจ๋วยล้าง สะสางกายา หือหมดตีมาใสใหม่

คำศัพท์ในตัวอย่าง

ป้ออ้วย	= พ่อของพ่อ พ่อของแม่	ยาสูติ	= เกิด
แม่ม่อน	= พ่อหรือแม่ของพ่อ แม่ของเรา	ช้วย	= ล้าง
เตอะทุด	= เรื่องพระธรรมสอนเรื่องหนึ่ง	หดหล่อ	= หล่อเลี้ยง
ลมมะสะวาม	= ลมชนิดหนึ่งบังเกิดขณะที่แม่กำลังคลอดลูก		

7) ทำนองซอพม่า

เป็นการขอโต้ตอบระหว่างหญิง - ชาย ในนิทานพื้นบ้านเช่น เจ้าสุวัตน์ - นางบัวคำ ใช้ขอ
เกี่ยวสาว ขอขอขมาครวัทาน

ตัวอย่างทำนองซอพม่า

(ผู้ชาย) เกิดมาเป็นไทย ในใจต้องมัน ธงชาติเรานั้นแดงขาวน้ำเงิน ฝูงพลเมืองปวงชนประชา
ราษฎรได้เคารพธงชาติ ต่อนเจ้ายามแลง

(ผู้หญิง) ธงชาติสีแดง หมายถึงชาติไทยใหญ่กว้าง สีขาวสะอาดนั้น หมายถึงศาสนา สีน้ำเงิน
โสภาคคือพระราชลันเกล้า คนไทยทั้งเผ่า เทิดทูนบูชา

(ผู้ชาย) เกิดเป็นไทยมาได้หลายพันปี สืบสร้างวีระบุรุษเรานั้น สละเลือดเนื้อวิญญาณ ผจญ
ฝูงมารภูรุกรานเหนือใต้ เพราะหวงแห่งไว้สามสถาบัน

(ผู้หญิง) เป็นสิ่งสำคัญ ลบล้างบ่ได้ หวงแห่งเอาไว้มิ่งบ้านขวัญเมืองได้ กำนรุงรุ่งเรือง เจริญ
ก้าวหน้าเมืองไทย คู่ฟ้าอุดมสมบูรณ์

8) ทำนองซอพระลอ หรือซอน้อยใจยา

เป็นทำนองที่ใช้เล่านิทาน เรื่องพระลอ และการเกี่ยวพาราสี ระหว่างหนุ่มสาว แว่นแก้ว - น้อย
ใจยา หรือขอเรื่องอื่น ๆ เช่น คุณธรรมต่าง ๆ

ตัวอย่าง ทำนองขอพระล่อ หรือขอน้อยใจยา

(ผู้หญิง) คุณธรรมมีสี่ประการ ความจริงแน่แท้ สองเราพระธรรมข่มใจไว้แหล่ เมื่อมีความโลก ความโกรธ ความหลง ข้อที่สาม ขันติ อดทน เมื่อมีอารมณ์ อย่างนั้นอย่างนี้ คุณธรรมข้อที่สี่ เว้นจากความชั่วเลวทราม ตัวแม่หญิง ของอิงแอบอ้าง ซึ่งคุณธรรมนั้นแหละหนอ

(ผู้ชาย) ยอสิบนิ้วองค์มิ่งเหนือขวัญ สามสถาบันขอแก้วกราบน้อง ชาติศาสนาราชปกป้องไทย เฮา เลือดสายเดียวกัน ต้องหวงแหนสามสถาบัน เป็นสิ่งสำคัญ เหนืออันอื่นล้ำ ขอหื้อชาติไทยได้อยู่คงมั่น บ่เป็นข้าทาสคนใด จงรกกักตริาชนิตีให้ไว้ มิ่งขวัญชาวไทยนั้นแหละหนอ

(ผู้หญิง) ศิลปะปดื ห่างเหิน ศิลปะพื้นเมือง ปดืเหินห่างว่าง เป็นศิลปะพื้นเมืองปั้นบ้านมี มาแต่เจนปิตุ์ ปิตำ (ปู่ ทวด) ช่างขอจ่างจ้อย ลุ่นป่อน้อยเต้จา ถ้อง (โต้ วาที) ดับจันตา เฮือนคำก่อน นั้น ได้สืบมายาวได้สาวมากว่าง ผดออกอากาศตั้งวันทั่วแห่งหนตำบลหมู่บ้านปากันมาพั่งนังอยู่

9) ซอน่าน หรือล่องน่าน

เป็นทำนองขอเฉพาะของชาวจังหวัดน่านและใกล้เคียง ใช้ซึ่งและละล้อประกอบ

ตัวอย่างทำนอง ซอน่าน หรือล่องน่าน

(ผู้ชาย) น่านอันนี้มัน เป็นน่านกาย เป็นน่านเจียงฮาย บ่ตาย นอเจ้า ได้ตัวนายมาเป็นคู่เฝ้าจะ เอาเป็นเจ้านอนแยง ได้ฮักแล้ว ตึงบักินแหง โคได้เป็นแฟนมาแอบข้างข้าง ปละนาเพื่องหื้อได้เป็นฮ้าง

(ผู้หญิง) บ่ใจน่านแต่ มันเป็นน่านแก้ม เป็นน่านเจียงแสน บ่ตายนอเจ้า กอนใครได้น้องไป เป็นคู่เฝ้า ยังบ่ไหลเข้ามาด่า ๆ ใครมัดติดดอกใครปกติดหลัง ยังบ่ติดประจำสักเล็กสักน้อย กอน นายเป็นป่า เจ้าจะเป็นไม้ห้อยแหละหนอ แหละหนอ น้องเฮย

(ผู้ชาย) กอนได้น้องจะหมั้นยก่าร จะบ่โอะเสาจาน แบ่งหลัวนึ่งข้าว อ้ายบ่ชววยจะลูกเจ้า ๆ เอาหม้อละอ่อนเข้าโรงเรียน เฮารู้ได้จ่างไปบ่เบียงขอแม่หญิงคดมาใกล้ ๆ กอนจ่ายเป็นเชยหื้อหญิงเลย เป็นไป๋

(ผู้หญิง) บ่ได้ปีให้เจ้าตั้งบ่หนี ปีนี้สุดปีบ่บักแล้วบ้าน กอนบ่ได้ไปเป็นกู่ข้าง ขอเป็นลูกจ่างกิน นอกนอนใน หยั่งมาเต็มอก หยั่งมาเต็มใจ ใครได้ตัวนายมาเป็นของข้า กอนนายเป็นอาณ เจ้ารับเป็นม้า ไอละนอ และนอ น้องให้

คำศัพท์ในตัวอย่าง

- ป่งข้าง = แอบข้าง แบนข้าง
- นาเฟื่อง = นารธรรมดา
- นาฮ้าง = นารธรรมดา แต่ปีนั้นไม่ได้ทำ
- แก้ม = แปลกปลอม

10) ทำนองปั้นฝ้าย

ใช้ขอเกี่ยวสาวที่ทอฝ้ายด้วยมือ ในสมัยโบราณ ปัจจุบันใช้ทำนองนี้ในการพ่อนสาวไหม

(ผู้ชาย) กินข้าวกินน้ำเสร็จดี จะจวนแม่อีศรีไปพันไฮในเหล่า หม้อหนึ่ง ไหข้าว หม้อแกง หม้อตอง ต่บ้านฐานลองจะไว้หื้อละอ่อน บได้พักผ่อน ทำการ ทำงาน ข้าวสุกข้าวสาร เกียมตาไปไฮ ข้าวสารไว้ไต่ หมากเมียงมูรี จวนแม่อีศรีไปพันไฮเสียก่อน

(ผู้หญิง) ปลุกฝ่ายกันแล้วเสร็จดี จะจวนป้ออีศรีบักบ้านเสียก่อน ไปพักไปผ่อน เอาบ่าเอาแหง กันกินข้าวแดง จะบัดแบ่งแยงแวง เครื่องตกแต่งห้อมมังงามดี จะจวนป้ออีศรี หวีหัวแยงแวง เครื่องตกเครื่องแต่ง ห้อมมังงามสำเร็จเสร็จการสบายล้ำแจ่น

ชอบะเก่าบะกล้าง

คำว่าบะเก่าบะกล้าง หมายถึงครึ่งเก่าครึ่งใหม่ ไม่ถึงกับโบราณแต่ก็ไม่ใช่ว่าปัจจุบัน เมื่อย้อนไปในสมัยประมาณ 60 - 70 ปี ชอบในสมัยนั้นยังเป็นการชอที่ใช้จิงหวะชำเนิบนาบ เพิ่งจะวิวัฒนาการมาเป็นชอในจิงหวะที่รวดเร็วเมื่อไม่นานมานี้เอง หรือก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 เล็กน้อย

คนในสมัยก่อนมหาสงครามเอเชียบูรพา มีชีวิตความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย ไม่ค่อยจะกระตือรือร้น ชาวชนบททั่วไปยังใช้ชีวิตอย่างสงบและสันโดษ แต่ละครอบครัวเมื่อถึงฤดูทำนา ก็จะตั้งหน้าทำอย่างจริงจัง เมื่อหมดฤดูทำนาแล้ว ก็ปล่อยให้เวลาผ่านไปวันๆ โดยไม่ต้องทำอะไร มีข้าวปลาอาหารอุดมสมบูรณ์ บางครอบครัวก็ปล่อยให้เป็นที่ของภรรยาในการหุงหาอาหาร ส่วนสามีก็จะไปเที่ยวเตร่ชนไก่ หรือไปตกปลาทำปลาอย่างเอาไว้ประกอบอาหาร

บางครอบครัวก็จะปลูกผักไว้สำหรับกินเอง บางครอบครัวก็ให้ลูกชายออกไปเลี้ยงควาย รวมแล้วชีวิตของคนในสมัยนั้น ไม่ค่อยจะพิถีพิถันในเรื่องต่างๆ มากนัก เพราะสิ่งที่เป็นเครื่องบันเทิงต่างๆ ยังไม่มี เงินทองก็ไม่ค่อยจำเป็น เพราะมีข้าวเก็บไว้ในยุ้งแล้ว ข้าวก็เก็บผักเก็บไม้ที่ปลูกเอาไว้ หรือที่ขึ้นตามริมรั้ว หากจะรับประทานอาหารประเภทเนื้อ เช่น ลาบ หลู้ ก็จะเอาข้าวไปแลกกัน การใช้เงินแทบจะไม่มี หรือนานๆ ครั้ง เช่น เทศกาลสงกรานต์ หรือปีใหม่เมือง จึงจะใช้เงินเพื่อซื้อเสื้อผ้าสำหรับใส่ในวันปีใหม่ และเสื้อผ้าที่ซื้อใหม่ก็อาจจะใช้ไปตลอดทั้งปี

การที่เป็นคนมักน้อยสันโดษนี้เอง ทำนองชอบในสมัยนั้นจึงได้มีจิงหวะชำเนิบนาบ ไม่เร่งรีบ แต่เมื่อกาลเวลาเปลี่ยนไป ต้องดิ้นรนแข่งขันทำงานหนักขึ้น เพื่อให้พอกินพอใช้ในครอบครัว คนที่เคยสันโดษก็ต้องละความสันโดษ มีความกระตือรือร้นในการทำงานมากขึ้น ต้องแย่งกันทำมาหากิน การชอจึงได้วิวัฒนาการจากการจิงหวะชำมาเป็นชอที่เร็วขึ้น เช่น

สมัยก่อนปีจะต้องตามชอ หมายความว่าชอจะต้องร้องนำ ดนตรีจะต้องบรรเลงตามคนร้อง แต่สมัยนี้ชอจะต้องร้องตามปี คือให้ปีนำไปก่อนจึงจะชอตามให้ทันจิงหวะปี เป็นน่าเสียดายที่ไม่สามารถจะแปลถอดความตัวอย่างของทำนองชอบะเก่าบะกล้าง เพราะไม่สามารถจะสื่อสารความหมายออกมาให้รับทราบได้อย่างลึกซึ้งถึงอรรถรส นอกจากคนรุ่นสูงอายุนั้น ที่อาจจะยังพอฟังเป็นดังจะยกตัวอย่างการชอทำนองบะเก่าบะกล้าง เช่น

ตัวอย่างชอเชียงใหม่ ทำนองบะเก่าบะกล้าง

(ชาย) ... คำหาน่าใจจะลาจากกัน สุเฮี้ย... คำมามอกนี้หนา ใจจะปากันยัน ข้ามางึดตำวัน มั่นยังมาบันคำล้ำ หยังมาหนาใจจะปักบ้าน จะลาตัวน้องคนงาม ก็ดยากจากไกล จะปักไปถึงบ้าน อาลัยหาแม่ฮ้างหนุ่ม

(หญิง)... ต่ายกลั่นข้าว ข้าเจ้าตึงบักล้วยต่าย เจ้าเฮี้ย กลัวแต่บ้านเมืองววาย กลัวตันจิตต่ายบ่ หันหน้านายแถมซ้ำ หมายถึงขอเป็นเบื่อนสร้าง กับตัวปี่น้องคนงาม ตัวต่ายไหนจะตวยไปต่ายหัน บ่ ตุ่มบันขว้างน้อยหนา จะจวนป้อสี่บั้งหมากห้า เวลามอกตำวันลง

ตัวอย่างขอจะปู ทำนองบะเก่าบะกล้าง

ซึ่งขอต่อจากขอเชียงใหม่ หรือขอต่อจากบทแรกที่เป็นขอเชียงใหม่ จึงใช้จะปูเป็นบทรับ

(ชาย) ถ้าน้องเต็มใจ บ่ถ้าถามไผ่ก่อนชาวบ้าน จั่งจะไปกา ไปกาน้องจั้น จิมแหละเนอ

(หญิง) จะหลอนว่าข้าจิจาย ขอหื้อข้าต่ายฟ้าผ่า กอนตัวข้าหื้อต่ายสองหน้า สองหน้าตำวัน จะ หลอนว่าได้อักตัว จีเอคร้วไปบ้าน ขออย่าตุมบัน จิมแหละนา

(ชาย) ฝนบ่ตกมาจิจ้าบกฮ่องหล่อ กำแบ่งบ่ก่อ จิจ้าสมหินสมทราย ฝนบาคตกมาจิจ้าบกดินแดง ตื้อ ไหนเอ็นแฉว เอ็นแฉวบ่สะแม้ง จิมแหละนา

(หญิง) จะหลอนว่าตัวบ่เอา บ้อจืดดอกเปาจะไปบนผีเสื้อวัด หลอนว่าตัวบ่ฮัก จะไปบนผี บนผีก็สอง นาง หลอนว่าตัวบ่เอา บ้อจืดดอกเปาจะไปบนผีเสื้อบ้าน ห้อมันมาทำร้ายตัวนายน้องจั้นเก่าแหละนา

(ชาย) ข้าได้อักนาย ก็หาว่าฮ้ายบ่ฮัก จะหื้อบ้อวบปีฟัก บ่ใจไก่อ้น้อย ไก่อ้นอยนอนฮาง ข้าตึงฮัก จะ จวนไปหนว้ตื้อบ้าน จั่งจะไปกาแม่สะบั้งนาหลามฮ้าน จิมแหละนา

ขอเก็บนก

ขอเก็บนกเป็นขออ่าลาม (ประรำ) ซึ่งเป็นการแสดงออกในรูปแบบของมุขตลก เป็นการปิดท้ายก่อนจะอ่าलगานปอยไป ซึ่งมักจะเป็นช่วงตอนเย็น ตั้งแต่หกโมงเย็นเป็นต้นไป เป็นที่ชื่นชอบแก่คนดูมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเด็กๆ จะเข้าไปห้อมล้อมใกล้เวทีขอ และคนดูมักจะมีหัวเราะงอหายในมุขตลกของตัวละครที่ชื่อนายอ้าย ผู้เป็นตัวชูโรงของการขอเก็บนก

คำว่า "เก็บนก" สันนิษฐานว่ามาจากเรื่องราวที่แสดงนั่นเอง เพราะจะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับป่าตลอดเรื่อง การแสดงออกในลักษณะดังกล่าว สะท้อนมาจากความคับแค้นใจ ที่สมัยก่อนผู้ชายในภาคเหนือทุกคน จะต้องเสียภาษีรัฐชุกประการคนละ 4 รูปีต่อปี ผู้ที่ไม่มีเงินและไม่ต้องการถูกเกณฑ์ไปทำงาน จึงพากันหลบหนีเข้าไปในป่าลึกเพื่อหลีกเลี่ยงโทษ

การขอเก็บนก จึงเป็นการระบายความคับแค้นใจในเชิงประชดและล้อเลียน ดังนั้นขอเก็บนกก็คือ ภาพสะท้อนของคนในสมัยก่อน ที่คับแค้นใจจากการถูกบีบบังคับของรัฐ และแสดงออกมาในรูปแบบของศิลปะ เพราะสมัยนั้นคนเมืองเป็นเพียงคนไทยอีกเผ่าหนึ่ง ที่เป็นเมืองขึ้นต่อคนกรุงเทพฯ

คำว่า "นายอ้าย" น่าจะเป็นภาษาชาติอื่นที่ไม่ใช่ภาษาไทย หรือภาษาคำเมืองและคงจะหมายถึงถึงนายด่านป่าไม้ที่มีหน้าที่ดูแลรักษาป่าและเป็นคนของรัฐ เรียกง่าย ๆ ว่าเป็นคนของหลวง ซึ่งอาจจะ

เป็นคนเมืองด้วยกันนี่เอง และนายอ่ายก็เป็นคนที่อ่านหนังสือไม่ออกอีกเหมือนกัน แต่ด้วยความที่ชื่อว่าเป็นคนของหลวง ก็ต้องวางท่าให้เหนือชาวบ้านเข้าไว้ ทำเป็นผู้รู้กฎหมาย สามารถตั้งข้อหาแก่ผู้บุกรุกได้ทุกวิถีทาง เมื่อตั้งข้อหาแล้วก็ต้องพยายามริบเอาเมียของผู้บุกรุกเพียงสถานเดียว ในชอเก็บนกนั้นจะเห็นว่านายอ่ายตั้งข้อหาอะไรก็ต้องถูกแก้ข้อหาไปแบบน้ำซุ่น ๆ ทุกที ซึ่งคนเมืองเรียกว่า “เถียงเอาชี้ข้างเข้าฎ”

เรื่องราวของชอเก็บนกนั้น จะเริ่มต้นด้วยสองคนผิวเมียนเข้าป่า และช่วงนี้ก็จะมีการจ๊อยชมธรรมชาติ และไปพบกับนายอ่ายผู้รักษาป่า หรือใบที่ยืนยันว่าเสียภาษีรัฐูปการนั่นเอง ฝ่ายที่หนีเข้าป่านั้นก็จะควักเอาใบอะไรใบหนึ่งยื่นให้ นายอ่ายก็รับเอาไปอ่านดู ด้วยความที่เป็นคนที่ไม่รู้หนังสือ นายอ่ายก็รีบตั้งข้อหาทันที และจะริบเอาเมียของผู้บุกรุกโดยให้เหตุผลง่าย ๆ ว่า ทำผิดกฎหมายนั่นเอง ซึ่งนายอ่ายจะตั้งข้อหาว่า ใบที่เอามายื่นให้นี้เป็นใบแจ้งโทษลักทรัพย์แล้วพากันหนีมา ซึ่งนายอ่ายเป็นคนของหลวงก็ต้องจับเอาตัวไว้ ฝ่ายถูกจับก็ต้องแก้ข้อกล่าวหาไปแบบน้ำซุ่น ๆ ว่า ที่ว่าลักทรัพย์นั้นไม่ใช่ทรัพย์สินอะไร แต่เป็นการไปลักสับฟาก (ฟากก็คือการเอาไม้ไผ่มาสับเป็นแผ่น/แคร่) เพราะการที่จะเอาไม้ไผ่มาสับเป็นฟากในกลางบ้านนั้นไม่ได้ จะต้องเอาไปสับในที่คนไม่เดิน เพราะกลัวผิวไม้จะบาดเอา ตอนนี้นายอ่ายก็เกาศรีษะเพราะเอาความผิดกับผู้บุกรุกไม่ได้ เป็นอันว่าความผิดข้อนี้ผ่านไป แล้วนายอ่ายก็จะเรียกเอาใบสำคัญอีก ผู้ถูกกล่าวหา ก็จะควักเอาใบอะไรอีกใบหนึ่งยื่นให้ แล้วนายอ่ายก็จะตั้งข้อหาอีก ซึ่งข้อหาของนายอ่ายในแต่ละข้อหานั้นก็จะถูกแก้ไปหมด ซึ่งช่วงนี้เองที่คนดูก็จะฮากันใหญ่ เพราะมุขตลกของนายอ่ายนั่นเอง

สุดท้ายนายอ่ายก็จะปล่อยผู้ต้องหาไป เพราะเอาความผิดอะไรไม่ได้ แล้วก็ให้ศิลาให้พรไปตามระเบียบ ซึ่งพรของนายอ่ายนั้น ดูออกจะพิลึกกึกก็ออกอยู่ไม่น้อย

อันว่าคนเมืองล้านนานั้น แม้ว่าจะได้รับความคับแค้นใจเพียงใด ก็จะระบายความคับแค้นนั้นออกมาในรูปแบบของศิลปะและความบันเทิงได้

ช่างชอหรือจั้งชอ

เนื่องจากมีผู้เขียนหนังสือเกี่ยวกับการชอของล้านนาอยู่หลายท่าน ซึ่งต่างก็ให้ข้อคิดแตกต่างกันในเรื่องการเรียกผู้ที่ขบร้องชอว่า “ช่างชอ” หรือ “จั้งชอ” อำนวย กุลพัฑ กวีล้านนาเชียงใหม่ ผู้มีผลงานทางวัฒนธรรม มีความสามารถด้านการอ่านคำอ่านและชอ ได้ให้ข้อคิดเห็นว่าผู้ที่ขบร้องชอควรเรียกว่า “จั้งชอ” และผู้ที่เป่าปี่ให้ทำนองชอนั้นเรียกว่า “จั้งปี่” ซึ่งปี่ที่นำมาใช้บรรเลงนั้น นิยมใช้ปี่ 5 เล่ม (ที่ถูกน่าจะเรียกว่าเลา เหมือนเรียกขลุ่ย แต่คนล้านนานิยมเรียกลักษณะนามของปี่ว่า “เล่ม”) ครั้งต่อมาจั้งปี่มีงานมาก ได้แยกย้ายไปเป่าปี่ให้กับจั้งชอคู่อื่น ก็ลดปี่ลง 1 เล่ม หรือ 2 เล่ม ก็จะเหลือปี่จุม 4 และปี่จุม 3 เพิ่มซึ่งเข้ามาประกอบเป็นทำนองและจั้งหวะ คำว่า “จุม” หมายถึง ชุดหรือหมู่ คำว่า ปี่จุม 4 ก็เท่ากับปี่ชุดนี้มี 4 เล่ม (เลา)

การที่เขียนว่า "จั้งซอ" แทนที่จะเขียนว่า "ซ่างซอ" ก็เพื่อจะให้ผู้อ่านนั้นออกเสียงและสำเนียงใกล้เคียงภาษาคำเมืองมากที่สุด หากเขียนว่า "ซ่างซอ" ก็จะทำให้ความหมายนั้นเปลี่ยนไป เพราะคำว่า "ซ่าง" หมายถึงผู้ที่มิใช่วิศวกรด้านการฝีมือเชิงวิชาช่าง เช่น ซ่างแกะสลัก ซ่างไม้ ซ่างปูน ฯลฯ

สำหรับภาษาคำเมืองนั้น "ซ่าง" ก็คือ "สะหล่า" เช่น สะหล่าไม้ (ซ่างไม้) สะหล่าแบ่งเฮือน (ซ่างทำบ้าน) ฯลฯ ถ้าหากว่าจะเขียนว่า "จั้งซอ" ก็อาจทำให้เข้าใจผิด คิดว่าเป็นการว่าจ้างคนให้มาขอ

คำว่า "จั้ง" ในที่นี้หมายถึงผู้มีความสามารถ ในด้านการแสดง ผู้มีความสันทัดในเชิงศิลปะประเภทนั้นๆ ในภาษาไทยน่าจะเทียบได้กับคำว่า "นัก" เช่น นักร้อง นักดนตรี นักแสดง นักวาด นักเขียน ฯลฯ "จั้งซอ" หมายถึงจั้งหมายถึงนักร้อง "จั้งปี่" หมายถึงนักดนตรี หากเทียบกับทางภาคอีสาน จั้งซอกก็เหมือนกับหมอลำ จั้งปี่ก็เทียบได้กับหมอแคนนั่นเอง

ถ้าหากจะเขียนเป็น "ซ่างซอ" และ "ซ่างปี่" ก็ยิ่งจะขัดความรู้สึก คล้ายกับจะเขียนภาษาไทยที่หมายถึง ซ่างร้อง ซ่างดนตรี ซ่างแสดง ซึ่งจะผิดความหมายไปมากที่สุด เพราะคำว่า "ซ่าง" หมายถึงผู้สร้างและผู้ประกอบสิ่งนั้นๆ ขึ้นมา เช่น ซ่างกลอง ก็หมายถึงผู้สร้างกลอง คำว่า "จั้ง" ยังมีความหมายไปอีกหลายคำในภาษาคำเมืองเช่น จั้งแต้ม (นักวาด) แม่จั้ง (ผู้มีความสันทัดในการทำคลอด หรือหมอดำแย) ดังนั้นการใช้คำว่า "จั้ง" จึงควรจะตรงกับความหมายของคำๆ นี้ได้ใกล้เคียงที่สุด

บทบาทของ จ้อย-ซอ

ในสมัยโบราณ วิธีการสื่อสารและการสืบทอดความรู้ด้านต่างๆ ไม่ว่าจะในด้านศาสตร์หรือศิลป์ มักจะมีวิธีการต่างๆ ที่แยบยล บางเรื่องเป็นกุศโลบาย มีกระบวนการที่ลึกซึ้ง ผู้ที่สืบทอดแต่ละคนจะเป็นผู้ตัดสินใจที่จะเป็นในสิ่งที่ตนต้องการ บทบาทของครอบครัว มีอิทธิพลต่อลูกหลานที่จะกลม่อเกล่าจิตใจให้คนในครอบครัวสนใจเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ความใกล้ชิดความอบอุ่น ความผูกพัน สามารถให้คนในครอบครัว เอาแบบอย่างและพึงตนเองได้เป็นอย่างดี สังคมไทยส่วนใหญ่จะมีกรอบของวัฒนธรรมประเพณีที่ไม่เหมือนชาติอื่นๆ ในโลก การหล่อหลอมจิตใจให้มีความอ่อนโยน มีคุณธรรม เป็นเรื่องของความอบอุ่นและความใกล้ชิดของผู้นำครอบครัว พ่อแม่ลูกจะอยู่ด้วยกันพร้อมหน้า มีกิจกรรมที่ทำร่วมกัน สามารถอบรมสั่งสอนลูกได้ตลอดเวลา นั้งล้อมวงทานอาหารก็ถือว่าได้พบปะประชุมกัน ดังนั้นครอบครัวจึงเป็นศูนย์รวมของวัฒนธรรมไทย

ปัจจุบัน อิทธิพลจากวัฒนธรรมตะวันตกได้เข้ามาครอบงำอย่างเต็มรูปแบบ การรับวัฒนธรรมต่างชาติของคนไทย หากไม่มีการกลั่นกรอง ก็จะหยิบมาใช้ทั้งแท่ง โดยไปเดินตามรอยของประเทศที่เป็นผู้นำทางด้านเศรษฐกิจเป็นแม่แบบ รากเหง้าของความเป็นไทยก็จะถูกแทนที่โดยวัฒนธรรมต่างชาติ แม้บางอย่างอาจใช้แทนกันได้ดีกว่า แต่ก็จะมีอีกมากที่ไม่สอดคล้องกับฐานวัฒนธรรมเดิมและสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกัน ทำให้ขาดความสมดุลกับธรรมชาติของคนไทย เกิดความขัดแย้งทางสังคมและวัฒนธรรม อันเป็นเหตุแห่งปัญหาสังคมที่จะสร้างความแตกแยกขึ้นในชาติได้ จึงน่าจะถึงเวลาแล้วที่คนไทยต้องหันมาทบทวนวัฒนธรรมของตน ซึ่งเป็นภูมิปัญญาของคนไทยเองมาปรับใช้ให้

ทันยุคทันสมัย เอาต้นตอเดิมมาเชื่อมต่อเป็นฐานของการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ ต่อสู้กับปัญหาต่างๆ ด้วยภูมิปัญญาแห่งตน นำสิ่งที่ดีๆ ที่เคยประสบผลสำเร็จในอดีต มาปรับใช้ให้ร่วมสมัย ก็จะสามารถพึ่งพาตนเองให้อยู่รอดได้อย่างมีศักดิ์ศรี ยืนหยัดบนลำแข้งของตนเอง ด้วยวัฒนธรรมอันดีงามที่สืบทอดกันมาอย่างสง่าผ่าเผยจากบรรพชน

แม้ปัจจุบันจะมีรูปแบบของสื่อทันสมัยมากมายมาแทนบทบาทของ จ้อย-ขอ ในอดีตได้ แต่การนำหลักการและสาระของบทขอหรือเพลงพื้นบ้าน อันเป็นวิธีการสื่อสารและบันเทิงของบรรพชน มาปรับใช้ให้กลมกลืนกับยุคสมัยใหม่ ก็จะเป็นอีกวิธีหนึ่งที่สามารถสืบทอดและสืบสานภูมิปัญญาไทยได้เป็นอย่างดี ดังเช่นที่มีศิลปินพื้นบ้านล้านนาบางกลุ่ม ได้นำทำนองและดนตรีจากการขอ มาใส่นำเนื้อเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชีวิตปัจจุบัน ปรากฏว่าได้รับความนิยมเหมือนจ้อย-ขอในอดีต กลยุทธ์ในการสืบทอดโดยใช้เพลงพื้นบ้านหรือขอนั้นทำได้หลากหลาย สามารถปรับใช้กับการเรียนรู้ต่างๆ ได้แทบทุกเรื่อง เป็นการผลิตใหม่หรือผลิตซ้ำ โดยการนำหลักการและจิตวิญญาณจากวัฒนธรรมเดิมมาประยุกต์ใช้ในวิถีชีวิตปัจจุบัน

จากการศึกษาบทขอในทำนองต่างๆ เป็นที่น่าสังเกตว่า เนื้อหาการสืบทอดของบทขอนั้น บ่งบอกถึงวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ของคนล้านนาในอดีตเกี่ยวกับเรื่องต่างๆ ถ้าจะพูดถึงเรื่องใดก็จะมีเกริ่นนำเรื่องนั้น โดยใช้ทำนองแตกต่างกัน ซึ่งภาษาล้านนาเรียกว่า “เชิง” ทำนองของขอนั้น ถ้าเปรียบเทียบกับ การเขียนหนังสือ ก็จะมีทั้ง บทนำ เนื้อเรื่อง บทสรุป บทนำจะใช้ทำนองตั้งเชิงใหม่ เนื้อเรื่องก็จะเป็นทำนองจะปุหรือจำปุ ส่วนบทสรุปก็จะเป็นทำนองละม้าย เป็นต้น ซึ่งการขอไม่ว่าเรื่องใด จะมีทำนองทั้ง 3 ทำนองเป็นหลัก ถ้าจะเปลี่ยนเป็นทำนองอื่นๆ นอกเหนือจากทำนองทั้ง 3 ดังกล่าว ก็จะมีการทอดเสียงโดยการใช้ทำนอง ละม้ายเชิงแสน หรือกายเฉียงแสน แล้วลงมาเป็นทำนองอื่น ๆ ต่อไป เนื้อหาสาระของบทขอเท่าที่ได้ศึกษาพอจะแยกเป็นบทประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

1) บทขอการเกี่ยวพาราสิ การใช้สำนวนในการขอส่วนใหญ่จะมีการเปรียบเทียบ ซึ่งเป็นบทที่ไพเราะเพราะพริ้ง มีสัมผัสอักษรที่น่าฟังเป็นอย่างยิ่ง การเปรียบเทียบอุปมาอุปมัย เป็นการแสดงความรู้สึกของหญิง – ชายที่มีต่อกัน ชายจะถ่อมตัวไม่โอ้อวด หญิงก็จะได้ตอบตามวิสัยของหญิงทางเหนือ ไม่ยกตนข่มท่าน ใช้วิธีทางอ้อมในการเกี่ยวพาราสิ เช่น เปรียบหญิงเป็นปู ชายก็จะเป็นปลา เปรียบผู้ชายเป็นตุ้ง ผู้หญิงก็เป็นแวง หรือผู้ชายเป็นกระดาศ ผู้หญิงก็เป็นดินสอ แต่ถ้าจะตัดพ้อต่อว่าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งก็จะมีเปรียบเทียบต่าง ๆ นานา จนผู้ฟังเข้าใจความหมายการเปรียบเทียบ

2) บทขอในงานบวช (ปอยน้อย) หรือปอยบวชลูกแก้ว บทขอจะกล่าวถึงผู้บวชเนรมิตองปฏิบัติตนตามพระธรรมวินัย การรู้สึกบุญคุณผู้บังเกิดเกล้า บิดา มารดา หรือ ครู อาจารย์ ผู้มีพระคุณ บทขอส่วนใหญ่จะอบรมสั่งสอนการปฏิบัติตนในขณะบวช การเรียนรู้พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเล่าเปรียบเทียบเป็นนิทานเพื่อสอนใจ ผู้บวชส่วนใหญ่ ขณะที่ช่างขอขอรับขวัญนั้น น้ำตาซึมเกิดความ

ชาวซึ่งในคำสอน ผู้ฟังบางคนถึงกับน้ำตาไหล แสดงว่าบทสลักซึ่งกินใจ จังชอบบางคนมีสำนวนโวหารที่ขอล้ำสอนได้ดี ก็จะมีผู้จ้างไปขอไม่ขาดสาย

3) บทขอปอຍเข้าสังข์ เป็นงานปอຍที่ผู้จัดระลึกถึง ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว อาจจะเป็นบิดามารดา ลูก เพื่อน ผู้มีพระคุณ เท่าที่สังเกตุการขอส่วนใหญ่อจะถวายทาน อุทิศส่วนกุศลไปให้บิดามารดาที่ล่วงลับไปแล้ว ลูกมีความสำนึกที่ พ่อ แม่ได้ให้ทรัพย์สินมรดกต่างๆ ถ้าไม่จัดงานปอຍดูเหมือนว่ากลัวถูกสาปแช่งจากผู้บังเกิดเกล้า มีความเชื่อว่ามรดกต่างๆ ที่สืบทอดมาถึงตนเอง อาจเป็นเงินหรือทรัพย์สินอื่นๆ ลูกหลายคนได้รับส่วนแบ่ง จะต้องนำสิ่งเหล่านั้นมาเฉลี่ยกัน ส่วนที่เหลือก็จัดงานปอຍอุทิศส่วนกุศลไปให้ เพื่อตัวเองจะได้รับความสุขจากการใช้ทรัพย์สินเหล่านั้น หากไม่ทำตามจาริตประเพณี อาจจะนำความหายนะมาสู่ตนเอง

เป็นกุศโลบายอย่างหนึ่งที่ทำให้คนระลึกถึงความมีพระคุณของผู้บังเกิดเกล้า หรือผู้ที่มีพระคุณสอนให้รู้จักถวายทาน แบ่งปันสิ่งของให้กับผู้อื่น บทขอปอຍเข้าสังข์นี้ จะกล่าวถึงบุญคุณของผู้ล่วงลับ สดุดีวีรกรรมของบุคคลสำคัญ มีบทนิทาน เรื่องบุญคุณของพ่อแม่ ผู้มีพระคุณให้ผู้ที่มาในงานได้รับฟัง เพื่อเกิดการเรียนรู้ และการสืบทอด เกิดความซาบซึ้งในวิธีการอบรมสั่งสอนของผู้มีพระคุณ ที่ได้สอนเรามา ซึ่งมีในบทขอทั้งหมด

4) บทขอเกี่ยวกับศาสนา เป็นการนำพระธรรมของพุทธศาสนามาดัดแปลงให้เข้ากับบทขอ ทำให้ฟังง่ายขึ้น มีบทขอเกือบจะทุกเรื่องไม่ว่าศีลห้า ศีลแปด เรื่อง ธรรมะรักษาสัตว์ ศรัทธา 10 ประการ ประวัติพระเจ้า 5 พระองค์ ประวัติลูกนิมิตร ขอเรื่องพระเวสสันดรชาดก การขอหลักธรรมคำสั่งสอน จะใช้ขอแทรกเกือบทุกๆ งาน แต่จะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับงานที่เจ้าภาพเชิญไปขอ ถ้าเป็นงานปอຍหลวง (งานฉลองพระอุโบสถ รั้ววัด โรงเรียน สิ่งก่อสร้างสาธารณะที่ถาวร) ในภาคเช้าจะเป็นการขอพระพุทธศาสนาทั้งหมด ภาคบ่ายก็จะเป็นการขอทั่วไป คนที่ไปงานปอຍหลวงนิยมไปฟังขอ ซึ่งเป็นสื่อให้เข้าถึงหลักธรรมพระพุทธศาสนา มินิยาย นิทาน เกี่ยวกับศาสนามากมาย ทำให้ผู้ฟังได้รับหลักธรรมที่สอดแทรกโดยไม่รู้สึกรู้ตัว

5) บทขอเพื่ออนุรักษ์ธรรมชาติ เช่นว่า "ขอเก็บนก" ซึ่งคนนิยมฟังกันมากเพราะมีบทตลก ขบขัน มีการปะทะคารมกันเผ็ดมันระหว่างผู้รักษาป่ากับผู้ไปตัดไม้ แต่เดิมขอเก็บนกเป็นเรื่องของความคับแค้นใจ ระบายออกมาในเชิงประชด ล้อเลียน ดังนั้นจะเห็นได้ว่าขอเก็บนกจะสะท้อนภาพของคนไทยในสมัยก่อน สมัยที่ถูกบีบบังคับจากรัฐ เพราะสมัยนั้นคนเมืองล้านนาเป็นเพียงคนไทยเผ่าหนึ่งที่เป็นเมืองขึ้นต่อกรุงเทพฯ และความคับแค้นนี้เองก็ได้สะท้อนออกมาในรูปแบบของศิลปะ

ในปัจจุบันมีการปรับบทขอเน้นเรื่องการอนุรักษ์และมีการสั่งสอนเรื่องธรรมชาติ การตัดไม้ทำลายป่า ผลที่เกิดจากการทำลายป่าไม้ เนื้อหาการขอ เป็นภาษาที่เข้าใจง่าย เป็นคำพื้นเมืองล้านนา ง่าย ๆ ถ้าจะใช้บทขอนี้สอดแทรกไปกับการสอนให้ประชาชนได้มีความสำนึก เป็นที่น่าสนใจอย่างยิ่ง

6) **บทขอขึ้นบ้านใหม่** เป็นบทขอที่กล่าวถึง ความยากลำบากของการก่อสร้าง ซึ่งต้องใช้เงินทองเป็นจำนวนมาก บอกวิธีการก่อสร้างบ้านแบบโบราณ แบบทันสมัย ผู้แต่งบทขอบางท่านสามารถเขียนบทขอเกี่ยวกับเรื่องการสร้างบ้านได้อย่างละเอียด เหมือนกับที่สถาปนิกสามารถเขียนแบบแปลนบ้านออกมาได้

7) **บทขอสอนหญิง** เป็นการรณรงค์ไม่ให้หญิงทางเหนือไปประกอบอาชีพที่ไม่พึงประสงค์ พูดถึงภัยพิบัติต่าง ๆ ที่ตามมาจากการขายบริการทางเพศ การหลอกลวงหญิงด้วย กลวิธีต่าง ๆ สอนให้หญิงได้ทันเล่ห์เหลี่ยมคน

8) **บทขอต่อต้านยาเสพติด** ในปัจจุบันมีบทขอเกี่ยวกับยาเสพติดมากมาย แทรกเข้าไปเป็นบทเรียนในสถานศึกษาทั่วไป เพราะวิกฤตการณ์จากปัญหาสังคมที่ความรุนแรงขึ้นเยาวชนในโรงเรียนหรือสถานศึกษาติดสิ่งเสพติดทั่วประเทศ สื่อการต่อต้านยาเสพติดในรูปแบบของการขอนั้น จะสามารถสื่อได้ทั้งผู้ปกครอง นักเรียน นักศึกษา และประชาชนทั่วไป

การสืบทอดเรื่องราวต่างๆ ด้วยการให้บทขอในอดีต ทำให้คนล้านนาส่วนใหญ่เป็นผู้มีจิตใจโอบอ้อมอารี พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน อยู่กันอย่างมีความสุข ใครมาเห็นก็นึกชอบนึกรัก เพราะการหล่อหลอมด้านจิตใจของคนล้านนาเอง มีสิ่งที่เร้าและสิ่งแฉดล้อม ความเป็นธรรมชาติที่ดั่งงาม มีภาษาพูด ภาษาเขียน ประเพณีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง ความดีความมีน้ำใจเหล่านี้จนทำให้คนในภาคอื่นๆ เข้าใจผิดและดูถูกว่าเป็นคนใจง่าย การสั่งสมสิ่งต่างๆ ในด้านจิตใจของคนล้านนานั้น ส่วนหนึ่งมาจากการการปลูกฝัง หรือการเรียนรู้ตลอดชีวิต จากบทจ้อย-ขอนั่นเอง

จะสังเกตว่า ศิลปะวัฒนธรรมด้านดนตรี จ้อย-ขอ จะมีเกือบทุกหมู่บ้าน ทุกตำบล เป็นที่น่าเสียดายว่า ถ้ามีการสอนต่ออย่างเป็นรูปแบบกระบวนการที่ดี หรือสืบทอดกันอย่างกว้างขวาง ความเป็นคนล้านนาจะเป็นคุณลักษณะที่คนทั่วโลกยอมรับในด้านความดีงาม แต่ก็ยังไม่สายเกินไป สำหรับที่จะหันมามองวัฒนธรรมด้านการขอ นำมาฟื้นฟู ปรับเปลี่ยน ทำเนื้อหาสาระให้ทันสมัย แม้จะใช้เวลานานบ้าง ก็สมควรที่จะกระทำ ต้นตอวัฒนธรรมเดิมยังคงไม่ตายที่จะเอาหน่อใหม่ไปเชื่อมให้สนิท หากยังมองข้ามสิ่งเหล่านี้ไป การสืบสานศิลปะวัฒนธรรมด้านนี้จะต้องล่มสลายไปกับสังคมปัจจุบัน ยากที่จะฟื้นตัว เวลานี้มีผู้ที่เสียสละอุทิศกำลังกาย กำลังใจที่จะสืบทอดกำลังรออยู่ ซึ่งท่านเหล่านั้นนับวันที่จะล้มหายตายจากจากไปเรื่อย ๆ ถึงเวลาหรือยังที่จะพูดเรื่องนี้

การปรับตัวของ จ้อย-ขอในเชิงธุรกิจเพื่อความอยู่รอด

ปัจจุบันรูปแบบการขอในเชิงธุรกิจ ได้ปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของผู้ประกอบอาชีพ ด้านการขับขอ จากการสังเกตรูปแบบการขอที่เจ้าภาพได้เชิญไปหรือจ้างไปเล่นในงานต่าง ๆ เช่น ขึ้นบ้านใหม่ ปอยบวช ปอยหลวงและงานประเพณีต่าง ๆ จะมีอยู่ 2 แบบคือ

1) การขอแบบดั้งเดิม (ขอพิธีการ) คือการขอในทำนองดั้งเดิม เริ่มตั้งแต่ทำนอง ตั้งเสียงใหม่ จำปู ละม้าย ขอพม่า ขออ้อ จ้อยเชียงแสน ขอเงี้ยว หรือเสเลเมา เป็นต้น โดยมีจั้งปีอาจจะเป็นปี่จุมห้า จุมสี่ หรือจุมสาม บทขอที่จั้งขอนำมาขอ ขึ้นอยู่กับงานที่เจ้าภาพเชิญไปหรือจ้างไป เช่นขึ้นบ้านใหม่ ปอยเข้าสังข์ ปอยน้อย (ปอยบวช) ปอยหลวง (ปอยฉลองวัด โบสถ์ วิหาร สถานที่สำคัญ) ในช่วงแรก ๆ ก่อนจะมีการขอจะทำพิธีไหว้ครูขอ แล้วเริ่มเกริ่น (เชิง) ทำนองขอตั้งเสียงใหม่ จนถึงทำนองสุดท้ายของการขอ ซึ่งจะใช้เวลา 1-2 ชั่วโมง หรือครึ่งวัน แล้วแต่ระยะเวลาที่จัดงาน การขอแบบพิธีการนี้ส่วนใหญ่ จั้งขอจะพร่ำพรรณนาถึงความสำคัญของงาน เจ้าภาพจัดงาน บุคคลสำคัญในงาน จากการสังเกตส่วนใหญ่จะเป็นผู้สูงอายุจะนั่งฟังขออย่างตั้งอกตั้งใจ

2) การขอแบบประยุกต์ การขอแบบนี้ส่วนใหญ่จะเอาใจคนทุกระดับ แต่ละทำนองขอจะมีการสอดแทรกทำนองเพลงสมัยใหม่ เพลงร่วมสมัย มีการปะทะคารมกันระหว่างชาย-หญิง อย่างเผ็ดมัน อาจจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับพราสี การต่อว่าต่อขาน มีการเปรียบเทียบและเสียดสีด้านเพศทั้งชายและหญิง บางคณะจะแต่งเป็นบทละครขอ มีพระเอก นางเอก ตัวโกง ตลก ผู้ชมชอบออกขอบใจเป็นอย่างมากในช่วงท้ายของการขอจะมีบทอ้อลา กล่าวขอบคุณผู้ชม บางที่จั้งขอที่มีคารมดีการขอดี เป็นที่ประทับใจ ผู้ชมอาจให้ทรัพย์สินเงินทอง เพราะติดใจเสียงและขอที่ไพเราะจับใจ

ดนตรีที่ใช้ในการขอแบบประยุกต์ มีหลายชนิด มีของดั้งเดิม เช่น ปี่จุม ซึง และประเภทสากล เช่น คีย์บอร์ด อีเล็กโทรน กีตาร์ กลองชุด มีนางเครื่องเดินประกอบเลียนแบบนักร้องลูกทุ่ง นำเพลงที่ทันสมัยมาร้องเลียนเสียงคล้ายกับนักร้องดังๆ ที่ติดอันดับในเมืองไทย บางคณะแต่งเพลงเองร้องเอง โดยใช้ทำนองขอต่างๆ แต่เปลี่ยนเป็นดนตรีสากลบรรเลง ภาษาที่ใช้ในการแต่งเพลง เป็นภาษาพื้นเมืองล้านนา ผสมผสานกับภาษาไทยภาคกลาง นักร้องบางคนคิดเนื้อร้องทำนองเอง จนได้รับความนิยมระดับท้องถิ่นและส่วนกลาง เช่นคุณจรัล มโนเพชร, คุณบุญศรี รัตนนัง, คุณวิฑูรย์ ใจพรหม บทเพลงที่คิดป็นล้านนาดังกล่าวประพันธ์ขึ้นส่วนใหญ่จะเป็นวิถีชีวิตของคนล้านนาในอดีตถึงปัจจุบัน มีการประดสังคัมและเสียดสีสังคัม เพลงเพื่อชีวิต เพลงตลกขบขัน ออกเทปและซีดีขายตามท้องตลาดทั่วไป ซึ่งทำนองส่วนใหญ่นำมาจากทำนองขอดั้งเดิม เพียงแต่เปลี่ยนเนื้อร้องให้ทันสมัยฟังง่าย เป็นพัฒนาการของเพลงขอเพื่อความอยู่รอดแต่ยังอาศัยต้นตอเดิมที่มีอยู่

ปัจจุบันอาชีพจั้งขอ จั้งปี ยังคงมีอยู่แต่เหลือน้อยเต็มทน เพราะคนส่วนใหญ่มองข้ามศิลปินพื้นบ้านส่วนนี้ หันไปรับเอาศิลปินจากต่างประเทศเข้ามาพร้อมกับการศึกษาของไทย ที่ยังหลงทางอยู่ในปัจจุบันอย่างไม่ได้กลั่นกรองและยังคิด การศึกษามีได้เชื่อมโยงเอาความเป็นคนไทยในอดีตและปัจจุบันเข้าหากัน จึงไม่มีรากแก้วที่แข็งแรง ทำให้ความมั่นคงเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของคนไทยเสียศูนย์ ขาดเอกภาพ เป็นการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน

จ้อย-ขอ มีบทบาทสำหรับคนล้านนาในอดีตเป็นอย่างมาก เป็นเครื่องมือการเรียนรู้ของคนล้านนา เป็นสื่อกลางทุกด้านไม่ว่าจะเป็นการเรียนรู้ที่คู่คุณธรรม การสืบทอดศิลปหัตถกรรม การดำเนินชีวิตกฎระเบียบของสังคัม และภูมิปัญญาชาวบ้าน สิ่งเหล่านี้ล้วนมีคุณค่าสำหรับคนล้านนา เมื่อเราห่าง

เห็นสิ่งที่เป็นแก่นสารของชีวิต สิ่งที่มาคือความเสื่อมของสังคม ปัญญาหายบ้า โรคเอดส์ อาชญากรรมในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นมากมายในดินแดนล้านนาในยุคปัจจุบัน

ถึงเวลาแล้วที่คนล้านนาเองต้องหันมาพึ่งพาตัวเอง ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตเพื่อความอยู่รอดอย่าง มีศักดิ์ศรี โดยหันกลับมาหารากเหง้าของตน มองตัวเองเสียใหม่ วิเคราะห์ตัวเองให้ลึกว่า เรากำลังทำอะไรอยู่ สังคมมีการเปลี่ยนแปลงจากอดีตถึงปัจจุบันมาน้อยเพียงใด อนาคตลูกหลานจะอยู่ในถิ่นนี้ได้อย่างไร และจะทำอย่างไรเพื่อให้สังคมในปัจจุบันมีความสุขดังอดีตที่เราเคยมี

เอกสารอ้างอิง

- พูนพิศ อามาศยกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนาเกี่ยวกับการดนตรี, เอื้องเงินที่ระลึกในงานบรรจขัฐิ เจ้าสุนทร ณ เชียงใหม่, บริษัทรัชศิลป์จำกัด กรุงเทพฯ, พ.ศ. 2530, หน้า 1 - 31
- ศิริศักดิ์ คุ่มรักษา, ดนตรีและการละเล่นพื้นบ้าน สารคดีเชียงใหม่, ด่านสุทธาการพิมพ์, พ.ศ. 2540, หน้า 320 - 322
- สุวิทย์ วงศ์สารภี, ซอพื้นบ้าน, การฟื้นฟูศิลปล้านนา, หน่วยศึกษานิเทศก์ สำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดเชียงราย, พ.ศ. 2526 , เอกสารอัดสำเนา
- อำนาจ กล้าพัด, คำคมแห่งล้านนา (กำปะเก๋า) ประเทืองวิทยา, เชียงใหม่, พ.ศ.2531, หน้า161-184

บุคคลอ้างอิง

- คำเอ้ย จันโย, หมู่ 4 ตำบลจอมสวรรค์ อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย, สัมภาษณ์ เมื่อ พ.ศ. 2539
- ใจ๋ จันโย, หมู่ 4 ตำบลจอมสวรรค์ อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย, สัมภาษณ์ เมื่อ พ.ศ. 2539
- ตีบ แก้วก้อ, หมู่ 4 ตำบลป่าอ้อดอนชัย อำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย สัมภาษณ์ เมื่อ พ.ศ. 2539
- ศรีทวน สอนน้อย, หมู่ 6 ตำบลเกาะช้าง อำเภอแม่สาย จังหวัดเชียงราย สัมภาษณ์ เมื่อ พ.ศ. 2539
- สร้อยสุดา ภิราษร, หมู่ 12 บ้านหนองแก้วห้อง ตำบลดงมะตะ อำเภอแม่ลาว จังหวัดเชียงราย สัมภาษณ์ เมื่อ พ.ศ. 2542
- อุ้นเรือน หงษ์ทอง, บ้านสหกรณ์ ตำบลเมืองาย อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ สัมภาษณ์ เมื่อ พ.ศ. 2542
-

5. พรรณไม้มงคลในวิถีชีวิตของไทยลื้อลุ่มน้ำคำ

สมพงษ์ สุพงษ์

ความเป็นมาของชาวไทลื้อในลุ่มน้ำคำ

ชาวไทลื้อเป็นหนึ่งใน 52 ชนเผ่าที่อาศัยอยู่บริเวณมณฑลยูนนาน ตอนใต้ของประเทศจีน เคลื่อนตัวอพยพเข้ามาตั้งรกรากในประเทศไทยที่สำคัญหลายครั้งและอาจแบ่งได้เป็น 2 สายคือ อพยพมาในสมัยพระเจ้ากาวิละ เจ้าเมืองเชียงใหม่ ราวปี พ.ศ. 2347 กองทัพเชียงใหม่ยกทัพไปตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ ได้กวาดต้อนคนไทลื้อ ไทใหญ่ มาจากเมืองยอง เมืองลวง เมืองยาง เมืองผู้ และเมืองหลวย มาไว้ที่เชียงใหม่และลำพูน ส่วนอีกสายหนึ่ง อพยพมาทางเมืองน่าน ราวปี พ.ศ.2355 สมัยพระเจ้าหลวงสมุทเทวราช เจ้าเมืองน่าน ได้กวาดต้อนชาวไทลื้อมาจากเมืองพง เมืองลำ เมืองหลวงภูคาและเมืองแซง มาไว้ที่น่าน และปี พ.ศ. 2399 เจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช เจ้าเมืองน่าน ก็ได้ยกทัพไปกวาดต้อนชาวไทลื้อจากเมืองพง เมืองยาง และเมืองหย่อนอีกครั้ง แต่ให้มาอยู่ที่เมืองม่วนในจังหวัดพะเยาในปัจจุบัน (รัตนพรหมพิชัย 66: 2540)

สำหรับชาวไทลื้อที่อาศัยอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำคำ เป็นชาวไทลื้อที่อพยพมาจากลำพูนเพียงแห่งเดียว โดยส่วนใหญ่จะเป็นการอพยพเพื่อหาที่ทำกิน เป็นการสืบหาเครือญาติที่เคยมาอาศัยบริเวณนี้ก่อนแล้ว ดังนั้นการตั้งถิ่นฐานจึงอาศัยความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่สองฝั่งน้ำแม่คำตลอดแนวที่ราบลุ่มคือเริ่มตั้งแต่เชิงดอยผาม้า บ้านแม่คำหนองแห้ง ตำบลแม่คำ อำเภอแม่จัน ลงมาจนถึงปลายสุดของแม่น้ำคำที่ไหลลงสู่แม่น้ำโขงที่บ้านสบคำ ตำบลเวียงเก่า อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย จากการสำรวจพบว่าบริเวณลุ่มน้ำคำมีหมู่บ้านชาวไทลื้อตั้งอยู่ถึง 35 หมู่บ้าน ขณะที่หมู่บ้านไทลื้อในจังหวัดเชียงรายที่มีทั้งหมด 72 หมู่บ้าน

สำหรับแรงดึงดูดที่ทำให้มีการตั้งถิ่นฐานของชาวไทลื้อบริเวณลุ่มน้ำคำจำนวนมาก มาจากความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศลุ่มน้ำคำ รวมทั้งการรวมกลุ่มของเครือญาติ ชักชวนกันมาหากินใกล้กัน ซึ่งเป็นลักษณะเด่นในวิถีชีวิตของชาวไทลื้อ

วิถีชีวิตของชาวไทลื้อในลุ่มน้ำคำ

การดำเนินวิถีชีวิตของชาวไทลื้อลุ่มน้ำคำ ยังคงยึดแนวทางที่บรรพชนได้สั่งสมสืบทอดกันมา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการทำมาหากิน หรือการปลูกสร้างที่อยู่อาศัยที่มักจะเป็นบ้านใต้ถุนสูง เป็นการสืบทอดแนวคิดที่จะป้องกันมิให้ได้รับอันตรายจากน้ำท่วม เพราะทำเลที่ตั้งอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำ นอกจากนี้ใต้ถุนบ้านสูง ยังเป็นที่เก็บเครื่องมือทางการเกษตร ไถ เกวียน คราด และวัว ควาย หรือสัตว์เลี้ยงใน

ครอบครัว เพื่อความปลอดภัยจากการถูกลักขโมย เพราะเจ้าของบ้านสามารถเฝ้าระวังตลอดเวลา กลางคืน

ประเพณีที่ถือปฏิบัติส่วนใหญ่จะคล้ายกับชาวไทจีนและไทยวน ซึ่งเป็นเผ่าไทพื้นเมืองด้วยกัน โดยเฉพาะประเพณีทางศาสนาพุทธ เช่น ประเพณีสงกรานต์ (ปีใหม่) ประเพณียี่เป็ง แต่งงาน และอื่นๆ ล้วนแต่มีการปรับตัวผสมกลมกลืนกันในหมู่ชาวไทพื้นเมืองในท้องถิ่น จึงไม่ค่อยแปลกแยกออกมาได้อย่างเด่นชัด ยกเว้นวัฒนธรรมทางด้านภาษาและการตั้งชื่อหมู่บ้าน เช่น

ภาษาพูด (สำเนียง) ของชาวไทลื้อจะมีเอกลักษณ์ของการออกเสียง เช่นคำที่มีเสียงสระเอื้อจะออกเสียงเป็นสระเออ จึงเรียก เกลือ เป็น เก้อ เรียก เมือง เป็น เมิง หรือเสียงสระเอีย จะออกเป็นสระเออ จึงเรียก เตียง เป็น เตง เรียก เสียง เป็น เสง หรือเรียก เมีย เป็น เม เป็นต้น

นอกจากนั้น การตั้งชื่อหมู่บ้านของไทลื้อ ก็มีภูมิหลังที่มาจากคำสั่งสมประสงค์ในการดำเนินวิถีชีวิตบนพื้นราบใกล้สายน้ำ ที่ถือว่าเป็นทั้งแหล่งน้ำ แหล่งอาหาร ที่อยู่อาศัย และเป็นแหล่งสืบสานอารยธรรมลุ่มน้ำของไทลื้อ เช่นการตั้งชื่อหมู่บ้านที่อยู่ในลุ่มน้ำคำ 35 หมู่บ้าน จะมี 3 ลักษณะคือ

การตั้งชื่อตามชื่อแม่น้ำคำ ซึ่งมีอยู่ 9 หมู่บ้าน คือ บ้านแม่คำหนองแห้ง บ้านแม่คำสบเป็น บ้านแม่คำหลักเจ็ด บ้านแม่คำหลวง บ้านคำบ้านใหม่ บ้านแม่คำฝั่งหมิ่น บ้านแม่คำน้ำลาด บ้านแม่คำใต้ และบ้านสบคำ หรือ

การตั้งชื่อตามสภาพภูมิประเทศ ซึ่งมีจำนวน 12 หมู่บ้าน คือ บ้านหนองหัวฝาย บ้านสันนา บ้านสันนาหนองบัว บ้านสันธาตุ บ้านสันนายาว บ้านสันหลวง บ้านสันทางหลวง บ้านสันทรายน้อย บ้านร่องก้อ บ้านหนองป่าสะเด็ด บ้านทรายมูล และบ้านใหม่โละ และ

การตั้งชื่อหมู่บ้านตามสภาพป่า หรือชื่อต้นไม้ที่อยู่บริเวณนั้น มี 14 หมู่บ้าน คือ บ้านสันปูเลย บ้านสันสลีหลวง บ้านสันสลี บ้านป่ากุก บ้านป่าบงงาม บ้านป่าถ่อน บ้านป่าเปา บ้านป่าก้อย บ้านม่วงคำ บ้านม่วงหมูสี บ้านจิ้งเถ้า บ้านกล้วย บ้านสันตันธง และบ้านดงป่าสัก

พรรณไม้มงคลในวิถีชีวิตของไทลื้อลุ่มน้ำคำ

พรรณไม้มงคล (Auspicious Plants) เป็นพรรณไม้ที่ได้รับการเลือกสรรว่ามีคุณค่าทางจิตใจ ตามชื่อของพรรณไม้นั้นๆ มีการนำมาใช้หรือปลูกบริเวณที่เหมาะสม หรือนำมาใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ จะเกิดสิริมงคล เช่น ไม้คำ (ตะคร้ำ) เป็นไม้ที่ทำให้เป็นที่คำซุให้เจริญขึ้นเรื่อยๆ ไม้หนูน (ขนุน) ทำให้ได้รับการอุดหนุน/สนับสนุนจากคนรอบข้างให้มั่นคงร่ำรวย ไม้ขาม (มะขาม) ทำให้เป็นที่เกรงขามจากฝ่ายตรงข้ามหรือศัตรู ไม้ยม (มะยม) ทำให้ได้รับความนิยมนิยมชมชอบจากคนรอบข้าง และแก้ว (พิกุล) ทำให้ได้รับแก้วแหวนเงินทอง โภคทรัพย์มากมาย ชื่อไม้เหล่านี้เป็น "ไม้มงคลนาม" คนที่ใช้ชีวิตประจำวันอยู่กับต้นไม้ต้นนั้น หากฝึกฝนตนเองให้สามารถมองเห็นต้นไม้ด้วยคุณธรรมมากยิ่งขึ้น นับวันมีแต่จะเพิ่มพูนคุณภาพให้แก่ตนเองยิ่งขึ้น (ระพี สาคริก 45-46 : 2526)

พรรณไม้มงคลในบริเวณลุ่มน้ำคำ ตามความเชื่อของไทยลื้อมีทั้งหมด 17 ชนิด จากพรรณไม้มงคลของชาวไทพื้นเมืองทั้งหมด 47 ชนิด ได้แก่ สะหลี (ต้นโพธิ์) ลุง (ต้นกร่าง) คำ (ตะคร้ำ) หนูน (ขนุน) ไม้ขาม (มะขาม) ไม้ยม (มะยม) ไม้บัว (มะพร้าว) ไม้หมาก (หมากเคี้ยว) ปู (พลู) ต้องเต้า (กะหนานปลิง) ก้อยใต้ (กล้วยน้ำว้า) ตำน (ต้นตาล) ส้มป่อย จำปี จำปา กระดังงา สาระกั แก้ว กุก โกศล ขมันเหลือง เขื่อง (เต้าร้าง) พุดซ้อน ต่ำเหิน (หางหงส์) มะเฟือง มะม่วง ใบเงิน ใบทอง ใบนาค พุดทรา ปูเลย (ไพล) พักทอง พักเขียว ฝาแบ่ง มะลิ ไม้ข้าวหลาม ไม้ซางคำ ไม้ไร่ รักใหญ่ ลมแล้ง (คูณ) หนาดไค้ ก (ตะคร้อ) และอ้อย เป็นต้น

จากชื่อพรรณไม้มงคลเหล่านี้ นำมาใช้ในพิธีกรรมตามความเชื่อได้อย่างเหมาะสม กลมกลืนกับวิถีชีวิต ทั้งที่ได้รับการสืบทอดมาจากบรรพชนและที่มีการเลือกสรรปรับปรุงขึ้นใหม่ตามความเหมาะสม

พรรณไม้มงคลของชาวไทลื้อบริเวณลุ่มน้ำคำ สามารถแบ่งออกเป็น 3 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ

- 1) กลุ่มพรรณไม้ที่ปลูกบริเวณศาสนสถาน (วัด ใจบ้าน เสือบ้าน) มี 2 ชนิด คือ
 - สะหลี (ต้นโพธิ์) และลุง (ต้นกร่าง)
- 2) กลุ่มพรรณไม้ที่ปลูกในบริเวณบ้านมี 13 ชนิด คือ
 - ไม้หนูน (ขนุน) ไม้ขาม (มะขาม) ไม้บัว (มะพร้าว) ตำน (ตาล) แก้ว (พิกุล) จำปี
 - จำปา กระดังงา สาระกั กล้วย หมาก พลู และส้มป่อย
- 3) พรรณไม้ที่ปลูกในที่สาธารณะหรือป่าเขา ไร่ นา สวน มี 2 ชนิด คือ
 - คำ (ตะคร้ำ) และต้องเต้า (กะหนานปลิง)

ตัวอย่างพรรณไม้มงคลในวิถีชีวิตของชาวไทลื้อในบริเวณลุ่มน้ำคำ

(1) พรรณไม้มงคลที่ปลูกในบริเวณศาสนสถาน (วัด ใจบ้าน เสือบ้าน) ได้แก่

(1.1) แก้วสะหลี (สลี)

ความเชื่อ

ไม้สลีเป็นไม้ที่เจ้าชายสิทธัตถะทรงเลือกประทับเพื่อค้นหาสัจธรรมจนกระทั่งพระองค์ได้ตรัสรู้ พระสัมมาสัมโพธิญาณ คืออริยสัจสี่ ประกอบด้วย ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เมื่อวันเพ็ญเดือน 6 (ปวนนารินคำ)

ดังนั้น ต้นสลีจึงถือว่าเป็นไม้ศักดิ์สิทธิ์ ควรแก่การสักการบูชา ในสมัยโบราณ แม้แต่จะเดินผ่านต้นสลี (โพธิ์) จะต้องสำรวมกริยา วาจาและใจ ถ้าใส่รองเท้าก็ให้ถอดทิ้งไว้ ถ้าใส่หมวกให้ถอดหมวกทิ้งไว้ เดินผ่านด้วยอาการที่แสดงถึงความเคารพ เมื่อเดินผ่านโคนต้นหรือบริเวณที่เป็นร่มเงาของต้นสลี (โพธิ์) แล้วจึงใส่รองเท้า และหมวกตามปกติ จากความเชื่อที่ยึดถือปฏิบัติกันมานาน ต้นสลี (โพธิ์) จึงเป็นต้นไม้มงคลที่สำคัญของพระพุทธศาสนา จะปลูกเฉพาะบริเวณที่เป็นศาสนสถานเท่านั้น ไม่ควรนำ

มาปลูกในบริเวณบ้าน ตำแหน่งที่ปลูกคือ ทิศตะวันออกของวัดหรือศาสนสถาน บริเวณหน้าวัด เพราะวัดของชาวไทลื้อจะหันหน้าไปทางทิศตะวันออก เพื่อให้พระประธาน (พระพุทธรูป) หันหน้าไปทางทิศตะวันออกด้วย

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name)	: โภธิ์ (Bohd Tree)
ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name)	: <i>Ficus religiosa</i> Linn.
วงศ์ (Family Name)	: MORACEAE
ลำต้น	เป็นไม้เนื้ออ่อน เปลือกค่อนข้างหนา มียางสีขาว กิ่งก้านสาขากว้างออกโดยรอบลำต้นลู่ลงทำให้เรือนยอดเป็นพุ่มกลม
ใบ	มีสีเขียวอ่อน เนื้อใบค่อนข้างหนา รูปร่างค่อนข้างป้อม หรือรูปไข่กว้างๆ โคนใบป้าน หรือหยิกเว้าเล็กน้อย ปลายใบหยักคอดเป็นติ่งหรือหางเรียวยาว
ดอก	ออกบนฐานดอกที่โค้งกลม
ผล	รูปร่างกลม ติดอยู่บนกิ่งตอนปลาย มีสีเขียวอ่อนพอแก่จะมีสีแดงคล้ำ (จากต้นไม้ในพุทธประวัติ หน้า 1-2 , 2540)

(1.2) แก้วลง (กร่าง)

ความเชื่อ

“แก้วลง หรือไม้ไค้คำ เป็นไม้ที่ร่มรื่น มีกิ่งก้านสาขาแผ่กว้าง เป็นที่สถิตของเทพารักษ์ของบ้านเมือง” (เครื่อง นาทะสัน) จากลักษณะของต้นลง (กร่าง) ซึ่งจะมีกิ่งก้านสาขาแผ่คลุมบริเวณกว้าง ทำให้เกิดร่มเงาแก่สัตว์ใหญ่ รวมถึงผู้คนที่ต้องเดินผ่านไปมาเป็นที่พักอาศัย ลักษณะพิเศษของต้นลง จะมีรากอากาศห้อยย้อยลงมาจากกิ่งระโยงระยาง และส่วนที่เป็นกิ่งอ่อนยอดอ่อนจะมีขนหุ้ม จึงทำให้น่าเกรงขาม เหมือนเราเห็นผู้แก่ผู้เฒ่ายืนอยู่คอยให้ร่มเงาแก่เด็กๆ หรือผู้น้อย ทำให้เกิดความอบอุ่นและสบายใจ ตำแหน่งปลูกคือทิศใต้ หรือทิศตะวันตกของวัด หรือศาสนสถาน คอยบังแสงอาทิตย์หลังเที่ยงหรือยามบ่าย

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name)	: กร่าง
ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name)	: <i>Ficus altissima</i> Bilume.
วงศ์ (Family Name)	: MORACEAE
ลำต้น	เป็นไม้เนื้ออ่อนขนาดใหญ่ แตกกิ่งก้านสาขากว้างโดยรอบเปลือกหนาและมียางสีขาว มีรากอากาศและขนอ่อนสั้นๆ ออกรอบกิ่ง เมื่อแก่ขนก็จะหลุดออก

ใบ	เป็นใบเดี่ยวเรียงสลับ รูปร่างรี/รูปไข่ ขอบใบขนาน ปลายใบมน มีติ่งแหลมสั้น โคนใบค่อนข้างมน แผ่นใบหนา
ช่อดอก	ไม่มีก้าน ดอกเป็นคู่ตามง่ามใบคล้ายผล
ผล	แบบผลมะเดื่อ (Sycomium) รูปไข่ ยาว 1.5 – 2.5 ซม. เมื่อสุกจะมีสีเหลือง
วิธีขยายพันธุ์	เพาะเมล็ด หรือตอนกิ่ง (จากอนุกรมวิธานพืช อักษร ก. หน้า 137)

(2) พรรณไม้มงคลที่ปลูกในบริเวณบ้าน ได้แก่

(2.1) ไม้หนูน (ขนุน)

ความเชื่อ

“ไม้หนูน (ขนุน) เชื่อว่าทำให้ได้รับการอุดหนุนจนเจือจากคนรอบข้าง และมั่งมีศรีสุข” (เครื่องนาทานะสัน) ความหมายของชื่อไม้หนูน (ขนุน) หมายถึงรวมถึงการได้รับการสนับสนุน อุดหนุน อุ้มชู ทำให้มีโอกาสและมีแรงกาย แรงใจ ที่จะดำเนินชีวิตของตนได้อย่างราบรื่นตลอดไป ตำแหน่งที่ปลูก คือทิศตะวันตกเฉียงใต้ หรือบริเวณหลังบ้าน

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม

ใบ	ใช้ใบขนุนปูรองกันหลุมเสาเอก/เสามงคลเวลาสร้างบ้านและเป็นส่วนหนึ่งของเครื่องช้ชะตา
ผล	ใช้ผลอ่อนแกงหรือประกอบอาหารในวันปากปีในเทศกาลสงกรานต์ (ปีใหม่เมือง) เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ผู้กิน
เนื้อไม้	ใช้ทำหมอนรองแวง (คาน) บ้าน เพื่อคอยอุดหนุน ค้ำจุน

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name)	: ขนุน (Jack Fruit Tree)
ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name)	: <i>Artocarpus hetero phyllus</i> Lam.
วงศ์ (Family Name)	: MORACEAE
ลำต้น	เป็นไม้ยืนต้นขนาดกลางสูง 10-20 เมตร แตกกิ่งก้านสาขาเป็นพุ่มกว้าง เปลือก ค่อนข้างหนา มียางสีขาว
ใบ	ใบเดี่ยวเรียงสลับเป็นรูปรี ปลายใบมนเล็กน้อย แผ่นใบหนา บนใบเกลี้ยงเป็นมัน
ดอก	เป็นดอกรวมมีเกสรตัวเมียเป็นแกน มีกลีบดอกสีเหลืองบาง ๆ หุ้มอยู่
ผล	ผลรูปไข่หรือรี มีขนาดใหญ่ มีหนามแทรกโดยรอบ ภายในมีเมล็ดจำนวนมาก ส่วนเนื้อขนุนมีลักษณะเป็นยางห่อหุ้มแต่ละเมล็ด

(2.2) ไม้ขาม (มะขาม)

ความเชื่อ

“มีไม้ขาม (มะขาม) ไว้ในบ้าน จะมีคนเกรงขามและชมศรัทธาได้ ยอดอ่อนเป็นเครื่องประกอบของสะดวกใช้แทนแกงส้ม” (เมือง เชื้อนแก้ว) จากความหมายของไม้ขาม (มะขาม) ทำให้เป็นที่ยำเกรงของผู้ใกล้ชิดเป็นการสร้างบารมีให้เจ้าของบ้าน มะขามเป็นไม้เนื้อแข็งเหนียวเป็นพิเศษและสามารถนำส่วนยอดอ่อน ดอก ฝักอ่อนและฝักแก่ มารับประทานได้อีกด้วย ตำแหน่งที่ปลูก จะปลูกในทิศตะวันตกหรือหลังบ้าน

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม

นิยมเอาส่วนกิ่งมาทำเป็นต้นผ้าป่า ยอดอ่อนใช้เป็นส่วนหนึ่งของเครื่องสะดวก ซึ่งหมายถึงแกงส้ม

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name)	: มะขาม (Tamarind)
ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name)	: <i>Tamarindus indica</i> Linn.
วงศ์ (Family Name)	: LEGUMINOSAE
ลำต้น	ไม้ยืนต้นเนื้อแข็งเหนียว สูงประมาณ 15-25 เมตร
ใบ	ประกอบแบบขนนกเรียงสลับใบย่อยขอบขนานกว้าง 5-8 มม. ยาว 1-1.5 ซม.
ช่อดอก	ออกที่ซอกใบและปลายกิ่ง กลีบดอกสีเหลืองมีลายสีม่วงแดง
วิธีขยายพันธุ์	เพาะเมล็ด ตอนกิ่ง ทาบกิ่ง(จากสวนสมุนไพรสวนสิริรุกชาติ หน้า 198)

(2.3) แก้ว (พิกุล)

ความเชื่อ

“มีต้นแก้วไว้ในบ้านไม่มีอัปมงคลมีสิริมงคลมังมีศรีสุข มีทรัพย์เงินทองโภคทรัพย์เหลือกินเหลือใช้ตลอดกาล” (จันดี สุเมษญา) จากความหมายของต้นแก้ว (พิกุล) หมายถึง แหวน เงินทอง โภคทรัพย์ที่สามารถนำมาใช้สอยในชีวิตประจำวันของคนไทย เมื่อปลูกแล้วเกิดสิริมงคล ให้ร่มเงาและมีกลิ่นหอมอีกด้วย ตำแหน่งที่ปลูกคือ ทิศตะวันตกเฉียงใต้ หรือหลังบ้าน

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม

ใบ	เด็ดใบโรยในยุ้งข้าวก่อนเอาข้าวใหม่ใส่ยุ้ง
ดอก	ใช้เป็นเครื่องหอมในพิธีบายศรีสู่ขวัญญาติ หรือแขกพิเศษที่มาเยือน เพื่อเป็นสิริมงคล

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name)	: พิกุล (Bullet Wood)
ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name)	: <i>Mimusops elenigi</i> Linn.
วงศ์ (Family Name)	: SAPOTACEAE
ลำต้น	ไม้ยืนต้น สูงประมาณ 10-25 เมตร เป็นพุ่มแน่น
ใบ	ใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปไข่/วงรี กว้าง 3-6 ซม. ยาว 5-12 ซม. ขอบใบเป็นคลื่น
ดอก	ดอกเดี่ยวหรือเป็นกระจุก 2-96 ดอกออกที่ซอกใบ กลีบสีนวลมีกลิ่นหอม
ผล	ผลสดสีเขียวอ่อนรูปไข่
วิธีขยายพันธุ์	เพาะเมล็ด ตอนกิ่ง (จากสวนสมุนไพรสิริรุกชาติ หน้า 142)

(2.4) สัมป่อย

ความเชื่อ

“น้ำสัมป่อยเป็นน้ำหอมของคนเมืองใช้เป็นเครื่องสักการะบูชาชำระสะสางสิ่งเลวร้ายออกจากตัว ยังความสิริมงคล” (ปวน นารินคำ) จากความหมาย “สัมป่อย” เป็นไม้มงคลที่ใช้ในการชำระล้างสะสาง ปลดปล่อยสิ่งที่ไม่ดีออกจากตัวหรือสถานที่นั้นๆ ทำให้เกิดความเป็นสิริมงคลทดแทน และส่วนของสารที่อยู่ในฝักสัมป่อยยังเป็นสารเหนียว (Saponin) ใช้เป็นน้ำสระผมเพื่อเป็นสิริมงคลได้อย่างดี ตำแหน่งที่ปลูกคือ ทิศเหนือ

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม

ฝักแก่ ใช้มัดติดด้ายมงคลไล่ภยันตรายต่าง ๆ ผูกไว้กับบ้าน ต้นไม้ใหญ่กันลมพายุฝนฟ้าคะนอง น้ำสัมป่อย ได้จากการนำเอาฝักแก่ของสัมป่อยอย่างไฟจนไหม้หรือเกรียมแช่น้ำสะอาดจนละลาย ออกมามีสีเหลืองเป็นน้ำพระพุทธรูป ปิดเป่าสิ่งเลวร้ายออกจากบริเวณพิธีและผู้เข้าร่วมพิธีกรรม

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name)	: สัมป่อย (Sompoi)
ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name)	: <i>Acacia concinna</i> (willd.) Dc.
วงศ์ (Family Name)	: LEGUMIBOEA
ลำต้น	เป็นไม้พุ่มเลื้อย มีหนามตามลำต้น กิ่งและใบ
ใบ	ใบประกอบแบบขนนกสองชั้นเรียงสลับ ยาว 7-20 ซม. ใบย่อยขอบขนาดเล็ก
ช่อดอก	ออกที่ซอกใบเป็นช่อกลม กลีบดอกเป็นหลอด สีนวล
ผล	เป็นฝักสีน้ำตาลดำ ผิวขรุขระ ขอบฝักเป็นคลื่น
วิธีขยายพันธุ์	เพาะเมล็ด แยกหน่อจากรากโคนต้น (สวนสมุนไพรสิริรุกชาติ หน้า 33)

(2.5) ปู (พลู)

ความเชื่อ

"เครื่องดาขันตั้งประกอบด้วย หมากหัว ปูแหลบ (พลูมัด) ตาลคู่ ป้าวชะแงง ผ้าอำขาว ผ้าอำแดง ควักข้าวสาร ควักข้าวเปลือก เทียนเล่มบาท 2 เล่ม เทียนเล่มเฟื่อง 2 เล่ม รูป 8 คู่ และเงิน 32 บาท" (เมือง เชื้อนเพชร) ความหมายของปูแหลบ (พลูมัด) เป็นเครื่องสูงเครื่องเซ่นของไทลื้อในสมัยโบราณ ใช้สำหรับถวายเจ้านาย (มีบรรพบุรุษ) โดยเฉพาะเลื้อบ้านเลื้อเมือง ซึ่งแสดงถึงความกตัญญูรู้คุณท่าน ตำแหน่งที่ปลูกคือ ทิศตะวันตก หรือทิศใต้

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม

- ใบแก่ มีสีเขียวอมเหลือง ล้างน้ำให้สะอาด เช็ดให้แห้ง พับซ้อนกัน 3-4 ใบ เรียกว่า "ปูแหลบ" ใช้ในเครื่องขันตั้ง และหั่นเป็นชิ้นเล็ก ๆ ขนาด 1x2 ซม. สักหีบมือใช้ในเครื่องสะดวง
- ใบสด ในพิธีเซ็ดแหกรักษาโรคร่วมกับคาถาบริเวณที่ปวดเมื่อยกล้ามเนื้อหรือจุดอื่นของร่างกาย

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

- ชื่อสามัญ (Common Name) : พลู (Betel pepper)
- ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name) : *Piper betel* Linn.
- วงศ์ (Family Name) : PIPERACEAE
- ลำต้น ไม้เถาเนื้อแข็ง รากฝอยออกบริเวณข้อใช้ยึดเกาะ ข้อโปร่งนูน
- ใบ ใบเดี่ยวเรียวยาวสลับรูปหัวใจกว้างประมาณ 8-12 ซม. ยาวประมาณ 12-16 ซม. มีกลิ่นเฉพาะและมีรสเผ็ดร้อน
- ช่อดอก ออกที่ซอกใบดอกย่อยมีขนาดเล็กอัดแน่นเป็นทรงกระบอกแยกเพศดอกสีขาว
- ผล ผลสดกลมเล็กเบียดอยู่บนแกนคล้ายผลพริกไทย
- วิธีขยายพันธุ์ ปักชำ แยกหน่อ เพาะเมล็ด

(2.6) หมาก

ความเชื่อ

"เครื่องขันตั้งขาดไม่ได้คือ หมากหัว ปูแหลบ โดยเอาหมาก 1 หัว มี 10 โหม หมาก 1 โหม มี 10-12 อัน (ซีก)" (เครื่อง นาทะสัน) ในสมัยโบราณหมากเป็นอาหารขบเคี้ยวที่เป็นทั้งสมุนไพรที่ใช้รักษาสุขภาพปากและฟันได้เป็นอย่างดี การให้เกียรติแก่แขกที่มาเยือนหรือผู้เฒ่าผู้แก่ที่เคารพนับถือ จะต้องทำเครื่องหมากขบเคี้ยวเป็นคำๆ มอบให้ท่าน หรือถวายท่าน เป็นการแสดงความกตัญญูอีกทางหนึ่ง ตำแหน่งปลูกคือ ทิศใต้ หรือทิศตะวันตก

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม

หมากหัว (10 โหม) ใช้กับเครื่องขันตั้ง

หมากขอย (หันเป็นชิ้นย่อย) ใช้กับเครื่องสะตวง

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name) : หมากเคี้ยว (Betel nut Palm)

ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name) : *Areca catechu* Linn.

วงศ์ (Family Name) : ARECACEAE

ลำต้น ไม้ยืนต้นจำพวกปาล์มสูงได้ถึง 15 เมตร ลำต้นตั้งตรง เป็นต้นเดี่ยวไม่แตกกิ่ง

ใบ ใบประกอบขนนกเรียงตัวหนาแน่นที่ปลายยอดยาว 150 ซม. ใบย่อยรูปหอกแกม รูปดาบ กว้าง 2.5-5 ซม. ยาว 50-70 ซม.

ช่อดอก เป็นช่อขนาดใหญ่ มีใบประดับหุ้ม ดอกแยกเพศอยู่บนต้นเดียวกัน กลีบดอกสีขาวแกมเหลือง

ผล ผลสดรูปไข่/รูปกระสวยสีเขียวเข้มเมื่อสุกสีแดงแกมส้ม แต่ละผลมีเมล็ดเดียว

วิธีขยายพันธุ์ เพาะเมล็ด ปลูกด้วยเมล็ดหยอดหลุม (จากสมุนไพรพื้นบ้านล้านนา หน้า 41)

(2.7) บ่าป้าว (มะพร้าว)

ความเชื่อ

“ความเชื่อในการขึ้นเสามงคลเพื่อสร้างบ้านใหม่ จะมีเสาขวัญคือเสาที่อยู่ทางทิศตะวันออก และเสานางเป็นเสาที่อยู่ทางทิศตะวันตกของบ้าน จะนำเอาบ่าป้าวขะแงง (ทะเลยมะพร้าว) และกล้วยที่เป็นเครือ มาผูกไว้กับเสา” (สมเพชร ผัดเป่า) “บ่าป้าวขะแงง และกล้วยเครือ” เป็นสื่อของการปรีดกกอกอกผลของพืชพันธุ์ธัญญาหาร ความอุดมสมบูรณ์ของกิจการหรือไร่นาของเจ้าของบ้าน และเป็นสัญลักษณ์ของความมั่นคงของบ้านหลังใหม่นี้ด้วย ตำแหน่งปลูกคือ ทิศตะวันตก หรือหลังบ้าน

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม

ทะเลยมะพร้าวอ่อนที่มีผลติดหัวอย่างน้อย 2-3 ผลขึ้นไป ใช้ผูกมัดติดเสามงคลสร้างบ้านใหม่ นอกจากนั้น ทะเลยมะพร้าวพร้อมผลอ่อนเป็นเครื่องขันตั้งขึ้นบ้านใหม่อีกด้วย

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name) : มะพร้าว (Coconut)

ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name) : *Cocos nucifera* Linn.

วงศ์ (Family Name) : ARACACEAE

ลำต้น	ไม้ยืนต้นประเภทพาล์ม ลำต้นตั้งตรงสูงได้ถึง 25 เมตร ไม่แตกกิ่งมีรอยแผลที่ลำต้นเมื่อก้านใบหลุดออกไป
ใบ	ใบประกอบแบบขนนก เรียงสลับหน้าที่ปลายยอด ยาว 4-6 เมตร ใบย่อยรูปพัด จีบกว้าง 1.5-5 ซม. ยาว 50-100 ซม.
ช่อดอก	ออกระหว่างก้านใบ ดอกย่อยจำนวนมากแยกเพศอยู่บนต้นเดียวกัน ดอกตัวผู้สีเหลืองหม่น ดอกตัวเมียหรือเขียวแกมเหลืองมีใบประดับยาว 60-90 ซม.
ผล	ผลสดรูปไข่แกมทรงกลม หรือรูปไข่กลับ สีเขียวหรือสีเขียวกมเหลือง ผลแก่มีเปลือกสีน้ำตาลหม่นมีเนื้อสีขาว
วิธีขยายพันธุ์	เพาะเมล็ด วางผลมะพร้าวลงพื้นที่ปลูก (สมุนไพรพื้นบ้านล้านนา หน้า 76)

2.8 ต๋าน (ตาล)

ความเชื่อ

“เครื่องขันตั้งต้องมีอีกอย่างหนึ่งคือ ตาลคู่ (ผลตาล 2 ลูก มีขั้วติดทะเลายเดียวกัน) ถ้าไม่มีใช้มือตาลแทนก็ได้” (สมเพชร ผัดเป้า) มือตาล คือส่วนที่เป็นช่อดอกของต้นตาล มีลักษณะแข็งเหนียวเป็นแผ่นคล้ายมือคน ถ้าสังเกตให้ดีจะมีผลตาลลูกเล็ก ๆ ติดเป็นแถว ถือว่าเป็นตัวแทนของความอุดมสมบูรณ์ ของพืชพันธุ์ธัญญาหารของเจ้าของบ้านด้วย ตำแหน่งปลูกคือ ทิศใต้ หรือทิศตะวันตกเฉียงใต้

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม

ทะเลายตาล ผลตาล หรือมือตาล ใช้เป็นส่วนประกอบของขันตั้งในพิธีขึ้นบ้านใหม่

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name)	: ตาล
ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name)	: <i>Borassus Flabellifer</i> Linn.
วงศ์ (Family Name)	: ARECACEAE
ลำต้น	ไม้ยืนต้นจำพวกพาล์ม ลำต้นตั้งตรง สูงได้ถึง 30 เมตร ไม่แตกกิ่ง
ใบ	ใบเดี่ยวเรียงสลับหนาแน่นบริเวณเรือนยอดใบรูปพัดแต่ละแฉกรูปคล้ายดาบ กว้าง 6-8 ซม. ยาวได้ถึง 140 ซม. ปลายใบแยกเป็นสองแฉก ก้านใบมีหนามแข็งตลอดความยาวของขอบเส้นใบ
ช่อดอก	แตกแขนงขนาดใหญ่ ดอกย่อยแยกเพศอยู่คนละต้น ดอกสีเขียวแกมน้ำตาล
ผล	ผลสดสีเขียวเข้ม เมื่อสุกมีสีม่วงเข้มมีกิลิปเลี้ยงติดอยู่
วิธีขยายพันธุ์	เพาะเมล็ดลงในภาชนะแล้วนำไปปลูก (สมุนไพรพื้นบ้านล้านนา หน้า 50)

(2.9) ไก๋ยไต้ (กล้วยน้ำว้า)

ความเชื่อ

"เครื่องแป้งบ้าน (ปีใหม่) ในวันปากปี (แรม 1 ค่ำ เดือน 7 เหนือ) ประกอบด้วย มะແคว้ง มะเขือ กล้วย อ้อย หมากรุก ปู ข้าวสุก ของกิน ไบส้มป่อย ไบหนูน พริก และเกลือ" (ป่วน นารินคำ)

ในช่วงเทศกาลปีใหม่เมือง (สงกรานต์) หลังจากวันพญาวัน (ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 7 เหนือ) 1 วัน จะเป็นวันปากปี (แรม 1 ค่ำ เดือน 7 เหนือ) คือเป็นวันเริ่มวันใหม่ของปีใหม่ จะมีการสร้างบ้าน (แป้งบ้าน) ให้เจ้านาย (ผิบรรพบุรุษ ผิปู่ผีย่า หรือเสื่อบ้าน เสื่อเมือง) เป็นการแสดงถึงการรำลึกถึง ความกตัญญูรู้คุณต่อบรรพบุรุษ ตำแหน่งปลูกคือ ทิศใต้ หรือหลังบ้าน

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม

ผลดิบ/สุกทั้งเครือ (ช่อผล) ซึ่งในเครือนั้นจะมีที่หวีก็ได้ ใช้ผูกติดเสามงคลงจะสร้างบ้านใหม่ ผลดิบหรือหั่น/ซอยเป็นชิ้นเล็ก ๆ ขนาด 1x2 ซม. ใส่ในเครื่องสะตวงและในเครื่องแป้งบ้าน (สร้างบ้านใหม่) ในวันปากปี (แรม 1 ค่ำ เดือน 7 เหนือ)

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name)	: กล้วยน้ำว้า (Banana)
ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name)	: <i>Musa sapientum</i> Linn.
วงศ์ (Family Name)	: MUSACEAE
ลำต้น	เป็นไม้ล้มลุกสูง 2-4.5 ม. มีลำต้นใต้ดิน ลำต้นบนดินเกิดจากกาบใบหุ้มซ้อนกัน
ใบ	ใบเดี่ยวเรียงสลับซ้อนกันรอบลำต้นที่ปลายยอดใบรูปขอบขนานกว้าง 25-40 ซม. ยาว 1-2 เมตร ผิวใบเรียบมัน ท้องใบสีอ่อนกว่ามีนวล
ช่อดอก	หัวปลี ออกที่ปลาย ยอดมีใบประดับหุ้มช่อดอกสีแดงหรือม่วง กลีบดอกสีขาวบาง
ผล	ผลสดติดก้านช่อผลเป็นช่อ ๆ เรียกว่า "หวีกล้วย" และแต่ละช่อจะติดก้านดอกใหญ่เรียกรวมกันว่า "เครือกล้วย"
วิธีขยายพันธุ์	แยกหน่อ แยกกอ (จากสรรพคุณไพรศิริรักษาติ หน้า 147)

(2.10) จุ่มป่า (จำปา)

ความเชื่อ

"เครื่องดาพิธีฮ้องขวัญพระนาครประกอบด้วยขันตั้งมีข้าวตอกดอกไม้ ธูป เทียน คvikข้าวเปลือกเงิน 32 บาท เครื่องหอม (ดอกไม้หอม) มีจุ่มป่า จุ่มปี สารระปี กระดังงา เป็นต้น" (สมเพชร ผัดเป้า)

กลิ่นหอมจากพรรณไม้หอมคือเป็นสื่อของการสักการะเทพเจ้า วิญญาณและขวัญ (จิตวิญญาณประจำวัยต่างๆ ในร่างกายของคน) ดอกจำปาเป็นไม้หอมที่เป็นตัวแทนของความหอมแบบโบราณ จึงถูกเลือกสรรใช้ในพิธีฮ้องขวัญ ตำแหน่งปลูกคือ ทิศตะวันออกหรือหน้าบ้าน

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม

ดอกตูม ดอกบาน ใช้เป็นเครื่องหอมในพิธีบายศรีสู่ขวัญ (ฮ้องขวัญ)

ใบแก่ที่ยังเขียวอยู่ใช้แทนดอกจำปา ในกรณีที่หาดอกจำปาไม่ได้ (ในวันพิธีต่าง ๆ)

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name) : จำปา

ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name) : *Michelia Champaca* Linn.

วงศ์ (Family Name) : MAGNOLIACEAE

ลำต้น ไม้ยืนต้นสูง 15-25 เมตร ยอดอ่อนมีเกล็ดใบหุ้ม

ใบ ใบเดี่ยว เรียงสลับ ในรูปไข่หรือรูปวงรีแกมขอบขนานกว้าง 5-10 ซม. ยาว 12-10 ซม. ท้องใบมีขนนุ่ม

ดอก ดอกเดี่ยว ออกที่ซอกใบสีเหลืองส้มมีกลิ่นหอม

ผล เป็นผลกลุ่ม ผลย่อยติดบนแกนเป็นช่อยาวเมื่อแก่จะแตก

วิธขยายพันธุ์ ตอนกิ่ง ชำกิ่ง หรือเพาะเมล็ดก็ได้ (สวนสมุนไพรสิริรุกชาติ หน้า 140)

(2.11) จุ่มปี (จำปี)

ความเชื่อ

“ดอกไม้หอมบ้านเราที่ใช้ในการฮ้องขวัญพระนาค หรือทำพิธีฮ้องขวัญผู้ที่เจ็บป่วยใช้เป็นเวลานานเพราะขวัญชอบกลิ่นหอมของดอกไม้จึงขาดไม่ได้คือดอกจุ่มปี” (สมเพชร ผัดเป่า)

ความหอมจากดอกจำปีเป็นความหอมตามธรรมชาติ พรรณไม้แบบโบราณ ใช้เป็นเครื่องสักการะพระเจ้า เทพเจ้าและจิตวิญญาณหรือขวัญได้เป็นอย่างดี ตำแหน่งปลูกคือ ทิศตะวันออก หรือหน้าบ้าน

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม

ใช้ดอกตูม ดอกบาน ในพิธีฮ้องขวัญ (บายศรีสู่ขวัญ) ใช้ใบแทนดอกในกรณีที่ไม่มีดอกจำปี

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name) : จำปี

ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name) : *Michelia alba* Dc.

วงศ์ (Family Name)	: MAGNOLIACEAE
ลำต้น	ไม้ยืนต้นขนาดกลาง-ใหญ่สูง 15-35 ม.เปลือกสีเทา/น้ำตาลแดงหนา 0.5 ซม.
ใบ	ใบเดี่ยวเรียงสลับ รูปใบรูปไข่หรือรูปวงรี กว้าง 10-13 ซม. ยาว 17-30 ซม.
โคนใบ	กลม ปลายในมนหรือตัดตรงด้านล่างของใบมีขนยาวด้านในเกลี้ยง
ดอก	สีขาวหรือสีเหลืองอ่อน กาบหุ้มดอกอ่อนมีขนอ่อนๆ นุ่มเหมือนเส้นไหมขึ้น คลุมอย่างหนาแน่น เมื่อบานจะมีกลิ่นหอม
ผล	เป็นกลุ่มและรูปไข่ช่อยาว กว้าง 1.3-1.7 ซม. ยาว 2-3 ซม. เมื่อแก่ผลจะแตก ออก
วิธีขยายพันธุ์	ตอนกิ่ง ชำกิ่ง หรือเพาะเมล็ดก็ได้

(2.11) สะบันงา (กระดังงา)

ความเชื่อ

"ดอกสะบันงา มีความหอมเฉพาะตัว หอมลึก หอมนาน ใช้เป็นเครื่องประกอบในการ xôngขวัญ
ได้" (สมเพชร ผัดเป่า) ดอกสะบันงา (กระดังงา) ถือเป็นไม้ดอกไม้กลิ่นหอมทนนานที่สุด แม้ว่ากลีบ
ดอกจะแห้งแล้วก็ยังคงความหอมได้ดี จึงถือว่าเป็นไม้มงคลใช้ในพิธีกรรมต่างๆ ได้เป็นอย่างดี
ตำแหน่งปลูกคือ ทิศตะวันออก หรือทิศเหนือ

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม

ใช้ดอกที่บ้านบูชาพระและใส่เครื่องบายศรีสู่ขวัญ ใช้ใบแก้แทนดอกกระดังงา (ในพิธีต่าง ๆ)

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name)	: กระดังงาไทย (Kenanga)
ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name)	: <i>Cananga odorata</i> (Lamk.) Hook. et Th.
วงศ์ (Family Name)	: ANNONACEAE
ลำต้น	ไม้ยืนต้น สูง 8-15 เมตร ลำต้นตรงเปลือกเกลี้ยงสีเทาอ่อนกิ่งมักจะลู่ลง
ใบ	ใบเดี่ยวเรียงสลับ รูปวงรี/รูปใบหอก กว้าง 5-7 ซม. ยาว 13-20 ซม. ขอบใบเป็น คลื่น
ช่อดอก	ดอกเป็นกระจุก 4-6 ดอกที่ซอกใบ กลีบดอกสีเหลือง/เหลืองอมเขียว มีกลิ่น หอม
ผล	เป็นผลกลุ่ม ผลสดจะมีสีเหลืองอมเขียว เมื่อแก่จะเป็นสีดำ
วิธีขยายพันธุ์	ชำกิ่ง ตอนกิ่ง (สวนสมุนไพรสิริรุกชาติ หน้า 70)

(2.13) สารระปี (สารภี)

ความเชื่อ

"สัญลักษณ์ของเทศกาลปีใหม่เมืองคือเกสรสีเหลืองของดอกสารระปีใสน้ำส้มป่อย สระเกล้าดำ หัวคนเต่าคนแก่" (เครื่อง นาทะสัน) ความหมายจากดอกสารภี เป็นความหอมเฉพาะตัวเมื่อนำไปใส่น้ำส้มป่อยจะเป็นการเพิ่มคุณค่าของน้ำหอมอมตะพื้นเมืองได้เป็นอย่างดี เป็นสิริมงคลทั้งผู้ให้และผู้รับตำแหน่งปลูกคือ ทิศตะวันออก หรือตะวันออกเฉียงใต้

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม

ใช้ดอกตูมและดอกบานเป็นเครื่องหอมในพิธีบายศรีสู่ขวัญ (ฮ้องขวัญ)

ใบแก่แทนดอกสารภี (ในกรณีที่ไม่มีดอกสารภี)

ใช้เกสรตัวผู้ดอกสารภีซึ่งมีสีเหลืองทองมีกลิ่นหอมมากใส่ลงในน้ำส้มป่อยจะเพิ่มความหอมและสวยงามมากใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name)	: สารภี
ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name)	: <i>Mammea Siamensis</i> Kosterm.
วงศ์ (Family Name)	: GUTTIFERAE
ลำต้น	ไม้ยืนต้น สูง 10-15 เมตร พุ่มโปร่ง
ใบ	ใบเดี่ยวเรียงตรงกันข้าม รูปไข่ ขอบขนานกว้าง4-5ซม. ยาว10-15ซม. เนื้อใบหนา
ดอก	เป็นดอกเดี่ยวหรือช่อดอกออกเป็นกระจุกตามกิ่ง กลีบดอกสีขาวกลิ่นหอม มีเกสร ตัวผู้จำนวนมาก
ผล	ผลออกกลมสีเขียวอ่อนเมื่อแก่จะมีสีเหลืองทองคล้ายผลมะนาว
วิธียาสมุนไพร	การตอนกิ่ง ชำกิ่ง หรือเพาะเมล็ด (สวนสมุนไพรศิริราชฯ หน้า 136)

(3) พรรณไม้มงคลที่ปลูกในบริเวณอื่น ๆ (ป่า ไร่ นา สวน) ได้แก่

(3.1) ไม้ค้ำ (ตะคร้ำ)

ความเชื่อ

"ไม้ค้ำในพิธีกรรมสืบชะตา (ต่ออายุ) ทั้งคนทั้งบ้านทำเป็นไม้งามสูงประมาณ 1 วา หรือ 1 ศอกของเจ้าของ" (จันดี สุมาตญา) จากความหมายของไม้ค้ำ ถือว่า เป็นไม้มงคลนามที่เราใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ ตามความเชื่อมาตั้งแต่โบราณ เพื่อเป็นเครื่องค้ำชูให้สูงขึ้น ดีขึ้น มั่นคงกว่าธรรมดา มีความอบอุ่นในเมื่อมีสิ่งทีคอยค้ำจนอยู่ตลอดเวลา ตำแหน่งปลูกคือ ทิศตะวันออก หรือบริเวณหน้าบ้าน

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม

กิ่งที่เป็นง่าม ความยาว 1 คืบ, 1 ศอก หรือ 1 วา

ใช้ในพิธีกรรม สืบชะตาคน สืบชะตาบ้าน สืบชะตาเมือง และอื่นๆ

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name) : ตะคร้ำ

ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name) : *Garuga Pinnata Roxb.*

วงศ์ (Family Name) : BURSERACEAE

ลำต้น ไม้ยืนต้นขนาดกลางผลัดใบสูง 10-20 เมตร กิ่งอ่อนมีขนสีเทา

ใบ ใบประกอบแบบขนนก เรียงสลับเป็นกระจุกบริเวณปลายกิ่ง ใบย่อย 7-13 ใบ รูปรี ขอบขนาน กว้าง 2-4 ซม. ยาว 3-10 ซม. ขอบใบหยักฟันเลื่อยใบอ่อนมีขน

ช่อดอก ออกที่ปลายกิ่ง ดอกย่อยจำนวนมาก

กลีบดอก สีเหลืองอ่อน คล้ายรูปคนโท

ผลสด รูปเกือบกลมสีเหลืองอ่อนอวบน้ำ

วิธขยายพันธุ์ เพาะเมล็ดหรือตอนกิ่ง (สมุนไพรพื้นบ้านล้านนา หน้า 115)

(3.2) ต๋องเต้า (ปอหูช้าง)**ความเชื่อ**

“มีต๋องเต้าอยู่กับบ้าน ทำให้เต้าตุ๋นมีเงินมีทอง เมื่อนำมาใส่ในยุงข้าวจะทำให้ข้าวเต้าตุ๋นตลอดปีพอกินพอใช้” (ปวง นารินคำ) ความหมายของคำว่าต๋องเต้า หมายถึง การอยู่คงทน ทนนานไม่สูญหายหรือหมดไปก่อนเวลาอันสมควร เป็นสิริมงคลในแง่ความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร มีให้ใช้ให้กินได้ตลอดไป ตำแหน่งปลูกคือ ทิศตะวันตก หรือหลังบ้าน

ส่วนที่ใช้ในพิธีกรรม นำใบแก่ไม่ฉีกขาดไปรองพื้นบริเวณที่จะนำข้าวใหม่ใส่ยุงข้าว

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ชื่อสามัญ (Common Name) : กะหนานปลิง

ชื่อพฤกษศาสตร์ (Scientific Name) : *Pterospermum acerifolium Willd.*

วงศ์ (Family Name) : STERCULIACEAE

ลำต้น ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่ สูง 18-25 เมตร ลำต้นมีพอนสั้น ๆ ลักษณะเป็นหลิบนเปลือกสีเทา หรือสีน้ำตาลอ่อน ๆ ค่อนข้างเรียบ

ใบ	ใบเดี่ยวรีเวสลับ รูปไข่รี ค่อนข้างกว้างเกือบเป็นแผ่นกลม กว้าง 8-20 ซม. ยาว 15-30 ซม. ปลายใบแหลม โคนใบเว้าลึกคล้ายรูปหัวใจ
ดอก	ดอกเดี่ยวตามง่ามใบ ดอกตูมรูปทรงกระบอกหัวเหลี่ยม ยาว 5-9 ซม. มีขนสีน้ำตาลอมเหลือง มีกลีบเลี้ยง 5 กลีบ แต่ละกลีบจะแยกจากกันและตกลงข้างล่าง ผลรูปทรงกระบอกหัวเหลี่ยม กว้าง 5-7 ซม. ยาว 14-20 ซม. ปลายผลแหลมมน โคนผลจะคูดเรียวยาวเป็นก้านทรงกระบอกแคบ ๆ ยาว 3-4 ซม. มีเมล็ดรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดกว้าง 9 มม. ยาว 1.3 ซม. ปีกบางยาวสีขาว กว้าง 1.5 ซม. ยาว 4 ซม.
วิธีขยายพันธุ์	เพาะเมล็ด (อนุกรมวิธานพืช อักษร ก. หน้า 232)

ตัวอย่างพิธีกรรมที่ใช้พรรณไม้มงคลเป็นส่วนประกอบพิธีกรรม

(1) พิธีขึ้นขันตั้ง

พิธีกรรมขึ้นขันตั้ง ต้องมีองค์ประกอบ/เครื่อง 12 อย่างคือ หมาก พลู กล้วย ตาล มะพร้าว กระทงข้าวสาร กระทงข้าวเปลือก ผ้าขาว ผ้าแดง ฉัตร ตุง และเบ็ญ (เงินแถบ) 32 บาท ผู้ประกอบพิธีกรรม จะมีผู้อาวุโส/ผู้รู้ในพิธีกรรม (หรือผู้เฒ่าผู้แก่ที่เคารพนับถือก็ได้) จะทำการเรียกครู หรืออัญเชิญครูมาช่วยในพิธีกรรมเพื่อให้เกิดความเป็นสิริมงคลมากที่สุด (พิธีกรรมขึ้นขันตั้งนี้เป็นกรณีย์ที่จะทำพิธีอื่นต่อไป จึงเป็นพิธีกรรมที่สำคัญมาก) จุดประสงค์ของพิธีกรรมนี้คือ เมื่อได้ประกอบพิธีกรรมตามขั้นตอนทุกอย่างสมบูรณ์ ก็จะมีผลให้เจ้าภาพที่ทำพิธีและผู้เข้าร่วมพิธีเกิดความเป็นสิริมงคลโดยทั่วกัน

(2) พิธีตั้งเสามงคลสร้างบ้านใหม่

เมื่อเริ่มสร้างบ้านใหม่ สิ่งแรกที่จะต้องปฏิบัติคือ การขึ้นเสามงคล ซึ่งมีทั้งเสาขวัญ และเสานาง (หรือเสาเอกและเสาโท) โดยเสาขวัญจะอยู่ที่ทิศตะวันออก เสานางอยู่ทางทิศตะวันตก หลังจากขึ้นขันตั้งแล้วก็เตรียม หมาก พลู กล้วย มะพร้าว ตาล ด้ายมงคล ผ้าขาว ผ้าแดง น้ำส้มป่อย ผ้าสีประจำวัน เมื่อทำพิธีเสร็จก็ใช้ด้ายมงคลผูกข้อมือเจ้าของบ้านเพื่อเป็นสิริมงคลแก่เจ้าของบ้าน โดยมีผู้อาวุโสเป็นที่เคารพนับถือเป็นผู้ประกอบพิธีกรรม จุดประสงค์ก็เพื่อให้เจ้าของบ้านและผู้เข้าร่วมพิธีกรรมเกิดความอุ่นใจ มั่นใจ เป็นสิริมงคลแก่ตน และมีกำลังใจที่จะปลูกสร้างบ้านให้สำเร็จ มีความมั่นคงที่สุด

(3) พิธีเรียกขวัญ (ฮ้องขวัญ) ในกรณีที่เป็นคนป่วยหรือหายป่วยใหม่ ๆ

องค์ประกอบของพิธีกรรมจะต้องมีเครื่องขึ้นขันตั้งและดอกไม้หอมทุกชนิด เช่นจำปี กระดังงา ฯลฯ (เพราะขวัญชอบความหอมและดอกไม้หอม) มีผู้อาวุโสที่เป็นที่เคารพนับถือ เป็นผู้ประกอบพิธีกรรม จะใช้ถ้วยคำโหวหารักจูงให้ขวัญที่เที่ยวเร่ร่อนตกลง ให้กลับเข้ามาสู่แหล่งขวัญของตนเองโดยใช้ความหอมของพรรณไม้หอมทั้งหลายเป็นตัวชักจูง จุดประสงค์ก็เพื่อให้ผู้ที่หายป่วยใหม่ ๆ มีกำลังใจ

ในการดำเนินชีวิตได้ต่อไป และเป็นสิริมงคลกับตัวเองและผู้ที่อยู่ใกล้ชิดอีกด้วย สำหรับพิธีบายศรีสู่ขวัญแก่บุคคลพิเศษ เช่น แขนงผู้ใหญ่ ก็เพื่อเป็นการแสดงความเคารพนับถือ ซึ่งไม่ต้องมีการขึ้นขันตั้งก็ได้ เพราะถือว่ามีพานดอกไม้ (เรียกว่าพานบายศรี) อยู่แล้ว แต่ต้องมีดอกไม้หอมทั้งหลายเป็นส่วนประกอบให้มากที่สุด

(4) พิธีนำข้าวใหม่ใส่ยังฉาง

องค์ประกอบพิธีกรรม จะต้องมีการขุดเอาข้าวใหม่ ปลูกเทียน ใบตองเต้า ใบขนุน ข้าวใหม่ จำนวนหนึ่ง โดยเจ้าของบ้านหรือผู้ที่อาวุโสที่สุดในครอบครัว จะกล่าวคำที่เป็นสิริมงคล ขอให้ข้าวที่นำมาใส่ในยังฉางนี้จึงมีความคงทนไม่สูญเสียบก่อนที่จะนำมาใช้ประโยชน์ขอให้คงอยู่ยั่งยืนนาน จุดประสงค์ก็เพื่อเตือนสติให้กินใช้อย่างประหยัดและมีความมั่นใจว่าผลผลิต (ข้าวใหม่) จะเพียงพอแก่การกินการใช้ตลอดปี

การเรียนรู้และปรับตัวเพื่อการผลิตใหม่

การสร้างความตระหนักให้เห็นความสัมพันธ์ ระหว่างคนกับคน และคนกับธรรมชาติ ดังเช่นกรณีของพรรณไม้มงคล เป็นภูมิปัญญาที่จะให้ชนรุ่นหลังอยู่รอดอย่างมีศักดิ์ศรีและดำรงความเป็นชาติพันธุ์ของตนในวิถีชีวิตไทย สามารถทำได้โดยปรับปรุงหลักสูตรและวิธีการเรียนการสอนในโรงเรียนใหม่ให้นักเรียนมีโอกาสที่จะเรียนรู้และสัมผัสกับวิถีชีวิตท้องถิ่น โดยเฉพาะกับผู้รู้/ปราชญ์ชาวบ้าน รวมทั้งส่งเสริมการจัดองค์กร (ชุมชน ชมรม สมาคม) ของผู้สนใจเกี่ยวกับการสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่นในด้านพรรณไม้มงคลในวิถีชีวิตไทย ให้มีกิจกรรมที่ประเทืองสติปัญญาของเยาวชนในการเรียนรู้เกี่ยวกับตัวเองและท้องถิ่นมากขึ้น

นอกจากเรียนรู้คุณค่าของพรรณไม้มงคลที่มีต่อความสงบสุขในการดำเนินชีวิตและสร้างคุณภาพชีวิตให้กับท้องถิ่นแล้ว พรรณไม้มงคลต่างๆ ก็ได้รับการเอาใจใส่ ทะนุถนอม สืบสานและอนุรักษ์ให้อยู่คู่กับชุมชนตราบนานเท่านาน เป็นการส่งเสริมการปลูกต้นไม้ในบ้านอีกทางหนึ่ง จนกระทั่งมีสภาพเป็น “ป่าชุมชน” และ “ป่าครอบครัว” ซึ่งนอกจากเป็นการรักษาสิ่งแวดล้อมแล้ว ยังเป็นที่พึ่งทางเศรษฐกิจชุมชน ด้วยการเพิ่มรายได้จากการปลูกไม้มงคลที่มีทั้งคุณค่าและมูลค่าออกจำหน่าย นอกเหนือจากการใช้เอง เป็นการสร้างสรรค์สรรพประโยชน์มากมายหลายประการต่อสภาพสังคมโดยรวม

บทเรียนจากพรรณไม้มงคลในวิถีชีวิตชาวไทยลื้อในลุ่มน้ำคำ ได้สะท้อนให้เห็นถึงความแยบยลและความชาญฉลาดของคนไทยสมัยก่อน ที่เรียนรู้สภาพแวดล้อมรอบตัวอย่างเข้าใจ ใช้ทั้งศาสตร์และศิลป์ในการจัดการกับสิ่งแวดล้อม และสร้างความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ ให้อยู่ร่วมกันได้อย่างพอดี เคารพกันและกัน โดยผ่านพิธีกรรมทั้งหลายที่เสมือนหนึ่งเป็นเครื่องป้องกันความกระทบกระทั่งระหว่างคนกับธรรมชาติได้เป็นอย่างดี หากลูกหลานไทยในยุคใหม่หรือยุคหน้า จะหยุดคิดสัก

ชนิดหนึ่ง แล้วนำบทเรียนของบรรพชนมาเป็นแนวทางในการอยู่รอดต่อไปในอนาคต เราคงไม่พบกับวิกฤตดังเช่นปัจจุบัน

บรรณานุกรม

ภาควิชาเภสัชพฤกษศาสตร์มหาวิทยาลัยมหิดล, พืชสมุนไพรล้านนา, อัมรินทร์พรินดีงฯ, กรุงเทพฯ : 2539

ระพี สาคริก, วารสารแม่โจ้เทคโนโลยีการเกษตร "ต้นไม้กับชีวิตคนไทย", 2526, ฉบับที่ 7 ปีที่ 6
รัตนา พรหมพิชัย, "แคว้นบ้านไทลื้อเชียงคำ", อนุสาร อสก. ฉบับที่ 4 ปีที่ 38 ประจำเดือนพฤศจิกายน 2540

สวนเพาะชำกล้าไม้, สำนักส่งเสริมการปลูกป่า กรมป่าไม้ "ต้นไม้ในพุทธประวัติ", สำนักพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทยจำกัด : กรุงเทพฯ : 2540

สวนสมุนไพรสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมุนไพรสวนสิริรุกษชาติ : 2535

อนุกรมวิธานพืช อักษร ก. ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, สำนักพิมพ์ บริษัทเพื่อนพิมพ์ จำกัด, กรุงเทพฯ : 2538

บุคคลอ้างอิง

1. พ่ออุ้ยเครื่อง นาทะสัน อายุ 82 ปี, บ้านแม่คำฝิ่งหมื่น ตำบลจันจว้าใต้ อำเภอแม่จัน จังหวัด เชียงราย
2. พ่อหลวงจันดี สุมัชญา อายุ 72 ปี, บ้านแม่คำน้ำลาด ตำบลจันจว้า อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย
3. พ่ออาจารย์สมเพชร ผัดเป้า อายุ 65 ปี, บ้านแสนบุญเลย ตำบลบ้านด้าย อำเภอแม่สาย จังหวัด เชียงราย
4. พ่อหลวงเมือง เชื้อนแก้ว อายุ 64 ปี, บ้านแม่คำสบเป็น ตำบลแม่คำ อำเภอแม่จัน จังหวัด เชียงราย
5. พ่ออุ้ยปวน นารินคำ อายุ 74 ปี, บ้านสันสลีหลวง ตำบลศรีคำ อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย

6. วัฒนธรรมหินทรายเมืองพะเยา

บรรจง วงศ์ราษฎร์

ความเป็นมาของเมืองพะเยา

พะเยาเป็นเมืองที่เก่าแก่เมืองหนึ่งในแผ่นดินล้านนา ซึ่งปัจจุบันนี้ได้แก่อาณาเขตของ 8 จังหวัดภาคเหนือตอนบน ประกอบด้วย เชียงราย พะเยา ลำปาง แพร่ น่าน ลำพูน แม่ฮ่องสอนและเชียงใหม่ ประวัติศาสตร์ของเมืองพะเยาเริ่มต้นจากปฐมกษัตริย์ที่ทรงพระนามว่า ขุนจอมธรรม แห่งราชวงศ์ลาวจตุรราช ซึ่งปกครองเมืองหิรัญนครเงินยาง (อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงรายในปัจจุบัน) ได้อพยพไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์มา "สร้างบ้านแปงเมือง" ณ หัวเมืองฝ้ายใต้ ซึ่งตั้งอยู่ที่ภูเขาชมพู หรือดอยดวน อันลาดลงสู่ฝั่งแม่น้ำสายตาหรือแม่น้ำอิง จากนั้นจึงทรงกำหนดเขตแดนและแบ่งพื้นที่เพื่อให้ง่ายต่อการปกครองออกเป็น 36 พันนา

เมื่อสิ้นยุคสมัยของขุนจอมธรรม ขุนเจือง ผู้เป็นราชโอรส ก็ได้ครองราชย์สืบต่อมา ในรัชสมัยของขุนเจืองนี้เอง ที่ได้มีการขยายอาณาเขตออกไปอย่างกว้างใหญ่ไพศาล และด้วยพระปรีชาสามารถในการสงคราม อาณาเขตของเมืองพะเยา หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อาณาจักรภูกามยาว ได้แผ่ขยายไปจนถึงเมืองแมนตาตอกขอบฟ้าตายืน เพราะพระบารมีและเดชานุภาพดังกล่าว จนทั้งหลายจึงได้ขนานนามพระองค์ท่านว่า "ขุนเจืองธรรมิกราช"

อาณาจักรภูกามยาวได้สืบทอดราชสมบัติด้วยความสงบสุขร่มเย็นเรื่อยมา ความเจริญทางด้านศิลปวิทยาการปรากฏชัดเจนในยุคสมัยของ พญาเง้าเมือง ผู้เป็นกษัตริย์ลำดับที่ 9 นับจากขุนจอมธรรม และเป็นพระสหายร่วมน้ำสาบานของ พญามังรายแห่งเมืองเชียงราย และพระร่วงเจ้าแห่งกรุงสุโขทัย มีการกล่าวถึงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ของพญาเง้าเมืองว่า "เสด็จไปทางไหน แดดก็บ้อร้อน ฝนก็บ้ออ้า จักใคร่หือบดก็บด จักใคร่หือแดดก็แดด"

ความรุ่งเรืองของเมืองพะเยาในอดีตกาลที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน จะเห็นได้จากมรดกทางวัฒนธรรมอันหลากหลายที่บรรพบุรุษแต่โบราณได้สั่งสมไว้อย่างมากมาย เป็นต้นว่า โบราณสถาน โบราณวัตถุ วัตถุอาราม ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม ตลอดจนวิถีชีวิตความเป็นอยู่ซึ่งปรากฏหลักฐานร่องรอยมาจนถึงปัจจุบันนี้

ถึงแม้ว่ามรดกทางวัฒนธรรมส่วนใหญ่เหล่านั้น จะถูกทำลายด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ของคน หรือผู้พึงไปตามสภาพธรรมชาติและกาลเวลาก็ตาม มาจนถึงปัจจุบัน ยังคงปรากฏร่องรอยและสิ่งที่ยังบอกถึงความเจริญรุ่งเรืองหลงเหลืออยู่ และเป็นที่น่าภาคภูมิใจว่า มรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญของเมืองพะเยา ที่ถือได้ว่าเป็นเอกลักษณ์ของเมืองพะเยาและกำลังรอคอยการศึกษาค้นคว้าอยู่ก็คือ ปฐมกรรมหินทราย และที่สำคัญปฐมกรรมหินทรายต่างๆ ของเมืองพะเยา เท่าที่ได้สำรวจพบนับว่ามีมากที่สุดในประเทศไทย

ลักษณะทางธรณีวิทยากับแหล่งหินทราย

จากการสำรวจทางธรณีวิทยาของจังหวัดพะเยาพบว่า ลักษณะทางธรณีวิทยาของพื้นที่จังหวัดพะเยา ประกอบด้วยหินในยุคต่างๆ ซึ่งเป็นยุคของการเกิด หินชั้น หินทราย และหินดินดาน มากที่สุดในยุคต่าง ๆ ดังนี้

1. มหายุคพาลีโอโซอิก (Paleozoic) เป็นยุคที่มีการก่อตัวของตะกอนประเภทกรวด ทราย ดินเหนียว ซึ่งก่อตัวเป็นหินกรวดมน หินทราย หินดินดาน และหินปูน
2. มหายุคมีโซโซอิก (Mesozoic) หินที่เกิดขึ้นในยุคนี้ได้แก่ หินทราย หินดินดาน หินกรวดมน
3. มหายุคซีโนโซอิก (Cenozoic) หินที่พบในยุคนี้ได้แก่ หินทราย หินดินดาน หินน้ำมัน และถ่านลิกไนต์

ปัจจัยทางด้านธรณีวิทยาเหล่านี้ น่าจะเป็นองค์ประกอบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง ในการเกิดศิลปะหินทรายสกุลช่างพะเยา เพราะเมืองพะเยาเป็นแหล่งที่มีหินทรายมาก จึงมีการนำหินทรายเหล่านั้นมาใช้ให้เกิดประโยชน์ โดยการสร้างงานปฏิมากรรม และเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำจากหินทราย

แหล่งหินทรายในเมืองพะเยา

แหล่งหินทรายแหล่งใหญ่ที่มีการนำเอาหินทรายจากแหล่งเหล่านี้มาทำให้เกิดงานศิลปะ ซึ่งมีทั้งงานปฏิมากรรม ศิลปิน พระพุทธรูปหินทราย จำหลักศิลา และสลูปลเจดีย์ ได้แก่

(1) ดอยผาเกี๋ยง

ตั้งอยู่ในเขตตำบลท่าวังทอง ตำบลแม่ปืม และตำบลดงเจน อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา เป็นแหล่งหินทรายที่มีคุณภาพดี และมีขนาดใหญ่ ที่ช่างชาวพะเยานำมาแกะสลักเป็นพระพุทธรูปหินทราย และปฏิมากรรมอย่างอื่น หลักฐานที่ยืนยันว่ามีการนำเอาหินทรายจากแหล่งนี้ไปใช้ในการทำงานศิลปะคือ ปรากฏร่องรอยทางโบราณคดีอยู่บนลานหินทราย และเป็นสถานที่ที่อยู่ใกล้กับตัวเมือง การคมนาคมสะดวก

ล่าสุดมีการค้นพบหินทรายก้อนหนึ่งที่ปรากฏร่องรอยการแกะเป็นรูปร่างของพระพุทธรูป (ภายหลังมีการแกะสลักจนแล้วเสร็จ ประดิษฐานอยู่ในศาลาจริยธรรมของโรงเรียนพะเยาพิทยาคม จังหวัดพะเยา เป็นพระพุทธรูปประจำสถานศึกษาที่ได้รับการประทานนามจากสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ว่า "พระพุทธรูปโลกวิทู" ซึ่งแปลว่า "พระผู้เป็นที่แจ้งแห่งโลก")

ร่องรอยทางประวัติศาสตร์ของดอยผาเกี๋ยง ปรากฏชื่อในตำนานและประวัติศาสตร์ของเมืองพะเยามาเนิ่นนาน เนื่องจากเป็นภูเขาที่อยู่ปลายสุดของภูเขาขมภู หรือดอยดวน ซึ่งอยู่ใกล้กับแม่น้ำอิง พงศาวดารโยนกฉบับหอสมุดแห่งชาติ ได้กล่าวถึงเมื่อครั้งพญาลาวเงิน กษัตริย์แห่ง หิรัญนครเงินยาง เชียงแสน มีราชบุตร 2 พระองค์ ผู้ที่นามขุนชิน และผู้้องนามขุนจอมธรรม พระราชบิดาทรงให้ราช

บุตรองค์น้องไปครองเมืองกุฎามยาว (เมืองพะเยา) ซึ่งเป็นหัวเมืองฝ่ายใต้ ก่อนที่ขุนจอมธรรมจะสร้างเมืองพะเยา ซึ่งเป็นเมืองเก่ามาแล้วและถูกทิ้งร้างว่างเปล่า พระองค์ได้อพยพ พาไพร่พลมาตั้งมั่นอยู่บริเวณเขามงกุฎ ครั้นในสมัยขุนงำเมือง (กษัตริย์ครองเมืองพะเยาเป็นลำดับที่ 9 นับตั้งแต่ขุนจอมธรรม) เมื่อมีพระชนมายุได้ 14 ชันษา พระราชบิดาได้นำไปถวายให้ศึกษาเล่าเรียน ศิลปศาสตร์แพท ในสำนักของเทพอิสติน อยู่ที่ภูเขาดอยด้วน เรียนอยู่เป็นเวลา 2 ปี จากนั้นก็ไปศึกษาต่อในสำนักของ สุกทันตฤาษี ณ กรุงละโว้ และได้เป็นพระสหายกับ พระร่วงเจ้า และพญามังราย

จากการตรวจสอบร่องรอยทางโบราณคดี ของนักโบราณคดี เมื่อปี พ.ศ. 2531 บริเวณสันเขาตั้งแต่วัดห้วยผาเกียง ตำบลท่าวังทอง ไปจนถึงเขตติดต่ออำเภอพาน จังหวัดเชียงราย ได้พบหลักฐานต่างๆ เป็นต้นว่า เครื่องมือหินขัด ที่เป็นเครื่องใช้และอาวุธต่างๆ พบรอยหินทราย ที่มีลักษณะเป็นฐานพระพุทธรูป บ่อหินทรายที่มีร่องรอยถูกตัด นำเอาหินไปใช้ในสมัยโบราณ บ่อน้ำที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติบนลานหิน และมีรอยที่ถูกทับด้วยของมีคมบริเวณปากบ่อ

นอกจากนี้ ยังพบเศษซากปรักหักพัง ของชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย รวมทั้งรูปจำหลักอื่นๆ อยู่บริเวณใกล้เคียง ดังนั้นจึงเป็นหลักฐานยืนยันได้เป็นอย่างดีว่าบริเวณดังกล่าวเป็นแหล่งหินทรายขนาดใหญ่ที่ทำให้เกิดวัฒนธรรมหินทรายสกุลช่างพะเยาขึ้น

(2) เวียงโบราณบ้านห้วยหม้อ

ตั้งอยู่ในเขตบ้านห้วยหม้อ ตำบลบ้านตุน อำเภอเมืองพะเยา ตัวเวียงโบราณตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของกว๊านพะเยา นอกเวียงทางด้านเหนือ มีห้วยแม่ตุนไหลผ่าน ซึ่งเป็นแหล่งหินทรายจำนวนมาก หินทรายในลำห้วยนี้มีตั้งแต่ ขนาดเล็กถึงขนาดใหญ่ เคลื่อนกลาดอยู่ตามท้องน้ำ มีคุณภาพดี ซึ่งในอดีตอาจเป็นแหล่งหินทรายที่สำคัญแห่งหนึ่งของพะเยา ในปัจจุบันยังมีชุมชนที่นำเอาหินทรายมาใช้ประโยชน์ด้วยการแกะสลักเป็นงานปฏิมากรรม แต่มีครอบครัวหนึ่งที่มีการสืบทอดมรดกมาจากบรรพบุรุษด้วยการแกะสลักพระพุทธรูปหินทรายสืบทอดกันมา

ปฏิมากรรมหินทรายสกุลช่างพะเยา

ในระยะเวลาอาณาจักรกุฎามยาว หรือเมืองพะเยากำลังมีการก่อสร้างเมือง ในราวพุทธศตวรรษที่ 17 นั้น เป็นช่วงระยะที่ศิลปะมหายานของปาละกำลังรุ่งโรจน์อย่างสุดขีด พะเยาจึงได้รับอิทธิพลศิลปะแบบปาละนั้นเข้ามาด้วย ภายหลังจากพบว่าได้มีอิทธิพลศิลปะแบบเชียงแสน เข้ามา มีบทบาทร่วม โดยเฉพาะช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 – 21

ดังนั้นหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ค้นพบ จึงน่าจะมีอายุอยู่ในช่วงนั้น แต่อาจเก่าแก่ไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ 16 สิ่งที่ดีถือว่าเป็นลักษณะที่โดดเด่นมากของปฏิมากรรมที่ค้นพบในเมืองพะเยา ก็คือล้วนแต่ทำมาจากศิลา หรือ หินทรายแทบทั้งสิ้น และมีแบบอย่างเป็นของตนเอง ซึ่งถือว่าเป็นศิลปะสกุลช่างพะเยาโดยแท้ แม้ว่าบางอย่างอาจจะได้รับอิทธิพลมาจากที่อื่นบ้าง บางอย่างก็

ร่วมสมัยกับ ลพบุรี เชียงแสน หรือสุโขทัย แต่ศิลปะสกุลช่างพะเยาก็มีเอกลักษณ์เป็นของตนเอง ผลงานปฏิมากรรมเหล่านี้กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป เป็นซากปรักหักพัง ซึ่งน่าจะเกิดจากการทำลายของมนุษย์และการผุกร่อนหรือพังทลายตามธรรมชาติ มีส่วนน้อยที่ยังคงรูปแบบที่สมบูรณ์อยู่ ปัจจุบันนี้ได้มีการเก็บรวบรวมไว้หลายที่หลายแห่ง แต่มากที่สุดถูกเก็บไว้ที่วัดศรีโคมคำ (ปัจจุบันได้นำมาจัดแสดงไว้ที่หอวัฒนธรรมนิทัศน์) และวัดลี อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา

ปฏิมากรรมดังกล่าว อาจแยกกลุ่มตามลักษณะที่เด่นและจำนวนที่พบได้แก่ พระพุทธรูปหินทราย จารึกหินทราย สรูปเจดีย์หินทราย จำหลักศิลาและอื่นๆ ดังจะกล่าวรายละเอียดต่อไป

พระพุทธรูปหินทราย

พระพุทธรูปหินทรายนับว่าเป็นปฏิมากรรมที่นักโบราณคดีให้ความสนใจเป็นพิเศษ เนื่องจากพบกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปตามเมืองเก่า แต่ก็อยู่ในสภาพชำรุดหักพัง ส่วนใหญ่เศียรจะหักจากองค์พระเนื่องจากเป็นส่วนที่เปราะบาง พุทธลักษณะที่สำคัญ ได้แก่ เศียรพระพุทธรูปมีทั้งเศียรขนาดเล็กและใหญ่ วงพักตร์เป็นรูปไข่ บางเศียรมีไรพระศก เม็ดพระศกมีขนาดเล็ก ทำเป็นตุ่มแหลม ๆ เรียงกันคล้ายหนามขนุน พระรัศมีเป็นเปลว พระขนงเป็นสันคม พระเนตรเหลือบมองต่ำ พระนาสิกโด่ง พระโอษฐ์ยิ้ม บางเศียรเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องสวมศิวภรณ์แบบล้านนา องค์พระพุทธรูปส่วนใหญ่ประทับนั่งสมาธิปางมารวิชัย พระวรกายผอมเพรียวและฐานพระพุทธรูปมีทั้งแบบเรียบเกลี้ยงธรรมดา ฐานดอกบัว ฐานรูปช้าง ไปจนถึงฐานรูปกนิฐเกาะบนคอช้าง และบางฐานยังมีจารึกด้วย ซึ่งจารึกบนฐานพระพุทธรูปที่ค้นพบนี้ นับเป็นหลักฐานที่สำคัญอย่างมากประการหนึ่ง

พระพุทธรูปหินทรายที่มีจารึกที่ฐานส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปที่มีขนาดเล็ก แต่ที่น่าเสียดายก็คือองค์พระไม่สมบูรณ์พบเฉพาะส่วนฐาน ส่วนองค์ที่สมบูรณ์เต็มองค์พบเพียงไม่กี่องค์เท่านั้น ถึงแม้ว่าจะพบอยู่ในสภาพที่ไม่สมบูรณ์ พระพุทธรูปหินทรายที่มีจารึกที่ฐานก็สามารถใช้เป็นตัวกำหนดอายุได้ดี ข้อสังเกตประการหนึ่ง จารึกที่ฐานมักกล่าวถึงพระนามอดีตพระพุทธเจ้า และเป็นคำกล่าวในการอุทิศถวาย หรือชื่อผู้สร้างพระพุทธรูปเป็นต้น

พระพุทธรูปหินทรายนับเป็นเอกลักษณ์ที่สำคัญยิ่งของศิลปะสกุลช่างพะเยา ส่วนใหญ่จะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 21-22 ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นยุคทองของเมืองพะเยา เป็นยุคที่เฟื่องฟูเกี่ยวกับปฏิมากรรมหินทราย พระพุทธรูปในยุคนี้ได้รับอิทธิพลมาจากอาณาจักรสุโขทัย ซึ่งมีลักษณะสง่างาม ยาว และปลายสง่างามเป็นเขี้ยวตะขาบ ลักษณะเหลี่ยมสันของพระพุทธรูปยังมีน้อย

อย่างไรก็ตามแม้ว่าศิลปะพระพุทธรูปหินทรายจะได้รับอิทธิพลมาจากอาณาจักรสุโขทัย แต่จะมีข้อสังเกตอยู่บ้างคือ ในขณะที่เมืองพะเยามีการแกะสลักพระพุทธรูปหินทรายเป็นจำนวนมากมานั้น แต่ปรากฏว่าที่สุโขทัยและศรีสัชนาลัย กลับไม่มีพระพุทธรูปหินทรายอยู่เลย นอกจากจะเอาศิลาแลงมา โกลนทำเป็นโครงพระพุทธรูปแล้วเอาปูนปั้นพอกภายนอก ส่วนใหญ่จะเป็นพระพุทธรูปที่ก่อด้วยอิฐ

หรือศิลาปั้นปูน และพระสำริด ซึ่งเป็นศิลปะที่ร่วมสมัยกับอยุธยาตอนต้น พระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนต้นนั้น มีแต่สำริดกับพระก่ออิฐปั้นปูน

พระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยา จากการที่มีผู้สำรวจและเก็บรวบรวมไว้นั้น ส่วนใหญ่อยู่ในสภาพชำรุดทรุดโทรม เช่น พระเศียรและพระกรหัก จึงทำให้การศึกษารูปแบบกระทำได้ยาก ส่วนพระพุทธรูปที่สมบูรณ์ที่ค้นพบมีปริมาณน้อยมาก บางกลุ่มได้รับการซ่อมแซมขึ้นมาใหม่ เช่น พอกปูนทับองค์พระเดิม หรือมีการทาสีน้ำมันทับองค์พระพุทธรูป จึงเป็นสาเหตุที่ทำให้รูปแบบของพระพุทธรูปเปลี่ยนไป อย่างไรก็ตามเราสามารถสรุปเอกลักษณ์ของพระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยา ได้ดังนี้

1) เป็นพระพุทธรูปที่แกะสลักจากหินชั้นเดียวทั้งองค์

พระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยานั้นส่วนใหญ่จะนิยมสลักจากหินชั้นเดียว ตั้งแต่พระพุทธรูปที่มีขนาดเล็กที่สุดจนถึงพระพุทธรูปที่มีขนาดใหญ่ที่สุด ซึ่งบางองค์มีหน้าตักกว้างถึง 2.50 เมตร และสูงถึง 3.00 เมตร เช่นพระพุทธรูปปางมารวิชัยที่เป็นพระประธานของ วัดยังห์หย่อง ซึ่งเป็นวัดร้างที่ตั้งอยู่บริเวณประตูชัย หรือพระพุทธรูปปางมารวิชัย วัดสุทธิวราราม เป็นต้น

กรรมวิธีในการสร้างพระพุทธรูปหินทรายด้วยหินชั้นเดียวนี้ แตกต่างจากพระพุทธรูปหินทรายในศิลปะของอยุธยาคือ พระพุทธรูปหินทรายในศิลปะอยุธยาส่วนหนึ่งพบว่ามีการนำหินมาต่อกัน อาจเป็น 2 ชั้น หรือหลายชั้นก็ได้

2) ลักษณะเม็ดพระศก

ลักษณะของเม็ดพระศกของพระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยา สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ลักษณะ คือ

- เม็ดพระศกเป็นตุ่มกลม ซึ่งอาจแบ่งออกได้อีกเป็น 2 แบบ คือ
 - ทำเป็นตุ่มกลมขนาดเล็กเรียวยาวเรียงกันต่อเนื่องอย่างเป็นระเบียบ
 - ทำเป็นตุ่มกลมขนาดใหญ่

สำหรับการทำเม็ดพระศกที่เป็นตุ่มกลมนั้น เป็นรูปแบบที่ปรากฏอยู่โดยทั่วไปในพระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยา คงมีที่มาจากขมวดพระเกศาของพระพุทธรูปสำริดนั่นเอง แต่ เนื่องจากเป็นหินทราย ทำให้การทำขมวดพระเกศาแบบกันหอยของพระพุทธรูปหินทรายทำได้ยาก

- เม็ดพระศกทำเป็นตารางสี่เหลี่ยม อาจกล่าวได้ว่า เป็นรูปแบบเฉพาะที่เกิดขึ้นของพระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยา และคงเกิดขึ้นหลังเม็ดพระศกแบบทำเป็นตุ่มกลมเล็กน้อยและได้รับความนิยมน้อยมากในช่วงที่ศิลปะสกุลช่างพะเยาเจริญรุ่งเรืองสูงสุด ซึ่งอยู่ราวๆ ต้นถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 21 รูปแบบที่เป็นตารางสี่เหลี่ยมนี้สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 แบบ คือ ทำเป็นตารางสี่เหลี่ยมต่อเนื่องกันอย่างเป็นระเบียบ และทำเป็นตารางสี่เหลี่ยมคล้ายกับประมิต กล่าวคือ มีลักษณะเช่นเดียวกับแบบที่ 1 แต่มีส่วนยอดแหลมเป็นทรงกรวยรูปสี่เหลี่ยมคล้ายประมิต

3) รูปแบบของสังฆาฏิ

สังฆาฏิของพระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยานั้นมีลักษณะที่ไม่แตกต่างไปจาก พระพุทธรูปสำริดในล้านนาโดยทั่วไป อาจแบ่งออกเป็น 2 แบบคือ

- สังฆาฏิสั้นเหนือพระถัน ลักษณะเช่นนี้พบน้อยมาก พระพุทธรูปที่ทำสังฆาฏิสั้นเหนือพระถันส่วนใหญ่จะมีอิทธิพลมาจากพระพุทธรูปแบบเชียงแสนสิงห์หนึ่ง

- สังฆาฏิยาวจรดพระนาภี พระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยานิยมทำสังฆาฏิยาวจรดพระนาภี แต่จะมีข้อแตกต่างกันก็คือขนาด มีตั้งแต่ขนาดเล็ก ขนาดกลาง และทำเป็นแผ่นขนาดใหญ่ นอกจากนี้ยังมีความแตกต่างกันของชายสังฆาฏิ ซึ่งมีหลายรูปแบบ เช่น ปลายตัดตรง ปลายแยกออกเป็น 2 แฉก และโค้งเข้าหากันคล้ายเขี้ยวตะขาบ หรือปลายแยกออกเป็น 2 แฉกลักษณะเป็นริ้วยาวพับซ้อนๆ กัน

การกำหนดอายุและลักษณะของพระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยา

ระยะแรก (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 19)

จากการจำแนกหมวดหมู่พระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยา พระพุทธรูปที่ถูกจัดกลุ่มอยู่ในระยะแรก จะมีลักษณะใกล้เคียงกับพระพุทธรูปแบบเชียงแสนสิงห์หนึ่งในศิลปะล้านนายุคต้น และพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัยระยะแรก ซึ่งน่าจะมียุวาราวพุทธศตวรรษที่ 19 เหตุผลที่แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปหินทรายของสกุลช่างพะเยามีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปในศิลปะล้านนาและศิลปะสุโขทัย คือ เหตุการณ์ทางด้านประวัติศาสตร์ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 มีตำนานและพงศาวดารกล่าวถึงความสัมพันธ์ของสามอาณาจักรระหว่าง พญามังรายแห่งล้านนา พระร่วงเจ้า (พ่อขุนรามคำแหง) แห่งสุโขทัยและพญาจางเมืองแห่งเมืองพะเยา

ดังนั้นลักษณะศิลปกรรมโดยเฉพาะพระพุทธรูปที่เป็นแบบเชียงแสนสิงห์หนึ่ง ซึ่งถือเป็นระยะแรกของศิลปะล้านนาและศิลปะสุโขทัย คงมีการถ่ายทอดรูปแบบซึ่งกันและกัน และน่าจะมีอิทธิพลต่อเมืองพะเยาด้วยเช่นกัน

พระพุทธรูปแบบเชียงแสนสิงห์หนึ่งนั้นเป็นพระพุทธรูปที่ได้รับอิทธิพลของศิลปะแบบปาละ ซึ่งได้รับผ่านมาจากอาณาจักรพุกาม

ลักษณะของพระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยาระยะแรก เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระพักตร์กลม พระวรกายอวบอ้วน

ระยะที่ 2 (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 20)

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ได้กล่าวถึงเมืองพะเยาว่า มีฐานะเป็นอาณาจักร หรือแคว้นอิสระอยู่ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 คือตั้งแต่สมัยของพญาจางเมืองและหลังจากรัชกาลของพระองค์มี

กษัตริย์ปกครองเพียง 2 พระองค์เท่านั้น หลังจากนั้นเมืองพะเยาก็ถูกรวมเข้ากับอาณาจักรล้านนาในสมัยของพระเจ้าคำฟูปกครองล้านนา นับเป็นระยะเวลาเพียงสั้นๆ ซึ่งน่าจะสัมพันธ์กับหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในระยะแรก ซึ่งมีไม่มากนัก ดังตัวอย่างพระพุทธรูปที่ค้นพบ มีอยู่เพียง 2 องค์เท่านั้น พระพุทธรูปในระยะที่ 2 ของสกุลช่างพะเยา จะได้รับอิทธิพลของพระพุทธรูปสุโขทัย เข้ามาปรากฏอย่างชัดเจน แสดงให้เห็นว่า เมื่อมีการรับอิทธิพลของพระพุทธรูปสุโขทัยแล้วจึงมีการเปลี่ยนแปลงพระพุทธรูปจากแบบเชียงแสนสิ่งหนึ่ง มาเป็นแบบที่มีอิทธิพลของศิลปะสุโขทัย

ลักษณะของพระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยาระยะที่ 2 นี้ มีลักษณะของพระพุทธรูปแบบเชียงแสนสิ่งหนึ่งผสมอยู่เล็กน้อย เช่นการทำพระหนุเป็นปม สามารถเปรียบเทียบได้กับพระพุทธรูปศิลปะสุโขทัย คือ มีพระพักตร์เป็นรูปไข่ พระขนงโค้งเป็นวงโค้ง พระเนตรเหลือบลงต่ำ พระนาสิกเล็กและโด่ง พระโอษฐ์ยิ้ม ขอบพระโอษฐ์เป็นเส้นคู่

ระยะที่ 3 (ตั้งแต่ต้น - กลางพุทธศตวรรษที่ 21)

ในยุคนี้รูปแบบของพระพุทธรูปอาจกล่าวได้ว่าเป็นระยะแรกที่มีลักษณะเป็นแบบพะเยาอย่างแท้จริง พระพุทธรูปในระยะนี้คงจะมีแรงบันดาลใจที่สำคัญ มาจากพระพุทธรูปสำริดในล้านนา รุ่นที่มีจารึกตั้งแต่ พ.ศ. 2000 ลงมา และจากการที่ได้พบพระพุทธรูปหินทรายกลุ่มหนึ่ง ทำเป็นพระพุทธรูปแข่งคม ซึ่งเปรียบเทียบได้กับกลุ่มพระพุทธรูปแข่งคมสำริดในล้านนา โดยเฉพาะ พระเจ้าแข่งคมที่วัดศรีเกิด จังหวัดเชียงใหม่ ที่สร้างขึ้นสมัยพระเจ้าติโลกราช ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งน่าจะเป็นแรงบันดาลใจที่สำคัญประการหนึ่งของการสร้างพระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยาในระยะนี้

พุทธลักษณะของพระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยาในระยะที่ 3 นับว่าเป็นพระพุทธรูปแบบพะเยาอย่างแท้จริง ลักษณะที่สำคัญคือ มีพระพักตร์สี่เหลี่ยมค่อนข้างกลมมน พระพักตร์เคร่งขรึม บางองค์แสดงกิริยาอาการยิ้มเล็กน้อย พระวรกายค่อนข้างใหญ่ทอหะทะ พระอุระนูนอย่างมาก

ระยะที่ 4 (ตั้งแต่กลาง - ปลายพุทธศตวรรษที่ 21)

ลักษณะของพระพุทธรูปหินทรายในระยะนี้ สามารถกล่าวได้ว่ามีวิวัฒนาการทางด้านรูปแบบที่เจริญรุ่งเรืองสูงสุด มีอายุอยู่ในราวกลางถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งอยู่ในช่วงระหว่างสมัยของพระเจ้าติโลกราชจนถึงสมัยพระเมืองแก้วแห่งล้านนา

ที่กล่าวว่าพระพุทธรูปมีวิวัฒนาการถึงขั้นเจริญสูงสุดทางด้านรูปแบบ มีลักษณะที่สำคัญคือพระพุทธรูปมีลักษณะผสมผสานกันทางด้านรูปแบบ ซึ่งส่วนใหญ่แล้วยังคงมีเค้าเดิมของพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยเป็นส่วนใหญ่ และพระพุทธรูปได้มีวิวัฒนาการจนเกิดเป็นลักษณะเฉพาะของตนเองเกิดขึ้นอย่างแท้จริง เช่นลักษณะพระโอษฐ์ด้านบนหยักเป็นรูปปีกกา มุมพระโอษฐ์ทั้งสองข้างตวัดขึ้น ลักษณะ

ของปลายพระเนตรที่โค้งขึ้นรับกับพระโอษฐ์ และลักษณะของเม็ดพระศกที่ทำเป็นตารางสี่เหลี่ยมคล้ายกับรูปทรงปิระมิด น่าจะเป็นลักษณะเฉพาะและได้รับความนิยมในสมัยนี้

ระยะสุดท้าย (ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 - ปลายพุทธศตวรรษที่ 23)

พระพุทธรูปในช่วงนี้มีลักษณะที่แสดงให้เห็นถึง วิวัฒนาการที่ผ่านยุคของความเจริญรุ่งเรืองมาแล้ว ดังนั้นรูปแบบของพระพุทธรูปในระยะนี้จึงจัดอยู่ในระยะเวลาที่ล้านนาเริ่มเสื่อมลง ภายหลังจากรัชสมัยของพระเม็องแก้วเป็นต้นมา พระพุทธรูปและศิลปกรรมสกุลช่างพะเยาเริ่มหยุดชะงักลงเมื่อคราวพม่าสามารถเข้าตีอาณาจักรล้านนาได้เป็นผลสำเร็จเมื่อปี พ.ศ. 2101 ทำให้อาณาจักรล้านนาตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่าเป็นเวลากว่า 200 ปี พระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยา น่าจะมีวิวัฒนาการในลักษณะเดียวกับพระพุทธรูปสำริดในล้านนา

ภายหลังจากตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า การสร้างงานศิลปกรรมในพะเยาก็ลดลงเช่นกัน ได้พบพระพุทธรูปในกลุ่มนี้ ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปขนาดเล็กและมีลักษณะที่เป็นแบบท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น คงเป็นการสร้างในลักษณะแพร่กระจายอยู่ตามท้องถิ่นรอบนอกเมืองพะเยา มีผู้สันนิษฐานไว้ว่า พระพุทธรูปที่มีลักษณะเป็นแบบท้องถิ่นนี้ คงเกิดในช่วงที่เกิดศึกสงครามระหว่างพุทธศตวรรษที่ 22 ถึง 23 และการสร้างงานปฏิมากรรมคงเกิดขึ้นตามท้องถิ่นต่างๆ แพร่กระจายออกไปทำให้รูปแบบพระพุทธรูปแตกต่างกันตามแต่ละท้องถิ่นนั้นๆ

ดังนั้น ลักษณะของพระพุทธรูปศิลปะสกุลช่างพะเยา ในระยะที่ 5 จึงมีลักษณะที่เป็นพื้นบ้านมากขึ้น กล่าวคือส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ประทับนั่งเหนือฐานหน้ากระดานเกลี้ยง พระพักตร์เป็นรูปไข่ค่อนข้างกลม พระนลาฏแคบ พระโอษฐ์เล็ก และพระหนุเป็นปม

ความเสื่อมและการสิ้นสุดของศิลปกรรมสกุลพะเยาอย่างแท้จริง เกิดขึ้นในคราวที่ช่างพะเยาหนีศึกพม่าไปอยู่ร่วมกับชาวลำปาง ในปี พ.ศ. 2330 ซึ่งตรงกับรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ในระยะเวลานี้เอง เมืองพะเยาได้ถูกทิ้งร้างไปเป็นเวลาถึง 56 ปี ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้ศิลปกรรมของเมืองพะเยาที่ได้สั่งสมไว้เป็นเวลาช้านานต้องถูกทอดทิ้งและพังทลายลง และที่สำคัญคือ พระพุทธรูปหินทราย ซึ่งมีความหนักยากต่อการเคลื่อนย้าย จึงถูกทอดทิ้งอยู่กลางซากปรักหักพัง

สาเหตุที่พระพุทธรูปหินทรายส่วนใหญ่อยู่ในสภาพชำรุด พระวรกาย พระศอก พระกรหัก เนื่องจากส่วนนี้เป็นส่วนที่เปราะ ประกอบกับเนื้อหินทรายที่เมืองพะเยามีลักษณะที่ค่อนข้างเปราะและหักง่าย เมื่ออยู่ในสภาพที่ถูกทิ้งร้างกลางซากปรักหักพังของอาคาร หรือถูกฝังจมอยู่ในดิน จึงเกิดการชำรุดแตกหักดังที่ปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน

งานแกะสลักพระพุทธรูปหินทราย

เป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่าปฏิมากรรมหินทรายที่พบในปัจจุบันนี้ ส่วนใหญ่เป็นปฏิมากรรมพระพุทธรูปหินทราย และพบมากที่สุดในเมืองพะเยา ยุคสมัยของการนำหินทรายมาทำเป็นงานปฏิมากรรมต่างๆ เท่าที่หลักฐานปรากฏ อยู่ในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 - 21 หลังจากเมืองพะเยาเข้าสู่ยุคเสื่อมคือ ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนาที่มีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางแล้ว งานปฏิมากรรมหินทรายก็ถูกทอดทิ้ง จะมีบ้างก็เป็นการสืบทอดกันในครอบครัว และจากการสำรวจในปัจจุบันนี้พบว่า มีเพียงครอบครัวเดียวที่มีการสืบทอดงานแกะสลักพระพุทธรูปหินทราย ซึ่งจะกล่าวถึงบันทึกเหตุการณ์เกี่ยวกับความเป็นมา ดังนี้

ณ หมู่บ้านตุนใต้ ตำบลตุน อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา มีเรือนไม้รูปทรงแบบบ้านชนบทของชาวล้านนา ตั้งอยู่ใกล้ทุ่งนา บริเวณบ้านจะมีแผ่นหินทรายวางเรียงรายหลายสิบแผ่น ได้ฤกษ์ของช่างชาวจังหวัดเชียงใหม่ที่แกะสลักแล้วนอนคว่ำอยู่ และบริเวณใกล้ๆ นั้น มีหินทรายจำนวน ๕ ก้อน กำลังแกะสลักขึ้นทรงพระพุทธรูปตั้งเรียงราย

บ้านหลังนี้เป็นบ้านของช่างแกะสลักหินทรายที่มีฝีมือ ชื่อ ลุงโป สมเคื้อ ซึ่งทำอาชีพนี้มาตั้งแต่เด็กๆ และปัจจุบัน ช่างแกะสลักหินทรายที่เมืองพะเยาจะเหลือเพียงลุงโป กับลูกชาย ชื่อ นายสิงห์ คำ สมเคื้อ ที่ลุงโปได้ถ่ายทอดวิชาให้เท่านั้น

ลุงโป เล่าว่า ได้รับวิชาแกะสลักหินทรายเป็นพระพุทธรูป จากพ่ออีกทอดหนึ่ง พ่อของลุงโป ชื่อ สล่าจ้อย สมเคื้อ (สล่า แปลว่า ช่าง) สล่าจ้อยเป็นคนที่ฝีมือในการแกะสลักหินทรายมาก นอกจากงานแกะหินทรายแล้ว ผลงานที่เด่นที่สุดของสล่าจ้อยคือการปั้นพระประธานให้วัดในหมู่บ้าน (ปัจจุบันกลายเป็นวัดร้างกลางทุ่งนา ริมหมู่บ้าน) และผลงานอีกชิ้นหนึ่งที่ตกทอดให้แก่คนในหมู่บ้านจิว ซึ่งเป็นหมู่บ้านใกล้เคียงและเป็นหมู่บ้านที่ทำครกขายทั่วประเทศ คือ การสกัดหินให้เป็นครกคนแรก เพราะฉะนั้น การสกัดหินให้เป็นครก และการสกัดหินทรายให้เป็นพระพุทธรูป จึงเริ่มต้นมาจากแหล่งเดียวกัน คือ ตระกูลสมเคื้อ

หินทรายที่ลุงโปนำมาแกะสลักนี้ได้มาจาก ดอยด้วน หรือ ดอยหัวงัม ซึ่งเป็นทิวเขาที่ทอดตัวเป็นแนวยาวจากอำเภอพาน จังหวัดเชียงราย จนถึงตัวอำเภอเมือง จังหวัดพะเยา บริเวณที่มีมากที่สุดอยู่ที่ ดอยผาเกียง เขตรอยต่อระหว่างตำบลท่าวังทอง ตำบลแม่ปืม อำเภอเมืองพะเยา และตำบลดงเจน กิ่งอำเภอภูกามยาว จังหวัดพะเยา ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของสำนักสงฆ์ผาธรรมนิมิตร

เริ่มแรก ลุงโปเรียนกับพ่อ จะแกะสลักพระประจำวัน เป็นลักษณะภาพนูน ไม่ใช่รูปทรงลอยตัวเหมือนปัจจุบันโดยใช้เครื่องมือเป็นหลักสกัดขนาดต่าง ๆ กัน ซึ่งลุงโป จะมีไซอยู่ประมาณ 12 ไซน์ รวมทั้งมีฆ้อนเหล็ก 2 อัน

ปัจจุบันนี้ ลุงโป ไม่ต้องร่างรูปพระพุทธรูปลงในหิน แต่จะนำก้อนหินขนาดที่ต้องการมาแกะสลักทันที ถ้าขนาดของพระหน้าตักกว้าง 3 นิ้ว จะใช้เวลา 3 วัน หน้าตัก 7 นิ้ว ใช้เวลา 7 วัน และหน้า

ดัก 10 นิ้ว ใช้เวลา 10 วัน ก่อนจะแกะสลักองค์พระ จะมี "ขันตั้ง" เอาไว้ไหว้ครู ในขันตั้งนั้นประกอบไปด้วย หมาก 3 ก้อน หมาก 3 ขด พลุ 3 ใบ ดอกไม้ขาว (ดอกชบาขาว หรือ ดอกฝ้าย) 3 ดอก เทียน 3 เล่ม เงิน 12 บาท 50 สตางค์

จากนั้นจะตั้งคำอธิษฐาน เริ่มจาก ตั้งนโม ๓ จบ แล้วกล่าวว่า "ข้าขออัญเชิญพระบรมสมเด็จ มาอยู่ในอากาศ ข้าขออัญเชิญพระอินทร์สุวรรณราชเสด็จเข้ามาอยู่แป้นมือซ้าย ข้าขออัญเชิญพระนารายณ์เสด็จมาอยู่แป้นมือขวา ข้าขออัญเชิญพระคงคาเสด็จเข้ามาอยู่เป็นน้ำลาย ข้าขออัญเชิญพระพายเสด็จเข้ามาอยู่เป็นลมปาก ข้าขออัญเชิญพระนาคาราชเสด็จเข้ามาอยู่เป็นสร้อยสังวาลย์ ข้าขออัญเชิญพระกาฬเสด็จเข้ามาอยู่เป็นหัวใจ ข้าพเจ้าจักกระทำมั่งคะละสิ่งอันใดขอหือเป็นกรรมสิทธิแก่ข้า ทั้งครูบาธิบายอันมีโยธรรม จูงมาช่วยข้าพเจ้าจักกระทำมั่งคะละกรรมอันบังควร พันเด สิตะนาโถ นะเมอะตันตั้ง สุพะอะหัง ปุญนะ ปุจะนัง ปะเอ สันติ ปุตทะกุนนัง ขอหือเป็นกรรมสิทธิเม แก่ข้าพเจ้า เตื่อะ"

คำอธิษฐานเหล่านี้ ลุงโปได้มาจาก ครูบาแก้ว คนธวัช อดีตเจ้าอาวาสวัดศรีโคมคำ ซึ่งครูบาแก้วได้สืบทอดมาจาก ครูบาศรีวิราชวชิรปัญญา อดีตเจ้าคณะแขวงเมืองพะเยาอีกทอดหนึ่ง

หลังจากอธิษฐานเสร็จเรียบร้อยแล้ว จะนำน้ำส้มป่อย ประพรมเครื่องมือแกะสลัก ถ้าแกะสลักองค์แรกของอาชีพนี้จะต้องมีพิธีโดยนำใบมะเดื่อ ใบขนุน ใบค้ำ เอามาปูลองนั่ง พร้อมกับขึ้นนั่งแกะสลัก พระพุทธรูปบนใบไม้ นั้น

ก่อนจะลงมือแกะรูปพระ จะต้องนำเครื่องมือไปทำเครื่องหมาย โดยการขีดให้ลึก ในบริเวณคอ ลำตัว เท้า การขีดทำเครื่องหมายแต่ละที่ก็มีคาถาท่องไว้ทีละ 1 บท ถ้าจะแกะเปิดพระเนตรและล้างหน้าพระ ก็จะมีคาถาอย่างละ 1 บท เช่นกัน

ปัจจุบันลุงโปรับงานแกะสลักพระพุทธรูปหินทรายอยู่ที่บ้านริมทุ่งอย่างเสียบ ๆ และ รูปทรงของพระจะแกะตามผู้สั่งจึงต้องการ ลุงโปเล่าว่าถ้าเป็นการแกะพระรูปทรงใหม่ หรือแกะวัตถุอื่นๆ ที่ไม่ใช่พระ ลุงโปจะสู้ลูกชายไม่ได้ โดยเฉพาะด้านความสวยงาม แต่ถ้าแกะพระพุทธรูปลักษณะแบบสกุลช่างพะเยาแล้ว ลูกชายสู้ลุงโปไม่ได้แน่นอน

จารึกหินทรายเมืองพะเยา

จารึกเมืองพะเยาเป็นปฏิมากรรมอันทรงคุณค่ายิ่งของเมืองพะเยาอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งส่วนใหญ่ทำมาจากหินทรายหรือศิลา และมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี จารึกส่วนใหญ่เป็นหลักฐานการสร้างศาสนวัตถุของวัด จารึกเมืองพะเยาที่ค้นพบในปัจจุบัน มีทั้งหมด 112 หลัก สาระสำคัญของจารึกจะมีเนื้อหาเกี่ยวกับ การบุญการกุศลทางพระพุทธศาสนาของบุคคลสำคัญ เช่น เจ้าเมือง กษัตริย์จากเชียงใหม่ พระสงฆ์ผู้ใหญ่ และเป็นเรื่องเกี่ยวกับการดำรงชีพของคนพะเยา เรื่องที่เป็นผลประโยชน์ของวัด และพระศาสนา

ศิลาจารึกและจารึกบนฐานของพระพุทธรูปหินทรายของเมืองพะเยา ได้รับการทำขึ้นอย่างมากมาย ตั้งแต่สมัยของพระเจ้าสามฝั่งแกน เจ้าเมืองเชียงใหม่ ผู้เป็นพระราชบิดาของพระเจ้าติโลกราช (พ.ศ. 1945-1985) เนื้อหาส่วนใหญ่นอกจากจะเกี่ยวข้องกับการทำบุญทำกุศลแล้ว ยังพบนามของผู้เป็นเจ้าของพะเยาอยู่หลายนาม ซึ่งบางครั้งจะมีความ หรือวลีสั้นๆ เพื่อขยายความชัดเจนเกี่ยวกับเจ้าเมืองพะเยาผู้นั้น

ข้อความที่ปรากฏเหล่านี้เมื่อนำไปตรวจสอบและเชื่อมโยงกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์อื่นๆ ทำให้สามารถรู้เรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของเมืองพะเยาและความสัมพันธ์กับเมืองหลวง คือเชียงใหม่ รวมทั้งช่วยสร้างเสริมส่วนที่ขาดหายไปของประวัติศาสตร์ล้านนาได้ดีพอสมควร

จารึกเมืองพะเยาที่ค้นพบแล้ว และถือว่าเก่าแก่ที่สุด เป็นจารึกเจ้าเมืองพะเยา ทำขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1954 เจ้าเมืองพะเยาคนนี้เป็น "อวเลียง" ของพระเจ้าสามฝั่งแกน กษัตริย์เชียงใหม่ ซึ่งจะสรุปสาระสังเขปได้ ดังนี้

"พระเจ้าสามฝั่งแกน (เจ้ามหาราช) พร้อมพระราชมารดา ครั้นได้ราชสมบัติเมืองเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. 1945 แล้ว จึงได้ทดแทนบุญคุณอวเลียงให้ไปเป็นเจ้าสีหิ้นเมืองพะเยา ต่อมาเจ้าสีหิ้นได้สร้างวัดสุวรรณมหาวิหาร และขอที่ดินสำหรับวัด เจ้ามหาราชกับพระมหาเทวี (แม่) จึงหยาดน้ำอุทิศที่นาให้แก่วัดที่สร้างเมื่อปีรวมห้า พ.ศ. 1954"

บริเวณเมืองพะเยาสามารถกล่าวได้ว่าเป็นแหล่งที่พบศิลาจารึกมากที่สุดในล้านนา จารึกเมืองพะเยาที่อ่านแล้วและมีศักราชปรากฏอยู่ ส่วนใหญ่จะบอกศักราชในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 โดยเฉพาะกลางช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 จะพบมากกว่าในระยะเวลานั้น หลังจากนั้นจะพบน้อยลง

ทำให้สันนิษฐานได้ว่าเมืองพะเยาน่าจะเจริญสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 หลังจากนั้นคงเริ่มเสื่อมลง ซึ่งรับกับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวว่า ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 22 (พ.ศ. 2101) อาณาจักรล้านนาตกอยู่ ภายใต้การปกครองของพม่ามาเป็นเวลากว่า 200 ปี

ปัจจุบันจารึกเมืองพะเยาได้รับการเก็บรักษาไว้ที่หอวัฒนธรรมนิทัศน์ วัดศรีโคมคำและวัดลี อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา รวม 81 หลัก นอกนั้นอยู่กระจัดกระจายตามสถานที่ต่างๆ เช่น พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญไชย จังหวัดลำพูน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดเชียงใหม่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ รวมทั้ง อยู่ที่วัดในจังหวัดเชียงราย และลำปาง กับเป็นของประจำวัดอื่นๆ ในเขตจังหวัดพะเยา เช่น วัดอารามป่าน้อย อำเภอเมือง และวัดพระแก้วที่ อำเภอเชียงคำ เป็นต้น ทั้งนี้ กรมศิลปากรได้พยายามทำการสำรวจทำทะเบียนบัญชีและบันทึกประวัติของจารึกแต่ละหลักไว้อย่างละเอียด รวมทั้งมีการจัดระบบข้อมูล ดังปรากฏเป็นเอกสารออกเผยแพร่แล้ว

สถาปัตยกรรม

องค์สถาปัตยกรรมแท้ๆ ของเมืองพะเยายากที่จะหารูปร่างดูได้ชัด เพราะถูกซ่อมแซมต่อเติมภายหลัง แต่สังเกตได้ว่าของเดิมมักจะก่อรากฐานสูงมาก แล้วจึงสร้างสถาปัตยกรรมนั้นอีกทีหนึ่ง สถาปัตยกรรมที่ทำจากหินทรายพบได้เป็นจำนวนมากในศิลปะสกุลช่างพะเยา ซึ่งมีลักษณะพิเศษดังนี้

คือ มีฐานกลมซ้อนกันเป็นชั้น ๆ ส่วนใหญ่พบว่ามี 1 หรือ 2 ชั้น ต่อจากนั้นเป็นองค์ระฆังทรงกลม เจดีย์ไม่มีบัลลังก์ ต่อด้วยปล้องไฉน หรือทำเป็นยอดแหลมขึ้นไป ส่วนปลายยอดสุดนิยมทำเป็นทรง ดอกบัวตูม มีเพียงบางองค์เท่านั้นที่ทำเป็นสถาปัตยกรรมขนาดใหญ่ เช่น สถาปัตยกรรมวัดหลวงราชสันฐาน มีลักษณะคือ ฐานกลมซ้อนกันหลายชั้น ชั้นบัวถลา 2 ชั้น องค์ระฆังทรงกลม มีบัลลังก์ ก้านฉัตร และปล้องไฉน สถาปัตยกรรมบางองค์พบว่ามีจารึกอยู่โดยรอบส่วนฐานก็มี

รูปทรงของเจดีย์ศิลปะที่พบส่วนใหญ่ เป็นรูปแบบที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะแบบปาละ ตัวอย่างเช่น พระเจดีย์ศิลปะที่วัดศรีโคมคำ หรือวัดพระเจ้าตนหลวง เป็นเจดีย์ศิลปะขนาดย่อมมีข้างอยู่ 4 มุม ซึ่งเป็นลักษณะพิเศษของศิลปะพะเยา คติการสร้างเจดีย์ขนาดเล็กชนิดนี้จะพบเห็นได้เสมอ เช่น ศิลปะสมัยคุปตะที่สารนาถ กับศิลปะปาละที่พุทธคยา ซึ่งเป็นศิลปะแบบปาละ และสถาปัตยกรรมระฆังที่ค้นพบก็เป็นศิลปะพะเยาที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะแบบปาละเช่นกัน

จำหลักศิลา และอื่น ๆ

ศิลปะของพะเยาโดยมากที่พบเห็นจะทำมาจากศิลา ที่เรียกว่าหินทรายแทบทั้งสิ้น ที่ปรากฏอีกอย่างคือ ศิลปะจำหลักที่เป็นฐานพระพุทธรูป ซึ่งมีหลายรูปแบบ ดังนี้

1) ฐานพระพุทธรูปแบบฐานหน้ากระดานเกลี้ยง

ฐานหน้ากระดานเกลี้ยงพบมากที่สุดใพระพุทธรูปสกุลช่างพะเยา พระพุทธรูปที่นำมาศึกษาในส่วนของเนื้อหาเกือบทั้งหมดเป็นฐานหน้ากระดานเกลี้ยง มีเพียงบางองค์เท่านั้นที่เป็นฐานบัวหรือฐานรูปแบบอื่น การที่พระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยาซึ่งพบว่าทำด้วยหินทรายชั้นเดียวกันทั้งองค์ และนิยมทำฐานพระพุทธรูปเป็นฐานหน้ากระดานเกลี้ยงย่อมง่ายต่อการสลักของช่าง ในการสร้างงาน

2) ฐานบัว หรือ ฐานปัทม์

ฐานบัวพบมากรองลงมาจากฐานหน้ากระดานเกลี้ยง ลักษณะของฐานบัวส่วนใหญ่มีโครงสร้างแบบเดียวกัน ทำเป็นชุดฐานบัวคว่ำ - บัวหงาย ประดับด้วยหน้ากระดาน เส้นลวด และท้องไม้ จะมีความแตกต่างกันในส่วนของการตกแต่งลวดลายเท่านั้น เช่น มีลายกลีบบัว ฐานบัวลูกแก้ว ออกไก่ และฐานบัวย่อมุม เพิ่มมุม เป็นต้น

3) ฐานโค้งเป็นรูปคล้ายเรือสำเภา

ฐานโค้งลักษณะนี้ส่วนใหญ่เป็นฐานบัวคว่ำบัวหงายและมีลายกลีบบัว ส่วนบัวหงายจะทำโค้งลงมาบรรจบกันเป็นมุมตรงกลางฐานคล้ายเรือสำเภา

4) ฐานนาค

ฐานนาคหมายถึง ฐานพระพุทธรูปนาคปรก มี 2 รูปแบบ คือ

แบบที่ 1 ฐานนาค มีขนาดหน้าตัก 3 ชั้น มีทั้งส่วนฐานที่ติดกับองค์พระพุทธรูปและส่วนฐานที่แยกกันคนละชั้น

แบบที่ 2 ฐานนาคมีขนาดเกี่ยวพันกันใกล้เคียงกับธรรมชาติ

5) ฐานรูปสัตว์

ฐานรูปสัตว์ที่ปรากฏในงานปฏิมากรรมของพะเยาส่วนใหญ่ ได้แก่ ฐานช้าง และรองลงมาได้แก่ สิงห์ พบทั้งที่อยู่ในทำนุ และท่าหมอบ บางครั้งเป็นช้างประดับเครื่องทรง นอกจากนี้ช้างบางตัว บนหลังจะถูกเจาะเป็นรูหรือเป็นร่อง สันนิษฐานว่าใช้สำหรับสวมเดือย หรือรองรับส่วนฐานของพระพุทธรูป ช้างที่เป็นปฏิมากรรมสูงประดับส่วนฐานของพระพุทธรูป แบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ

ลักษณะที่ 1 ปฏิมากรรมกึ่งลอยตัว คือ ทำเป็นช้าง 3 หรือ 4 เชือก หันหลังชนกันรอบแท่ง หรือ แกนหิน ยืนอยู่บนฐานสี่เหลี่ยม หรือฐานหน้ากระดานเกลี้ยง รองรับส่วนฐานของพระพุทธรูป ช้างจะยื่นออกมาครึ่งตัว ประกอบด้วยส่วนเศียร หัว และขาหน้า ช้างสามเศียรนั้นพบทั้งช้างสามเศียร 3 เชือก และช้างสามเศียรเชือกเดียว ซึ่งคงหมายถึงช้างเอราวัณ สำหรับช้างสามเศียรนี้ บางชิ้นก็พบว่าเป็นปฏิมากรรมลอยตัวด้วย

ปฏิมากรรมประดับฐานพระพุทธรูป ส่วนใหญ่จะมีภาพบุคคล หรือภาพเทวดาประกอบ ที่พบมากได้แก่ ช้างประดับด้วยเทวดาที่เป็นเทวสตรี หรือภาพของบุคคลอยู่บนหลังช้าง รองรับส่วนฐานพระพุทธรูปอีกชั้นหนึ่ง นอกจากจะพบปฏิมากรรมช้างประดับฐานพระพุทธรูปแล้ว ยังพบว่ามีการใช้ สิงห์ม้า มาประดับด้วย บางครั้งก็พบร่วมกันระหว่างช้าง กับสิงห์หรือม้า เป็นต้น

คติความเชื่อในการสร้างช้างหินทรายประดับฐานเจดีย์ หรือ ฐานพระพุทธรูป น่าจะมีที่มาจากคติเดียวกันคือ ความเชื่อที่ว่า ช้างค้ำ หรือ ช้างแบก นั้นหมายถึงช้างเป็นผู้ค้ำจุนจักรวาล ซึ่งมีกล่าวไว้ในคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ เรื่องมหากาพย์รามายณะ อย่างไรก็ตาม เชื่อว่าในศาสนาพุทธก็มีความเชื่อเกี่ยวกับคตินี้เช่นเดียวกัน คือช้างเป็นผู้ค้ำจุนจักรวาล หรือค้ำจุนศาสนา เช่น ที่ถ้ำถ้ำกาลี ในประเทศอินเดีย และเจดีย์เวรุเวลีในประเทศศรีลังกา ก็มีช้างประดับส่วนฐานของเจดีย์ ความหมายของช้างประดับส่วนฐานของเจดีย์ และฐานของพระพุทธรูปในพระพุทธศาสนา จึงน่าจะหมายถึง "ช้างคือผู้ค้ำจุนพระศาสนา" นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม เชื่อว่าคติการสร้างช้างประดับฐานพระพุทธรูป หรือฐานเจดีย์ในสมัยสุโขทัย น่าจะได้อิทธิพลมาจากศิลปะลังกา โดยพิจารณาจากเจดีย์ทรงกลม หรือทรงลังกา และพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ล้วนแต่มีอิทธิพลมาจากศิลปะลังกาแทบทั้งสิ้น ทั้งยังมีหลักฐานทางด้านศิลปะที่ปรากฏให้เห็น

ถึง การติดต่อแลกเปลี่ยนทางพุทธศาสนา ระหว่างลังกากับสุโขทัย และล้านนาอีกด้วย ดังนั้นคติการ สร้างช้างประดับฐานเจดีย์ หรือฐานพระพุทธรูปน่าจะมาจากลังกา โดยเข้ามาทางสุโขทัย และเผยแพร่ ไปยังล้านนาอีกต่อหนึ่ง คติการสร้างช้างประดับฐานพระพุทธรูปในศิลปะล้านนาสกุลช่างพะเยา น่าจะ มาจากคติเดียวกับการสร้างช้างประดับฐานเจดีย์ ที่เข้ามาทางสุโขทัยและล้านนา อันหมายถึง "ช้างคือ ผู้ค้ำจุนพระพุทธศาสนา" เป็นเครื่องหมายแสดงความยิ่งใหญ่ ความมีอำนาจ

ลักษณะที่ 2 ฐานพระพุทธรูปประดับภาพสัญลักษณ์ลวดลายเทวดา หรือบุคคล ลักษณะของฐาน อยู่ ในรูปของฐานบัว ที่ขยายส่วนท้องให้สูงขึ้นไป ทำเป็นแท่งสี่เหลี่ยม หรือ แปดเหลี่ยมประดับลวดลาย เป็นภาพเทวดา หรือภาพบุคคลในแต่ละด้าน เนื้อชิ้นนี้ขึ้นไปจะเป็นชุดฐานบัว ซึ่งรองรับพระพุทธรูป อีกชั้นหนึ่ง ลวดลายเทวดาที่ประดับส่วนนี้ จัดเป็นปฏิมากรรมนูนสูง พบทั้งเทวดาและเทวสตรีประทับ เนื้อหลังช้าง ซึ่งเทวดาเหล่านี้ส่วนใหญ่อยู่ในท่าพนมมือ ยกมือขึ้นทูลเชิญฐานพระพุทธรูป หรือบาง ครั้งถือดอกบัว พุ่มดอกไม้ทูลเชิญขึ้นรองรับ ฐานพระพุทธรูป มีส่วนฐานชั้นหนึ่งประดับด้วยลวดลาย เทวดา แต่ละด้านประทับนั่งเนื้อหลังช้างถืออาวุธ พัดโบก ถาดหม้อน้ำ และท่ากำลังดื่ม น้ำ ด้านช้าง เทวดามีบริวารในท่าโบกพัด และแล้ บางฐานทำเป็นเทวสตรี มือหนึ่งยกขึ้นรับฐานพระพุทธรูป อีกข้าง หนึ่งถือพัด ช้าง เทวดา และพานพุ่มดอกบัว เหล่านี้ น่าจะหมายถึงการทูลเชิญ การน้อมสักการะพระสัม มาสัมพุทธเจ้านั่นเอง

6) บัวหัวเสาหรือฐานเสา

พบมากในศิลปะสกุลช่างพะเยา ลักษณะที่สำคัญของบัวหัวเสา จะมีรูปแบบเช่นเดียวกับสถูป จำลอง จะต่างกันว่าบัวหัวเสา จะมีส่วนยอดเหนือองค์ระฆังขึ้นไปนั้นทำเป็นบัวมีลายกลีบบัวตรงกลาง เป็นฐานทรงกลม บางชิ้นเจาะเป็นร่อง ส่วนนี้เองสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นส่วนรองรับอาคาร พบว่าส่วน หนึ่งของฐานเสานิยมจารึกไว้ที่ฐานด้วย

นอกเหนือจากนี้ ยังพบว่ามีการนำเอาหินทราย หรือศิลา ไปใช้ประโยชน์อย่างอื่น เป็นต้นว่า ทำโถ่งใส่น้ำ ซึ่งมีนักโบราณคดีสันนิษฐานไว้ว่าใช้ในพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา เช่นโถ่งน้ำหินทรายที่ถูก เก็บไว้ที่วัดป่าแดงบุญนาค อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา

วัฒนธรรมหินทรายเมืองพะเยาบอกอะไรแก่ชนรุ่นหลัง

มนุษย์ทุกเผ่าพันธุ์ที่สืบเชื้อสายจากบรรพชนในอดีตมาจนถึงปัจจุบัน ย่อมมีประวัติความเป็น มาอันยาวนาน บ้างก็มีหลักฐานสิ่งบ่งบอกถึงความเป็นมาในอดีต บ้างก็ไม่มี หรือมีแต่เลือนลาง ไม่อาจ ทนทานต่อการกัดกร่อนของกาลเวลา จึงขึ้นกับความยาวนานของประวัติศาสตร์หนึ่ง และขึ้นกับความ เจริญรุ่งเรืองของยุคสมัยที่สามารถสร้างสรรค์ศิลปวัฒนธรรมที่เป็นถาวรวัตถุ ซึ่งทนทานต่อกาลเวลา และการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อม อีกหนึ่ง นับว่าคนพะเยาโชคดีที่บรรพชนได้บอกกล่าวเรื่องราว ในอดีตอย่างละเอียด ผ่านศิลปวัฒนธรรมหินทรายที่ค่อนข้างจะเป็นถาวรวัตถุ

จากตำนานและพงศาวดารที่กล่าวถึงเมืองพะเยาว่า มีมาแล้วตั้งแต่ พุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งเชื่อว่าสร้างขึ้นในสมัยของ ขุนจอมธรรม ประมาณปี พ.ศ.1639 แต่หลักฐานต่างๆ ที่พบในปัจจุบัน ยังไม่มีสิ่งใดยืนยันว่า มีอายุเก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 17 เลย หลักฐานสำคัญที่สามารถยืนยัน ข้อสันนิษฐานนี้คือ

(1) หลักฐานจากการศึกษารูปแบบพระพุทธรูปหินทราย

โดยเฉพาะกลุ่มพระพุทธรูปที่จัดเป็นกลุ่มระยะแรกของสกุลช่างพะเยา น่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 19 เท่านั้น เนื่องจากมีลักษณะใกล้เคียงกับพระพุทธรูปแบบเชียงแสนสิ่งหนึ่ง ซึ่งมีอายุอยู่ในระยะต้นพุทธศตวรรษที่ 19

(2) หลักฐานทางด้านจารึก

ศิลาจารึกเท่าที่มีการสำรวจพบแล้วขณะนี้ อาจกล่าวได้ว่าเมืองพะเยาเป็นแหล่งที่พบศิลาจารึกมากที่สุดในล้านนา ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นจารึกที่ทำจากหินทรายหยาบทั้งสิ้น จารึกส่วนใหญ่จะกล่าวถึงการสร้างวัด การอุทิศส่วนกุศลเพื่อเป็นพุทธบูชาในพุทธศาสนา จารึกทั้งหมดของเมืองพะเยาเท่าที่ได้มีการอ่านแล้วและมีปีศักราชปรากฏอยู่ ส่วนใหญ่จะบอกศักราชอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งพบมากกว่าระยะอื่น ทำให้สันนิษฐานได้ว่า เมืองพะเยาน่าจะเจริญสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21

(3) หลักฐานทางโบราณคดีอื่นๆ

ผลจากการที่มีการขุดแต่งเพื่อหาร่องรอยด้านโบราณคดีบริเวณเมืองพะเยาหลายแห่ง เช่น บริเวณเวียงประตูชัย (เวียงรูปน้ำเต้า) การขุดแต่งวัดมหาพน และวัดป่าแดงบนนาคนเป็นต้น ได้พบวัตถุโบราณต่างๆ มากมายล้วนแล้วแต่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 20 - 21 ทั้งสิ้น รวมทั้งหลักฐานที่ได้จากการสำรวจชุมชนโบราณในจังหวัดพะเยาหลายบริเวณใกล้เคียง ก็มีอายุไม่ต่างไปจากหลักฐานที่ได้จากการขุดค้นและขุดแต่งบริเวณดังกล่าว

อย่างไรก็ตามเมื่อปี พ.ศ. 2538 มีการสำรวจร่องรอยบริเวณแหล่งโบราณคดี หินทราย ซึ่งอยู่บนดอยผาเกียงที่เป็นกลุ่มเนินเขาที่ทอดตัวมาจากทิศเหนือ ตั้งแต่เขตติดต่อ อำเภอพาน จังหวัดเชียงรายลงมาทางทิศใต้บริเวณตัวอำเภอเมือง จังหวัดพะเยา พบว่าตามแนวเขาดังกล่าวมี ร่องรอยการอยู่อาศัยของคนโบราณ มีพื้นที่อาจสันนิษฐานได้ว่าน่าจะเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ พบภาพเขียนสีบนผนังปรากฏเป็นรอยขีดด้วยสีแดง แสดงถึงสัญลักษณ์บางอย่างที่สำคัญมีเครื่องมือประเภทหินขัด ที่มีลักษณะเป็นอาวุธ เช่น ขวานหินขัด กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าบริเวณดังกล่าวน่าจะเป็นถิ่นที่อยู่ของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ แล้วถูกทิ้งให้รกร้างว่างเปล่า

จนภายหลังมีการก่อร่างสร้างเมือง และเกิดการขยายตัวของอาณาจักร มีการสั่งสมมรดกทางวัฒนธรรมเรื่อยมา จนเกิดวัฒนธรรมในการนำเอาหินทรายมาแกะสลักรูปปฏิมากรรมต่างๆ ดังปรากฏหลักฐานมาจนถึงทุกวันนี้

การทราบภูมิหลังและเรื่องราวความเป็นมาในอดีตของเผ่าพันธุ์ของตนได้ประโยชน์อะไรแก่ชนรุ่นหลัง เป็นคำถามของการเรียนรู้เชิงประวัติศาสตร์ที่สำคัญ เพราะคนส่วนใหญ่ยังคิดว่าประวัติศาสตร์ก็เป็นเพียงสมุดบันทึกเรื่องราวในอดีตเล่มหนึ่ง เป็นเรื่องเก่าๆ ที่จมอยู่กับอดีตที่พ้นยุคทันสมัยไปนานแล้ว คนละเรื่องกับปัจจุบัน ไม่เห็นจะเกี่ยวข้องกันอย่างไร

ถ้ามองผิวเผินเพียงรูปแบบและกายภาพอาจจะจริงอย่างที่คนส่วนใหญ่มักจะเข้าใจ แต่ถ้ามองในมิติวัฒนธรรม ซึ่งมองลึกเข้าไปถึงวิถีคิด วิถีแก้ปัญหา ความรู้สึกนึกคิด การเรียนรู้และการปรับตัวตามสภาพแวดล้อมในขณะนั้น จนเกิดการสั่งสมเป็นบทเรียนและประสบการณ์ หรือที่เราเรียกรวมๆ กันว่า เป็นภูมิปัญญาของชาติพันธุ์ ซึ่งไม่ว่าจะยุคใดสมัยใด คนก็ยังคงเป็นคน มีชีวิตจิตใจและความรู้สึกนึกคิดของความเป็นมนุษย์เหมือนกัน จะแตกต่างกันก็เพียงรูปแบบทางกายภาพเท่านั้น

ดังนั้น การศึกษาวัฒนธรรมหินทรายเมืองพะเยา นอกจากจะรู้ภูมิหลังความเป็นมาของเผ่าพันธุ์ อันเป็นความภาคภูมิใจและเป็นคุณค่าทางจิตใจแล้ว ยังได้เรียนรู้ถึงภูมิปัญญาในการอยู่รอดร่วมกันกับธรรมชาติอย่างชาญฉลาดของบรรพชน ที่คนรุ่นปัจจุบันสามารถนำมาปรับใช้ได้เป็นอย่างดี เป็นภูมิปัญญาไทยที่ไม่ต้องไปเสียค่าลิขสิทธิ์ (ค่าจ้าง) ให้ใคร เช่น เมื่อจังหวัดพะเยายังมีแหล่งทรัพยากรหินทรายที่สมบูรณ์ การฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมแขนง “ช่างหินทรายสกุลพะเยา” ขึ้นมาให้คนรุ่นใหม่ได้เรียนรู้และมืงานทำ เป็นการสร้างเศรษฐกิจชุมชนโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ไม่ต้องไปพึ่งการลงทุนต่างชาติ และเป็นการเสริมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศและวัฒนธรรม ที่คนท้องถิ่นมีส่วนแบ่งผลประโยชน์อย่างเป็นธรรม เมื่อวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น “กินได้” (มีงานทำ/มีรายได้) คนรุ่นใหม่จะรักและหวงแหนภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่นของตนโดยอัตโนมัติ

บรรณานุกรม

1. พระเทพวิสุทธิเวที. ความเป็นมาของพะเยาในอดีต. เชียงราย : ไทศาลการพิมพ์, 2537.
2. คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, สำนักงาน. พะเยา : วิถีชีวิตและภูมิปัญญา. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2537.
3. พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. ประชุมจารึกเมืองพะเยา. กรุงเทพมหานคร : พิษณุภัณฑ์ปริ้นติ้งเซ็นเตอร์, 2539.
4. สุจิตต์ วงษ์เทศ. ประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรมเมืองพะเยา. กรุงเทพมหานคร : พิษณุภัณฑ์ปริ้นติ้งเซ็นเตอร์, 2539.
5. สุรัสวดี อ๋องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539.
6. พระธรรมวิมลโมลี. พะเยา: ความเป็นมาในอดีต. กรุงเทพมหานคร : พงษ์จิตต์, 2541.
7. จังหวัดพะเยา, สภาวัฒนธรรม. พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา, 2542.

7. เวียงล่อ: เมืองอกแตก

วุฒิกกร พัทธ์กษัตริ์นพวงศ์

กำเนิดเมืองในล้านนา

การตั้งชุมชนของล้านนาในอดีต ได้รับอิทธิพลจากสภาพธรรมชาติเป็นสำคัญ จะอยู่ในที่ราบหุบเขา และริมแม่น้ำ มีขนาดใหญ่บ้างเล็กบ้าง ที่มีขนาดใหญ่ มีอยู่ 2 บริเวณ ได้แก่ บริเวณที่ราบลุ่มเชียงใหม่-ลำพูน โดยมีแม่น้ำปิงเป็นแม่น้ำสายสำคัญ และบริเวณที่ราบลุ่มเชียงราย-พะเยา โดยมีแม่น้ำกกและแม่น้ำอิง เป็นแม่น้ำสายสำคัญ

ที่ราบลุ่มบริเวณแม่น้ำกกและแม่น้ำอิง สมัยโบราณเรียกว่า ดินแดนโยนก ซึ่งเป็นที่อยู่ของไทยยวน ปัจจุบันคือบริเวณที่ราบลุ่มในเขตจังหวัดเชียงรายและจังหวัดพะเยา และบริเวณใกล้เคียง บางส่วนลึกเข้าไปถึงพม่าและลาว โดยมีแม่น้ำโขงไหลผ่ากลาง

ที่ราบลุ่มเชียงราย-พะเยา มีเทือกเขาทอดยาวเป็นแนวเหนือใต้ มีแม่น้ำสายต่าง ๆ ไหลจากทางทิศตะวันตกไปลงแม่น้ำโขงทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น แม่น้ำกก แม่น้ำลาว และแม่น้ำอิง ทำให้เกิดชุมชนโบราณหลายแห่ง โดยมี เมืองเชียงแสน เป็นเมืองชุมทางของสายน้ำเหล่านี้ และมีเมืองเล็กเมืองน้อยรายล้อม เช่น เวียงหนองล่อง เวียงมโน เวียงพาน เป็นต้น สำหรับลุ่มน้ำกกนั้น มีเมืองเชียงราย และมี เวียงเล็กเวียงน้อยอีกกว่า 11 แห่ง ตั้งอยู่ตลอดสองฝั่งแม่น้ำกก ส่วนลุ่มน้ำลาวมีเมืองโบราณที่ค้นพบแล้ว เช่น เวียงกาหลง เวียงป่าเป้า เวียงแม่สรวย เวียงไชย เป็นต้น ขณะที่ลุ่มน้ำอิง มีเมืองพยาวหรือภูกามยาว เป็นเมืองสำคัญ และพบเวียงต๋อม เวียงปูล่าม เวียงแก้ว และเวียงล่อ เป็นเมืองบริวาร

เวียงล่อในตำนานและประวัติศาสตร์

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และตำนานของล้านนาได้กล่าวถึง เวียงล่อ ไว้ในหลายแห่ง เช่น ตำนานโยนก ในหนังสือ วชิรญาณ (พ.ศ.2441-2442) เขียนโดย พระยาประชาภิจักรจักร (แถมบุญนาค) ได้กล่าวไว้ว่า

เมื่อพญาเจ็อง โอรสของขุนศรีจอมธรรม ได้เสวยราชสมบัติเมืองพะเยา มีพวกแก้ว (เวียดนาม) มารุกรานเมืองหิรัญนครเงินยาง ซึ่งเป็นเมืองของขุนชิน ผู้เป็นลุง ศีกครั้งนั้นพญาเจ็องได้เกณฑ์ไพร่พลจากเมืองพะเยา เวียงล่อ และหัวเมืองต่าง ๆ อีก 17 เมือง ได้ร้พล 130,000 คน ช้าง 700 เชือก ม้า 300 ตัว และได้รับชัยชนะข้าศึกครั้งนั้นอย่างงดงาม

ในปี พ.ศ. 1985-2030 พระเจ้าติโลกราช ต้องการแผ่อำนาจไปยังเมืองน่าน สุโขทัย และอยุธยา การยกทัพไปตีเมืองน่านครั้งนั้น พระเจ้าติโลกราช ได้ผ่านเวียงล่อ เวียงเทิง เวียงปง เวียงคววร เมื่อเสร็จศึกแล้ว พระเจ้าติโลกราชได้ให้หมื่นยี่ล่อ เป็นผู้ปกครอง เวียงล่อ และเมืองน่าน

ในปี พ.ศ. 2101 - 2317 พม่าได้ยึดและปกครองล้านนาทั้งหมด ตำนานกล่าวไว้ว่า พม่าให้เวียง ลอ กับอีก 5 เมือง อยู่ในเขตปกครองของเมืองพะเยา แต่ยกฐานะเวียงลอ ให้มีศักดิ์และฐานะเท่าเทียม กับเมืองสาด ของพม่า

ในปี พ.ศ. 2322 พระเจ้ากรุงธนบุรี ได้แต่งตั้งให้พระยาจักรีและทหารจำนวน 300 คน ไปตรวจ หัวเมืองฝ่ายเหนือที่แพร่ น่าน และลำปาง ทหารจำนวนหนึ่งได้ทารุณกรรมชาวเมือง จนพระยาภาวילה เจ้าเมืองลำปาง ต้องไปปราบทหารเหล่านั้น ความทราบถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงโปรดให้ลงโทษโดยมอบ ให้พระยาภาวילהไปตี เวียงลอ เมื่อรบชนะจึงได้ลดโทษเหลือเพียงเชี่ยนตีแทนโทษประหารชีวิต

ในปี พ.ศ. 2438-2445 พญาลอไชยมงคล หรือขุนหลวงไชยสถาน ผู้สืบเชื้อสายจากพญาจ้อม เป็นผู้ปกครองเวียงลอองค์สุดท้าย ได้รวบรวมผู้คนในชุมชนเก่าแก่ 4 ชุมชน เข้าด้วยกัน คือ เวียงลอบ้านจุน เมืองเทิง และเชียงของ ไปขึ้นอยู่กับการปกครองของเมืองน่าน จน พ.ศ. 2445 ได้เกิดกบฏขึ้น หลายเมืองในล้านนา และพวกเงี้ยวได้เข้าไปปล้นเวียงลอ ทำให้พญาลอไชยมงคล ไม่สามารถต้านได้ จึงหนีไปเมืองเชียงราย ทอดทิ้งผู้คนและปล่อยให้เวียงลอเป็นเมืองร้างไร้ผู้ปกครอง

จนถึง พ.ศ. 2506 ทางรัฐจึงให้ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบริเวณนั้น จัดตั้งขึ้นเป็น ชุมชนเวียงลอ และชุมชนจุน ต่อมาจึงได้รับการยกฐานะเป็นกิ่งอำเภอจุน และเป็นอำเภอจุน จังหวัดพะเยาในปัจจุบัน

เวียงลอในปัจจุบัน

แม้จะมีฐานะเป็นเมืองบริวารของภูมิภาคยาว แต่เวียงลอเป็นเมืองที่มีบทบาทสำคัญตั้งแต่อดีต จนถึงปัจจุบัน เนื่องจากเป็นอู่ข้าวอู่น้ำตั้งแต่โบราณกาล เป็นแหล่งผลิตอาหารที่อุดมสมบูรณ์ เพราะเป็นที่ราบลุ่มที่มีแม่น้ำอิงไหลผ่านกลางเวียง ซึ่งปัจจุบันยังมีแนวคูน้ำคันดินปรากฏให้เห็นได้อย่างชัดเจน มีเนื้อที่ประมาณครึ่งตารางกิโลเมตร ปัจจุบันคือบริเวณที่ตั้งของหมู่บ้านลอบ ตำบลลอบ อำเภอจุน จังหวัดพะเยา เป็นที่อยู่อาศัยของชาวบ้านและเรือสวนไร่เนาที่ชาวบ้านอาศัยทำกินมาแต่โบราณ ผลผลิตเกษตรที่สำคัญคือ ข้าว ข้าวโพด ยาสูบ ถั่วเหลือง มะขาม มะม่วง ลำไย เป็นต้น

ลักษณะของเมืองโบราณ เวียงลอ มีแนวกำแพงเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า แนวร่องคูที่แห้งจะกว้างประมาณ 3-4 เมตร กำแพงเวียงเป็นดินที่พูนขึ้นจากคูเวียงโดยก่ออิฐไว้ด้านนอก มีบ่อน้ำขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 1 เมตร ก่อด้วยอิฐสี่เหลี่ยมคางหมู ประมาณ 100 บ่อ

เนื่องจากภายในเวียงลอมิแม่น้ำอิงไหลผ่าน สภาพปัจจุบัน พื้นที่บางแห่งจึงถูกแม่น้ำอิงกัดเซาะ ทำให้กำแพงเมืองเดิมถูกตัดขาดออกจากกันเป็น 2 ฝั่งของแม่น้ำ กำแพงบางแห่งถูกชาวบ้านนำอิฐไปก่อสร้างบ้านเรือนบ้าง คอกหมูบ้าง ทำบ่อน้ำบ้าง ปูพื้นสนามภายในบริเวณบ้านบ้าง สภาพของคูคันดินและกำแพงเมืองจึงถูกทำลายโดยชาวบ้านอย่างรู้เท่าไม่ถึงการณ์ การถือครองที่ดินในเวียงลอบเดิมจะเป็นที่ดินที่ชาวบ้านครอบครอง แต่ปัจจุบันส่วนใหญ่จะถูกขายให้แก่นายทุนเกือบหมดแล้ว เวียงลอบอยู่ห่างจากตัวเมืองพะเยา ประมาณ 40 กิโลเมตร ไปทางทิศตะวันออก ตามถนนสายพะเยา-ป่าแดด หรือพะเยา-จุน

พระพุทธศาสนาในเวียงล่อ

จากหลักฐานทางโบราณคดีเชื่อว่า พระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแพร่ในเวียงล่อตั้งแต่ตั้งเมืองครั้งแรก และมีความเจริญรุ่งเรืองมากที่สุด ประมาณพุทธศตวรรษที่ 20-21 ดังจะเห็นได้จาก พระพุทธรูปหินทรายศิลปะสกุลช่างพะเยา ที่มีเป็นจำนวนมากในวัดเก่าแก่กว่า 70 วัด มีเจดีย์ที่สำคัญที่เหลือซากไว้มากมาย เช่น ซากเจดีย์วัดหมื่นไร่ วัดบุณนาค วัดศรีชุม วัดไชยมงคล วัดหนองห้า และวัดศรีปิงเมือง นอกจากนี้ยังพบพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ฐานพระพุทธรูปหินทรายที่แกะสลักเป็น รูปเทวดาแห่งเครื่องสูงงดงามด้วยช่างฝีมือที่ประณีต รวมทั้งศิลาจารึกที่กล่าวถึงการสร้างวัด และการกัลปนาผู้คนปรนนิบัติวัด

ความสำคัญทางเศรษฐกิจ สังคมและศิลปวัฒนธรรมของเวียงล่อ

เนื่องจากเวียงล่อเป็นเมืองโบราณที่เจริญรุ่งเรืองและมั่งคั่งมาแต่อดีต เป็นจุดยุทธศาสตร์ที่จะผ่านจากเมืองพยาว ไปยังเมืองน่าน เมืองหิรัญนครเงินยาง และหัวเมืองย่อยอีกหลายเมือง โดยผ่านแม่น้ำอิงไปสู่แม่น้ำโขง รวมทั้งการเป็นเมืองอยู่ช้ำอยู่น้ำ จึงมักเป็นที่หมายปองของผู้ที่ต้องการแผ่ขยายอิทธิพลและอาณาเขต ทำให้ต้องประสบกับการถูกยึดครองโดยผู้มีกำลังพลเหนือกว่า สลับกันไปมาหลายครั้งหลายหน แล้วแต่ว่าฝ่ายใดจะครองอำนาจ จากเหตุการณ์ในอดีตที่ผ่านมายาวนานเหล่านี้ จึงทิ้งร่องรอยหลักฐานทางประวัติศาสตร์มากมาย ทั้งโบราณสถาน โบราณวัตถุ โบราณคดี ศิลปกรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่นในด้านต่างๆ ไว้ให้ชนรุ่นหลังได้ศึกษา

รวมทั้งการสืบทอดมรดกแห่งการแย่งชิงทรัพยากรของกลุ่มชน ทำให้เวียงล่อในวันนี้ก็ยังหนีไม่พ้นวงจรแห่งการแย่งชิงทรัพยากรจากคนในพื้นที่และกลุ่มคนภายนอกที่เข้าไปแสวงหาประโยชน์ในเวียงล่อ ซึ่งสอดคล้องกับความเชื่อของคนโบราณ ที่เชื่อกันว่า เวียงล่อเป็นเมืองอกแตก ด้วยเหตุที่มีแม่น้ำอิงไหลผ่ากลาง ซึ่งคนโบราณถือว่าไม่ดี มักจะเกิดความแตกแยก หรือเวียงล่อเป็นเมืองที่ต้องคำสาป ทำให้เวียงล่อต้องประสบกับความยุ่งยากและความหายนะครั้งแล้วครั้งเล่า แม้แต่ในปัจจุบันนี้ก็ยังคงประสบกับปัญหาความขัดแย้งในการแย่งชิงการครอบครองวัตถุโบราณล้ำค่า ที่จมอยู่ใต้ดินและหนองน้ำทั่วไป โดยเฉพาะพระพุทธรูป

จากหลักฐานที่ยังหลงเหลือให้เห็นในปัจจุบันพบว่า บริเวณที่ตั้งของเวียงล่อยังมีโบราณสถาน โบราณวัตถุ และโบราณคดีที่พบเห็นได้ทั่วไป ดังนี้

(1) พระธาตุศรีปิงเมือง

ตั้งอยู่กลางหมู่บ้านล่อ ตำบลล่อ อำเภอลี้ จังหวัดพะเยา ชื่อของวัดตามลักษณะการเล่าของชาวบ้านกล่าวว่า เดิมน่าจะชื่อ วัดสะหลีหน้าเมือง ซึ่งหมายถึง มีต้นศรี (ต้นโพธิ์) ต้นใหญ่อยู่บริเวณหน้าวัด บ้างก็เล่าว่าอาจชื่อ วัดพระธาตุอิงเมือง เพราะบริเวณวัดตั้งอยู่ริมแม่น้ำอิง

ภายในวัดมีโบราณสถานที่สำคัญคือ พระธาตุ (เจดีย์) ชื่อ พระธาตุศรีปิงเมือง เป็นพระธาตุศิลปล้านนา ฐานสี่เหลี่ยมย่อมุมฯ ด้านบนประกอบด้วยลูกแก้ว บัวคว่ำ ส่วนยอดได้ชำรุดไป รอบๆ ฐาน

พระธาตุมีพระพุทธรูปหินทรายทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ประทับอยู่ แต่ปัจจุบันนี้ พระธาตุได้รับการขุดแต่ง และบูรณะขึ้นมาใหม่ โดยการดำเนินงานของกรมศิลปากร นอกจากพระธาตุแล้ว ในวิหารหลังเล็กยังมีเศียร องค์กร และฐานพระ ที่แกะสลักจากหินทราย เก็บรวบรวมไว้เป็นจำนวนมาก ด้านหน้าของวิหาร ชาวบ้านจัดเป็นอาคารแสดงโบราณวัตถุชิ้นสำคัญของเวียงล่อที่เก็บมาจากวัดต่างๆ รวมทั้งของวัดศรีปิงเมืองเอง โบราณวัตถุที่สำคัญได้แก่ ฐานพระพุทธรูปหินทรายที่แกะสลักเป็นรูปร่างอภิสรรพุดอกบัว คล้ายแท่นเครื่องสูง และมีก้อนอิฐโบราณขนาดใหญ่แสดงไว้ภายในตัวอาคารไม้

วัดศรีปิงเมืองเคยมีพระพุทธรูปศิลปะสกุลช่างเชียงแสนรุ่นที่ 3 สร้างด้วยทองสัมฤทธิ์ หน้าตักกว้าง 18 นิ้ว ไหล่กว่า 11 นิ้ว สูง 23 นิ้ว ชาวบ้านทั่วไปเรียกว่า พระหนัก มีพุทธลักษณะงดงามมาก เมื่อปี 2530 ถูกคนร้ายขโมยไปพร้อมกับพระพุทธรูปองค์เล็ก องค์น้อย อีก 8 องค์ หายสาปสูญจนทุกวันนี้

ชาวเวียงล่อเป็นพุทธศาสนิกชน ที่มีความเคารพเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาตลอด วัดรปฏิบัติของชาวเวียงล่อมักจะอยู่บนพื้นฐานศีลธรรมของพระพุทธศาสนาเกือบทุกประการ จากกรณีพระพุทธรูปที่เป็นสิ่งเคารพสักการะบูชาเทิดทูนของชาวเวียงล่อได้หายสาบสูญไป ได้แสดงให้เห็นถึงความเจริญทางด้านเศรษฐกิจแบบพุทธพานิชได้เข้ามาสอดแทรกในวิถีชีวิตของบางคน บางกลุ่มบางพวกของชาวเวียงล่อ จึงทำให้เกิดกิเลสตัณหาเข้ามาครอบงำและแทนที่ จิตคิดและทำในสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาในสังคมชาวเวียงล่อ ซึ่งนำมาแต่ความโศกเศร้าเสียใจให้แก่ชาวเวียงล่อเป็นอย่างยิ่ง

(2) พระธาตุหนองห้า

ตั้งอยู่บ้านสันทราย ตำบลหงส์หิน อำเภอจุน จังหวัดพะเยา จากหลักฐานที่ปรากฏ แสดงว่าเป็นวัดที่ตั้งอยู่บนเนินเขาสำคัญของเวียงล่อ คือดอยจิกจ้อง ซึ่งเป็นภูเขาทอดเป็นแนวยาวอยู่ในทิศเหนือ-ใต้ ด้านเหนือทอดแนวตะวันตก-ตะวันออก กั้นเขตระหว่างเมืองพยาวและเวียงล่อ โดยมีช่องให้แม่น้ำอิงไหลผ่าน

วัดนี้มีโบราณสถานที่หลงเหลืออยู่คือ พระธาตุหนองห้า เพียงอย่างเดียว พระธาตุองค์เดิม เป็นสถาปัตยกรรมล้านนา ฐานสี่เหลี่ยม ย่อมุม องค์กรประกอบมีบัวคว่ำ ปล้องไฉน และได้แสดงให้เห็นถึงการขุดค้นของมีค่าของคนร้ายเมื่อประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา โดยองค์พระธาตุจะถูกขุดลอกฐานล่างเป็นหลุมขนาดใหญ่ และเจาะกลางองค์พระธาตุทะลุถึงยอดจนมองเห็นเป็นช่องกว้างประมาณ 1 เมตร ใกล้เคียงกับพระธาตุมีต้นมะขามขนาดใหญ่แผ่กิ่งโอบล้อมไม่ให้องค์ พระธาตุล้มลงมา ปัจจุบัน พระธาตุหนองห้าได้รับการบูรณะซ่อมแซมจากกรมศิลปากร เป็นสถาปัตยกรรมล้านนา ฐานสี่เหลี่ยมย่อมุมครอบองค์เดิมไว้

(3) ศิลปินเวียงล่อ

ดังกล่าวแล้วว่า เวียงล่อเป็นชุมชนที่เจริญรุ่งเรืองมาก่อน โดยเฉพาะ ความเจริญรุ่งเรืองในด้านพระพุทธศาสนา ส่วนในด้านอักษรศาสตร์นั้น ได้ปรากฏมีศิลปินที่ ค้นพบในปัจจุบันถึง 3 หลัก ได้แก่

(3.1) ศิลปินหลัก พย. 8 (จารึกหมื่นล่อเทพสร้างวัดป่าใหม่) ปัจจุบันแสดงที่หอวัฒนธรรมนิทัศน์ วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา

ลักษณะของศิลาเป็นรูปใบเสมา ขำรูดเล็กน้อย กว้าง 54 ซม. สูง 150 ซม. และหนา 10 ซม. จารึกเป็นอักษรไทยล้านนา (ฝักขาม) ในปีพุทธศักราช 2040 จำนวน 2 ด้าน ด้านที่ 1 มี 21 บรรทัด ด้านที่ 2 มี 24 บรรทัด โดยมีเนื้อความในบันทึกกล่าวถึง เจ้าหมื่นลอมเทพ ศรีจุฬา สร้างวัดป่าใหม่ อุทิศสวนกุศลแด่พระเมืองแก้ว และพระชนนี บอกระตที่คืนวัด บอกรื้อข้าววัด และชื่อพยานรู้เห็น

(3.2) ศิลาจารึกหลัก พย. 28 (จารึกเจ้าหมื่นลอมมงคล) ปัจจุบันแสดงที่หอวัฒนธรรมนิทัศน์ วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา

ลักษณะเป็นเนื้อหินทรายสีเทา รูปใบเสมา ขำรูดบางส่วน กว้าง 44 ซม. สูง 58 ซม. หนา 5.4 ซม. จารึกด้วยอักษรไทยล้านนา (ฝักขาม) มีจำนวน 2 ด้าน ด้านที่ 1 มี 11 บรรทัด ด้านที่ 2 มี 15 บรรทัด บอกรื้อจารึกว่า ปี พ.ศ. 2043 มีเนื้อความกล่าวถึง เจ้าหมื่นลอมมงคล สร้างเจดีย์บรรจุพระธาตุ การทำบุญถวายข้าวพระ และบอกรายชื่อพยานรู้เห็น

(3.3) ศิลาจารึกหลัก พย. 59 (จารึกวัดหมื่นลอม) ปัจจุบันอยู่ที่วัดลี อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา

ลักษณะเป็นหินทรายสีน้ำตาลปนเทา เป็นแท่งยาว ปลายบนสุดเป็นยอดแหลม ด้านที่ 1 กว้าง 22.5 ซม. ด้านที่ 2 กว้าง 20.5 ซม. สูง 123 ซม. จารึกด้วยอักษรไทยล้านนา (ฝักขาม) ทั้งหมด 4 ด้าน ด้านที่ 1 มี 4 บรรทัด พร้อมทั้งดวงฤกษ์ ด้านที่ 2 มี 12 บรรทัด ด้านที่ 3 มี 11 บรรทัด ด้านที่ 4 มี 11 บรรทัด จารึกเมื่อปี พ.ศ. 2040 เนื้อความกล่าวถึง บอกรื้อที่มาของวัดหมื่นลอม

(4) ซากโบราณวัตถุ

มีซากเศียรและส่วนองค์ของพระพุทธรูปหินทรายไม่น้อยกว่า 100 ชิ้นตามบริเวณวัดร้างและริมฝั่งแม่น้ำอิง ซึ่งซากวัตถุโบราณเหล่านี้เท่าที่พบมีองค์ประกอบที่สมบูรณ์บ้าง ไม่สมบูรณ์บ้าง พระพุทธรูปบางองค์พบเพียงแต่เศียร บางองค์พบเพียงองค์ของพระพุทธรูป พระสงฆ์และชาวบ้านก็ช่วยกันนำมาประกอบกันได้เป็นพระพุทธรูปที่ไม่สมบูรณ์ประกอบ ผิดเพี้ยนไปจากพุทธศิลป์เดิมอย่างสิ้นเชิง พระสงฆ์และชาวบ้านก็นำพระพุทธรูปดังกล่าวไปประดิษฐานบริเวณใต้ต้นไม้ ในโบสถ์วิหาร หน้ากุฏิ การกระทำของพระสงฆ์และชาวบ้านบางส่วนทำให้ความเป็นพุทธศิลป์หมดคุณค่าไปอย่างรู้เท่าไม่ถึงการณ์

ซากปรักหักพังของโบราณวัตถุและโบราณสถานของเวียงล่อ จะถูกนำไปขายแลกเปลี่ยนเป็นเงินมาเพียงไม่กี่บาท บางครั้งชาวบ้านก็นำไปใช้ประโยชน์ในบ้านเรือนของตน มีการนำอิฐกำแพงเก่าหรือเจดีย์เก่าไปปูเป็นพื้นใต้ถุนบ้าน ปูเป็นแนวถนน ทำเป็นคอกเลี้ยงสัตว์ โดยไม่รู้ว่ตนเองเป็นคนหนึ่งที่ได้ทำลายทรัพย์สินอันเป็นมรดกเก่าแก่ที่บรรพบุรุษของตนสร้างไว้โดยไม่รู้ตัว

ซากโบราณวัตถุและโบราณสถานบางชิ้นถูกเก็บไว้ที่ศาลาด้านทิศใต้ของวัดศรีปิงเมือง มีการพบก้อนอิฐขนาดใหญ่จารึกอักษรภาษาไทยล้านนาว่า "3 ร้อยก้อน" นอกจากนี้ยังพบหินสีเขียวคล้ายหินอ่อนสลักรูปนางอัปสรชูดอกบัว คล้ายแท่งเครื่องสูง ซึ่งคิดว่าคงเป็นหัวเสา ฐานเสา หรือฐานสำหรับวางบดินธุชาพระพุทธรูป ซึ่งเป็นหินชนิดเดียวกันกับหินที่แกะสลักพระพุทธรูปของทุ่งล่อ ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่วัดบุญนาค อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา

(5) ภูมิปัญญาชาวเวียงลอ

(5.1) กฎหมายและขนานบธรรมเนียมประเพณีสมัยโบราณตัวพระยาลอ

ต้นฉบับของกฎหมายและขนานบธรรมเนียม เป็นการจารลงในกระดาษสา (ปื๊บสา) มีทั้งหมด 56 หน้า จารด้วยภาษาธรรมล้านนา สันนิษฐานว่า คงจะคัดลอกกันมาหลายครั้ง ต้นฉบับจริงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย ปัจจุบันทั้งต้นฉบับและฉบับคัดลอก ต่างก็ชำรุดไม่สมบูรณ์ ข้อความขาดหายไปเป็นบางตอน เนื้อหาภายในกฎหมายและขนานบธรรมเนียม แบ่งเป็น 2 ตอน คือ

ตอนต้น ได้กล่าวถึงการพิจารณาคติความต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น บอกถึงลักษณะการปรับใหม่ด้วยเบี้ย คดีส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องชู้สาวและลักขโมย

ตอนปลาย ได้กล่าวถึงพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น กล่าวถึง การสะเดาะเคราะห์ และอุบาทว์ 8 ประการ เช่น อุบาทว์พระพรหม อุบาทว์พระนารายณ์ อุบาทว์พระพาย เป็นต้น กฎหมายและขนานบธรรมเนียมฯ ฉบับนี้นับเป็นเอกสารที่แสดงถึงวิถีชีวิต และภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนในเวียงลอได้เป็นอย่างดี

(5.2) วรรณกรรมคำวซอเรื่องหงส์หิน

คำวซอหงส์หิน นิยมเล่าขานกันมากที่สุดในระหว่างปี พ.ศ.2474 - 2511 ซึ่งนำมาขับกล่อมในงานมงคล และอวมงคล เนื้อหาของคำวเป็นเรื่องของความกตัญญู ซื่อสัตย์ และความกล้าหาญ จึงทำให้คนในสมัยก่อนนำมาสอนลูกหลานให้เป็นคนดี

เจ้าหงส์หินเป็นลูกกษัตริย์ ซึ่งมีหงส์หินเป็นพาหนะ หงส์หินนี้ ถ้าเจ้าหงส์หินขึ้นนั่งที่ หงส์หินจะอ่อนตัวลงและสามารถเหาะบินได้ แต่ถ้าผู้อื่นขึ้นนั่งหงส์หิน หงส์หินจะไม่เปลี่ยนสภาพและไม่สามารถเหาะบินได้ คราวหนึ่งเจ้าหงส์หินได้ติดตามเสาะหาเหยื่อที่อยู่ในป่าลึก พบพบกันต่างก็ตืออกดีใจ เล่าถึงชีวิตความเป็นอยู่ซึ่งกันและกัน บางตอนยายของเจ้าหงส์หินได้แสดงความเป็นห่วงเจ้าหงส์หิน โดยบอกว่าย่ากลับมากพบอีก เพราะกลัวยักษ์จะจับกิน ตัวอย่างของคำวหงส์หินบางตอน เช่น

บ้านหมู่นี้ ตูบตั้งเป็นสาย	บ่มีคนจายไปไหนหมดเกลี้ยง
หันแต่ยายมานั่งหมองเหมียง	อยู่คนเดียวป่าไม้
เดมาแก่แลหันองค์พระหน่อให้	ก็ปราโมทย์สูยินดี
มาอยู่ป่าไม้มานานได้ชาวปี	หนีจากเมืองพาราแหล่งหล้า
หมูยักษ์มีตบเขาไปตะกั	เซาะหาบุญจาจันเนื้อ
หากว่าเจ้าหลานจักอยู่รังเรือ	อยู่เนี่เมินนาน
ถ้าเขาบ่อกบักจับบ่เป็นกำร	หมูยักษ์มีมารจับตัวได้
เอาไปฉีกกินยัดต้องใส่ใส่	ยะหื้อตัวนายม้วยมิด

คำวหงส์หินนี้นับว่าเป็นวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกันคนในหมู่บ้านล็กลอ ตำบลหงส์หิน ของอำเภอจุนเป็นอย่างยิ่ง เพราะเชื่อว่า เรื่องหงส์หินซึ่งเป็นเรื่องของพระโพธิสัตว์ปางหนึ่ง เกิดขึ้นที่บ้านหงส์หินและเวียงลอ จะสังเกตได้จากคนในตำบลนี้จะมีนามสกุล หงส์หิน เป็นจำนวนมาก

(5.3) นิทานพื้นบ้าน

ชาวเวียงลอมีนิทาน ตำนาน เล่าขานกันต่อมาตั้งแต่บรรพบุรุษ มีหลายเรื่องที่น่าสนใจและจะเกี่ยวข้องกับประวัติ ตำนานของหมู่บ้าน ดังจะยกตัวอย่างดังนี้

เรื่อง เมืองลอ

มีเรื่องเล่าสืบต่อกันมา มีพ่อค้าเหมียง (ใบชา) เดินทางมาจากแคว้นล้านช้าง ได้มาพบเมืองชื่อ เมืองนาคันทร หรือนาเคนทร หรืออีกชื่อหนึ่งว่า นันทนคร ได้เกิดชอบพอกับหญิงสาวเมืองไร และได้มีลูกหลานสืบต่อกันมามากมาย จึงตั้งบ้านเมืองของตนเองว่า เมืองลอยไร ต่อมาได้กลายเป็นบ้านแม่ ลอยไร ในปัจจุบัน และเมื่อเมืองขยายกว้างใหญ่ขึ้น จึงให้ลูกชายไปสร้างเมืองใหม่ชื่อ เมืองลอ

จากเรื่องเล่ามานี้พอจะตั้งข้อสังเกตได้ว่า เมืองลอ กับเมืองนันทนคร มักจะมีการเชื่อมโยง ประวัติศาสตร์เสมอ จนประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา การค้าขาย โดยพวกวัวต่าง ควายต่าง คนเมืองลอจะ ผูกพันกันกับเมืองนันทนคร (เมืองน่าน) มากกว่าเมืองพะเยา

เรื่องบ้านทุ่งรวงทอง

เรื่องเล่าว่า มีชายแก่ผสมชาวหนองขาว แต่เมื่อดูสังขารแล้วเหมือนชายหนุ่ม เมื่อมาอยู่ในหมู่บ้านจะรับจ้างหาน้ำไปส่งตามบ้านเรือน โดยขอแลกเปลี่ยนกับข้าวสีทอง เมล็ดใหญ่เพียง 5 กำมือ ต่อ น้ำ 1 หาบ ซึ่งหานั้นจะสานด้วยไม้ไผ่ทำด้วยชั้นรอบๆ กันรั่ว

วันหนึ่งชายหนุ่มได้ไปส่งน้ำที่บ้านเศรษฐี ได้พบลูกสาวเศรษฐีเกิดรักใคร่ชอบพอกัน เศรษฐีเห็นว่าเป็นคนขยัน ซื่อสัตย์ จึงยอมให้อยู่กินกับลูกสาวด้วยกัน ชาวบ้านเรียกคนทั้งสองว่า มิ่ง กับ แก้ว เมื่อมีลูกหลานมากขึ้น ทั้งสองจึงช่วยกันขุดบ่อน้ำใช้ในหมู่บ้าน หมู่บ้านจึงมีบ่อน้ำมากกว่า 100 บ่อ ตามที่เห็นทุกวันนี้ และได้นำเอาเมล็ดข้าวสีทองที่ได้จากการหาน้ำไปปลูกยังไร่นา เมื่อข้าวออกรวง ก็จะได้เห็นรวงข้าวสีทองเต็มทุ่งจึงเรียกหมู่บ้านนี้ว่าทุ่งรวงทอง ปัจจุบันถ้ายืนมองจากจุดที่ตั้งพระธาตุหนองห้า จะมองเห็นทุ่งนาเว้งว่าง กว้างใหญ่ไพศาล สมกับตำนานเล่าถึงความรุ่งเรืองของทุ่งรวงทอง เป็นอย่างดี

(6) ความเชื่อของชาวบ้านในเวียงลอ

จากคำบอกเล่าและตำนานที่ปรากฏในเวียงลอ ชาวบ้านมีความเชื่อในการดำเนินวิถีชีวิตและ ได้สืบสานต่อกันมา ดังเช่น

(6.1) เวียงลอเป็นเมืองอกแตก

แต่เดิมแม่น้ำอิงได้ไหลอ้อมเวียงลอไปทางด้านทิศเหนือของชุมชนในปัจจุบัน จากหลักฐาน ภาพถ่ายทางอากาศของโครงการวิจัยชุมชนโบราณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปรากฏว่า ยังมีแนวการไหลของแม่น้ำอิงสายเดิมอยู่ ต่อมาแม่น้ำอิงได้เปลี่ยนแนวไหลผ่านกลางเวียงลอ จากห้วยร่องคุดไปยัง หลังวัดศรีปิงเมือง จึงทำให้เวียงลอมีลักษณะเป็น เวียงอกแตก คือ ตัวเมืองแยกออกเป็นสองส่วน ซึ่งชาวบ้านทั่วไปถือว่าไม่ดี เป็นเมืองอัปมงคล ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่า เมืองอกแตก เป็นเมืองที่เสี่ยงกับการถูกน้ำท่วม ทำให้โบราณสถานและที่อยู่ของชุมชน ถูกน้ำกัดเซาะเป็นประจำและเป็นเมืองที่ข้าศึก

เข้าใจได้ดีกว่าเมืองที่อยู่ในหุบเขา ในด้านการปกครองเมืองเอกแตก จะเป็นเมืองที่ยากแก่การปกครองให้เป็นหนึ่งอันเดียวกันได้ การมีเมืองตั้งอยู่สองฝั่งแม่น้ำโดยมีแม่น้ำกั้นกลางจะทำให้ประชาชนรู้สึกว่าจะถูกแบ่งแยกตามธรรมชาติโดยปริยาย จึงคิดที่จะหาทางปกครองตนเองให้เป็นอิสระอยู่ตลอดเวลา

(6.2) เวียงลอบเป็นเมืองต้องคำสาป

ในเนื้อความของศิลาจารึกหลัก พย. 8 (จารึกหมื่นลอเทพ สร้างวัดป่าใหม่) ได้ตั้งจิตอธิษฐานไว้ว่า จะสืบทอดพระพุทธศาสนาถึง 5000 ปี ท่ามกลางพยานทั้งหลาย หากผู้ใดในเมืองลอบไม่อยู่ในคำสอนของพระพุทธศาสนา บ้านเมืองจะล่มสลายดังคำสาปนั้น ในช่วงหนึ่งผู้คนในเมืองลอบประพฤติตนไม่อยู่ในหลักของศีลธรรม คำสอนของพระพุทธศาสนา ทำลายศาสนสถาน เกิดความโลภเข้าครอบงำแตกความสามัคคี เมื่อมีศัตรูเข้ามารุกรานก็พ่ายแพ้ได้ง่าย

(6.3) เวียงลอบเป็นเมืองกาลกิณี

สิ่งที่คนในเวียงลอบเชื่อถือและไม่ควรกระทำเพราะเป็นสิ่งไม่ดีมีหลายประการ เช่น

- เรือนใดที่ไม่มีคนอยู่นอนเฝ้า ปล่อยให้ร้างไว้ คนอยู่ภายหลังจะพบกับสิ่งที่ไม่ดี เพราะถ้าร้างคน วิญญาณ ผีร้ายจะมาอยู่แทน
- เรือนใดที่รื้อปลูกในวันเดียวกัน หรือทิ้งไว้เกิน 6 เดือน ถ้าเอาไปปลูกใหม่จะประสบกับสิ่งไม่ดี
- เรือนใดถูกรื้อจากหลังหนึ่งไปใส่อีกหลังหนึ่ง ก็ไม่ดี จะเกิดโทษแก่ผู้อยู่อาศัย
- เรือนลอกคาบคือไม่ได้รื้อแต่เปลี่ยนเสา/ฝา หรือปลูกเรือน 2 หลังประตูดตรงกัน ถือว่าไม่ดี
- เขตบ้านแดนรั้วถ้าไปตั้งออกที่ละน้อย หรือรื้อแดนตรงกลางออกก็ไม่ดี
- ย้ายยุงข้าวข้ามเรือน ปลูกเรือนคร่อมทางเดิน และปลูกคร่อมเจดีย์หรือป่าช้าเก่า ก็ไม่ดี
- ไม่ควรถมบ่อ รุ หนอง คลอง มาเป็นหอธรรม หรือเป็นเรือน หรือไม่ควรรื้อทำลาย ดอย เขตน้ำ
- ไม่ควรนอกรีดนอกรอยคำสอนของพ่อแม่ หรือไม่ทำตามคำสั่งผู้ตายจะไม่ดี เกิดหายนะ
- ไม่เอารูปช้าง ม้า ราชสีห์ ราชู ยักษ์ เสือ นาค ไว้ในบ้าน จะขัดโชคลาภและเดือดร้อน
- ไม่ควรขุดสายน้ำให้เปลี่ยนไปจากทางเดิม หรือไม่ควรย้าย/ปิดประตูบ้าน ประตูเมือง คุ่ม
- ไม่ควรจะเอาตุงไชยแขวนกับกิ่งไม้งาม หรือทำรั้วกันเหมือนฝาย-ร่องน้ำ ลบเขตบ้านแดนนา

(7) วังปลาเค้า

เนื่องจากแม่น้ำอิงไหลผ่านบริเวณเวียงลอบ ช่วงที่ผ่านหลังวัดศรีปิงเมือง มีลักษณะเป็นคુંน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งมีปลาเค้าอาศัยอยู่ในแม่น้ำอิงตามธรรมชาติ เมื่อตลาดต้องการสูงปลาเค้าตามธรรมชาติจึงลดจำนวนลงอย่างรวดเร็ว จนเมื่อ ปี พ.ศ. 2539 พระอธิการหลั่น สุเมธ เจ้าอาวาสวัดศรีปิงเมือง ได้ร่วมมือกับชาวบ้านช่วยกันอนุรักษ์ปลาบริเวณที่ประกาศเป็นเขตอภัยทานตามความยาวของแม่น้ำประมาณ 1,500 เมตร บริเวณนี้จึงมีปลาชุมมาก โดยไม่ได้รับการรบกวนจากชาวบ้านแต่อย่างใด ทำให้ปลาเค้าที่เป็นปลาท้องถิ่นเดิม ได้มีโอกาสฟื้นตัวขยายพันธุ์ จนได้ชื่อว่า วังปลาเค้า

บทเรียนจากประวัติศาสตร์เวียงลอ

เวียงลอ มีหลักฐานทางโบราณคดีที่เชื่อถือได้ว่า เป็นชุมชนโบราณที่มีความเจริญรุ่งเรือง ทั้งในด้านพระพุทธศาสนา ด้านอักษรศาสตร์ และด้านความเป็นอยู่ที่สมบูรณ์ โดยเฉพาะในพุทธศตวรรษที่ 20-21 จากหลักฐานในการก่อตั้งชุมชน โดยยึดถือเงื่อนไขของการตั้งอยู่ในชัยภูมิที่เหมาะสม ได้แก่ การมีที่ราบกว้างขวางในการเกษตร การมีแม่น้ำไหลผ่าน และมีภูเขาเป็นแนวป้องกันด้านหลัง จึงทำให้ชุมชนเวียงลอในอดีต เป็นเมืองที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ มีความผูกพันกับชุมชนโบราณอื่นๆ เช่น เมืองหิรัญนครเงินยางเชียงแสน และเมืองพยาว ซึ่งความผูกพันดังกล่าว เกิดจากแม่น้ำอิงที่ไหลจากเมืองพยาวผ่านเวียงลอ และไปลงแม่น้ำโขงที่เมืองเชียงของ ทำให้เวียงลอมีเส้นทางคมนาคมที่สำคัญและสะดวก

การที่เวียงลอตั้งอยู่ในชัยภูมิที่เหมาะสม โดยเฉพาะมีที่ราบกว้างขวาง เป็นแหล่งผลิตอาหาร และพืชพันธุ์นานาชนิด สามารถผลิตข้าวได้มากกว่าชุมชนอื่น แต่เวียงลอก็แพภัยความอุดมสมบูรณ์ของตัวเอง เพราะเมื่อเกิดศึกสงครามขึ้น ก็มักจะถูกเป็นเป้าที่หมายปองของชุมชนที่แข็งแกร่งกว่า เช่น เมืองพยาว และเมืองน่าน เป็นต้น

ความเป็นอยู่ข้าวุ่นและมั่งคั่ง ทำให้ เวียงลอมีความรุ่งเรืองในด้านวรรณกรรม ที่สำคัญคือ ลิลิตพระลอ ที่เนื้อเรื่องเกิดขึ้นในแถบล้านนา และใช้ฉันทลักษณ์ดั้งเดิมของล้านนาในการเขียน นั่นคือ โคลงหรือ กะ-โลง ซึ่งเกี่ยวข้องกับเวียงลอ เป็นอย่างมาก จากการศึกษาของมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (อุดม รุ่งเรืองศรี) สรุปได้ว่า เมืองแมนสรวงของพระลอนั้น น่าจะมีอยู่จริง แต่อาจจะอยู่ที่ใดที่หนึ่งใน 3 แห่ง ได้แก่ เวียงกาหลง ซึ่งอยู่ในเขตเมืองพะเยา (บ้านแม่กาหลวง เพี้ยนมาจาก เมืองกาหลง) เวียงเก่าที่อยู่เมืองสอง จังหวัดแพร่ และเมืองโบราณ เมืองใดเมืองหนึ่งของอำเภอแม่สรวย จังหวัดเชียงราย ส่วนพระลอนั้น นับเป็นบุคคลที่มีตัวตนจริงในตำนานของล้านนา

บทเรียนสำคัญอันหนึ่งที่ได้จากการล่มสลายของเวียงลอนั้น ผูกพันกับการล่มสลายของล้านนา ทั้งหมดในสมัยที่พม่าเข้ามายึดครองล้านนาในปี พ.ศ. 2101 เป็นต้นมา ทำให้โบราณสถานและโบราณวัตถุที่สำคัญของเวียงลอ ถูกปล่อยให้ปะละเลย จนถึงยุคฟื้นฟูล้านนาในสมัยพระเจ้าตากสินและพระยา กาวิละ ซึ่งเรียกกันว่า ยุคเก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง (พ.ศ. 2310-2325) จึงได้มีการกวาดต้อนผู้คนให้กลับเข้าสู่บ้านเมืองของตน ชาวเวียงลอที่หลบซ่อนอยู่ในที่ต่างๆ รวมชาวเมืองอื่น จึงได้เข้าไปจับจองที่อยู่อาศัยและสร้างชุมชนขึ้นอีกครั้งหนึ่งจนถึงปัจจุบัน ซึ่งก็คือบริเวณบางหมู่บ้านในตำบลลี้ล่อและตำบลหงส์หิน เพราะหลักฐานทางโบราณคดีและตำนานได้เชื่อมโยงถึงกันจนแยกไม่ออก

แต่น่าเสียดายที่ชุมชนรุ่นหลัง ไม่เพียงแต่ไม่ได้สืบสานมรดกที่บรรพชนทิ้งไว้ให้ กลับทำลายสิ่ง ที่บรรพชนเพียรสร้างไว้อย่างโง่เขลา เพียงเพื่อสนองความโลภและประโยชน์ส่วนตนเล็กๆ น้อยๆ ในระยะสั้น พวกกันทำลายเวียงลอที่เคยเป็นชุมชนที่รุ่งเรืองมาในอดีต ซึ่งมีโบราณวัตถุและของมีค่ามากมาย จึงเป็นที่หมายปองของนักค้าของเก่าและผู้มีอิทธิพล ทำให้ของมีค่าเหล่านั้น ถูกลักขโมยกันเป็นประจำ ซึ่งบุคคลเหล่านั้นเป็นทั้งบุคคลภายนอกหมู่บ้านและคนในหมู่บ้านเอง

จากการบอกเล่าของ หลวงตาสั่งขี้ ยังวัฒนา ซึ่งเป็นผู้หนึ่งที่เคยสำรวจขุดค้นหาของเก่าให้กับผู้มีอิทธิพล ทั้งจากส่วนกลางและท้องถิ่น เมื่อประมาณ ปี 2490 ได้เล่าว่า คณะผู้ขุดค้นเหล่านี้ได้นำรถจี๊ปบุกเข้าไปยังเวียงลอ แล้วล้มเจดีย์สำคัญๆ ของเวียงลอ เช่น เจดีย์วัดศรีเกิด เจดีย์วัดหนองห้า และเจดีย์วัดศรีปิงเมือง ได้สิ่งมีค่า ที่เป็นวัตถุโบราณสำคัญ เช่น พระพุทธรูปทองสัมฤทธิ์ และแก้วแหวนจำนวนมาก ประมาณ 5-6 หีบเหล็ก แล้วนำเข้ากรุงเทพฯ นับเป็นการทำลายโบราณสถานที่สำคัญครั้งใหญ่ที่สุดของเวียงลอ

ทั้งนี้เพราะสำนึกของชาวบ้านที่อยู่ในพื้นที่ในอดีต มีแต่การขุดค้นของมีค่า เพื่อไว้ขายเลี้ยงชีพเท่านั้น จนเมื่อไม่นานมานี้ กระแสของการอนุรักษ์และความรู้ท้องถิ่นได้แพร่หลาย จึงทำให้คนในชุมชนเหล่านี้ เริ่มมีความสำนึก หวงแหน และต้องการอนุรักษ์ความเป็น เวียงลอ ของคนในอดีต ดังจะเห็นได้จาก มีการจัดเสวนา เรื่องเวียงลอ ภายในบริเวณวัดศรีปิงเมือง (พ.ศ. 2538) และการจัดพิธีประจำปีของชุมชน คือ พิธีบูชาพญาลอขึ้น

ด้วยเงื่อนไขที่ขาดความรู้ ความเข้าใจในการอนุรักษ์โบราณสถานและโบราณวัตถุของชุมชน จึงทำให้การบูรณะ ปฏิสังขรณ์ และการฟื้นฟูชนบทธรรมนิยมประเพณี ผิดแปลกออกไปจากเดิม ตัวอย่างเช่น การสร้างกำแพงเวียงลอไว้บริเวณถนนเชียงคำ-พะเยา ไม่ได้อยู่ในบริเวณเวียงลอเดิม หรือการบูรณะเจดีย์วัดศรีปิงเมือง และวัดพระธาตุหนองห้า เป็นต้น ซึ่งการบูรณะทั้งสามแห่งทำให้ขาดความต่อเนื่องจากอดีตอันยิ่งใหญ่ของเวียงลอ อย่างน่าเสียดาย

นอกจากนั้น บทเรียนจากความขัดแย้งเพื่อการช่วงชิงความอุดมสมบูรณ์ของเวียงลอในอดีต ก็ยังปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน จนถึงกับต้องให้อาตุประหัตประหารกัน หมายความว่า คนปัจจุบันแม้จะมีข้อเตือนสติจากบทเรียนในประวัติศาสตร์ของเวียงลอ แต่ก็หาได้เรียนรู้และนำบทเรียนจากอดีตมาปรับใช้ป้องกันและแก้ปัญหาปัจจุบันไม่ ดังนั้น การศึกษาเรื่องเวียงลอ เมืองเอกแตก จึงเป็นการสะท้อนให้เห็นภาพบทเรียนจากเวียงลอ ที่คนปัจจุบันควรจะเรียนรู้ และนำมาประยุกต์ใช้ป้องกันและแก้ไขปัญหาที่สั่งสมกันมาอย่างมากมายในปัจจุบัน

บรรณานุกรม

- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. ประชุมจารึกเมืองพะเยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2538.
 ศึกษาธิการจังหวัดพะเยา, สนง. สมบัติวัฒนธรรมจังหวัดพะเยา. เอกสารโรเนียว, 2540.
 สรัสวดี อ๋องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อัมรินทร์, 2539
 สมจิต สรัสสุณญาวุฒิและคณะ. ปูจาพญาลอ 40. เชียงราย: สยามโฆษณาและการพิมพ์, 2540.
 สิทธิชัย สุวานโร และคณะ. กฎหมายและขนบธรรมเนียม ประเพณีสมัยโบราณกาลตัวพระยาลอ, 2542.

8. อารามชุมชนสันกำแพง

กุหลาบ วัฒนานิวัด
และศิริรัตน์ อาสนะ

ประวัติความเป็นมาของสันกำแพง

จากการค้นพบศิลาจารึกที่วัดเชียงแสน ตำบลออนใต้ อำเภอสันกำแพง ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ชาวสันกำแพงอพยพมาจากพันนาพู่เลา แขวงเมืองเชียงแสน (ในจังหวัดเชียงราย) และได้ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณลุ่มน้ำแม่ออน หลักศิลาจารึกกล่าวว่า พระเจ้าศิริสัทธมมังกรมหัจจรวรรดิราชาธิราชกษัตริย์ เชียงใหม่โปรดให้ราชมนตรีชื่อ เจ้าอติชวญาณบวรสิทธิเป็นหมื่นดาบเรื่อน จุลศักราช 850 (พ.ศ. 2031) หมื่นดาบเรื่อนได้ชักชวนชาวบ้านสร้างพระวิหาร พระเจดีย์ และหอพระไตรปิฎกที่วัดชื่อ สาลกัล ญาณมหันตาราม (ไกรศรี นิมมานเหมินท์, 145-146, 2503) ต่อมาบริเวณนี้และวัดร้างไปพร้อมกับ เมืองเชียงใหม่ซึ่งกลายเป็นเมืองร้าง ระหว่าง พ.ศ. 2318-2338 เนื่องจากเชียงใหม่ทำสงครามกับพม่า เมื่อบ้านเมืองเข้าสู่สภาวะสงบแล้วได้มีผู้คนอพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนอาศัยบริเวณวัดร้างแห่งนี้ โดยอาจจะอพยพมาจากเมืองเชียงแสน ได้บูรณะวัดและเรียกชื่อว่า วัดเชียงแสน ปัจจุบันเป็นวัดร้างในหมู่บ้าน ป่าดิง ตำบลออนใต้

เมื่อชุมชนขยายใหญ่ มีผู้คนเพิ่มมากขึ้น จึงได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นอำเภอ เรียกว่า แขวงแม่ออน อยู่ในการปกครองของนครเชียงใหม่ ถึงปี พ.ศ. 2445 ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าอินทวิชิต ครองนครเชียงใหม่ เมื่อเกิดกบฏเงี้ยวขึ้นที่อำเภอเมืองแพร่ และที่แขวงแม่ออน มีชาวเงี้ยว 11 คน มีอาวุธครบ ได้ทำการบุกปล้นโรงกลั่นสุราที่บ้านป่าไม้ ตำบลแช่ช้าง และเผาที่ทำการแขวงแม่ออน เสียหายทั้งหมด ต่อมาในปี พ.ศ. 2446 ทางราชการจึงได้ย้ายที่ทำการแขวงแม่ออนมาปลูกสร้างที่บ้านสันกำแพง และใช้ชื่อว่า อำเภอสันกำแพงตั้งแต่นั้นมาจนถึงปัจจุบัน (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, 123, 2529)

ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับอำเภอสันกำแพงในปัจจุบัน

อำเภอสันกำแพงตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของจังหวัดเชียงใหม่ ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ 13 กิโลเมตร ตามเส้นทางเชียงใหม่-สันกำแพง ลักษณะภูมิประเทศเป็นพื้นที่ราบเชิงเขา มีภูเขาสลับซับซ้อนเป็นแนวยาวจากเหนือจรดใต้ สภาพภูมิอากาศแบบมรสุมเขตร้อน มีฝนตกในช่วงเดือนพฤษภาคม ถึงเดือนกันยายน หนาวเย็น และแห้งแล้งในเดือนพฤศจิกายนถึงเดือนกุมภาพันธ์ มีลำน้ำแม่กวงและลำน้ำแม่ปวกเป็นแม่น้ำสายสำคัญ ทรัพยากรธรรมชาติได้แก่ ป่าไม้ ซึ่งส่วนใหญ่เป็น ป่าสงวน เช่น ป่าแม่ออน เป็นต้น

ประชาชนประกอบด้วยหลายเผ่าพันธุ์ อาทิ ไทขิน หรือ ไทเขิน ตั้งหลักแหล่งอยู่ที่บ้านสันกำแพง บ้านทรายมูล บ้านสันโค้ง ไทลื้อ อาศัยอยู่ที่ตำบลออนใต้ ไทยอง อยู่บริเวณตำบลบวกค้าง

พวก ลัวะ อยู่ที่บ้าน ห้วยแก้ว ส่วน ไทยวน หรือ คนเมือง ตลอดจนชาวจีน อาศัยอยู่ในทุกตำบล วัฒนธรรมของชนเผ่าต่าง ๆ ที่ยังคงรักษาไว้ได้ ส่วนมากจะเป็นวัฒนธรรมทางด้านภาษาพูด และมีมือทางด้านหัตถกรรม ส่วนวัฒนธรรมทางการแต่งกาย และการละเล่นพื้นบ้านต่างๆ เริ่มสูญหาย จะมีให้เห็นในเทศกาลหรืองานประเพณีเท่านั้น

ชาวสันกำแพงประกอบอาชีพเกษตรกรรม ผลิตผลการเกษตรที่สำคัญ ได้แก่ ข้าว ยาสูบ ถั่ว ลิสง กระเทียม ลำไย ไข่ไก่ และโคนม และอาชีพอุตสาหกรรมในครัวเรือน เช่น การทำร่ม ทำพัด การแกะสลัก การทำเครื่องเงิน เครื่องเงิน เครื่องปั้นดินเผา การทอผ้าฝ้าย ผ้าไหมและการตัดเย็บเสื้อผ้าพื้นเมืองสำเร็จรูป ตลอดจนดำเนินธุรกิจการค้าขายทั้งผลิตผลทางการเกษตร และผลิตภัณฑ์ทางอุตสาหกรรมในครัวเรือน

ชุมชนสันกำแพงเป็นชุมชนที่มีองค์กร หรือกลุ่มต่าง ๆ ทั้งที่เป็นของหน่วยงานภาครัฐ และเอกชน เช่น กลุ่มสหกรณ์เดินรถ กลุ่มสหกรณ์โคนม กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มหนุ่มสาว เป็นต้น กลุ่มหรือองค์กรเหล่านี้มีวัตถุประสงค์ในการดำเนินงานแตกต่างกันไป มีหลายกลุ่มที่จัดตั้งขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์ของการดำเนินการเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิต และความเป็นอยู่ของคนในชุมชนให้อยู่ในสภาพที่ดีขึ้น การรวมกลุ่มของชาวบ้านในชุมชนแสดงให้เห็นถึงการประสมประสานระหว่างภูมิปัญญาชาวบ้านกับแนวคิดในเชิงธุรกิจ มีส่วนช่วยในการพัฒนาชุมชนสันกำแพงให้มีคุณภาพชีวิตที่ดี ในการศึกษาครั้งนี้ จะศึกษา กลุ่มที่มีบทบาทสำคัญ 4 กลุ่มดังนี้ คือ กลุ่มอุตสาหกรรมทำร่มบ่อสร้าง ของบ้านบ่อสร้าง, กลุ่มแปรรูปอาหาร ของบ้านร่องก่องข้าว, กลุ่มสล่าจ้างนัก ของบ้านบวักค่าง, และกลุ่มออมทรัพย์ของบ้านป่าไผ่

กลุ่มอุตสาหกรรมทำร่มบ่อสร้าง

ประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านบ่อสร้าง

บ่อสร้างเป็นหมู่บ้านเก่าแก่หมู่บ้านหนึ่งมีอายุยาวนานกว่า 200 ปี กล่าวกันว่าเดิมเป็นที่อยู่ของชาวเมืองเชื้อสายลาว ไทใหญ่ เป็นชุมชนเล็กๆ มีพื้นที่ 1 ตารางกิโลเมตร อยู่บนถนนสายบ่อสร้าง-ดอยสะเก็ด

ที่มาของชื่อหมู่บ้านบ่อสร้างนั้น มีเรื่องเล่ากันต่อ ๆ มาว่า ในอดีต มีพระพุทธรูป 2 รูป เดินทางมาพักแรมที่หมู่บ้านนี้ ซึ่งสมัยนั้นใจผู้ร้ายชุมมาก เมื่อพวกโจรรู้ว่าพระพุทธรูปเดินทางมาพัก จึงคิดจะปล้นเอาของศักดิ์สิทธิ์และของมีค่า จึงได้นัดแนะกันมาล้อมจับพระพุทธรูปในตอนกลางคืน ฝ่ายพระพุทธรูป 2 รูปเมื่อทราบข่าว พวกโจรจะมาปล้น จึงได้ตั้งสัจจะอธิษฐานปลดของมีค่าต่าง ๆ ฝังไว้ในบริเวณนั้น ครั้นเมื่อโจรจับได้ ก็พยายามขุดหาสิ่งของมีค่า แต่ไม่พบ จึงได้ฆ่าพระพุทธรูปเสีย

ต่อมา ชาวบ้านที่อาศัยในหมู่บ้านได้เห็นแสงประหลาดลอยขึ้นจากบริเวณที่พวกโจรขุดได้ นายบ้านจึงได้ระดมลูกบ้านขุด แต่ไม่พบสิ่งของมีค่า กลับพบแต่น้ำใสสะอาดผุดขึ้นมาแทนที่ ประจวบกับในสมัยนั้น อดน้ำเพื่อการอุปโภคและบริโภคยากลำบากมาก ชาวบ้านจึงได้ช่วยกันขุดดินขึ้นมา และ

ใช้ดินปั้นเป็นอิฐก่อบริเวณที่ขุดให้เป็นบ่อ และตั้งชื่อว่า บ่อสร้าง หมู่บ้านนี้จึงได้ชื่อว่า “บ้านบ่อสร้าง” ตั้งแต่นั้นมา

นอกจากนี้ยังมีผู้เฒ่าบางคนเล่าเรื่องแตกต่างออกไปว่า ชื่อบ่อสร้างนั้นสืบเนื่องมาจากเมื่อสมัย 200 กว่าปีมาแล้ว ทั้งหมู่บ้านไม่มีน้ำอุปโภคและบริโภคเลย เนื่องจากไม่มีแม่น้ำไหลผ่านและเป็นที่สูง จึงได้มีการประชุมชาวบ้าน และทำการเสี่ยงทายโดยการยิงธนู เมื่อลูกธนูตก ณ ที่ใด ให้ขุดบริเวณนั้นเป็นบ่อน้ำ ณ บริเวณที่ลูกธนูตกนั้น เมื่อขุดลึกลงไป พบว่ามีช่องขนาดใหญ่อยู่ใต้ดิน วางเป็นฐานของบ่อน้ำอยู่ ทั้งยังเกิดอภินิหารขึ้นอีกมากมาย อาทิลำแสงพุ่งลงไปใบบ่อน้ำ จึงถือกันว่าเป็นบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ และมีการสักการบูชาเป็นประจำ ชาวบ้านก็ได้ใช้ประโยชน์จากบ่อน้ำนี้มากมาย ปัจจุบันบ่อน้ำนี้ยังคงมีอยู่ในบ้านบ่อสร้างและยังคงใช้ประโยชน์ได้ดังเดิม

ปัจจุบันหมู่บ้าน บ่อสร้างมีชื่อเสียงในด้านหัตถกรรมท้องถิ่น และเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญ ชาวบ้านจึงได้ร่วมกันบริจาคเงินขุดบ่อน้ำใหม่ขึ้นมาแทนบ่อน้ำเดิม ซึ่งกลายเป็นสมบัติส่วนบุคคล ที่วัดบ่อสร้าง และให้ถือบ่อใหม่นี้ว่าเป็นบ่อสร้าง อันเป็นสัญลักษณ์ของหมู่บ้านแทน (นายตาคำ ชมทวีรุฒม์ 2542) ชาวบ้านบ่อสร้างมีอาชีพหลัก คือ การค้าขายและรับจ้างทำหัตถกรรมพื้นบ้าน ส่วนการทำนานั้น ทำเพื่อยังชีพเท่านั้น มิได้ทำเพื่อการค้า เนื่องด้วยสภาพทางภูมิศาสตร์ไม่เอื้ออำนวย

ปัจจุบันบ้านบ่อสร้างกำลังพัฒนาเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว หัตถกรรมภายใน หมู่บ้านนอกเหนือจากการทำร่มพื้นเมืองซึ่งเป็นหัตถกรรมดั้งเดิมของหมู่บ้านแล้ว ยังมีหัตถกรรมประเภทอื่น ๆ อีกมากมาย ที่สำคัญได้แก่ ไม้แกะสลัก ทอผ้า เสื้อผ้าพื้นเมือง เครื่องเงิน เครื่องเงิน เป็นต้น ทำให้หมู่บ้านมีสภาพเป็นตลาดสินค้าหัตถกรรม เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจชาวบ้านเปลี่ยนอาชีพจากการทำเกษตรกรรม สู่อุตสาหกรรม ชาวบ้านมีงานทำ มีรายได้ตลอดทั้งปี ส่วนทางด้านสังคม และวัฒนธรรม มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ คือ การเปลี่ยนแปลงวิถีการดำเนินชีวิต ความเชื่อและความผูกพันในขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่น การปรับตัว ทักษะคติ ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงในด้านคุณค่า รูปแบบ และวิธีการผลิตของหัตถกรรมท้องถิ่น

ร่มบ่อสร้าง

ร่ม หมายถึง “บริเวณเงาที่ไม่ถูกแดดถูกฝน” แต่ถ้าเป็นเครื่องใช้ ภาษาถิ่นล้านนาเรียกร่ม ว่า “จ้อง” ร่ม หมายถึง เครื่องสำหรับป้องกันแดดป้องกันฝนในการเดินทางที่ต้องประสบกับภาวะที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เช่น แดดร้อน ฝนตก เป็นต้น ในบางโอกาสและบางสถานการณ์ ร่มจะเป็นเครื่องประดับ แสดงความมีฐานะแสดงความมีเกียรติยศ หรือแสดงสถานภาพของบุคคลอย่างใดอย่างหนึ่ง ร่มเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของชาวบ้าน

จากการศึกษาวรรณกรรมล้านนาพบว่า ร่ม เป็นเครื่องใช้ของบุคคลในวรรณกรรม เช่น ในนิทานพื้นบ้านของล้านนา มีนิทานเรื่องหนึ่งกล่าวถึงเสอร้ายแปลงร่างเป็นพระอุตงค์ เดินเข้ามาหา ชายคนหนึ่งที่นั่งอยู่บนห้างคอยดักยิงสัตว์ เสอในร่างของพระอุตงค์หวังจะหลอกให้เขาลงมาหาแล้วจะได้

ตะครบกินเป็นอาหาร เมื่อชายคนนั้นเห็นพระพุทธรูปก็ลังเลไม่กล้ายิง ขณะนั้นก็มีคนตัวหนึ่งร้องอยู่ใกล้ ๆ ว่า "จิกจ้อง จิกจ้อง" เขาเลยตัดสินใจยิงธนูที่ปลายร่ม หรือ ปลายกลดของพระพุทธรูปนั้น ทันใดนั้น ร่างของพระพุทธรูปก็กลายเป็นเสือ ขาดใจตายคาที่ ชายคนนั้นก็เลยรอดชีวิตจากเสือร้าย คำว่า "จิกจ้อง" หมายถึง ส่วนประกอบที่เป็นยอดของร่ม เนื้อหาของนิทานพื้นบ้าน เรื่องดังกล่าวนี้ เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่า ร่ม หรือ กลด เป็นเครื่องใช้อย่างหนึ่งของพระภิกษุในล้านนามานานแล้ว

นอกจากปรากฏในนิทานพื้นบ้านแล้ว คำกล่าวในโอกาส "เวณदान" หรือการอุทิศสวนกุศลในสมัยโบราณของชาวล้านนา ปรากฏข้อความตอนหนึ่ง กล่าวว่า

"อันพระกุศลนี้มา ขอหื้อได้ปกหม่ม หื้อได้เป็นฉัตรจ้องร่มมุงกาง เมื่อผู้ข้าเดี่ยวตาง

ในสงสารมนุษยชาติ ศิลห่าศิลแปดอย่าได้ขาดจากต้นต้ว" (มณี พยอมยงค์ 8 มีนาคม 2542)

หมายถึงอันบุญกุศลครั้งนี้ ขอให้ปกป้องคุ้มครองเสมือน ฉัตร จ้อง หรือ ร่ม ที่กางอยู่เหนือศีรษะ ขณะที่ข้าพเจ้าเดินทางผ่านวิญญูะสงสาร คือการเวียนว่ายตายเกิด ขอให้ข้าพเจ้าตั้งมั่นอยู่ในศิลห่าและศิลแปด

คำกล่าวอุทิศสวนกุศลดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า ผลอันเกิดจากการทำบุญนั้นจะเป็นเสมือนร่ม ซึ่งเป็นเครื่องป้องกันสำคัญให้ร่มเงาแก่ผู้ที่ทำบุญทำกุศล ทำให้การเดินทางของชีวิตซึ่งจะต้องพบกับ การเวียนว่าย ตายเกิด หรือเกิด แก่ เจ็บตาย เป็นไปอย่างสงบ สบาย เพราะมีเครื่องปกป้อง มิให้ "ร้อน" หรือทำให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุข

ตำนานของร่มบ่อสร้าง

ร่มบ่อสร้าง เป็นผลงานหัตถกรรมที่มีชื่อเสียงของบ้านบ่อสร้างให้กลายเป็นสถานที่ท่องเที่ยวทาง วัฒนธรรมท้องถิ่นที่สำคัญของเมืองเชียงใหม่ นักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศสนใจ มาชม มาศึกษา มาซื้อสินค้าอันเป็นงานหัตถกรรมจากแหล่งผลิตคือที่บ้านบ่อสร้างซึ่งถือว่า "เป็นหมู่บ้านแห่งแรกและแห่งเดียวที่ผลิตร่มด้วยมือ" (ถวิล บัวจัน 2542) ความเป็นมาของร่มบ่อสร้างไม่ปรากฏหลักฐานเป็น ลายลักษณ์อักษร เป็นเพียงการเล่าสืบต่อกันมา และเรื่องที่เล่าสืบกันมานั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับพระภิกษุ ดังนี้

ความเป็นมาของร่มบ่อสร้าง (พ่อน้อยศรีนวล ต๊ะแสง 2525) ว่า สำนักวัดบ่อสร้าง มีพระภิกษุรูปหนึ่งชื่อ พระอินตา ท่านได้ไปธุดงค์ทางทิศเหนือใกล้กับชายแดนพม่า มีผู้มาทำบุญตักบาตรทั้งที่เป็นชาวไทย ชาวพม่า ครั้งหนึ่ง มีชาวพม่าคนหนึ่งได้นำกลดที่ตนทำขึ้นมาถวาย ท่านเกิดความสนใจในกลดที่ท่านนำมาถวาย เพราะว่ากลดนี้มีประโยชน์ใช้ป้องกันทั้งแดดและฝน ท่าน อยากทราบวิธีการทำกลด ดังนั้น จึงตัดสินใจเดินทางเข้าไปในประเทศพม่า เพื่อศึกษาวิธีการทำ

เมื่อไปถึงถิ่นที่ชาวพม่าทำกลด หรือ ร่ม ท่านได้เห็นร่มทำด้วยกระดาษติดด้วยยาง แล้วทาด้วยน้ำมันเพื่อกันแดดและฝน ท่านศึกษาวิธีการทำร่มจากชาวบ้าน แล้วเดินทางกลับมาที่วัดบ่อสร้าง

จากนั้นท่านได้เตรียมอุปกรณ์ต่าง ๆ ในการทำร่ม ซึ่งหาได้ไม่ยากนัก เพราะเป็นสิ่งที่มืออยู่แล้วในหมู่บ้าน ยกเว้นการทำกระดาษสา

ท่านสั่งให้ผู้ชายเป็นฝ่ายหาเปลือกสามาทำกระดาษสา โดยการต้มเปลือกสาให้เปื่อย ล้างให้สะอาดเลือกเอาส่วนที่อ่อนๆ ทูบให้ละเอียด แล้วใช้ผ้าเป็นแม่พิมพ์ จากนั้นจึงเอาสาที่ทูบละเอียดแล้ว มาละลายลงในแม่พิมพ์ กวนให้ทั่วแล้วนำไปตากแดด พอแห้งก็ได้กระดาษที่ทำจากสา ขั้นตอนการทำกระดาษสา นั้น ผู้หญิงเป็นฝ่ายทำ เช่นเดียวกับที่พม่า เพราะผู้หญิงมีความละเอียดอ่อนกว่าผู้ชาย

สำหรับการทำร่ม ท่านได้สอนให้ผู้ชายทำกลอนร่ม โดยใช้ "ไม้บง" หรือไม้ไผ่ ส่วนหัวและด้ามใช้ไม้ล้มเห็ด คันร่มใช้รากไม้ และใช้ยางตะโกติด เสร็จแล้วจึงใช้น้ำมันยางทาอีกครั้ง เพื่อกันแดดกันฝน การสอนชาวบ้านทำร่มครั้งแรกนั้นมีชาวบ้านที่มีสนใจมาเรียนรู้การทำจำนวนน้อย แต่ต่อมามีชาวบ้านสนใจมาขอฝึกหัดทำเพื่อนำไปใช้กันแดดกันฝน ภายหลังมีชาวบ้านจากหมู่บ้านอื่นสนใจสั่งซื้อ จึงมีชาวบ้านสนใจ และนิยมทำร่มกันมากขึ้นในช่วงเวลาว่างจากการทำไร่ทำนา มีการพัฒนาสืบต่อกันมาจากการทำใช้ในครอบครัว เป็นการทำให้ขยายในหมู่บ้านและคนในถิ่นอื่น พัฒนาการทำร่มด้วยกระดาษสา มาเป็นการทำร่มด้วยผ้า ตลอดจนพัฒนารูปแบบและวิธีการทำ

อย่างไรก็ตามการทำร่ม บ่อสร้างยังคงความเป็นเอกลักษณ์ที่สำคัญคือเป็นงานที่ทำด้วยมือ และเป็นสินค้าสำคัญของท้องถิ่นในปัจจุบัน นอกจากนี้แล้วยังมีตำนานเกี่ยวกับเรื่องความเป็นมาของการทำร่มบ่อสร้างเล่าว่า มีพระพุทธรูปหนึ่งมาปักกลดที่บ้านบ่อสร้าง บังเอิญมี ลมพัดแรงทำให้กลดเสียหายใช้การไม่ได้ มีชายชราคนหนึ่งชื่อนายเผือก เป็นชาวบ้านบ่อสร้างได้ซ่อมกลดให้ แล้วดัดแปลงมาเป็นร่มใช้ในภายหลัง (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ 8, 2536)

ร่มบ่อสร้าง เป็นที่รู้จักของนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศและสร้างชื่อเสียงให้แก่ชาวบ้านบ่อสร้าง แต่การผลิตร่มนั้น ขั้นตอนการผลิตไม่ได้เกิดจากงานฝีมือของชาวบ้านบ่อสร้างทั้งหมด กระบวนการผลิตร่มนั้นมีหลายขั้นตอน นับตั้งแต่การทำโครงร่ม การผลิตกระดาษสา การทำก้านร่ม และการนำเอาอุปกรณ์ทั้งหมดมาประกอบเป็นร่ม การผลิตอุปกรณ์หรือส่วนประกอบของร่มมีที่มาจากหมู่บ้านหลายหมู่บ้าน กล่าวคือ ชาวบ้านต้นแห่น อำเภอดอยสะเก็ดทำโครงร่ม ชาวบ้านแม่ฮ้อยเงิน อำเภอสันกำแพง ทำก้านร่ม ชาวบ้านต้นเปา อำเภอสันกำแพงทำกระดาษสา และส่วนประกอบต่าง ๆ ของร่ม อันเกิดจากงานฝีมือของชาวบ้านในหมู่บ้านต่างๆ จะถูกส่งมาประกอบที่บ้านบ่อสร้าง อำเภอสันกำแพง และเป็นแหล่งจำหน่ายร่มที่สำคัญ

ส่วนประกอบของการทำร่มบ่อสร้าง

ดังได้กล่าวแล้วว่าร่มบ่อสร้างนั้น มีกระบวนการหลายขั้นตอน และแต่ละขั้นตอนนั้นมีที่มาจากหลายหมู่บ้าน แต่ในที่นี้จะกล่าวถึงส่วนประกอบของร่มทั้งหมดโดยสรุป ดังนี้

1. หัวร่ม และด้ามร่ม
2. ซี่ร่ม มีทั้งซี่ร่มยาว และซี่ร่มสั้น

3. เข็ม ด้าย สำหรับร้อยซี่ร่มยาว ซี่ร่มสั้น มัดกับตุ้มเข้าด้วยกัน
4. เชือกสำหรับพันปลายซี่ร่มยาว
5. คันร่ม และสปริง
6. กระดาษสาปิดร่ม
7. น้ำยางตะโก หรือน้ำยางมะค่า ใช้สำหรับทา เพื่อปิดกระดาษกับโครงร่ม และทา ร่มเมื่อปิดกระดาษเรียบร้อยแล้ว ทั้งด้านนอกและด้านใน
8. ตะปุดอกหัวร่ม เพื่อไม่ให้คันร่มเคลื่อนที่
9. สีน้ำมันสำหรับเขียนลวดลายบนร่มเพื่อความสวยงาม

ศูนย์อุตสาหกรรมทำร่มบ่อสร้าง

การทำร่มในหมู่บ้านบ่อสร้าง และหมู่บ้านใกล้เคียงในระยะแรกเริ่ม เป็นการทำให้ในครอบครัว และเป็นการทำในเวลาว่างหลังจากทำงานประจำ ซึ่งเป็นงานด้านเกษตรกรรม ต่อมาการทำร่มได้ ขยายตัวออกไปเป็นการทำเพื่อขายแก่เพื่อนบ้าน และชาวบ้านในท้องถิ่นอื่น ทำให้ครอบครัวมีรายได้ เพิ่มขึ้น และจากงานหัตถกรรมในครัวเรือน เริ่มขยายตัวเป็นการรวมกลุ่มงานหัตถกรรมในหมู่บ้าน ดังจะเห็นได้จากการรวมตัวของชาวบ้านเพื่อจัดตั้งเป็นสหกรณ์ในหมู่บ้าน เมื่อ พ.ศ. 2484 เรียกว่า "สหกรณ์ทำร่มบ่อสร้างจำกัดสินใช้" โดยทางราชการเป็นผู้ดำเนินการ มีการชักชวนให้ชาวบ้านทำร่ม ขนาดต่างๆ มีทั้งร่มที่ทำด้วยกระดาษสาและผ้า แล้วทาสีน้ำมันเป็นสีต่าง ๆ

เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2500 ศูนย์อุตสาหกรรมภาคเหนือได้ให้ความรู้ แนะนำเกี่ยวกับการทำ กระดาษสาด้วยพิมพ์ ซึ่งเป็นเหล็กตาข่ายขนาดเล็ก แล้วพัฒนามาตามลำดับจนมีการเขียนลวดลาย ต่าง ๆ บนร่ม เช่น ลายดอกไม้ ทิวทัศน์ และในที่สุด ร่มก็เป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญในปัจจุบันนี้ (พ่ น้อยศรีนวล อินดีะ 2525)

การรวมกลุ่มของชาวบ้านในการผลิตร่ม เพื่อประโยชน์ในเชิงพาณิชย์ มีวัตถุประสงค์และเป้าหมายเพื่อการส่งเสริมอาชีพงานหัตถกรรม ทั้งเพื่ออนุรักษ์และเผยแพร่มรดกทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น ให้เป็นที่รู้จักของคนทั่วไป โดยมี นายถวิล บัวจีน ชาวบ้านต้นเปา เป็นแกนนำ เขาเติบโตมาในครอบครัวที่ทำร่ม ทำให้เกิดการเรียนรู้และเข้าใจเกี่ยวกับงานฝีมือประเภทนี้ ประกอบกับประสบการณ์ในการทำงานเป็นมัคคุเทศก์ ทำให้มองเห็น ความสำคัญของสินค้าอันเกิดจากงานฝีมือของชาวบ้าน ซึ่งถือเป็นวัฒนธรรมที่เป็น "จุดขาย" สำหรับ นักท่องเที่ยว

และได้พัฒนางานฝีมือนี้ให้เป็นระบบ มีการนำเอาแผนการตลาดเข้ามาบริหารงาน โดยเริ่ม จากการรวมกลุ่มในวงศึญาติ และขยายกลุ่มออกไปโดยเชิญชวนชาวบ้านมารวมตัวกัน มีการควบคุม คุณภาพของงาน และพัฒนารูปแบบให้มีความหลากหลาย อุตสาหกรรมทำร่มบ่อสร้าง ก่อตั้งขึ้น เมื่อ พ.ศ.2521 และพัฒนาสืบต่อมาจนมีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับจนทุกวันนี้

ร่วมก่อสร้างได้มีบทบาทในการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชนบ่อสร้าง ตลอดจนท้องถิ่นใกล้เคียง และรวมไปถึงเศรษฐกิจของจังหวัดเชียงใหม่ การรวมกลุ่มของผู้ทำร่วมที่สำคัญคือ การก่อตั้งศูนย์อุตสาหกรรมทำร่วมบ่อสร้าง มีการพัฒนารูปแบบของการทำร่วม และกลวิธีการทำเพื่อเน้นสีสัน ประโยชน์ใช้สอยในโอกาสต่างๆ แต่ ยังคงรักษารูปแบบเดิม ซึ่งเป็นลักษณะเด่นเฉพาะ คือเป็นงานที่เกิดจากฝีมือของคน

การรวมตัวกันก่อตั้งศูนย์อุตสาหกรรมทำร่วมบ่อสร้างของนายถวิล บัวจีน มีบทบาทสำคัญในการช่วยพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชน ดังนี้

1. การส่งเสริมให้ชาวบ้านมีรายได้เพิ่มขึ้น ส่งเสริมให้ชาวบ้านที่ทำร่วม มีรายได้เพิ่มมากขึ้น โดยจัดทำในรูปแบบของกระบวนการทำงานด้านการผลิต การตลาด อย่างมีแบบแผน ศูนย์อุตสาหกรรมฯ ได้ลงทุนให้แก่ชาวบ้านที่มีทุนน้อย โดยมอบอุปกรณ์ในการทำร่วมให้ชาวบ้านนำไปทำที่บ้านได้ สำหรับชาวบ้านที่มีทุนดำเนินการเอง จะทำร่วมแล้วนำมาขายให้กับศูนย์ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ชาวบ้านมีรายได้เพิ่มมากขึ้นจากการทำร่วม นอกเหนือจากการมีรายได้ประจำจากการทำไร่ ทำนา และอาชีพอื่น

2. การส่งเสริมอาชีพหัตถกรรม เป็นอาชีพเสริม ซึ่งแต่เดิมชาวบ้านใช้เวลาว่างจากการทำไร่ทำนามาทำร่วม เพื่อใช้ในครัวเรือน แล้วขยายงานออกไปเป็นการผลิตเพื่อจำหน่ายแก่เพื่อนบ้าน หรือผู้สนใจทั่วไป ต่อมาจึงมีการรวมกลุ่มเพื่อการผลิต และเป็นศูนย์กลางในการจำหน่าย มีการขยายงานบริการแก่นักท่องเที่ยว โดยเฉพาะนักท่องเที่ยวชาวต่างชาติ ดังนั้น การตั้งศูนย์อุตสาหกรรมทำร่วม บ่อสร้าง จึงเป็นการส่งเสริมอาชีพหัตถกรรม ซึ่งมีมาแต่เดิมให้พัฒนาขึ้น เป็นอาชีพเสริม ที่เพิ่มรายได้ ให้แก่ครอบครัว

3. การแหล่งกระจายรายได้สู่ชุมชน สังคม และขยายตลาดไปสู่ต่างประเทศ จากการสัมภาษณ์ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและการจำหน่ายร่วมบ่อสร้าง (นายเกียรติพงษ์ พิพัฒน์จริยา 2542) ทำให้ทราบว่า ผู้สนใจซื้อสินค้าหัตถกรรม โดยเฉพาะร่วมบ่อสร้าง ร้อยละ 80 เป็นชาวต่างประเทศ

4. ศูนย์อุตสาหกรรมทำร่วมบ่อสร้าง ได้สาธิตวิธีการทำร่วม เพื่อให้นักท่องเที่ยวผู้สนใจ ศึกษาเอ็ดขั้นตอนในการทำ เป็นการจำลองภาพ การผลิตงานฝีมือ ซึ่งต้องอาศัยทักษะและความสามารถเฉพาะตัว

นับว่าศูนย์ฯ มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชน ทำให้ชาวบ้านในหมู่บ้าน และท้องถิ่นใกล้เคียงมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ในขณะเดียวกัน ก็ได้ทำหน้าที่เป็นผู้อนุรักษ์ และเผยแพร่มรดกซึ่งเป็นงานฝีมือพื้นบ้านอันสำคัญอย่างยิ่งให้แพร่หลาย เป็นที่ประจักษ์แก่คนทั่วไป มีส่วนช่วยสร้างชื่อเสียงแก่ชุมชนบ่อสร้าง และจังหวัดเชียงใหม่ ให้เป็นที่รู้จักของนักท่องเที่ยวโดยเฉพาะชาวต่างประเทศมากยิ่งขึ้น

ร่วมก่อสร้างกับแนวทางในการอนุรักษ์และพัฒนา

บ่อสร้าง เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของจังหวัดเชียงใหม่ ทั้งนี้เพราะ “ร่วมก่อสร้าง” สร้างชื่อเสียงให้ท้องถิ่นจนเป็นที่ประจักษ์ของคนทั่วไป นอกจากจะสร้างชื่อเสียงแล้ว ร่วมก่อสร้างยังมีส่วน ช่วยสร้างงาน สร้างเศรษฐกิจชุมชน แต่อย่างไรก็ตาม การดำเนินงานธุรกิจงานฝีมือของร่วมก่อสร้าง ก็ยังคงมีปัญหาและอุปสรรค ที่ทำให้ในอนาคตข้างหน้า ร่วมก่อสร้าง อาจจะลดความสำคัญลง ถ้าหากไม่ได้ มีการส่งเสริม และสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐ และเอกชน ในแนวทางที่สอดคล้องกับสภาพ ความเป็นจริงที่ปรากฏ ปัญหาและอุปสรรค ตลอดจนแนวคิดในการแก้ไขดังกล่าว มีดังนี้ (ถวิล บัวจีน 2542)

1. ปัญหาด้านแรงงาน ปัจจุบันแรงงานในการทำร่วมเริ่มลดลง ส่วนมากผู้ที่ทำร่วมมักจะเป็นผู้ เฒ่าผู้แก่ คนในวัยหนุ่มสาวมักจะเข้าไปหางานทำในเมือง ดังนั้น แนวทางในการแก้ไขปัญหาเรื่องนี้ จึง ต้องมีการปลูกจิตสำนึกคนในท้องถิ่น โดยเฉพาะเยาวชนให้ตระหนักถึงความสำคัญของมรดกทางวัฒนธรรม ของท้องถิ่น ควรจะรักและภาคภูมิใจในงานฝีมือที่เป็นเอกลักษณ์ของหมู่บ้าน หรือของท้องถิ่น

2. ปัญหาด้านวัตถุดิบ การทำร่วม มีอุปกรณ์ที่สำคัญคือไม้ นับตั้งแต่การทำหัวร่วม ตุ่มร่วม โครงร่วม และก้านร่วม ล้วนแต่ต้องใช้ไม้ทั้งนั้น หรือแม้แต่กระดาษสาที่ทำจากเปลือกสา ปัจจุบันวัตถุดิบเหล่านี้เริ่มลดจำนวนลง ไม้ในหมู่บ้าน หรือหมู่บ้านใกล้เคียงเริ่มหายาก และราคาแพง บางครั้งต้องซื้อจากท้องถิ่นอื่นซึ่งอยู่ห่างไกลออกไป ทำให้ต้นทุนในการผลิตเพิ่มมากยิ่งขึ้น ส่งผลให้สินค้ามีราคาแพงขึ้นตามลำดับ แนวคิดและแนวทางในการแก้ปัญหานี้ จึงต้องมองในภาพรวม หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะรัฐบาลจะต้องเข้าใจปัญหาที่เกิดขึ้นว่า การทำร่วมนั้น ชาวบ้านแต่ละหมู่บ้านจะใช้วัตถุดิบของท้องถิ่น ดังนั้น ถ้ากำหนดนโยบายส่งเสริมการปลูกไม้ซึ่งเป็นวัตถุดิบในท้องถิ่น ให้สอดคล้องกับ ความจำเป็นหรือความต้องการในการประกอบอาชีพแล้ว ก็จะช่วยลดปัญหาการขาดแคลนวัตถุดิบในการผลิตได้

แนวคิดสำคัญในการแก้ไขปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นกับร่วมก่อสร้างในอนาคต จะต้องมีการประสานสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง นับตั้งแต่ผู้บริหารประเทศ จนถึงชาวบ้าน ซึ่งเป็นเรื่องที่จะต้องเร่งดำเนินการ โดยเฉพาะคนในท้องถิ่น จะต้องมึบทบาทในการ “สืบสาน” มรดกทางปัญญาของบรรพชนให้เป็นสมบัติแก่อนุชนรุ่นหลังต่อไป ทั้งนี้ต้องเริ่มต้นระดมความคิดในอันที่จะอนุรักษ์ และเผยแพร่ร่วมก่อสร้างให้คงอยู่คู่กับเชียงใหม่ต่อไป แนวคิดและแนวทางอันเกิดจากการระดมสมอง ของคนในท้องถิ่น ตลอดจนบุคคลสำคัญที่เป็นแกนนำในการพัฒนาร่วมก่อสร้าง จะช่วยให้ร่วมก่อสร้าง เป็นสมบัติของมวลชนที่คงความเป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่เน้นงานฝีมืออย่างแท้จริง

ร่วมก่อสร้างกับภูมิปัญญาชาวบ้าน

ร่วมก่อสร้างเป็นงานฝีมืออันเกิดจากภูมิปัญญาไทย หรือภูมิปัญญาชาวบ้านโดยแท้ โดยการนำเอาวัตถุดิบจากท้องถิ่นมาใช้ในการผลิต จะเห็นได้ว่า กระบวนการผลิตร่วมของบ้านบ่อสร้าง หรือแม้

แต่หมู่บ้านใกล้เคียง ส่วนใช้วัตถุดิบจากท้องถิ่นทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นการทำโครงรถ ก้านรถ หรือการทำกระดาษสาที่ใช้ในการปิดรถ ตลอดจนน้ำมันทาร์ม ก็ล้วนแล้วแต่ได้จากวัตถุดิบทางธรรมชาติ แม้ปัจจุบันนี้จะมีการพัฒนาไปบ้าง เช่น การใช้สีน้ำมันวาดรูป และลวดลายต่าง ๆ ลงบนรถ แต่ก็ยังมีเพียงส่วนน้อย สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านในการเลือกสรร นำสิ่งที่มีอยู่มาประกอบหรือมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการสร้างงานเพื่อการใช้สอย และเพิ่มรายได้ในครอบครัว

การแข่งขันกันทำตามความถนัด และความสามารถของตนแต่ละท้องถิ่น ทั้งนี้กระบวนการในการทำรถนั้น ไม่ได้เริ่มต้นและเสร็จสิ้นในท้องถิ่นเดียวหรือในหมู่บ้านเดียว แต่เกิดจากงานฝีมือของคนหลายท้องถิ่น ซึ่งขั้นตอนในการประดิษฐ์ หรือการทำอุปกรณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ จะขึ้นอยู่กับทักษะของชาวบ้านแต่ละแห่ง เช่น ชาวบ้านต้นแหน จะมีความสามารถในการทำโครงรถชาวบ้านในหมู่บ้านนี้ จะทำเฉพาะโครงรถ ส่วน ชาวบ้าน ฮ้อยเงินก็จะถนัดในการทำกระดาษ ก็จะทำเฉพาะกระดาษ และอุปกรณ์ต่าง ๆ ก็จะถูกส่งมายังบ่อสร้างเพื่อให้ชาวบ้านประกอบเป็นรถที่สมบูรณ์ วิธีการดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นถึงการจัดสรรงานเป็นการกระจายงานได้อย่างเหมาะสม และสอดคล้องกับความสามารถของชาวบ้าน

รถบ่อสร้างเป็นรถที่เกิดจากงานฝีมือนับเป็นงานหัตถกรรมอย่างแท้จริง เนื่องจากใช้เครื่องจักรกลในการประดิษฐ์ หรือผลิตน้อยมาก เช่น การกลึงหัวรถ หรือด้ามรถ เป็นต้น แต่กระบวนการผลิตทั้งหมดส่วนใหญ่เกิดจากแรงงานและฝีมือของคน สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า เทคโนโลยียังไม่มีอิทธิพลในการผลิตสินค้าหัตถกรรมด้านนี้ งานที่เป็นงานฝีมือ ทำด้วยมือจะมี คุณค่ามากกว่าในด้านความละเอียดอ่อน ความประณีตในการประดิษฐ์ประดอย ที่สำคัญคือได้แสดงให้เห็นถึงความมีวัฒนธรรมของชุมชนที่เป็นลักษณะเฉพาะ ทำให้ท้องถิ่นนั้นแตกต่างจากท้องถิ่นอื่น ในสังคมยุคไร้พรมแดนเช่นปัจจุบัน

การสร้างสรรคและพัฒนางาน การทำรถของบ่อสร้างเป็นการสร้างสรรค์งานฝีมือ โดยมีจุดมุ่งหมายที่สำคัญคือ เพื่อใช้เป็นเครื่องป้องกันแดดป้องกันฝน ต่อมาจึงมีการพัฒนาเพื่อทำขายในหมู่บ้าน ในที่สุดก็พัฒนามาเป็นการทำรถเพื่อการค้า และเป็นการค้าที่ขยายตลาดออกไปยังต่างประเทศ การพัฒนาดังกล่าวนับว่าเป็นภูมิปัญญาของบุคคล โดยเฉพาะผู้ที่เป็นแกนนำในการพัฒนา ที่สามารถพัฒนางานฝีมือในระดับ ครอบครัวให้เป็นงานหัตถกรรมในระดับประเทศได้ และมีส่วนช่วยสร้างงานสร้างรายได้ ให้แก่คนในชุมชนได้ในระดับหนึ่ง

นอกจากประโยชน์ใช้สอย มีการเปลี่ยนแปลงไปตามกระแสความต้องการของคน โดยเฉพาะนักท่องเที่ยว แต่เดิมรถมีประโยชน์ในการป้องกันแดด-ฝน มีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงไปเป็นเครื่องประดับตามอาคารสถานที่ บ้านเรือน หรือแม้แต่วานค้า เพื่อความสวยงาม หรือดึงดูดความสนใจจากลูกค้า และเนื่องจากประโยชน์ใช้สอยเปลี่ยนแปลงไป ดังนั้นจึงมีการพัฒนารูปแบบคือ มีการเปลี่ยนแปลงขนาดให้เหมาะสมกับการนำไปใช้ประโยชน์ ดังนั้น รถจึงมีขนาดตั้งแต่ 2 นิ้ว ถึง 40 นิ้ว (เกียรติพงษ์ พิพัฒน์จริยา 2542)

อันนี้ร่วมบ่อสร้างยังถูกนำไปใช้ประโยชน์ในการประชาสัมพันธ์ด้านศิลปหัตถกรรมท้องถิ่น และการท่องเที่ยว โดยนำเอาร่วมมาประดับประดาตกแต่งในชบวนแห่ ในโอกาสและเทศกาลต่าง ๆ เช่น เทศกาลสงกรานต์ มีการประกวด “แม่ญิงกางจ้อง” เทศกาลร่วมบ่อสร้าง เป็นต้น ความเปลี่ยนแปลง เหล่านี้เกิดจากการปรับเปลี่ยนประโยชน์ใช้สอยของร่วมให้สอดคล้องกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป และในอนาคต รูปแบบและการพัฒนางานฝีมือร่วมบ่อสร้าง จะเป็นไปในทิศทางใดนั้น ขึ้นอยู่กับปัจจัยต่าง ๆ หลายปัจจัย แต่ปัจจัยที่สำคัญคือ คนในท้องถิ่น ผู้ประกอบการธุรกิจ ตลอดจนหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง จะต้องตระหนักในคุณค่าของศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน

การแปรรูปอาหารบ้านร่องกอกข้าว

ประวัติความเป็นมาของบ้านร่องกอกข้าว

บ้านร่องกอกข้าว หรือ “บ้านร่องกอกข้าว” ตั้งอยู่หมู่ที่ 9 ตำบลบวกค้าง อำเภอสันกำแพง ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านนี้ส่วนใหญ่เป็นชาวไทยยongที่อพยพมาจากเมืองยองในเขตเชียงตุง ประเทศพม่าและแคว้นสิบสองพันนา ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนจีน โดยการนำของ “แสนอารี ธุระราช” ซึ่งเป็นผู้นำชาวไทยยongเข้ามาตั้งรกรากอยู่ในหมู่บ้านร่องกอกข้าวแห่งนี้ (บุญทา ประสงค์ ทรัพย์ 2542)

จากคำบอกเล่าของคนในหมู่บ้าน บ้านร่องกอกข้าว แต่เดิมมีชื่อว่า “บ้านบวกกันข้าว” (บวก หมายถึง หนองน้ำ, กัน หมายถึง อดอยาก) “บวกกันข้าว” ความหมายว่า หนองน้ำที่มีน้ำมาก ชาวบ้านที่พากันไปวิดน้ำเพื่อหาปลาในหนองน้ำแห่งนี้ ไม่สามารถที่จะวิดให้แห้งได้ ทำให้ต้อง “กันข้าว” คือ อดอาหาร ต่อมาชาวบ้านได้สร้างวัด ชื่อ “วัดจันทะสมุท” ต่อมาหมู่บ้านเปลี่ยนชื่อจาก “บ้านหนองกันข้าว” มาเป็น “บ้านร่องกอกข้าว” (ร่อง หมายถึง แนวยาว, กอกข้าว หมายถึง ข้าวที่เก็บเกี่ยว แล้วนำมากองเรียงรายกัน) ชาวบ้านประกอบอาชีพในการทำนา

บ้านร่องกอกข้าว อยู่ห่างจากอำเภอสันกำแพงประมาณ 8 กิโลเมตร ชาวบ้านประกอบอาชีพเกษตร เช่น ทำนา ทำสวนพริก เป็นต้น แต่สภาพแวดล้อมของหมู่บ้านนี้ได้เปลี่ยนแปลงไป หนองน้ำขนาดใหญ่ซึ่งเป็นที่มาของชื่อหมู่บ้านไม่ปรากฏให้เห็นอีกต่อไป การประกอบอาชีพของชาวบ้านโดยเฉพาะอาชีพเกษตรกรรมต้องอาศัยน้ำจากใต้ดินคือน้ำจากบาดาล ชาวบ้านส่วนหนึ่งหันไปประกอบอาชีพอื่นแทน ดังนั้น การรวมกลุ่มของชาวบ้านเพื่อการประกอบอาชีพเสริมและเพื่อกิจกรรมอื่น ๆ จึงเกิดขึ้น

ความเป็นมาของกลุ่มแปรรูปอาหารบ้านร่องกอกข้าว

กลุ่มแปรรูปอาหารบ้านร่องกอกข้าว เกิดจากการรวมกลุ่ม “แม่บ้าน” ในหมู่บ้าน ซึ่งจัดตั้งเมื่อ พ.ศ.2523 โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อพัฒนาสตรีในหมู่บ้าน เพื่อพึ่งพาตนเอง ครอบคลุม และพัฒนาอาชีพ รวมทั้งจัดกิจกรรมในด้านต่างๆ อันเป็นกิจกรรมทางสังคม ศาสนา เช่น การสร้างพระพุทธรูปให้โรงเรียน

การตั้งศูนย์พัฒนาเด็ก การอบรมให้สมาชิกในกลุ่มมีความรู้ความสามารถในงานฝีมืออันเป็นศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่น เป็นต้น

กลุ่มแม่บ้านร้องกอนข้าวได้ดำเนินกิจกรรมสืบเนื่องมาโดยตลอด และมีการปรับเปลี่ยน รูปแบบตามความเหมาะสมและตามสถานการณ์ เช่น มีกิจกรรมทอผ้า การแปรรูปอาหารต่าง ๆ พืช ผัก ผลไม้ตามฤดูกาล แต่ปรากฏว่ามีปัญหาด้านการตลาด ผลิตภัณฑ์แปรรูปต่างๆ บางครั้งไม่สามารถขายได้ ประกอบกับสภาวะการประกอบอาชีพทางการเกษตร เช่น การทำไร่ทำนาประสบภาวะขาดแคลนน้ำ

ดังนั้นการรวมตัวของกลุ่มแม่บ้านร้องกอนข้าวจึงปรับเปลี่ยนไปเน้นที่กิจกรรมส่งเสริมเกี่ยวกับเรื่องการแปรรูปอาหารโดยตรง ทั้งนี้มีสมาชิกส่วนใหญ่เป็นแม่บ้าน และสมาชิกบางส่วนเป็นพ่อบ้าน กิจกรรมสำคัญสำหรับกลุ่มแปรรูปอาหารนี้ คือ การทำไข่เค็ม และการบรรจุข้าวสารเป็นถุง มีรายละเอียด ดังนี้

ไข่เค็มสันกำแพง

การทำไข่เค็มเป็นวิธีการถนอมอาหารที่ทำให้ผู้บริโภคสามารถเก็บไว้เป็นเวลานาน นับเป็นการใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้านในการปรับเปลี่ยนและแปรรูปของอาหารที่มีมากเกินความต้องการ เพื่อเก็บไว้บริโภคในวันข้างหน้า หรือถ้ามีจำนวนมากก็สามารถนำไปจำหน่าย เป็นการเพิ่มรายได้ให้ครอบครัว วิธีการทำไข่เค็มก็ง่าย ไม่ยุ่งยากและไม่ต้องลงทุนมาก ดังนั้นไข่เค็มจึงเป็นอาหารพื้นบ้านที่เป็นที่รู้จักของคนทั่วไป เมื่อกลุ่มแม่บ้านร้องกอนข้าวได้ทำกิจกรรมแปรรูปอาหารมาหลากหลายรูปแบบ แต่ประสบปัญหาเกี่ยวกับการตลาด จึงได้เน้นการผลิตไข่เค็มเป็นหลัก ทดแทนการนำเข้าไข่เค็มจากท้องถิ่นอื่น

การผลิตไข่เค็มครั้งแรกของกลุ่มแปรรูปอาหาร เริ่มด้วยการเรียนรู้จากการทดลองผลิตเพียง 50 ฟอง หลังจากนั้นจึงผลิตจำนวนมากขึ้น มีการปรับปรุง และเปลี่ยนแปลงกลวิธีการผลิต จนได้ไข่เค็มที่มีคุณภาพและยังได้ผลิตไข่เค็มดิบ (พอกดินสอพอง) ไข่เค็มทั้งสองประเภทเป็นที่นิยมของคนทั่วไปและคนในท้องถิ่น สามารถจำหน่ายในราคาถูก โดยมีแหล่งจำหน่ายที่สำคัญคือ ห้างสรรพสินค้าในจังหวัดเชียงใหม่และจังหวัดใกล้เคียง

สำหรับวิธีดำเนินงานเพื่อผลิตไข่เค็มและไข่เค็มดิบพอกดินสอพองนั้น จะเริ่มจากการมารวมกันที่สถานที่ทำงานของกลุ่ม หรือบ้านประธานกลุ่ม โดยซื้อไข่เปิดจากแหล่งจำหน่าย แล้วนำมาเข้ากระบวนการผลิตไข่เค็มตามขั้นตอนที่ปรับปรุงจนได้ไข่เค็มที่มีคุณภาพ ระยะเวลาของการดำเนินการเริ่มใน พ.ศ. 2533 สมาชิกมาร่วมลงทุนกัน และต่อมาได้รับเงินอุดหนุนจากงบประมาณจังหวัด เพื่อใช้ในการสร้างโรงเรือน และอุปกรณ์ในการผลิตไข่เค็ม ภายหลัง หน่วยงานภาคเอกชน เช่น ธนาकारออมสิน เข้ามามีบทบาทส่งเสริมในด้านการลงทุน โดยอนุมัติให้กลุ่มกู้เงินมาลงทุนในการดำเนินการผลิตอาหารแปรรูป เพื่อให้การดำเนินงานเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ

ข้าวบรรจุถุง

สินค้าแปรรูปของกลุ่มแปรรูปบ้านร่องกอกข้าวที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ ข้าวสารที่บรรจุถุงในปริมาณต่าง ๆ เช่น ถุงละ 1 - 5 กิโลกรัม เป็นข้าวหอมมะลิ ข้าวซ้อมมือ และข้าวชีวิตจิตโดยทางกลุ่มจะมีสมาชิกที่มีโรงสีข้าวอยู่แล้ว รับซื้อข้าวเปลือกจากคนในหมู่บ้าน ตลอดจนอำเภอใกล้เคียง แล้วนำมาสี แกลบนำไปขาย ส่วนข้าวสารนั้นจะบรรจุถุง แล้วนำส่งจำหน่ายในห้างสรรพสินค้า โดยมีแหล่งจำหน่ายที่สำคัญคือร้านแมคโคร เช่นเดียวกับไข่เค็ม สำหรับข้าวชีวิตจิตนั้น จะนำเอาส่วนผสมต่าง ๆ เช่น ถั่วแดง ลูกเดือย ข้าวสาลี มาผสม แล้วบรรจุถุงส่งจำหน่ายทั้งชายปลีกและชายปลีก

การรวมกลุ่มของสมาชิกทั้งกลุ่มไข่เค็ม และข้าวบรรจุถุงนั้น จะมีการลงทุนร่วมกัน นอกเหนือจากการได้ทุนอุดหนุนจากหน่วยงานทั้งภาครัฐ และการกู้ยืมเงินเพื่อลงทุน สมาชิกจะได้ผล ตอบแทนตามหุ้นที่ตนเองลงทุนไป และเมื่อมีผลกำไรจากการจำหน่ายสินค้า คณะกรรมการก็จะจัดสรร ผลกำไรให้อย่างยุติธรรม ทำให้สมาชิกมีความพอใจในการทำงาน เพราะงานช่วยสร้างรายได้เสริมให้แก่ครอบครัวของตนได้เป็นอย่างดี

ผลของการดำเนินการอย่างเป็นระบบ อันเกิดจากการมีผู้นำกลุ่มซึ่งเป็นผู้ที่มีความรู้ ความสามารถในการบริหารงาน ทำให้กลุ่มแปรรูปอาหารของ บ้านร่องกอกข้าว ประสบความสำเร็จ มีชื่อเสียง และได้รับการยอมรับจากประชาชน หน่วยงานทั่วไป ทั้งภาครัฐและเอกชน ทั้งในประเทศ และต่างประเทศ เช่น อินเดีย ปาปัวนิวกินี เกาหลี ญี่ปุ่น และ ฟิลิปปินส์ เป็นต้น ซึ่งสนใจมาศึกษาและดูงานอยู่เสมอ

เศรษฐกิจชุมชนของบ้านร่องกอกข้าว

การดำเนินงานของกลุ่มแปรรูปอาหารของบ้านร่องกอกข้าว มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาชุมชนในหมู่บ้าน และท้องถิ่นใกล้เคียงในด้านต่าง ๆ ดังนี้

1. เป็นแหล่งสำคัญในการฝึกฝนอบรมให้สมาชิก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นแม่บ้าน เกษตรกร ได้มีความรู้ ความสามารถในการแปรรูปอาหาร สามารถนำไปใช้ในครอบครัวของตน เพื่อการบริโภคและจำหน่ายได้ เป็นการลดรายจ่าย และเพิ่มพูนรายได้แก่ครอบครัว

2. เป็นแหล่งศึกษาค้นคว้าและการเรียนรู้ของผู้สนใจที่สามารถนำเอาความรู้ที่ได้จากการศึกษา ดูงานไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ในการสร้างความเป็นปึกแผ่นทางด้านเศรษฐกิจแก่ครอบครัวของตนได้ เป็นศูนย์กลางในการประสานงาน หรือ เผยแพร่ข่าวสารข้อมูลของหน่วยจัดการศึกษานอกโรงเรียน เป็นการช่วยเสริมด้านวิชาชีพแก่ผู้สนใจ และเป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ตรง

3. เพิ่มพูนรายได้แก่ครอบครัว โดยผู้เป็นกำลังสำคัญคือแม่บ้านของแต่ละครอบครัว และพ่อบ้านบางคนที่เป็นสมาชิกของกลุ่ม จะได้รับการจัดสรรผลกำไรจากการดำเนินงาน ทำให้มีรายได้เพิ่มจากรายได้ประจำ ช่วยทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัวดีขึ้น

4. ช่วยให้เศรษฐกิจในหมู่บ้านและท้องถิ่นใกล้เคียงดีขึ้น จากการรับซื้อสินค้าในหมู่บ้าน และท้องถิ่นใกล้เคียง แล้วนำมาแปรรูปและส่งจำหน่ายในแหล่งต่างๆ เป็นปัจจัยทำให้เกิดการหมุนเวียนของระบบเงินตรา ช่วยทำให้เศรษฐกิจในหมู่บ้านดี และส่งผลให้ชีวิตความเป็นอยู่ของครอบครัว ตลอดจนชุมชนดีขึ้น

5. การมารวมกลุ่มกันของสมาชิกกลุ่มแปรรูปอาหาร ช่วยสร้างคุณธรรมที่สำคัญ คือ ความสามัคคี ซึ่งคุณธรรมนี้ช่วยให้การดำเนินงานประสบผลสำเร็จ เพราะทำให้เกิดความร่วมมือ ร่วมแรง ร่วมใจกัน ทำให้งานสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี และยังส่งผลให้เกิดความสนิทสนมคุ้นเคย มีสัมพันธ์ไมตรีอันดีต่อกันทั้งยังช่วยกันสร้างสรรค์ชุมชนของตนให้พัฒนาต่อไป

นับว่ากลุ่มแปรรูปอาหารของบ้านร่องกอกข้าว ตำบลบวกด่าง อำเภอสันกำแพง มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาอาชีพของสมาชิกในชุมชนให้มั่นคง ส่งผลให้สมาชิกอยู่ดีกินดี โดยยึดแนวการแปรรูปอาหารอันเป็นผลผลิตทางด้านเกษตร ซึ่งเป็นอาชีพพื้นฐานของกลุ่มคนในชุมชน ให้เกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่าต่อการดำรงชีวิต ทั้งนี้แนวคิดสำคัญที่ช่วยให้กลุ่มประสบผลสำเร็จ คือความเพียร ดังคติพจน์ที่ประธานกลุ่มแปรรูปอาหารบ้านร่องกอกข้าวและสามี ยึดเป็นแนวทางในการปฏิบัติงานและดำรงชีวิตคือ

“จงอดทนฝนทั่งให้เป็นเข็ม	ตุ้มยี่งเต็มด้วยน้ำที่พรำหยด
ปลวกยังขุดดินสูงเท่าบรรพต	สิ่งทั้งหมดหาไม่ยากหากพากเพียร”

ปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินงาน เป็นปัญหาเกี่ยวกับการที่สมาชิกบางคน ไม่เข้าใจเกี่ยวกับการดำเนินงานอย่างแท้จริง จึงมีการขัดแย้งกันบ้าง เป็นเรื่องเกี่ยวกับการอิจฉาริษยากันบ้าง แต่ผู้ที่ทำหน้าที่ประธานกลุ่มได้ยึดหลักการทำงานที่สำคัญคือ การมีความหนักแน่น ไม่หวั่นไหวต่อคำพูดหรือการกระทำของบางคน และที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การเพิ่มพูนความรู้เพื่อพัฒนาตนเอง โดยการศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง การเข้ารับการอบรมอยู่เสมอ แล้วนำความรู้ประสบการณ์ มาพัฒนา การดำเนินงานเพื่อให้ประสบผลสำเร็จ เป็นที่ยอมรับของคนทั่วไป

ภูมิปัญญาชาวบ้านในการแปรรูปอาหารของบ้านร่องกอกข้าวกับ

การรวมตัวของกลุ่มแปรรูปอาหารบ้านร่องกอกข้าว เริ่มจากการเป็นกลุ่มแม่บ้าน และดำเนินกิจกรรมเพื่อการพัฒนาสภาพชีวิต ความเป็นอยู่ โดยเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจของชุมชนของบ้านร่องกอกข้าว แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาชาวบ้าน ในอันที่จะพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนเอง ดังนี้

1. การรวมกลุ่ม หรือ การรวมพลังเพื่อร่วมมือกันในการทำงาน หรือการจัดกิจกรรม ในระยะแรก เป็นการรวมกลุ่มของสตรีผู้เป็นแม่บ้าน ทั้งนี้จากการเชิญชวนและชักนำของสตรีผู้มีความสมบัติของการเป็นผู้นำ ซึ่งมีแนวคิดที่จากสภาพความเป็นจริงที่ปรากฏ แม่บ้านอยู่ที่บ้าน มีเวลาว่าง ก็ควรจะใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์แก่ตน ครอบครัว และสังคม จึงได้มีการประชุมปรึกษาหารือกัน แล้วจัดตั้ง

กลุ่มแม่บ้านขึ้นมา เพื่อดำเนินงานตามวัตถุประสงค์ที่กลุ่มกำหนด (เครือข่าย ประสงค์ทรัพย์ 2542) แนวคิดในการตั้งกลุ่มแม่บ้าน ที่ดำเนินกิจกรรมมาจนเป็นกลุ่มแปรรูปอาหาร มีอุดมการณ์เพื่อประโยชน์ในครัวเรือนเป็นสำคัญ เป็นการใช้เวลาว่างจากการทำงานในหน้าที่แม่บ้านมาใช้ให้เกิดประโยชน์สร้างอย่างแท้จริง และมีการพัฒนาจนประสบผลสำเร็จ ทั้งนี้เพราะผลจากพลังของความร่วมมือร่วมใจกัน ของสมาชิกในกลุ่มโดยแท้

2. การถนอมอาหาร เพื่อให้สามารถเก็บไว้เป็นเวลานาน เช่น ไข่ ถ้าไม่ได้นำไปปรุงอาหาร เก็บไว้หลายวัน ก็จะไม่เสียได้ จึงเกิดแนวคิดในการหาวิธีการที่จะทำให้ไข่ไม่เสีย ด้วยการแปรรูปอาหารจากไข่ดิบเป็นไข่เค็ม โดยการทำความสะอาดไข่ นำมาดอง แล้วต้ม หรือนำไข่ที่จะดองมาพอก ทั้งนี้ ทำให้สามารถเก็บรักษาไข่ไว้ได้เป็นเวลานาน เป็นประโยชน์สำหรับครอบครัวเพื่อใช้บริโภค และเมื่อมีจำนวนมากขึ้น จึงเกิดแนวความคิดในเชิงพาณิชย์ ทำให้การแปรรูป หรือการถนอมอาหารจาก ไข่ดิบ มาเป็นไข่เค็ม เป็นสินค้าอย่างหนึ่งที่นำรายได้มาสู่ครอบครัว

ประกอบกับการรวมกลุ่มในการผลิต มีการนำเอาระบบการตลาดมาใช้ในการทำงาน และมีเงินทุนอุดหนุนในการดำเนินการ ประกอบกับความสามารถเฉพาะตัวของผู้นำกลุ่ม จึงทำให้ภูมิปัญญาของชาวบ้านในการถนอมอาหารโดยวิธีการง่ายๆ กลายเป็นสินค้าเพื่อการบริโภคที่นำรายได้มาสู่ครอบครัว ส่งผลให้มีการสถานภาพทางเศรษฐกิจของครอบครัวในชุมชนดีขึ้น นับว่าภูมิปัญญาของชาวบ้านที่มีมาแต่เดิม มีส่วนสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชนได้เป็นอย่างดี

3. ผู้นำกลุ่ม เป็นสตรีที่มีความสามารถสูง เป็นผู้ที่มีความพยายามในการทำงาน ใฝ่หาความรู้ เพื่อพัฒนาตนเองอยู่เสมอ โดยการศึกษาจากระบบและการศึกษาตลอดชีวิต เรียนรู้จากประสบการณ์ ตลอดจนการเข้ารับการอบรมสัมมนา กระตือรือร้นที่จะแสวงหาวิธีการเพื่อการพัฒนาตนเอง และพัฒนาวิชาชีพของตนอยู่เสมอ ประกอบกับเป็นผู้มีมนุษยสัมพันธ์ดี ทำให้สมาชิกในกลุ่มยอมรับ จึงทำให้สามารถบริหารงานกลุ่มได้อย่างมีประสิทธิภาพ ประสบผลสำเร็จ ได้รับการยกย่องจากหน่วยงาน ทั้งภาครัฐและเอกชน

4. ครอบครัวมีส่วนช่วยเหลือหนุนแก่กลุ่มสตรี ให้ข้อคิดและสติ ให้คำแนะนำในการทำงาน และให้กำลังใจเมื่อมีปัญหาอุปสรรค โดยเฉพาะสามีที่เคยบวชเรียนในพระพุทธศาสนามาแล้ว จะเข้าใจหลักธรรมและสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนางาน ปรับปรุงแก้ไขในการทำงานของภรรยา

กลุ่มสล่าบ้านจ้างนั๊ก

ประวัติความเป็นมาของบ้านบวค้ำง

จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ในอดีต บ้านบวค้ำงนี้เดิมที่เป็นป่าใหญ่ และเป็นทางผ่านของผู้คนในสมัยก่อน มีพุทธปัจเจกเสด็จผ่านมาและได้นั่งพักที่ใต้ต้นขนุนใหญ่ต้นหนึ่ง มีญาค่าง 2 ตัวผัว

เมื่อยเห็นพระปัจเจกพุทธะนั่งพักเหนื่อยได้ร่มไม้ขนุน ก็เกิดมีศรัทธาอยากถวายน้ำดื่มแก่พระองค์ ดังนั้น พญาค่างจึงช่วยกันขุดลงตรงพื้นดินใกล้ๆ ต้นขนุนใหญ่นั้นเป็นบ่อน้ำเล็กๆ และเอาใบตองใส่น้ำถวาย พระปัจเจกพุทธะ จากนั้นจึงได้ทำนายไว้ว่า ในอนาคตที่ตรงนี้จะเป็นวัดและหมู่บ้านใหญ่

ด้วยเหตุดังกล่าวชาวบ้านจึงเรียกสถานที่แห่งนี้ว่า บ่อค่าง เมื่อมีผู้คนไปสร้างบ้านเรือนอาศัย อยู่ จึงเกิดเป็นหมู่บ้านเรียกว่า บ้านบ่อค่าง และสร้างวัดขึ้นมาเรียกกันว่า วัดบ่อค่าง ต่อมาการเรียกชื่อ นี้ได้เพี้ยนไปเป็น บวกค่าง หรือ บวกค่าง ซึ่งคำว่า บ่อ หรือ บวก เป็นคำภาษาถิ่นล้านนา มีความหมาย เหมือนกันคือ หลุมหรือบ่อ ปัจจุบัน สถานที่ตามตำนานที่เล่าสืบต่อมา มีวัดบวกค่าง มีบ่อน้ำ (หนอง น้ำ) อยู่ใกล้ ๆ ต้นขนุนใหญ่ในบริเวณวัด (นายเพชร วิริยะ 2542)

ปัจจุบัน หมู่บ้านบวกค่าง มีประชาชนส่วนใหญ่เป็นชาวไทยอง นับถือศาสนาพุทธและ ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ทำไร่ ทำนา เป็นเกษตรกรรมเพื่อยังชีพ เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ไม่เอื้ออำนวย ในฤดูแล้งชาวบ้านจึงหันไปประกอบอาชีพหัตถกรรมพื้นบ้าน ที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ เป็นอาชีพเสริม เช่น การทอผ้า การจักสาน และการแกะสลัก ซึ่งเป็นงานศิลปหัตถกรรมอันเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาตั้งแต่โบราณ โดยเฉพาะทางภาคเหนือเป็นแหล่งที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยป่าไม้ ว่างไม้หรือสล่า จึงสามารถเลือกชนิดของไม้มาทำประโยชน์ได้หลายอย่าง

ในอดีตงานไม้แกะสลักเป็นงานที่เกี่ยวข้องกับการประดับตกแต่งอาหารตามสถานที่ในวังหรือในวัด เช่น โบสถ์ วิหาร ต่อมางานแกะสลักแพร่หลาย ออกมาเป็นเครื่องตกแต่งบ้านเรือนเรียกว่า ห้ำยนต์ (ไกรศรี นิมมานเหมินท์, 155, 2524)

นอกจากนั้น งานแกะสลักยังปรากฏอยู่ในรูปของเครื่องใช้ประจำวันและของที่ระลึก ซึ่งเป็นงานฝีมือที่ประณีตสวยงาม สำหรับการแกะสลักไม้ที่บ้านบวกค่างมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากงานแกะสลักในหมู่บ้านอื่น กล่าวคือเป็นการแกะสลักข้าง ซึ่งการแกะสลักข้างนั้น เริ่มต้นจากการแกะสลักไว้บนกระบะทำยเกวียน (ตาดล้อ) เป็นการแกะสลักแบบนูนต่ำ ดูได้ด้านเดียว จากข้างบนกระบะทำยเกวียนได้กลายเป็นข้างแบบลอยตัวดูได้ทุกด้าน

ต่อมางานแกะสลักข้างจึงได้รับความนิยมแพร่หลาย กลายเป็นสินค้าและเครื่องประดับบ้าน ทั้งยังเป็นของฝากจากเมืองเหนืออันขึ้นชื่อ ส่วนลวดลายอื่นๆ ก็ยังมีทำกินอยู่บ้าง ส่วนมากจะแกะสลักลวดลายลงบน เครื่องเรือน เครื่องใช้ประดับบ้าน (เพชร วิริยะ 2542) ดังนั้นการแกะสลักไม้ จึงเป็นงานศิลปหัตถกรรมที่สืบทอดกันมานาน ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

กว่าจะมาเป็นสล่าบ้านจ้างนั้ก

คำว่า "สล่า" เป็นภาษาล้านนา หมายถึง ช่างผู้มีฝีมือในการประดิษฐ์ประดอยในงานหัตถกรรมประเภทต่างๆ อาทิ สล่าแปงบ้าน (ช่างก่อสร้างบ้าน) สล่าเหล็กดัด (ช่างทำเหล็กดัด) สล่าไม้ (ช่างไม้) สล่าแกะสลัก (ช่างแกะสลัก) คำว่า "จ้าง" เป็นภาษาล้านนา ตัว จ ในคำเมืองจะเป็นตัว ช ในภาษา

ไทยกลาง ดังนั้น จ้าง ก็คือ ช้าง ส่วนคำว่า “นิก” ก็เป็นภาษาล้านนาเช่นกัน หมายถึง “จำนวนมาก” ในที่นี้คำว่า สล้าบ้านจ้างนิก หมายถึง ช้างแกะสลักของบ้านที่มีช้างเป็นจำนวนมาก นั่นเอง

ช้างแกะสลักกว่าจะมีฝีมือเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป จะต้องใช้เวลาในการทำงานควบคู่ไปกับการศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมจากตำรา หรือจากผลงานที่ดีจากช่างอาวุโสที่ชำนาญ แล้วนำมารังสรรค์งานในรูปแบบใหม่ออกมาอยู่เสมอ เพื่อพัฒนางานให้มีคุณภาพและเป็นที่ยอมรับของผู้พบเห็น ดังเช่นกรณีของ นายเพชร วิริยะ หรือสล้าเพชร ประธานกลุ่มสล้าบ้านจ้างนิก

สล้าเพชร วิริยะ เป็นชาวตำบลบววกค้ำ อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ พ่อเป็นช่างไม้ แม่ทำนา ได้เรียนจบชั้น ประถมปีที่ 4 และออกจากโรงเรียนมาช่วยพ่อแม่ทำนาทำไร่ จนเมื่อปีพ.ศ.2515 ขณะที่สล้าเพชรยังเป็นวัยรุ่น กรมส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคเหนือได้ส่งครูมาสอนแกะสลักภายในหมู่บ้าน สล้าเพชรมีความชอบในงานแกะ งานวาด ประกอบกับต้องการจะมีอาชีพเสริม จึงได้ไปสมัครเรียน แกะสลักกับครูคำอ้าย เดชดวงตา ครูของกรมส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคเหนือ สล้าเพชรสามารถเรียนรู้เรื่องการแกะสลักได้อย่างรวดเร็ว มีผลงานที่เป็นที่พอใจของครูคำอ้าย ซึ่งเป็นครูคนแรกที่สอนให้สล้าเพชรแกะสลักเป็น

เมื่อจบหลักสูตร ครูคำอ้ายจะต้องไปสอนการแกะสลักให้แก่หมู่บ้านอื่นต่อไป สล้าเพชรจึงได้ขอติดตามไปอยู่ ไปเรียนกับครูคำอ้ายอีกเป็นเวลาถึง 4 ปี ทำให้มีความรู้ความสามารถในการแกะสลักมากขึ้น สล้าเพชรจึงได้ไปรับจ้างทำงานตามร้านเครื่องเรือน และรับแกะไม้เป็นแผ่นภาพติดฝาผนัง ขณะที่ทำงานอยู่นั้นก็ได้เรียนการศึกษาผู้ใหญ่ด้วย ในปี 2525 สล้าเพชร มีโอกาสได้ทำงานเป็นข้าราชการกรมส่งเสริมอุตสาหกรรม ภาคเหนือ โดยเข้าไปแทนในตำแหน่งครูคำอ้าย มีหน้าที่ไปฝึกอาชีพให้ชาวบ้านตามหมู่บ้านต่างๆ มีหน้าที่เป็นครูสอนแกะสลัก ทำงานได้ 2 ปี ก็ลาออก กลับมาอยู่ที่บ้านบววกค้ำ เนื่องจากต้องการอิสระและเป็นห่วงครอบครัว

สล้าเพชร เมื่อกลับมาอยู่บ้านก็ได้ชักชวนคนหนุ่มในหมู่บ้านที่เป็นญาติประมาณ 4-5 คนมารวมกันแล้วสอนแกะสลักให้ โดยเน้นการแกะสลักช้างในรูปแบบและอิริยาบถต่างๆ ทั้งนี้เนื่องจากได้รับแนวคิดจากครูคำอ้ายว่า ช้างเป็นสัตว์ใหญ่ที่มีลึกลับทางดงงามแลดูน่าเกรงขาม และในปัจจุบันนี้ช้างมีจำนวนลดลง ดังนั้นสล้าเพชรจึงถ่ายทอดวิธีการแกะสลักช้างให้แก่ลูกศิษย์ ซึ่งในขั้นต้นนั้นเป็นญาติกัน และที่สำคัญคือสล้าเพชรได้รับการสนับสนุนจาก อาจารย์อรุณ ชัยเสรี ปัจจุบันเป็นวุฒิสมาชิก ซึ่งเปรียบเสมือนครูคนที่สองที่ได้ให้ความรู้ทางด้านวิชาการเกี่ยวกับความรู้เรื่องช้างเป็นอย่างดี ตลอดจนส่งเสริมด้วยการซื้อผลงานแกะสลักชิ้นแรกทั้งหมด ทำให้สล้าเพชรมีกำลังใจ มีแรงใจที่จะรังสรรค์งานออกมาในรูปแบบที่แตกต่างจากท้องตลาด และเป็นที่ต้องการของผู้พบเห็น

นอกจากนั้น สล้าเพชรยังเป็นผู้นำเอาไม้ซ้เหล็ก ไม้ขนุนและไม้ตาล ซึ่งเดิมไม่มีราคาค่างวด ใช้เป็นพื้นเท่านั้น มาใช้แกะสลักแทนไม้สัก ซึ่งปัจจุบันนี้เป็นไม้หายาก และใช้มะเกลือย้อมสีช้าง แกะสลักแทนสีวิทยาศาสตร์ นับได้ว่าเป็นการแก้ไขปัญหามาตรังการดำเนินงานได้ในระดับหนึ่ง

ต่อมาในปี 2528 สล่าเพชรได้รวบรวมกลุ่มชาวบ้านในการแกะสลัก ในเขตตำบลบวกค้าง และใกล้เคียง จำนวนประมาณ 40 คน ที่ไม่มีงานทำ และมีความสนใจ มาฝึกหัดแกะสลักที่บ้านของตน โดยเรียกชื่อกลุ่มที่รวมกันแกะสลักนี้ว่า "กลุ่มบ้านจ้างนั้ก" ตามชื่อของบ้านสล่าเพชร ที่คุณประยูร จรรย์วณิช (16 มกราคม 2531) ตั้งชื่อให้ขณะที่มาแวะชมผลงานและอุดหนุนงานแกะสลัก คำว่า "บ้านจ้างนั้ก" ก็คือบ้านที่มีช่างเป็นจำนวนมาก ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น เพราะตั้งแต่ก้าวเข้ามาในเขตบ้านของสล่าเพชร มองไปทางไหนก็เห็นแต่ช่าง ไม่ว่าจะป็นหัวบันได บนบ้านในห้องนอน นอกชานบ้าน บานประตูก็จะตกแต่งด้วยช่างหลากหลายขนาดและรูปแบบ และอยู่ในอิริยาบถที่แตกต่างกัน ไม่ว่าจะป็นทำยืน นั่ง หรือนอน มีหลากหลายลีลา

การดำเนินการสอนแกะสลักนี้ สล่าเพชรได้ใช้ความวิริยะอุตสาหะ ความอดทนเป็นอย่างสูง เพราะผู้ที่เข้ามาฝึกหัดแกะสลักนั้น บางคนก็เป็นช่างแกะสลัก แต่บางคนไม่มีความสามารถในด้านนี้เลย แต่ไม่มีงานทำ สล่าเพชร เน้นแนวคิดที่ต้องการ ที่จะช่วยสร้างคนให้มีคุณค่ามีประโยชน์ของสังคม จากแรงบันดาลใจนี้ทำให้สล่าเพชรถ่ายทอดความรู้ เพื่อจะให้ทุกคนได้เป็นสล่าฝีมือดี ดังนั้นขั้นตอนการแกะสลักช่างไม้ของสล่าเพชรจึงต้องพิถีพิถันตั้งแต่ต้นจนเสร็จสิ้นกระบวนการ

วิธีการเริ่มแรกก็เอาไม้มาตัดเป็นท่อนๆ ตามรูปแบบของช่าง (เพราะงานทุกชิ้น สล่าเพชรจะต้องตรวจเช็คควาดีแล้วหรือยัง ถ้าไม่ดีต้องนำกลับไปแก้ไขใหม่) สล่าเพชรเตรียมแบบที่เขียนลงบนกระดาษเป็นรูปแบบท่าทางต่าง ๆ ของช่างประมาณ 100 กว่าแบบ สล่าที่มาฝึกก็เอาแบบกระดาษนั้น ทาบลงบนไม้แล้วเขียน และเจาะไม้เป็นโครงร่างเหมือนกับตัวที่ทาบแบบลงไป

คนที่มาฝึกใหม่ยังขาดความชำนาญ ก็จะเจาะเป็นรูปร่าง คนที่มีทักษะก็เริ่มแกะเป็นโครงรูปช่างได้ แล้วส่งให้คนอื่นทำต่อ เริ่มแต่งรายละเอียด ขณะนี้คนที่เก่งจริง ๆ ทำได้รวดเร็วทั้งตัวก็มีอยู่หลายคน สามารถรับงานไปแกะสลักที่บ้านตนเองได้ บางคนอาจจะใช้เวลาแกะช่างประมาณ 1 สัปดาห์ เมื่อแกะสลักเสร็จเรียบร้อยแล้วจะนำส่งกลุ่ม เพื่อให้ สล่าเพชรตรวจสอบคุณภาพงานฝีมือของช่างเหล่านั้น

กลุ่มสล่าบ้านจ้างนั้ก ได้ดำเนินงานมาตั้งแต่ พ.ศ.2528 จนถึงปัจจุบันเป็นที่รู้จักของคนทั่วไป ทั้งหน่วยงานภาครัฐและเอกชนมาศึกษาดูงานและเผยแพร่ผลการดำเนินงานให้เป็นที่ประจักษ์ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ผู้ที่สนใจ จะชมผลงานของบ้านจ้างนั้กได้ตามห้องแสดงผลงานทางศิลปะทั้งที่กรุงเทพมหานครและที่เชียงใหม่ ตลอดจนถึงที่บ้านจ้างนั้ก ตำบลบวกค้าง อำเภอสันกำแพง

บทบาทของสล่าเพชรแห่งบ้านจ้างนั้กที่มีต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับช่าง

สล่าเพชรได้เข้าร่วมเป็นสมาชิกของมูลนิธิเพื่อนช่างและมูลนิธิคนรักช่าง ซึ่งเป็นหน่วยงานที่ต้องการจะอนุรักษ์ช่างและช่วยเหลือช่าง นอกจากนั้นยังได้จัดนิทรรศการร่วมกับมูลนิธิทั้งสองที่โรงพยาบาลเทพารินทร์ เพื่อหาเงินเข้ามูลนิธิเป็นจำนวนมาก

สล่าเพชรเป็นบุคคลที่สนใจใฝ่รู้ ได้ศึกษาเรื่องของช่างอยู่เสมอ มีความรู้ความเข้าใจในชีวิตของช่างเป็นอย่างดี จึงทำให้สามารถถ่ายทอดความรู้สึก ลงในผลงานแกะสลักได้อย่างดีเยี่ยม ทำให้ช่างไม้ที่สล่าเพชร สล่าแห่งบ้านจ้างนักแกะสลัก เหมือนจริง มีชีวิตชีวาเป็นที่ชื่นชมของผู้พบเห็น

ความสำเร็จในชีวิตการทำงานเป็นสิ่งที่น่าภูมิใจของสล่าเพชรคือ ผลงานได้รับรางวัลจากประเทศแคนาดา โดยที่สล่าเพชรไม่ได้ส่งเข้าประกวด แต่ลูกค้าที่เป็นชาวต่างประเทศ ที่ซื้อผลงานไปเป็นผู้ส่งผลงานเข้าประกวดแทน เมื่อผลงานของสล่าเพชรเป็นที่ชื่นชอบของผู้คนโดยทั่วไปทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ทำให้ชื่อเสียงของสล่าเพชรเป็นที่รู้จักกันในสังคมและเป็นที่สนใจของสื่อมวลชน

เศรษฐกิจชุมชนของกลุ่มบ้านจ้างนัก

ด้วยความเป็นคนขยันหมั่นเพียร วิริยะ อุตสาหะในการถ่ายทอดความรู้ ความสามารถในการแกะสลักให้แก่ชาวบ้านบวค้ำของสล่าเพชรนี้เอง ทำให้ความเป็นอยู่ของชาวบ้านดีขึ้น มีฐานะทางเศรษฐกิจดี ดังจะเห็นได้จาก

1. ก่อให้เกิดการสร้างงาน จากการที่มีการรวบรวมช่างแกะสลัก และผู้ที่แกะสลักไม่เป็น มาฝึกหัดแกะสลักที่บ้านจ้างนัก ทำให้คนมีงานทำ นอกจากนั้นผลงานของสล่าเพชรยังเป็นต้นแบบหรือตัวอย่างให้สล่าแกะสลักกลุ่มอื่นนำไปเลียนแบบ และนำมาจำหน่ายแข่งขันกับกลุ่มบ้านจ้างนัก ตอนแรกสล่าเพชรรู้สึกหงุดหงิดมาก แต่หลังจากตั้งสติยึดหลักธรรมะ อ่านหนังสือธรรมะของท่านพุทธทาส และของท่านปัญญาอันนทะ แล้วคิดไตร่ตรอง ถือหลักพรหมวิหาร 4 มีความเมตตากรุณา ถือว่าเป็นการสร้างคนให้ฉลาด ให้คนมีงานทำ และที่สำคัญเป็นความปิติที่ได้ช่วยเหลือสังคม

2. การสร้างช่างฝีมือ หรือการสร้างคน กลุ่มสล่าบ้านจ้างนัก เป็นกลุ่มที่รวมช่างฝีมือทางด้านแกะสลัก มารวมกันเพื่อถ่ายทอดงานหัตถ์ศิลป์ให้เกิดการสืบทอดคงอยู่ต่อไป

3. ก่อให้เกิดรายได้ จากการรวมกลุ่มสล่าบ้านจ้างนัก มีการจัดงานอย่างเป็นระบบ รักษาคุณภาพของผลงาน ผลงานหลากหลายรูปแบบ ไม่เหมือนท้องตลาด ฝีมือประณีต จึงเป็นที่ต้องการของผู้สนใจในงานศิลปการแกะสลักด้านนี้

ภูมิปัญญาท้องถิ่นของกลุ่มบ้านจ้างนัก

งานศิลปหัตถกรรม หรืองานหัตถ์ศิลป์ เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นมา ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงแนวคิด ความเชื่อ ประเพณี ค่านิยมของมนุษย์ที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาเป็นเวลานาน สล่าเพชร วิริยะ ประธานกลุ่มสล่าบ้านจ้างนักก็เป็นบุคคลหนึ่งที่มีผลงานอันแสดงถึงภูมิปัญญาในการพัฒนาท้องถิ่นดังนี้

1. การใช้วัสดุในการผลิต การแกะสลักช่างของสล่าบ้านจ้างนัก เป็นงานหัตถ์ศิลป์ที่ต้องใช้ไม้เป็นวัสดุในการแกะสลักไม้ที่นิยมใช้ในอดีตคือไม้สัก ทั้งนี้เป็นเพราะไม้สักเป็นไม้เนื้ออ่อนแกะง่าย

ปลวกมอดไม่กิน แต่ปัจจุบันไม้สักเป็นไม้หวงห้าม มีจำนวนลดลง อันจะนำไปสู่ปัญหาสิ่งแวดล้อมได้ สล่าเพชรตระหนักถึงความสำคัญของป่าไม้ จึงได้นำเอาไม้ที่มีอยู่ทั่วไปในหมู่บ้าน มาทดลองแกะสลัก แทนไม้สัก เช่น ไม้ซี่เหล็ก ไม้ขนุน ไม้ตาล และไม้จำจา ในที่สุดก็ สามารถใช้ไม้เหล่านี้แกะสลักได้

นอกจากนั้นสล่าเพชรยังใช้สีธรรมชาติจากมะเกลือซึ่งมีอยู่มากมาย ไม่ต้องซื้อหา (ในอดีตใช้ ทำสีย้อมผ้า) มาใช้ทำสีย้อมช่างแกะสลักแทนสีเคมี หรือสีวิทยาศาสตร์ นอกจากทำให้ลดปัญหามลพิษ ที่จะเกิดขึ้นแก่สุขภาพของกลุ่มสล่าบ้านจางนั้แล้ว ยังได้ผลงานที่ดีมีคุณภาพ ทำให้ช่างแกะสลักนั้นมี สีสันเหมือนช่างจริง ปัจจุบันมะเกลือกลายเป็นสินค้ามีราคาสูงถึงถึงละประมาณ 200 บาท

2. การรวมกลุ่มคนที่มีทักษะอย่างเดียวกัน สล่าเพชรได้รวบรวมกลุ่มชาวบ้านที่เป็นช่างแกะสลักในหมู่บ้านบวกค่าง และใกล้เคียง มาฝึกหัดเพิ่มเติมความรู้ความสามารถ ทำให้เกิดการพัฒนางาน ผลงานที่ออกมาเป็นที่ถูกใจของผู้ได้พบเห็น ตลอดจนรวมพลังที่จะสืบทอดวัฒนธรรมอันดีงามของตน ให้คงอยู่ต่อไป

3. การรังสรรค์งานที่มีจินตนาการแฝงแนวคิดเชิงปรัชญา และความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ จากผลงานแกะสลักปรากฏที่บ้านจางนั้ ทำให้ทราบว่า สล่าเพชรมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องช่าง เป็นอย่างดี ยิ่ง เพราะได้ศึกษาเรื่องช่างมานาน จนสามารถถ่ายทอดลักษณะลีลาท่าทางของช่าง ลงไปสู่ งานแกะสลักให้ดูเหมือนจริง มีอิริยาบถหลากหลายลีลา และได้งานที่เกิดจากจินตนาการ เช่น การแกะสลักเกี่ยวกับการกำเนิดของช่างคือ เริ่มแรกปฏิสนธิของช่าง เป็นไข่ต่อมาเริ่มเป็นตัวอ่อน เริ่มจาก 1 เดือน 2 เดือน และวิวัฒนาการมาเรื่อย ๆ จนถึง 21 เดือน จนคลอดออกมาเป็นลูกช่างตัวเล็ก ๆ

4. การสืบงานและอนุรักษ์ช่างและอนุรักษ์มรดกท้องถิ่น ในฐานะคนรักช่าง สล่าเพชรได้มีบทบาทในการช่วยเหลือหน่วยงานต่างๆ อาทิ มูลนิธิเพื่อนช่าง และมูลนิธิคนรักช่างในการจัดนิทรรศการ เพื่อหารายได้มาให้แก่มูลนิธิในการอนุรักษ์ช่าง

ดังนั้น สล่าเพชร วิริยะ และกลุ่มสล่าบ้านจางนั้ จึงมีบทบาทในการพัฒนางาน พัฒนาสังคม โดยใช้ภูมิปัญญาของท้องถิ่น และภูมิปัญญาของบุคคลที่มีบทบาทสำคัญในท้องถิ่น ตลอดจนได้สร้างชื่อเสียงให้แก่ท้องถิ่นและประเทศชาติ ควรแก่การยกย่องชื่นชม

กลุ่มออมทรัพย์

ประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านป่าไผ่ ต.แช่ช้าง

จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าในหมู่บ้านป่าไผ่ ตำบลแช่ช้าง ได้เล่าเรื่องของหมู่บ้านป่าไผ่ว่า แต่เดิมนั้นหมู่บ้านนี้ มีต้นไผ่สีสุกอยู่เป็นจำนวนมาก ขึ้นอยู่ตาม 2 ฝั่งลำน้ำแม่ฮอนเป็นทิวยาว ส่วนที่มาของชื่อตำบลแช่ช้างนั้น เนื่องจากบริเวณแถบนี้อุดมสมบูรณ์ไปด้วยป่าไผ่ และมีลำน้ำฮอนไหลผ่านชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นชาวไทยวน หรือ คนเมือง ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ต่อมาเมื่อมีบริษัทฝรั่งเข้ามาค้า

ไม้และใช้ลำน้ำแม่ออนเป็นเส้นทางค้าไม้ ล่องซุงสู่ลำน้ำแม่กวงที่บ้านท่า เพื่อออกสู่ลำน้ำแม่ปิง โดยใช้ ช้างลากซุงออกจากป่า และชักลากซุงที่ลอยมาขวางลำน้ำ เพื่อให้สะดวกในการล่องซุง จึงได้นำช้างมา พักหยุดยั้งอยู่ที่บริเวณพื้นที่แห่งนี้ คำว่า "พักหยุดยั้ง" ภาษาล้านนาใช้คำว่า "แช่" ด้วยเหตุนี้ชุมชนแห่ง นี้จึงได้ชื่อว่าตำบลแช่ช้าง

ปัจจุบันหมู่บ้านป่าไผ่ มีสิบตรีจางง ไชยวรรณ เป็นผู้ใหญ่บ้าน ประชาชนประกอบอาชีพเกษตร กรรม ทำนาทำสวน เลี้ยงโคนม และมีงานหัตถกรรมเป็นอาชีพเสริม เช่น การทอผ้า การเย็บเสื้อผ้าส่ง ออก มีโรงงานชินวัตร โรงงานไต้ฮั่ว ศรีแก้วการ์เมนต์ เป็นตัวแทนในการส่งออก ทำให้เศรษฐกิจในหมู่บ้านดี

ความเป็นมาของกลุ่มออมทรัพย์บ้านป่าไผ่

กลุ่มออมทรัพย์บ้านป่าไผ่ ตำบลแช่ช้าง จัดตั้งขึ้นโดยกลุ่มแม่บ้านป่าไผ่ เพื่อสนับสนุนส่งเสริม ให้สมาชิกมีความสามัคคี และเพื่อสงเคราะห์สมาชิก ทั้งยังคำนึงถึงการมีสิทธิที่เท่าเทียมกันของสมาชิก ทุกคน กลุ่มออมทรัพย์นี้ดำเนินการโดยการตั้งคณะกรรมการดำเนินงาน 5 คน ได้แก่ตำแหน่งประธาน กรรมการ รองประธานกรรมการ เลขานุการ เภรัญญิก และประชาสัมพันธ์ นอกจากนั้น มีตำแหน่ง "หัว หมวด" คือผู้มีหน้าที่เก็บเงินอีก 7 คน จะเก็บเงินฝากของสมาชิกในแต่ละเดือน ในเขตที่ตนรับผิดชอบ ส่งคณะกรรมการกลุ่มออมทรัพย์ ซึ่งมาจากการเลือกตั้งของสมาชิก กลุ่มแม่บ้านป่าไผ่

สมาชิกภาพ

ผู้ที่จะมีสิทธิ์เป็นสมาชิกได้ จะต้องเป็นสมาชิกของกลุ่มแม่บ้าน จะต้องยื่นใบสมัครต่อคณะกรรมการกลุ่มในระหว่างวันที่ 1-10 ของทุกเดือน โดยเสียค่าธรรมเนียมแรกเข้าคนละ 10 บาท พร้อมทั้ง เงินออมในราคาหุ้นละ 200-500 บาท ตามความต้องการและฐานะของสมาชิกผู้ฝาก หลังจากนั้น สมาชิกจะได้รับสมุดออมเงินคนละ 1 เล่ม ชื่อสมุด เงินออมเฉลิมพระเกียรติ 72 พรรชามหาราชฯ เป็น หลักฐานของสมาชิกแต่ละคนที่ได้รับ หลังจากที่ได้รับเงินให้ทางกลุ่มออมทรัพย์ ประธานกลุ่มออม ทรัพย์จะนำไปฝากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์อำเภอสันกำแพงในแต่ละเดือน

การพ้นจากการเป็นสมาชิกของกลุ่มออมทรัพย์ ในกรณีดังต่อไปนี้ ตาย ลาออก และ กรรมการให้ออก ในกรณีที่สมาชิกไม่สามารถส่งเงินติดต่อกันเป็นเวลา 3 เดือน และเป็นสมาชิกไม่ครบ 1 ปี กลุ่มจะยึดเงินสะสมเป็นเงินกองกลางของกลุ่ม

วิธีการออมทรัพย์

กลุ่มออมทรัพย์ตั้งขึ้นเนื่องจากความต้องการของสมาชิกที่จะออมเงินไว้ใช้ในยามจำเป็น จึงชักชวนกันเป็นสมาชิกของกลุ่ม เริ่มแรกมีสมาชิก 35 คน โดยได้รับคำแนะนำ และสนับสนุนจากพัฒนาชุมชนอำเภอสันกำแพง ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์อำเภอสันกำแพง ดังนั้น จึงเกิดกลุ่มออม ทรัพย์ บ้านป่าไผ่ขึ้น ในปี 2535 - 2539 เป็นสมัยแรก มีนางบุญยวง ไชยวรรณ เป็นประธานกลุ่ม และ

ได้ยุติการดำเนินงานตามระยะเวลาการฝากเงินของทางธนาคาร คือ 5 ปี จากการดำเนินงานใน สมัยแรก มีผลกำไรดี ไม่มีปัญหา เป็นที่พอใจของกลุ่มสมาชิกเป็นอย่างยิ่ง สมาชิกได้รับเงินปันผลและ ยังเหลือผลกำไรสร้างศาลาอเนกประสงค์ได้อีก 1 หลัง ให้ชื่อว่า "ศาลาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช เนื่องในวโรกาสครองราชย์ครบ 50 ปี"

จากผลงานดีเด่นของการทำงานกลุ่มออมทรัพย์ในสมัยแรก จึงทำให้สมาชิกกลุ่มเดิมเริ่มรวบรวมกลุ่มกันขึ้นอีกครั้งหนึ่งในปี 2540 เป็นสมัยที่ 2 มีนางบุญยวง ไชยวรรณ เป็นประธานกลุ่มอีกครั้งหนึ่ง มีจำนวนสมาชิก 160 คน โดยมีจุดประสงค์และวิธีดำเนินงานในรูปแบบคณะกรรมการเหมือนเดิม เพราะเห็นว่าการดำเนินงานประสบผลสำเร็จ มีการเปลี่ยนแปลงเงื่อนไขในการออมเงิน คือ เพิ่มจำนวนเงินฝากจากเดิม 100 – 200 บาท เป็น 200–500 บาท และจะเก็บเงินออมทุกๆ วันที่ 10 ของเดือน

โดย "หัวหมวด" จะเก็บเงินจากสมาชิกไปส่งให้แก่ประธานและคณะกรรมการของกลุ่ม เพื่อลงบัญชีรับเงินสมาชิก หลังจากนั้นประธานกลุ่มจะรวบรวมเงินไปส่งให้ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ของอำเภอสันกำแพง พร้อมทั้งสมุดเงินออมของสมาชิกแต่ละคนที่ทางธนาคารได้ออกให้ ขณะนี้การดำเนินงานของกลุ่มออมทรัพย์ผ่านมาได้เป็นเวลา 22 เดือน (มี.ค. 2542) กลุ่มมีเงินฝากประมาณ 480,000 บาท

การให้บริการกู้ยืมเงินแก่สมาชิก

นอกจากกลุ่มออมทรัพย์จะดำเนินการในรูปของการระดมเงินออมของสมาชิกในกลุ่ม โดยได้รับผลประโยชน์ตอบแทนเป็นดอกเบี้ยเงินฝากแล้ว กลุ่มออมทรัพย์ยังมีระเบียบการให้สมาชิกกู้ยืมเงินของกลุ่มไปเพื่อการลงทุนในการประกอบอาชีพ หรือความจำเป็นเนื่องด้วยเหตุอื่นใดก็ตามได้ โดยมีระเบียบการคือ สมาชิกสามารถกู้เงินของกลุ่มได้หลังจากที่เข้าเป็นสมาชิกแล้ว 6 เดือน โดยมีเงื่อนไขให้สมาชิกแบ่งเป็นกลุ่ม ๆ ละ 3 คน โดยมีผู้ค้ำประกัน 2 คน

การส่งคืนเงินกู้

สมาชิกจะส่งเงินต้นคืนพร้อมดอกเบี้ยทุก 6 เดือน ในอัตราร้อยละ 3 ให้ทางกลุ่มออมทรัพย์ เมื่อครบปี กลุ่มออมทรัพย์จึงจะนำเงินต้นพร้อมดอกเบี้ยไปชำระให้แก่ทางธนาคาร โดยธนาคารจะคิดดอกเบี้ยในราคาพิเศษ

การปันผล

การปันผลเงินออม ทางกลุ่มออมทรัพย์ มีกฎเกณฑ์และวิธีการคือ จะทำการปันผลปีละ 2 ครั้ง ในวันที่ 18 มิถุนายน และ 18 ธันวาคม ของทุกปี ในอัตราหุ้นละ 18 บาท แต่ทางกลุ่มออมทรัพย์จะตกลงกับสมาชิกว่า จะคืนเงินปันผลให้เพียงหุ้นละ 15 บาท อีก 3 บาทจะขอเก็บเอาไว้เป็นกองกลาง เพื่อใช้จ่ายในการกุศลต่างๆ อาทิ ร่วมทำบุญในกิจกรรมทางศาสนา ร่วมกิจกรรมกับทางอำเภอ จัดงานวัน

เด็ก และใช้เป็นเงินสวัสดิการให้แก่สมาชิกเช่น สมาชิกเสียชีวิตลง และในแต่ละปียังจะซื้อประกันอุบัติเหตุให้แก่สมาชิกทุกคน นอกจากนั้นยังได้นำสมาชิกไปทัศนศึกษาและดูงานในจังหวัดต่างๆ (นางบุญยวง ไชยวรรณ 2542)

ปัญหาและอุปสรรคในการทำงานของกลุ่มออมทรัพย์ เป็นปัญหาเกี่ยวกับทัศนคติของสมาชิกที่มีต่อการกั๊ยืมเงินและการสะสมเงิน ในตอนแรกมีความคิดที่ไม่ค่อยจะไว้ใจคณะกรรมการดำเนินงาน เกรงว่าเงินสะสมของตนจะสูญหายไป จึงทำให้เกิดความไม่แน่ใจในความมั่นคงของกลุ่ม และสมาชิกบางคนมีปัญหาเพราะไม่เข้าใจในวิธีการและระบบการดำเนินงาน อีกปัญหาหนึ่งคือ การอิจฉาริษยากัน ปัญหาเหล่านี้ ทำให้ประธานกลุ่มออมทรัพย์และคณะกรรมการดำเนินงานรู้สึกท้อแท้ ไม่มีกำลังใจ

แต่ได้รับแรงบันดาลใจและกำลังใจจากสามี เพื่อนร่วมงาน ประกอบกับประธานกลุ่ม เป็นบุคคลที่มีความมุ่งมั่นในการทำงาน เอาจริงเอาจัง มีความแน่วแน่ ทำให้มีกำลังใจที่จะเอาชนะ และพยายามแก้ไขปัญหา โดยใช้หลักความอดทน เสียสละ และเริ่มประชาสัมพันธ์งานที่ได้ทำมา โดยใช้หอกระจายเสียงของหมู่บ้าน เพื่อแจ้งให้สมาชิกและบุคคลอื่นได้ทราบถึงความเคลื่อนไหว ทั้งนี้ประธานกลุ่มออมทรัพย์จะเป็นผู้ประกาศเอง และชักชวนความเข้าใจให้คณะกรรมการและหัวหน้าวัดทั้ง 7 คน ให้เป็นไปในทิศทางเดียวกันก่อน แล้วจึงให้เผยแพร่ทำความเข้าใจในมวลหมู่สมาชิก เพื่อให้มีความเข้าใจที่ถูกต้องและเป็นไปในทิศทางเดียวกัน

เศรษฐกิจของชุมชนกลุ่มออมทรัพย์

กลุ่มออมทรัพย์บ้านป่าไผ่ มีบทบาทในการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชนบ้านป่าไผ่ดังนี้

1. เป็นแหล่งสะสมเงินออม โดยการจัดทำในรูปแบบเงินสะสมหุ้น สมาชิกสามารถนำเงินมาสะสมได้ตามความสามารถของตน การสะสมเงินหรือการออมเงินนี้ ทำให้สมาชิกมีเงินออมมากขึ้น
2. มีหลักประกันในการดำเนินชีวิต เมื่อสมาชิกออมเงินไว้ที่กลุ่มในแต่ละเดือนนั้น
3. เป็นแหล่งทุนในการประกอบอาชีพ กล่าวคือเมื่อสมาชิกมีความจำเป็นต้องใช้เงินลงทุนในการประกอบอาชีพ สมาชิกสามารถกู้ยืมเงินจากกลุ่มได้

การจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์แสดงให้เห็นถึงพลังของชาวบ้านในการรวมกลุ่ม เพื่อคิดหา แนวทางในการแก้ไขปัญหาในทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในด้านการลงทุนประกอบอาชีพ ตลอดจนการสร้างนิสัยให้อุดมเป็นกลุ่มที่มีบทบาทในการพัฒนาชุมชน โดยเน้นในด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก ทั้งนี้เป้าหมายสำคัญคือการพัฒนาให้สมาชิกมีความเป็นอยู่ดีขึ้น มีวินัยทางการเงิน มีโอกาสได้เงินลงทุนประกอบการ และเอื้อเพื่อช่วยเหลือกันและกัน แนวคิดและหลักการปฏิบัติดังกล่าวเป็นแนวคิดในเชิงสร้างสรรค์ที่มุ่งพัฒนาเศรษฐกิจครอบครัว ซึ่งจะส่งผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและชุมชนต่อไป

ภูมิปัญญาชาวบ้านของกลุ่มออมทรัพย์

กลุ่มออมทรัพย์ของบ้านป่าไผ่ เป็นกลุ่มทำงานที่แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของชาวบ้าน ดังนี้

1. แนวคิดในการระดมทุน ชาวบ้านจำนวนหนึ่งที่มีแนวคิดเห็นด้วยกับโครงการออมทรัพย์มาร่วมกันกำหนดแนวทางในการดำเนินงาน จัดเก็บเงินออมอย่างเป็นระบบ มีกิจกรรมที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ ได้ผลงานที่ประทับใจ

2. มีเทคนิคในการสร้างมนุษยสัมพันธ์ ประธานกลุ่มออมทรัพย์เป็นผู้มีน้ำใจ อธิบายคดี มีจิตใจโอบอ้อมอารี ชอบช่วยเหลือผู้มีความทุกข์ ความเดือดร้อน ซึ่งเป็นสิ่งหนึ่งที่ทำให้สมาชิกรู้สึกอบอุ่น ทำให้เกิดความไว้วางใจ และยอมรับ เชื่อถือ ร่วมทำงานและจัดกิจกรรมที่ทำให้ผู้เกี่ยวข้องกับสมาชิกได้มีโอกาสร่วมกิจกรรมด้วย เช่น ในเทศกาลสงกรานต์ก็จะจัดประเพณีดำหัวผู้เฒ่าผู้แก่ ในวันเด็กก็จัดงานเด็ก และในวันปีใหม่ก็จะจัดให้แก่สมาชิกและผู้ข้างเคียงมาร่วมสนุก โดยที่มีงบประมาณจากกองกลางของกลุ่มออมทรัพย์มาใช้ในการดำเนินงาน ถือได้ว่ากิจกรรมเหล่านี้เป็นการสร้างความสามัคคีในชุมชน

3. ภูมิปัญญาของผู้นำกลุ่มในด้านบริหารงาน บริหารเงิน นางบุญยวง ไชยวรรณ ประธานกลุ่มออมทรัพย์ เป็นผู้ที่มีความกระตือรือร้น ใส่ใจในการศึกษาหาความรู้ในด้านธุรกิจออมทรัพย์ จากแหล่งออมทรัพย์ต่าง ๆ และเป็นผู้ทำให้กลุ่มออมทรัพย์ในหมู่บ้านป่าไผ่ ต.แช่ช้าง ประสบผลสำเร็จ จนเป็นที่ยอมรับของชุมชน และได้เผยแพร่ความรู้ในการออมทรัพย์แก่หมู่บ้านอื่น ๆ ในอำเภอสันกำแพง เช่น หมู่บ้านสันกลาง หมู่บ้านสันกำแพง อ.สันกำแพง นำเอาวิธีการของกลุ่มออมทรัพย์ไปดำเนินงานที่หมู่บ้านของตน โดยปรับเปลี่ยนวิธีการออมเงินจากสมุดเงินออมที่ทางธนาคารจัดทำให้ เป็นสมุดสัจจะแทน

ทั้งนี้เพราะมีสมาชิกยังไม่มาก ในด้านการบริหารเงิน นางบุญยวง ไชยวรรณ ยังมีวิธีการที่จะทำให้เงินออมของกลุ่มออมทรัพย์นั้นออกดอกออกผลมากขึ้น โดยนำเงินที่ออมกับธนาคารเพื่อการเกษตรและ สหกรณ์บางส่วนไปซื้อกองทุนสินทรัพย์ทวี แล้วนำกองทุนนั้นไปค้าประกันวงเงินกู้จากธนาคารออกมา แล้วนำเงินนั้นมาให้สมาชิกกู้ เป็นการเพื่อเพิ่มรายได้ในรูปของดอกเบี้ยธนาคาร

4. พัฒนางานจากหน่วยงานภาครัฐวิสาหกิจสู่ท้องถิ่น โดยนำเอารูปแบบและวิธีการมาประยุกต์ใช้ในการระดมเงินออม แต่วิธีการและขั้นตอนไม่ยุ่งยากซับซ้อน เพราะเป็นการดำเนินงานของกรรมการภายในหมู่บ้าน วิธีการดังกล่าว แม้จะได้รับคำแนะนำจากหน่วยงานภาครัฐในด้านภูมิปัญญาของผู้นำท้องถิ่น เป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมให้ผลของการดำเนินงานเป็นที่ยอมรับ และมีส่วนช่วยในการดำเนินชีวิตของสมาชิกในชุมชนให้มั่นคงขึ้น

จากภูมิปัญญาดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความสามารถของผู้เป็นประธานกลุ่มออมทรัพย์ ว่าเป็นผู้ที่มีบทบาทในการพัฒนาเศรษฐกิจ และคุณภาพชีวิตของชุมชนให้ดีขึ้น ควรได้รับการยกย่องชื่นชม และนำไปเป็นแบบอย่างของสังคมต่อไป

บทสรุป

อำเภอสันกำแพงมีชุมชนหลายกลุ่มที่รวมตัวกันตั้งเป็นกลุ่ม เพื่อวัตถุประสงค์แตกต่างกันไป เช่น เพื่อให้ความรู้ในด้านต่างๆ เพื่อจัดกิจกรรมส่งเสริมในด้านศิลปวัฒนธรรม หรือเพื่อพัฒนาชุมชน โดยเฉพาะในด้านชีวิตความเป็นอยู่ การจัดตั้งกลุ่มเพื่อพัฒนาให้สมาชิกในชุมชน “อยู่ดีกินดี” นั้น สมาชิกในชุมชนจะต้องมีฐานะทางเศรษฐกิจดี กล่าวคือมีอาชีพ มีรายได้ทั้งรายได้ประจำ และรายได้เสริม มีทุนประกอบอาชีพ มีความรู้ความสามารถเกี่ยวกับงานอาชีพของตน มีกระบวนการทำงานที่เป็นระบบ มีการจัดการที่ดี มีการพัฒนางานเพื่อให้เหมาะสมและสอดคล้องกับความต้องการของชุมชน และที่สำคัญคือมีผู้นำกลุ่มที่มีความสามารถ มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ มีวิสัยทัศน์กว้างไกลและมีการประเมินผลติดตามผลการดำเนินงาน

ดังจะเห็นได้จากกลุ่มตัวอย่างในชุมชนสันกำแพงคือ กลุ่มอุตสาหกรรมร่วมบ่อสร้าง กลุ่มแปรรูปอาหารบ้านร่องกองข้าว กลุ่มสล่าบ้านจ้านักและกลุ่มออมทรัพย์ของบ้านป่าไผ่ กลุ่มที่กล่าวมานี้ล้วนแล้วแต่มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชนสันกำแพง มีส่วนช่วยให้สมาชิกในชุมชน โดยเฉพาะสมาชิกของกลุ่มมีงาน หรือมีอาชีพเสริม เช่น กลุ่มอุตสาหกรรม ร่วมบ่อสร้าง กลุ่มแปรรูปอาหารบ้านร่องกองข้าว กลุ่มสล่าบ้านจ้านัก และช่วยให้สมาชิกมีเงินลงทุนใน การประกอบอาชีพ เช่น กลุ่มออมทรัพย์บ้านป่าไผ่ การดำเนินงานของกลุ่มดังกล่าว มีรูปแบบและรายละเอียดแตกต่างกันไป แต่เป้าหมายสำคัญคือทุกกลุ่มมุ่งให้สมาชิกในกลุ่มสามารถดำรงชีพอยู่ได้ตาม ศักยภาพของตน

สิ่งสำคัญประการหนึ่งที่มีส่วนเสริมให้กลุ่มดังกล่าวมีส่วนช่วยพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชน คือ การใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้านที่มีมาแต่เดิมมาประสมประสานกับภูมิรู้หรือภูมิปัญญาของบุคคลที่เป็นผู้นำเพื่อการพัฒนา และเพื่อคงความเป็นเอกลักษณ์ของงานฝีมือ กลุ่มตัวอย่างที่เด่นชัดในเรื่องนี้คือ กลุ่มอุตสาหกรรมร่วมบ่อสร้าง จากความมุ่งมั่นของผู้นำกลุ่มที่ต้องการตอบแทนบุญคุณของชาวบ้านผู้สร้างสรรคงาน “ร่วมบ่อสร้าง” ทำให้เกิดความรัก ความภาคภูมิใจ และความผูกพันกับท้องถิ่น (ถวิล บัวจีน 3 มีนาคม 2542)

ดังนั้นจากแนวคิดดังกล่าวจึงมีส่วนช่วยผลักดันให้การร่วมกลุ่มอุตสาหกรรมร่วมบ่อสร้างเกิดขึ้น มีการพัฒนามาตามลำดับ ทั้งมุ่งพัฒนาคนและพัฒนางาน ทำให้กลุ่มมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาชุมชนในท้องถิ่นโดยมีฐานที่สำคัญคือ ภูมิปัญญาชาวบ้าน นั่นเอง

นอกจากนี้แล้ว ผู้นำกลุ่มในชุมชนสันกำแพงที่มีลักษณะเด่น เป็นผู้ที่มีภูมิปัญญา พัฒนาตนเอง พัฒนางานจนประสบผลสำเร็จเป็นที่ยอมรับของสังคมทั้งในระดับชุมชน และระดับประเทศ เช่น กลุ่ม

แปรรูปอาหารบ้านร่องกอกข้าว และกลุ่มสล่าบ้านจ้านัก เป็นต้น กลุ่มดังกล่าวนี้มีลักษณะเด่นที่สำคัญ คือ การนำเอาภูมิรัฐของผู้นำกลุ่มมาบริหารงานกลุ่มจนประสบผลสำเร็จ นอกจากนี้แล้วในส่วนของกลุ่ม ออมทรัพย์บ้านป่าไผ่ ถึงแม้ว่าจุดเริ่มต้นของการดำเนินงานมาจากแนวคิดของหน่วยงานภาครัฐก็ตาม แต่การที่จะประสานงานกับสมาชิกในกลุ่ม และบริหารงาน ซึ่งเป็นงานที่เกี่ยวข้องกับการเงินนั้นเป็นเรื่องค่อนข้างยาก

ดังนั้นการที่กลุ่มประสบผลสำเร็จในการดำเนินงาน จึงแสดงให้เห็นว่า เป็นความสามารถเฉพาะบุคคล ส่วนหนึ่งมาจากความเชื่อถือ และศรัทธาของสมาชิกในกลุ่มที่มีต่อผู้นำที่เป็นผู้มีคุณธรรม เช่น ความซื่อสัตย์ ความอดทน อดกลั้น ความมานะพยายาม เป็นต้น

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า กลุ่มหรือองค์กรในชุมชนสันกำแพง ที่เป็นกรณีตัวอย่างในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ มีบทบาทสำคัญในการช่วยพัฒนาให้ชุมชนสันกำแพงมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้นในระดับหนึ่ง จากการศึกษาแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ภูมิรัฐ หรือภูมิปัญญาของชาวบ้าน มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะนอกจากจะแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้มีปัญญา สามารถสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ อันเป็นผลมาจากความคิดโดยอาศัยปัจจัยพื้นฐานที่มีอยู่นำมาใช้ หรือมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต

และถ้ามีการพัฒนาและส่งเสริมในเรื่องนี้อย่างจริงจัง ภูมิปัญญาชาวบ้านจะมีส่วนช่วยในการดำเนินชีวิตในภาวะเศรษฐกิจเช่นนี้ ทั้งนี้ยึดแนวทาง “เศรษฐกิจแบบพอเพียง” อันเป็นแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ชุมชนในสังคมก็จะอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

บรรณานุกรม

- ไกรศรี นิมมานเหมินท์. “เครื่องถ้วยสันกำแพง” คำบรรยายสัมมนาโบราณคดีสมัยสุโขทัย. 2503.
- ข้อมูลอำเภอสันกำแพง , เอกสารอัดสำเนา. อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่, 2540.
- ณัฐพร แสงประทีป. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมที่เป็นผลจากการพัฒนาการท่องเที่ยว : ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านบ่อสร้าง อำเภอสันกำแพง เชียงใหม่. วิทยาลัยศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล 2527.
- พงษ์พันธ์ ชมพูเพชร. “ช่องทางทำกิน” เดลินิวส์ 6 กุมภาพันธ์ 2542.
- เทศบาลวัดเขียงยืน, โรงเรียน. สำนักงานการประถมศึกษาเทศบาลนครเชียงใหม่. ร่วมเชียงใหม่. เอกสารอัดสำเนา ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์.
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525. อักษรเจริญทัศน์, 2525.
- ลักษณะ ปันวิชัย. “ร่วมบ่อสร้าง” สารคดี 27 สิงหาคม 2540.
- วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. ร่วมกระดาษสา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้นอ้อ, 2536.

148 ภูมิปัญญาล้านนา

ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่, ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏเชียงใหม่ องค์การบริหารส่วน

จังหวัดเชียงใหม่. สรรพช่าง : ภูมิปัญญาท้องถิ่นเชียงใหม่. เชียงใหม่: ดาว, 2539.

ศรีนวล ต๊ะแสง. ประวัติความเป็นมาในอดีตของการทำร่ม. เอกสารอัดสำเนา 15 มีนาคม 2525.

สถิติจังหวัดเชียงใหม่, สมุดรายงานสถิติจังหวัดเชียงใหม่. กองคลังข้อมูลและสนเทศสถิติ สำนัก

งานสถิติแห่งชาติ, 2541.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดเชียงใหม่: ทิพย์เนตรการ พิมพ์, 2529

บุคคลอ้างอิง

เกียรติพงษ์ พิพัฒน์จริยา, ศูนย์อุตสาหกรรมร่วมป่อสร้าง อ.สันกำแพง จ.เชียงใหม่. 3 มีนาคม 2542.

เครือวัลย์ ประสงค์ทรัพย์. บ้านร่องกอกข้าว ต.บวกด่าง อ.สันกำแพง จ.เชียงใหม่. 8 มีนาคม 2542.

ดาวรินทร์ ยายวง. 15 หมู่ 4 บ้านสันกลาง ต.สันกลาง อ.สันกำแพง จ.เชียงใหม่. 8 มีนาคม 2542.

ถวิล บัวจีน, ประธานกลุ่มอุตสาหกรรมร่วมป่อสร้าง อ.สันกำแพง จ.เชียงใหม่. 3 มีนาคม 2542.

บัวจีน เชื้อเต๋. 53/1 หมู่ 5 บ้านสันตันแหน ต.แม่คือ อ.ดอยสะเก็ด จ.เชียงใหม่. 8 มีนาคม 2542.

บุญทา ประสงค์ทรัพย์. 67/2 บ้านร่องกอกข้าว ต.บวกด่าง อ.สันกำแพง จ.เชียงใหม่. 8 มีนาคม 2542.

บุญยวง ไชยวรรณ. 58 หมู่ 8 บ้านป่าใหญ่ ต.แช่ช้าง อ.สันกำแพง จ.เชียงใหม่. 17 มีนาคม 2542.

ปิ่น เจียบแหลม. 53/2 หมู่ 5 บ้านสันตันแหน ต.แม่คือ อ.ดอยสะเก็ด จ.เชียงใหม่. มีนาคม 2542.

นายเพชร วิริยะ. 56/1 หมู่ 2 ต.บวกด่าง อ.สันกำแพง จ.เชียงใหม่. 5 – 18 มีนาคม 2542.

มณี พยอมยงค์. ผู้เชี่ยวชาญด้านวัฒนธรรมล้านนา อ.แมริม จ.เชียงใหม่. 8 มีนาคม 2542.

9. อบต. ฮักเมืองน่านกับอุทยานมัจฉา

ระดม อินแสง

บทนำ

ปัจจุบันความเสื่อมโทรมของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของประเทศไทยจัดว่าเป็นปัญหาที่สำคัญมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งประชาชนในชนบท มีประมาณ 32 ล้านคน หรือร้อยละ 80 ของประชากรทั้งประเทศ (วิรัช วิรัชนิภาวรรณ : 2536) ทั้งนี้ปัญหาดังกล่าวไม่เพียงทำลายองค์ประกอบของธรรมชาติและระบบนิเวศให้ขาดความสมบูรณ์เท่านั้น แต่ยังทำลายผลทางเศรษฐกิจที่พึงได้ในลักษณะต่างๆ เช่น การเพาะปลูก การประมง และการปศุสัตว์ (มนัส สุวรรณ : 2531)

การที่ทรัพยากรในชนบทถูกใช้ และถูกทำลายทำให้เสื่อมสภาพอย่างมากมีผลต่อการประกอบอาชีพและการสร้างรายได้ของชาวชนบท ซึ่งต้องพึ่งพาจากทรัพยากรธรรมชาติ ชาวชนบทมากกว่า 10 ล้านคนประสบปัญหาความยากจน สุขภาพไม่ดี และขาดการศึกษาอันเนื่องมาจากปัจจัยเหล่านี้ ส่งผลให้เกิดการอพยพแรงงานสู่เมืองใหญ่ ครอบครัวแตกแยก และชุมชนล่มสลาย

รัฐบาลทุกยุคทุกสมัยได้พยายามอย่างยิ่ง ที่จะแก้ไขปัญหาคือความเดือดร้อนของประชาชนส่วนใหญ่ในชนบท มีการระดมความรู้ความสามารถจากหน่วยงานทั้งภาครัฐและภาคเอกชนเพื่อร่วมมือกันแก้ปัญหาคือความเสื่อมโทรมของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม พร้อมทั้งได้กำหนดเป็นพระราชบัญญัติส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ พ.ศ. 2535 กำหนดเป็นนโยบายสำคัญของรัฐบาลชุดปัจจุบัน และกำหนดไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 แต่ปัญหาของประชาชนในชนบทก็ยังไม่ได้รับการแก้ไขให้หมดสิ้นไป ดังนั้นเพื่อเป็นการกระจายอำนาจให้แก่ประชาชนมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาคือท้องถิ่นของตน และเปิดโอกาสให้องค์กรท้องถิ่นได้มีบทบาทในการบริหาร การจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมให้มากยิ่งขึ้น

รัฐบาลได้ตราพระราชบัญญัติสภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล พ.ศ.2537 ขึ้นทำให้เกิดองค์การปกครองครอบคลุมทั่วประเทศในอีกสองปีข้างหน้า นับเป็นการกระจายอำนาจครั้งใหญ่ที่ทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองท้องถิ่น ซึ่งจากการสำรวจประชามติของหนังสือพิมพ์มติชน เมื่อ 12 เมษายน พ.ศ.2540 พบว่าประชาชนต้องการมีสิทธิและอำนาจในการบริหารจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นถึงร้อยละ 86.20 จากรูปแบบและโครงสร้างขององค์การบริหารส่วนตำบลที่เป็นนิติบุคคล ได้ให้โอกาสแก่ประชาชนในท้องถิ่นที่ได้รับการเลือกตั้งเข้าไปมีบทบาทเป็นฝ่ายบริหาร และควบคุมการปฏิบัติงานในสภาองค์การบริหารส่วนตำบล

จึงถือได้ว่าองค์การบริหารส่วนตำบลเป็นองค์การพื้นฐานระดับท้องถิ่นที่เล็กที่สุด เป็นรากฐานสำคัญต่อการพัฒนาการเมืองการปกครอง เป็นสถานที่ฝึกฝนระบอบประชาธิปไตยของประชาชน ซึ่งอยู่ใกล้ชิดกับประชาชนและทรัพยากร จึงทำให้รู้ถึงปัญหาและความต้องการที่แท้จริง ตลอดจนแนว

ทางแก้ไขปัญหาของประชาชน ปัญหาทรัพยากร และสิ่งแวดล้อมในชนบทเป็นอย่างดี ดังนั้นบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลจะเป็นพลังสำคัญสำหรับประเทศไทยที่จะขจัดปัญหาความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม และความร่อยหรอของทรัพยากรในอนาคต

ในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา จังหวัดน่านได้รับการพัฒนาขึ้นอย่างมากมา โดยการทุ่มเทงบประมาณจากภาครัฐ และเอกชนทำให้เมืองขยายตัวอย่างรวดเร็ว เพราะรัฐต้องการกระจายความเจริญสู่ภูมิภาคต่างๆของประเทศ ผลของนโยบายดังกล่าวและโครงสร้างพื้นฐานจังหวัดน่านที่มีข้อจำกัดจึงเกิดปัญหาด้านทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ได้แก่ การขาดแคลนที่ดิน ป่าไม้ถูกบุกรุกทำลายเพื่อเชิงพาณิชย์ เช่น การปลูกข้าวโพด การทำไร่ยาสูบ และการปลูกฝ้าย สภาพภูมิสังคมฐานที่มีความแตกต่างกัน การเกิดอุทกภัย ภาวะแห้งแล้ง ปัญหาน้ำเน่าเสีย ปัญหาขยะ ปัญหามลพิษตามแหล่งน้ำ และการจราจรติดขัดในเขตเทศบาล

ปัญหาต่างๆ ดังกล่าวได้ทวีความรุนแรง และส่งผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตของประชาชนโดยตรง ทั้งยังส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมของชุมชนมากขึ้นเรื่อยๆ จนเป็นการยากที่จะให้หน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่งรับภาระในการแก้ไขในระยะยาว ด้วยหลักการของการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่นของพระราชบัญญัติสภาตำบล และองค์การบริหารส่วนตำบล พ.ศ.2537 จึงได้มีการยกฐานะสภาตำบลในจังหวัดน่านให้เป็นองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) จำนวน 69 แห่ง ซึ่งประชาชนในท้องถิ่นมีความสนใจที่จะมีส่วนร่วม เป็นคณะ-กรรมการองค์การบริหารส่วนตำบลเป็นจำนวนมาก สังเกตได้จากจำนวนผู้สมัครรับเลือกตั้งในวันที่ 11 พฤษภาคม พ.ศ. 2540 มีจำนวนถึง 2,743 คน จากสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล 1,170 ตำแหน่ง (สำนักงานจังหวัดน่าน : 2540)

การที่จะให้ประชาชนและทุกฝ่ายที่มีหน้าที่เกี่ยวข้อง สามารถมีบทบาทในการแก้ไขปัญหาทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพบรรลุเป้าหมาย จำเป็นต้องอาศัยมาตรการที่สำคัญหลายประการ เช่น การให้ความรู้ ความเข้าใจ การสร้างความตระหนักในปัญหาทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมให้แก่องค์การบริหารส่วนตำบล และประชาชนในท้องถิ่น

บทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบล

พระราชบัญญัติสภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล พ.ศ.2537

พระราชบัญญัติสภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล พ.ศ.2537 กำหนดให้สภาตำบลที่มีรายได้ไม่รวมเงินอุดหนุนจากทางราชการย้อนหลัง 3 ปีติดกันเฉลี่ยเกิน 150,000 บาทต่อปีขึ้นไปยกฐานะเป็นองค์การบริหารส่วนตำบลและเป็นราชการบริหารส่วนท้องถิ่น มีอำนาจหน้าที่ในการพัฒนาตำบลทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และมีหน้าที่ต้องทำกิจการในเขต อบต. ดังต่อไปนี้

จัดให้มีและบำรุงรักษาทางน้ำและทางบก รักษาความสะอาดของถนน ทางน้ำ ทางเดิน และที่สาธารณะ รวมทั้งกำจัดมูลฝอย และสิ่งปฏิกูล ป้องกันโรคและระงับโรคติดต่อ ป้องกันและบรรเทา

สาธารณสุข ส่งเสริมการศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม ส่งเสริมการพัฒนาสิทธิสตรี เด็ก เยาวชน ผู้สูงอายุ และผู้พิการ คุ้มครอง ดูแล และบำรุงรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ปฏิบัติหน้าที่อื่น ตามที่ทางราชการมอบหมาย

อบต.เป็นรูปแบบการปกครองที่สะท้อนการกระจายอำนาจ ให้น่วยการปกครองพื้นฐานของประเทศโดยแท้จริงอันเป็นการสนองตอบต่อนโยบายการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่นของรัฐบาลที่จะให้อำนาจการบริหารงานแก่หน่วยงานการปกครองท้องถิ่น เพื่อให้ท้องถิ่นสามารถบริหารงานที่แก้ไขปัญหา และพัฒนาท้องถิ่นด้วยตนเองตามอำนาจหน้าที่ และมีอิสระในการตัดสินใจในสิ่งที่เกี่ยวข้องกับประชาชนในท้องถิ่นนั้น ตามขอบเขตที่กฎหมายกำหนด เหตุผลที่สนับสนุนว่า อบต.เป็นการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น อาจพิจารณาได้จากกรณีที่ อบต.มีการดำเนินการที่ส่งผลให้เกิดการกระจายอำนาจคือ

1.อบต.มีฐานะเป็นหน่วยงานบริหารราชการส่วนท้องถิ่นซึ่ง มีอำนาจในการทำนิติกรรมและสัญญาทางกฎหมายได้เองโดยไม่ต้องผ่านทางราชการเหมือนอดีต ทำให้ อบต.มีความคล่องตัวในการดำเนินการบริหารตำบลให้มีความเจริญก้าวหน้าและตรงต่อปัญหาที่เกิดขึ้นในตำบลได้

2. คณะกรรมการและผู้บริหาร มาจากการเลือกตั้งจากประชาชนทั้งหมด กล่าวคือ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบลมาจากการเลือกตั้งของราษฎรหมู่บ้านละ 2 คน

3. อำนาจอิสระของผู้บริหารมีขอบเขตอำนาจหน้าที่ และกิจกรรมมากขึ้นจากเดิมที่กำหนดไว้ในประกาศคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 326 และยังมีอำนาจในพื้นที่ตำบลเพิ่มขึ้นโดยที่หากหน่วยราชการที่ดำเนินการใด ๆ ที่เป็นประโยชน์ในตำบลจะต้องแจ้ง อบต. ให้ทราบเสียก่อน

4. อำนาจทางการคลัง อบต. สามารถจัดเก็บภาษีได้เหมือนกับหน่วยการปกครองท้องถิ่นรูปแบบอื่น (เทศบาล และสุขาภิบาลเป็นต้น) อาทิเช่นรายได้จากภาษีบำรุงท้องที่ ภาษีโรงเรือนและที่ดิน ภาษีป้าย ภาษีรถใช้แล้ว และยังได้รับการจัดสรรภาษีโดยตรงจากหน่วยราชการที่เก็บภาษีในเขตตำบลนั้นจากภาษีประเภทต่าง ๆ เช่น ค่าธรรมเนียมรถยนต์ และล้อเลื่อน ภาษีมูลค่าเพิ่ม ภาษีธุรกิจเฉพาะ ภาษีสุรา ภาษีสรรพสามิต เป็นต้น

จากความข้างต้นจะเห็นได้ว่า อบต. เป็นองค์กรที่สะท้อนถึงความพยายามของรัฐบาลที่จะกระจายอำนาจลงสู่หน่วยการบริหารระดับตำบล ซึ่งส่งผลให้ อบต. เป็นจุดเริ่มต้นของการกระจายอำนาจการบริหารการปกครอง สู่องค์กรพื้นฐานในระดับตำบล

บทบาทของ อบต. ในการพัฒนาท้องถิ่น

อบต. เป็นการปกครองท้องถิ่นที่มีอำนาจหน้าที่ในตัวเอง มีความเป็นอิสระที่จะทำให้ชุมชนสามารถกำหนดทิศทาง วางแผนแก้ไขปัญหาและตอบสนองความต้องการของตนเองมากขึ้น ดังนั้น หากเสริมสร้างความเข้มแข็งของ อบต. ให้เป็นหน่วยพัฒนาเพื่อตอบสนองทิศทางพัฒนาชุมชนในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 ก็ช่วยให้การพัฒนาฐานล่างของสังคมเข้มแข็งขึ้น อันช่วยให้สังคมส่วนบนเติบโตด้วยความมั่นคงและยั่งยืน

การพัฒนาชุมชนตามทิศทางแผนพัฒนา ฯ ฉบับที่ 8 ต้องมุ่งให้ตำบลเป็นหน่วยพัฒนาท้องถิ่น แบบบูรณาการโดยมีเศรษฐกิจเป็นตัวนำ ซึ่งหมายถึงกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่คนทั้งตำบลร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้ประโยชน์ เป็นเศรษฐกิจของตำบลโดยตำบล และเพื่อตำบล โดยพัฒนาการเรียนรู้ พัฒนาครอบครัว พัฒนาชุมชน วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมพร้อมกันไป กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ควร สนับสนุนให้เกิดขึ้นในท้องถิ่น มีหลายด้าน เช่น

การทำเกษตรแบบผสมผสาน ซึ่งเป็นฐานเศรษฐกิจระดับครัวเรือน และชุมชนที่สำคัญ เพราะทำให้พอกินพอใช้และผลิตอาหารเกิน นอกจากนั้นการปลูกไม้ยืนต้นนอกจากสร้างความเป็นป่ายังสามารถเลือกตัดไปทำกระดานอันสวยงามซึ่งมีราคาแพง และมีตลาดใหญ่อย่างไม่มีที่สิ้นสุด กลุ่มผลิตสินค้าหัตถกรรมสามารถประดิษฐ์สินค้าศิลปหัตถกรรมอันสวยงามมาใช้

อุตสาหกรรมชุมชน โรงสีข้าวชุมชน และการแปรรูปอาหาร อุตสาหกรรมชุมชนควรแปรรูปอาหารที่มีคุณภาพสามารถนำไปวางขายในเมืองได้ เป็นการประชาสัมพันธ์ไปในตัว

การบริการด้านท่องเที่ยวและกิจกรรมที่ต่อเนื่องจากการท่องเที่ยว ซึ่งจะช่วยให้เกิดรายได้และการมีงานทำแก่คนในชุมชน ขณะเดียวกันก็ช่วยฟื้นฟูและอนุรักษ์สถานที่ท่องเที่ยวศิลปวัฒนธรรม ที่ช่วยพัฒนาการท่องเที่ยวแบบยั่งยืน

องค์การบริหารส่วนตำบลเป็นองค์กรที่มีอำนาจทางการเมืองการปกครอง ควรดูแลผลประโยชน์ของชุมชนทั้งหมด เช่น ที่ดิน ป่าไม้ ป่าชุมชน แหล่งน้ำ รายได้จากภาษีอากร โรงเรียนและวัด ควรเปลี่ยนมาสัมพันธ์กับชุมชน หน่วยราชการที่เคยบังคับบัญชาอันเปลี่ยนมาเป็นสนับสนุน อบต. เอื้ออำนวยให้ตำบลสามารถทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมด โดยร่วมกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชน อบต.จะมีการพัฒนาการและวิวัฒนาการอย่างรวดเร็ว

ทั้งประเทศมี 6,000 กว่าตำบล ถ้าทุกตำบลเข้มแข็งพึ่งตนเองได้ก็จะเป็นฐานทางเศรษฐกิจ จิตใจ สังคม วัฒนธรรม และการเมืองพร้อมกันไป ฐานทางเศรษฐกิจที่ใหญ่จะเพิ่มอำนาจซื้อของคนทั้งประเทศซึ่งส่งผลให้เศรษฐกิจข้างบนดีขึ้น

การถ่ายโอนอำนาจจากส่วนกลางและส่วนภูมิภาคให้ อบต.

ปัจจุบันการดำเนินงานพัฒนายังมีความซ้ำซ้อนในภารกิจระหว่างราชการส่วนภูมิภาคกับ อบต. ที่มีภารกิจรับผิดชอบการพัฒนาท้องถิ่นของตนเองตามกฎหมาย จึงมีความจำเป็นต้องมีการถ่ายโอนภารกิจจากหน่วยงานส่วนกลางและส่วนภูมิภาคให้กับ อบต. ทั้งนี้คณะกรรมการข้าราชการพลเรือน ได้พิจารณาในเรื่องนี้ร่วมกับกระทรวงต่างๆ ไปบ้างแล้ว โดยในขั้นต้น ได้เห็นควรให้มีการกระจายภารกิจให้ท้องถิ่นดำเนินการ เช่น

งานก่อสร้างและซ่อมบำรุงถนนในหมู่บ้าน งานประปาหมู่บ้าน บ่อบาดาลและเครื่องสูบน้ำมือโยก จากกระทรวงมหาดไทย หรืองานศูนย์บริการโรคเอดส์และกามโรค จากกระทรวงสาธารณสุข และงาน 8 ภารกิจของกระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม ที่จะมอบให้องค์กรท้องถิ่นดำเนินการ เป็นต้น

ภารกิจที่ อบต. ต้องปฏิบัติเพิ่มเติมให้สอดคล้องกับแผนพัฒนาฉบับที่ 8

คือ การพัฒนาท้องถิ่นอย่างบูรณาการ โดยใช้เศรษฐกิจเป็นตัวนำให้คนในตำบล ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมได้ประโยชน์ ซึ่งจะนำไปสู่การพัฒนาครอบครัว ชุมชน และสิ่งแวดล้อมพร้อมกันไป

อบต. กับการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม

เนื่องจากที่ตั้งของอบต.ทั่วประเทศมีลักษณะแตกต่างกัน ทำให้อบต.ที่มีพื้นที่ป่าไม้ที่ต้องรับผิดชอบและดูแลรักษา โดยเฉพาะพื้นที่ของอบต.ในจังหวัดน่าน ที่ได้มีการจัดตั้งป่าชุมชนในปี พ.ศ. 2540 มีจำนวน 39 แห่ง และมีความจำเป็นต้องเพิ่มจำนวนป่าชุมชนในเขตพื้นที่ของ อบต.ให้มากยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นวิธีการจัดการทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืนวิธีการหนึ่ง โดยให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาป่าไม้ สำหรับแนวทางจัดตั้งป่าชุมชนนั้น ได้ยึดหลักการของคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ซึ่งมีขั้นตอนดังต่อไปนี้

การคัดเลือกพื้นที่ ต้องไม่เป็นพื้นที่ป่าไม้ ซึ่งรัฐได้อนุรักษ์ไว้เพื่อประโยชน์ของส่วนรวมในลักษณะป่าเพื่อการอนุรักษ์ ตามพ.ร.บ.อุทยานแห่งชาติ และ พ.ร.บ.สงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า และไม่เป็นที่ซึ่งกำหนดไว้เพื่อจัดการลุ่มน้ำชั้น 1

ขนาดพื้นที่เหมาะสม กำหนดไม่เกิน 500 ไร่ แต่อาจขยายหรือลดลงได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพของชุมชนนั้นๆ

องค์กรในการดำเนินงานป่าชุมชน ประกอบด้วยกรรมการหมู่บ้านและกลุ่มอนุรักษ์ป่า นอกจากนี้ยังมีองค์กรที่จัดทำแผนได้แก่ คณะกรรมการสนับสนุนการปฏิบัติการพัฒนาชนบทระดับตำบล คณะกรรมการพัฒนาอำเภอ และ คณะกรรมการพัฒนาจังหวัด ร่วมด้วย

ลักษณะของหมู่บ้านดำเนินงานป่าชุมชน ได้แก่หมู่บ้านขาดแคลนไม้ใช้สอย มีที่ดินที่สามารถนำมาเป็นพื้นที่ป่าชุมชนได้ และมีกลุ่มราษฎร รวมตัวกันดำเนินการทางด้านป่าชุมชนในลักษณะกลุ่มปลูกป่าเป็นพื้นฐานอยู่บ้างแล้ว

การจัดแผนงานป่าชุมชน คณะกรรมการหมู่บ้านร่วมกันเสนอแผนงานป่าชุมชนไปยัง อบต. โดยพิจารณา ไปตามลำดับจาก กพอ. จัดทำเป็นแผนของอำเภอเสนอไปยังจังหวัดโดย ผ่าน กพจ. เพื่อขอจัดสรรงบประมาณสนับสนุน จากจังหวัดต่อไป

ขั้นตอนการดำเนินการ

1. การประชาสัมพันธ์ ให้ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องเกิดความคิด มีจิตสำนึกในการรักษาป่าไม้ และปลูกป่าชุมชนในหมู่บ้านของตน

2. การสำรวจชุมชน คณะกรรมการป่าชุมชนประกอบด้วย ป่าไม้อำเภอ อบต. และคณะกรรมการหมู่บ้าน เพื่อสำรวจศักยภาพ และความต้องการในการดำเนินการป่าชุมชน มีการดำเนินการป่าชุมชนมาก่อน และมีการสร้างกฎระเบียบ กฎเกณฑ์ขึ้นมาเพื่อกำกับการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนหรือไม่อย่างไร

3. การวิเคราะห์และจัดลำดับหมู่บ้านเป้าหมาย โดยพิจารณาจากสภาพการขาดแคลนไม้ใช้สอย ความต้องการของชุมชนและความพร้อมของชุมชน โดยมีการกลั่นกรองเป็นลำดับชั้นจาก อบต. จนถึง กพจ. เป็นครั้งสุดท้าย

4. การกำหนดพื้นที่ป่าชุมชน ต้องเริ่มต้นจากการพิจารณาของกรรมการหมู่บ้านเป้าหมายและ เป็นความต้องการของชุมชนจริง ๆ เป็นการแสวงหาพื้นที่ที่สมควร กำหนดให้เป็นพื้นที่ป่าชุมชนที่หมู่บ้านจะรักษาหรือปลูกป่าเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกันของหมู่บ้าน จากนั้นนำเข้าสู่การพิจารณาระดับ ตำบล อำเภอ และจังหวัด ตามลำดับ

5. การเตรียมชุมชน สามารถทำได้โดยคัดเลือกสมาชิกกลุ่ม ทำหน้าที่ควบคุมดูแลรักษาป่าชุมชน หรือเป็นตัวแทนของคณะกรรมการหมู่บ้าน ในกรณีที่หมู่บ้านไม่เคยมีป่าชุมชนมาก่อน แต่มีจิตสำนึกดีอยู่แล้ว เจ้าหน้าที่ต้องจัดเตรียมแผนงาน ให้ความรู้และเทคนิคด้านป่าไม้แก่ชุมชน

6. การจัดทำแผนงานป่าชุมชน แยกตามกิจกรรมต่าง ๆ ตามสถานภาพของพื้นที่ป่าชุมชน เช่น แผนงานรักษาป่าชุมชนที่มีอยู่เดิม มีการตรวจสอบแนวเขตพื้นที่ ทำแนวกันไฟ หรือจัดเวรยามตรวจป่า สำหรับแผนฟื้นฟูป่าชุมชนที่เสื่อมโทรม จัดอบรมเทคนิคการเพาะชำกล้าไม้ และสำหรับแผนพัฒนาป่าชุมชนใหม่ต้องทำอย่างครบวงจร (คัดเลือกพื้นที่เตรียมพื้นที่ เตรียมกล้าไม้ การปลูก การบำรุงรักษา และทำแนวกันไฟป่า) แผนงานจัดการนำไม้มาใช้ประโยชน์ในกรณีเป็นป่าชุมชนธรรมชาติ หรือป่าชุมชนที่สร้างขึ้นใหม่ และสุดท้ายได้แก่ แผนงานการจัดตั้งกองทุนเพื่อพัฒนาป่าชุมชน เพื่อให้มีงบประมาณจัดการป่าชุมชนอย่างต่อเนื่องตลอดไป

7. การจัดทำโครงการเพื่อขอรับการสนับสนุนด้านงบประมาณ คณะกรรมการหมู่บ้าน เป็นผู้จัดทำโครงการพัฒนาป่าชุมชน เพื่อขอจัดสรรงบประมาณจากจังหวัด โดยป่าไม้อำเภอ ให้ความช่วยเหลือ งบประมาณในส่วนที่ได้นี้จะนำมาใช้ในการเตรียมพื้นที่ จัดหาเมล็ดพันธุ์ เตรียมกล้าไม้ และการบำรุงรักษา รวมทั้งสามารถนำงบประมาณไปใช้ในการประชาสัมพันธ์ สร้างจิตสำนึกที่ดีต่อการพัฒนาทรัพยากรป่าไม้ เช่นการพิมพ์โปสเตอร์ การฝึกอบรม หรืออาจจะมีการจัดทัศนศึกษาเพื่อเรียนรู้กับชุมชนที่ปลูกป่าชุมชนอื่น ๆ

8. การดำเนินงานตามแผน มีการประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่นกรมป่าไม้ กรมส่งเสริมการเกษตร กรมปศุสัตว์ องค์กรพัฒนาเอกชน และมหาวิทยาลัยต่าง ๆ

9. การติดตามผลและการดูแลรักษา การติดตามตามศักยภาพของชุมชน พิจารณาจากผลกาดำเนินงานของชุมชน และพิจารณาความต่อเนื่องของการจัดการป่าชุมชน

กล่าวโดยสรุปวิธีการบริหารจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยจัดตั้งป่าชุมชน จะเป็นวิธีการหนึ่งที่ อบต. จะมีบทบาทสำคัญ เพราะสมาชิก อบต. เป็นผู้ให้ประโยชน์จากป่าชุมชนเอง และอาจจะใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นมาช่วยเสริมเทคนิค ในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ เช่น การจัดพิธีบวงสรวงป่าชุมชนเฉลิมพระเกียรติฯ ซึ่ง อบต. หลายแห่งในภาคเหนือ และจังหวัดน่านได้ดำเนินการอยู่ขณะนี้

อบต. กับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่น

ตามอำนาจหน้าที่ของ อบต. ที่กำหนดไว้ใน พ.ร.บ. สถาตำบล และ อบต. พ.ศ. 2537 มาตรา 68 ข้อ 8 ระบุว่า อบต. อาจจัดทำกิจการในเขตพื้นที่ โดยการคุ้มครองดูแลและรักษาทรัพย์สิน อันเป็นสาธารณสมบัติของแผ่นดิน ซึ่งในเขตพื้นที่รับผิดชอบของ อบต. มีแหล่งศิลปกรรม โบราณสถานที่สำคัญ ที่จะต้องดูแลรักษา และคุ้มครอง มิให้ถูกทำลายหมดสภาพ ซึ่งบทบาทของ อบต. ในด้านนี้จะก่อประโยชน์ ให้แก่ท้องถิ่นในด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรทางวัฒนธรรม ด้านการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม จะเป็นการเสริมสร้างสภาพแวดล้อมที่ดี ช่วยให้ประชาชนมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น รวมทั้งก่อประโยชน์ในด้านการศึกษาวิจัย เป็นแหล่งความรู้ทางวิชาการ ในท้องถิ่น สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยี ได้เสนอแนะวิธีการบริหาร การจัดการ และการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมทางศิลปกรรมไว้ดังนี้

1. รัฐควรมีนโยบาย และแผนการดำเนินงานที่ชัดเจน เกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติ ส่วนสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมควรกำหนดนโยบายผังเมือง และให้ถือปฏิบัติอย่างจริงจัง และควรมีการประสานงานระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในภาครัฐเพื่อเป็นการ การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม

2. สนับสนุน ส่งเสริม เร่งรัด องค์กรอิสระ และประชาชนให้มีส่วนร่วม และให้มีการออกกฎหมาย และปรับปรุงกฎหมาย ตลอดจนหาวิธีการให้มีการกวดขันบังคับใช้กฎหมาย

3. ให้ส่วนราชการดำเนินการจัดทำผังเมืองหรือจัดขยายเมืองใหม่ รวมทั้งจัดทำขอบเขตการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ให้จัดหาพื้นที่สีเขียว หรือพื้นที่ว่างเปล่าและดำเนินการให้เกิดสภาพแวดล้อมที่เป็นธรรมชาติให้มากขึ้น

4. หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่น สนับสนุนด้านบุคลากรและงบประมาณที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมให้มากขึ้นกว่าที่มีอยู่เดิม ตลอดจนให้จัดสัดส่วนของงบประมาณในการอนุรักษ์ให้สอดคล้องกับการพัฒนา

ในพื้นที่ของ อบต. ดู่ใต้ อ.เมือง จ.พิจิตร ได้มีการค้นพบแหล่งโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ คือร่องรอยแหล่งผลิตเครื่องมือหินสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ขนาดใหญ่ (Prehistoric lithic implement manufacturing sites) บริเวณเขาหินแก้ว เขาชมพู (สายันต์ ไพชาญจิตร์, 2540) ซึ่งในขณะนี้ อบต. ดู่ใต้มีบทบาทที่จะจัดตั้งพิพิธภัณฑสถานก่อนประวัติศาสตร์ เพื่อรักษาแหล่งโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์เป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป

อบต. กับการจัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์

ก่อนปี 2537 การบริหารและจัดการในระดับชุมชนส่วนใหญ่เป็นหน้าที่ของประชาสังคม (Civil Society) หรือกลุ่มสังคมต่างๆ ภายในชุมชน โดยได้รับการสนับสนุนช่วยเหลือจากองค์การบริหารส่วนจังหวัด หรือไม่ก็จากทางอำเภอหรือจังหวัด ภายหลังจากมี พ.ร.บ. องค์การบริหารส่วนตำบลและสภา

ตำบล (นิติบุคคล) พ.ศ.2537 ซึ่งมุ่งเน้นการ กระจายอำนาจสู่ท้องถิ่นแล้ว หน่วยงานทั้งสองมีหน้าที่ บริหารและจัดการท้องถิ่นของตนเองโดยตรง ในส่วนของการจัดการแหล่งท่องเที่ยวก็เช่นกัน อบต.ต้อง มีบทบาทในการบริหารจัดการ เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ท้องถิ่น

ด้วยเหตุที่อบต.เป็นองค์กรท้องถิ่นรูปแบบใหม่ ความชำนาญในการจัดการท่องเที่ยวเชิง อนุรักษ์ยังมีน้อย ดังนั้น อบต. ที่มีแหล่งท่องเที่ยวสำคัญอยู่ในความรับผิดชอบ มีหน้าที่บริหารจัดการ ให้การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์เป็นไปตามหลักการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์อย่างแท้จริง (สุวัฒน์ คุ้มวงศ์, 2541) เช่น

1. อบต. ต้องทำความเข้าใจกับลักษณะของการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์
2. อบต. ต้องเอาใจใส่เรื่องการจัดการ เช่น เรียนรู้เรื่องการจัดการพื้นที่ (Zoning) ขีดความสามารถ ในการรองรับนักท่องเที่ยว (Carrying capacity) มาตรการกฎระเบียบในการท่องเที่ยว
3. การให้การศึกษา การสื่อความหมาย
4. การจัดกิจกรรมการท่องเที่ยวในชนบท อาทิ การท่องเที่ยวเชิงเกษตรกรรม
5. การบริการนักท่องเที่ยว เช่น มัคคุเทศก์เฉพาะทาง ที่พักแรมในลักษณะท้องถิ่น (Homestay) ของที่ระลึก อาหารพื้นถิ่น ฯลฯ
6. การป้องกันผลกระทบทั้งทางด้านสิ่งแวดล้อมกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคม
7. การโฆษณาประชาสัมพันธ์
8. การมีส่วนร่วมของชุมชน การจัดตั้งสหกรณ์
9. การวางแผนและประสานงานร่วมระหว่างแต่ละอบต. และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

มาตรการสำหรับการพัฒนาการท่องเที่ยวของ อบต. ในอนาคต

1) กฎหมายทุกฉบับที่มีผลบังคับใช้แล้ว และกฎหมายที่จำเป็นต้องตราขึ้นใหม่ที่เกี่ยวข้อง กับการท่องเที่ยวต้องมีความศักดิ์สิทธิ์ กล่าวคือ ต้องให้มีผลบังคับใช้ถูกต้องเที่ยงธรรมและจริงจัง ให้อำนาจแก่เจ้าหน้าที่ผู้มีหน้าที่รับผิดชอบได้ใช้กฎหมายอย่างเต็มอำนาจ และเมื่อมีการกระทำความ ผิดหรือฝ่าฝืน ต้องมีการลงโทษตามตัวบทกฎหมาย

2) ให้การศึกษาและปลูกฝังจิตสำนึกในความรับผิดชอบต่อสิ่งแวดล้อมให้แก่ประชาชนอย่าง กว้างขวาง ทั้งนี้ต้องไม่เน้นเฉพาะการให้ความรู้ แต่ต้องเน้นการสร้างจิตสำนึกให้มากที่สุด เพราะการมี เพียงความรู้แต่ไม่นำไปปฏิบัติก็ไม่เกิดประโยชน์ หน่วยงานที่มีหน้าที่รับผิดชอบต้องพยายามทุกวิถีทาง จะให้ประชาชนเห็นความสำคัญของสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติที่มีต่อตัวเขา ถ้าสิ่งแวดล้อมถูกทำลาย ตัวเขาเองต้องถูกทำลายด้วย

3) แนวความคิดในการกระจายอำนาจให้แก่ท้องถิ่น ในการบริหารและจัดการทรัพยากร-ธรรม ชาติและสิ่งแวดล้อม ต้องรีบดำเนินการให้มีผลในทางปฏิบัติโดยเร็ว ประชาชนในท้องถิ่นมีความรักและ ผูกพันในสิ่งแวดล้อมของเขาอยู่แล้ว การให้เกียรติแก่เขาด้วยการให้เขามามีส่วนร่วมในการบริหารและ

จัดการ ย่อมทำให้เขาเกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของ ห่วงแหน และเห็นคุณค่ามากขึ้น การพัฒนาย่อมเป็นไปด้วยความเหมาะสมและมีประสิทธิผล

4) รัฐบาลควรให้โอกาสองค์กรเอกชน เข้ามามีบทบาทในการอนุรักษ์และพัฒนามากขึ้น

5) ทุกกรณีของการพัฒนา ต้องมีการประเมินผลกระทบของสิ่งแวดล้อม (Environmental Impacts Assessment : EIA) ก่อนเสมอ การประเมินต้องกระทำด้วยความถูกต้องและเป็นกลาง

อบต. กับการจัดการขยะมูลฝอยและสิ่งปฏิกูล

ปัญหาขยะมูลฝอยและสิ่งปฏิกูล เป็นปัญหาสำคัญมากของ อบต. ที่ต้องดำเนินการตามอำนาจหน้าที่ ที่กำหนดไว้ใน พ.ร.บ. สถาตำบล และ อบต. พ.ศ. 2537 อบต. ต้องทำหน้าที่ในการรักษาความสะอาดของถนน ทางน้ำ ทางเดิน และที่สาธารณะ รวมทั้งกำจัดขยะมูลฝอย และสิ่งปฏิกูล ปัญหาที่พบโดยทั่วไปของแต่ละ อบต. ในเรื่องดังกล่าวนี้ ได้แก่ การขาดสถานที่ทิ้งขยะ และวิธีการกำจัดขยะ และสิ่งปฏิกูล ยังไม่ถูกต้อง และการเพิ่มปริมาณ ขยะมูลฝอย และสิ่งปฏิกูลอย่างรวดเร็ว สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ได้เสนอแนะไว้ดังนี้

หลักการในการจัดการมูลฝอย องค์ประกอบของการจัดการมูลฝอย ดังนี้

1. การจัดการมูลฝอย ณ แหล่งเกิด เป็นการจัดการเกี่ยวกับการเก็บรวบรวมมูลฝอย ณ แหล่งเกิด ตั้งแต่รูปแบบของการทิ้ง การเลือกประเภทและขนาดของภาชนะที่ใช้รองรับมูลฝอย
2. การเก็บรวบรวมมูลฝอย เป็นการรวบรวมมูลฝอยจากภาชนะที่รองรับ ใส่รถเก็บขนมูลฝอย
3. การขนถ่ายมูลฝอย ในบางกรณีที่สถานที่กำจัด หรือโรงแปรรูปมูลฝอยอยู่ใกล้
4. การแปรสภาพมูลฝอย มูลฝอยที่เก็บขนได้อาจจะถูกนำมาแปรสภาพจะเหลือสิ่งตกค้างที่จะต้องนำไปกำจัดขั้นสุดท้าย ซึ่งจะใช้วิธีการฝังกลบ นอกจากนั้น มูลฝอยที่ไม่ได้ผ่านกระบวนการแปรสภาพ ก็จะถูกนำมาฝังกลบเช่นเดียวกัน

แนวทางการจัดการมูลฝอย ในขบวนการจัดการมูลฝอยจะเริ่มตั้งแต่ แหล่งกำเนิดมูลฝอย มีการผลิตมูลฝอยออกมาจากนั้นก็มีการเก็บรวบรวม การเก็บขน และการขนส่ง นำไปกำจัด โดยระหว่างก่อนนำไปกำจัดขั้นสุดท้าย อาจมีการแปรสภาพหรือนำไปใช้ประโยชน์ใหม่ได้อีก ส่วนที่เหลือจึงนำไปกำจัด โดยมีการพิจารณาถึงองค์ประกอบที่สำคัญต่าง ๆ เช่น ชนิด ปริมาณ และลักษณะของขยะมูลฝอย ค่าใช้จ่ายในการดำเนินการ และซ่อมแซมบำรุงรักษา ปัญหาเกี่ยวกับสภาพแวดล้อม ได้แก่ การทำให้เกิดมลพิษแก่ดิน และแหล่งน้ำ มลพิษแก่อากาศ บั๊จจัยอื่น ๆ ที่อาจมีผลกระทบต่อสุขภาพและความเป็นอยู่ของมนุษย์ ฯลฯ

อบต. กับการพัฒนาทรัพยากรบุคคล

การพัฒนาทรัพยากรบุคคลหมายถึง การหาวิธีการที่เหมาะสม เพื่อทำให้มนุษย์มีคุณค่าต่อตนเองและสังคมให้มากยิ่งขึ้น รวมทั้งการที่จะสร้างคนให้เป็นผู้ที่มีประสิทธิภาพสูงในการทำงาน การ

ศึกษาดี มีมาตรฐานการครองชีพสูง มีพละนาภัยสมบูรณ์ และการคุ้มครองจำนวนและเผ่าพันธุ์ของมนุษย์เอาไว้ ตามบทบาทหน้าที่ของ อบต. ตาม พ.ร.บ. สถาตำบล พ.ศ. 2537 อบต. ต้องมีบทบาทในการพัฒนาคุณภาพชีวิต ของกลุ่มคนเหล่านี้ในท้องถิ่น สำหรับวิธีการพัฒนาทรัพยากรบุคคล อาจจะทำได้ โดย

การป้องกัน และรักษาโรคภัยไข้เจ็บ อบต. มีบทบาทสำคัญคือ การรณรงค์ต่อต้านโรคเอดส์ การรณรงค์ต่อต้านยาเสพติดในรูปแบบต่าง ๆ รวมทั้งให้ความร่วมมือกับเจ้าหน้าที่สาธารณสุขในด้านการพัฒนาด้านสาธารณสุขมูลฐาน ผู้บริหาร อบต. ต้องสนับสนุนกลุ่มเครือข่ายประชาคมตำบล เช่นกลุ่มผู้สื่อข่าวสาธารณสุข และกลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุข ใน อบต.

การแก้ไขปัญหาคความยากจน ปัญหาเศรษฐกิจ มีผลกระทบต่อทุกฝ่ายรวมทั้งกลุ่มประชาชนในชนบท อบต. ควรมีหน้าที่เผยแพร่แนวคิดทฤษฎีใหม่ทางการเกษตร โดยยึดหลักสำคัญ ให้เกษตรกรมีความพอเพียง โดยเลี้ยงตัวได้ ในระดับชีวิตที่ประหยัด ทั้งนี้ต้องมีความสามัคคีในท้องถิ่น ในการเร่งด่วน อบต. รณรงค์ให้ชาวบ้านปลูกพืชผักสวนครัว และเลี้ยงสัตว์ไว้บริโภคในครัวเรือน เพื่อประหยัดรายจ่ายภายในครอบครัว

การแก้ปัญหาความเกียจคร้านและเฉื่อยชา อบต. จะสามารถทำได้โดยการให้ศึกษา การฝึกอบรม และการดูงาน เพื่อให้ประชากรเหล่านั้นใช้เวลาว่างให้มีประโยชน์ สำหรับเยาวชนให้การส่งเสริม สนับสนุนด้านการศึกษา เพื่อให้เยาวชนใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ รวมทั้งจัดกิจกรรมแบบมีส่วนร่วม นอกจากสามารถแก้ปัญหาความเกียจคร้านได้ ยังเป็นกลวิธีหนึ่งที่จะช่วยให้เยาวชนห่างไกลยาเสพติด การให้การส่งเสริมทางด้านอาชีพก็นับว่าเป็นสิ่งสำคัญอย่างหนึ่ง เท่ากับเป็นการสร้างความหวังใหม่ให้ประชากรเหล่านั้นอีกครั้ง ขณะนี้ อบต. จะเป็นกำลังสำคัญ ในท้องถิ่น ในการแก้ปัญหาดังกล่าวโดยเฉพาะการสนับสนุนด้านการแข่งขันกีฬา ในกลุ่มประชาคมตำบลต่าง ๆ

การสร้างความตระหนักในการอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมให้แก่เยาวชนในท้องถิ่น อบต. อาจจะทำร่วมกับหน่วยราชการ หรือ องค์การพัฒนาเอกชน จัดการอบรมแก่เยาวชน ฝึกการเป็นผู้นำ และผู้ตามที่ดี ปลูกจิตสำนึก ในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ การประหยัดการใช้พลังงาน ตลอดจนอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน ดังตัวอย่างพื้นที่ในจังหวัดน่าน อบต. ที่มีการจัดการทรัพยากรป่าชุมชนอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ ร่วมกับกลุ่มฮักเมืองน่าน จัดการสัมมนาฝึกอบรมเยาวชนสมาชิกเครือข่ายขึ้นทุกปี และมีกิจกรรมเน้นการอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม รวมศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างเป็นทางการ

อบต. กับการบริหารจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในจังหวัดน่าน

ภูมิเนศของจังหวัดน่าน

จังหวัดน่าน หรือ วรรณคร ในอดีต ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของภาคเหนือตอนบน หรือดินแดนแห่งล้านนาตะวันออก มีพื้นที่ทั้งหมด 11,472 ตารางกิโลเมตร 7,170,045 ไร่ ระยะทางห่างจากกรุงเทพมหานคร 668 กิโลเมตร ใช้เวลาเดินทางโดยรถยนต์ประมาณ 8-10 ชั่วโมง

แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 14 อำเภอ 1 กิ่งอำเภอ 99 ตำบล 826 หมู่บ้าน (พ.ศ.2542) ส่วนการปกครองท้องถิ่นประกอบด้วย องค์การบริหารส่วนจังหวัด 67 องค์การบริหารส่วนตำบล 1 เทศบาลเมืองและสุขาภิบาล จากลักษณะพื้นที่ของจังหวัดน่านที่มีลักษณะเป็นรูปยาวรีในแนวตั้ง สามารถแบ่งอำเภอและกิ่งอำเภอต่าง ๆ เป็นกลุ่มทางตอนเหนือ ตอนกลาง และตอนใต้

ลักษณะภูมิประเทศของจังหวัดน่านมีพื้นที่ส่วนใหญ่ร้อยละ 86 เป็นภูเขาสูงสลับซับซ้อนส่วนพื้นที่ที่เหลืออีกร้อยละ 14 เป็นที่ราบลุ่มตามลำน้ำและระหว่างภูเขา มีความสูง 200-300 เมตรเหนือระดับน้ำทะเล สลับกับพื้นที่ลูกคลื่นลอนลาด (ร้อยละ 2-8) และพื้นที่แบบลูกคลื่นลาดชัน (ร้อยละ 8-16) โดยที่ราบลุ่มที่กว้างที่สุดคือ ที่ราบลุ่มแม่น้ำน่าน-สา โดยวัดความสูงเหนือระดับน้ำทะเลที่อำเภอเมือง จะสูงกว่าระดับน้ำทะเลปานกลาง 201.6 เมตร จากลักษณะภูมิประเทศดังกล่าว สามารถแบ่งออกได้เป็น 4 ลักษณะ ดังนี้

ที่สูงชัน (steep land) เป็นภูเขา จำนวนร้อยละ 89 หรือ 6,381,340 ไร่ มีความสูง 2,115 เมตรจากระดับน้ำทะเล ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่าไม้ไม่เหมาะสำหรับการทำเกษตรกรรม

ที่สูง (slope land) มีประมาณ ร้อยละ 2 ของพื้นที่ทั้งหมด หรือ 143,401 ไร่ มีความเหมาะสมสำหรับปลูกไม้ผลยืนต้น เช่น มะขามหวาน มะม่วง ลิ้นจี่ ลำไย ซึ่งขณะนี้เป็นที่ขุดกล่าวเป็นพืชเศรษฐกิจของจังหวัดน่าน

ที่ราบ (flat land) มีเพียงร้อยละ 3 หรือ 215,101 ไร่ ได้แก่ บริเวณพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำน่าน และบริเวณที่ราบริมน้ำสาขาที่ไหลลงสู่มแม่น้ำน่าน พื้นที่ราบจะขนานตามความยาวของแม่น้ำ มีความสูง 200-300 เมตร จากระดับน้ำทะเล ส่วนใหญ่จะเป็นที่นาและสวน

ที่ดอน (up land) ได้แก่ บริเวณที่มีความลาดชันสูงเล็กน้อย ต่อจากบริเวณที่ลุ่มไปจรดที่สูงมีร้อยละ 6 หรือ 430,203 ไร่ ส่วนใหญ่จะเป็นการปลูกพืชสวนชนิดต่าง ๆ

จากลักษณะภูมิประเทศของจังหวัดน่านที่แตกต่างกันตามพื้นที่ต่าง ๆ นั้น ก่อให้เกิดความหลากหลายของทรัพยากรในพื้นที่ กล่าวคือทรัพยากรป่าไม้ในช่วง 10 ปีก่อน จังหวัดน่านเคยมีพื้นที่ป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์และเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่สำคัญหลายสาย แต่ในปัจจุบันป่าไม้ถูกทำลายไปมากเพื่อใช้เป็นพื้นที่เกษตรกรรม โดยเฉพาะบนพื้นที่สูง จึงทำให้พื้นที่ป่าไม้ลดลงเหลือเพียง 3,002,813 ไร่ หรือร้อยละ 41.88 ของพื้นที่จังหวัดน่านทั้งหมด เป็นพื้นที่เตรียมประกาศเป็นเขตอุทยานแห่งชาติ 3 แห่ง ป่าเศรษฐกิจ 16 แห่ง วนอุทยาน 1 แห่ง สวนรุกชาติ 2 แห่ง และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า 1 แห่ง (สำนักงานป่าไม้จังหวัดน่าน, 2539)

จากสภาพความอุดมสมบูรณ์ของป่าไม้ในพื้นที่ดังกล่าว จึงเป็นแหล่งกำเนิดแม่น้ำสายสำคัญของจังหวัดน่าน คือแม่น้ำน่าน มีต้นกำเนิดจากภูเขาทางทิศเหนือไหลจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือไปสู่ทิศใต้ ผ่านอำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอทุ่งช้าง อำเภอปัว อำเภอท่าวังผา อำเภอเมือง อำเภอเวียงสา อำเภอนาน้อย และอำเภอนาหมื่น จากนั้นได้ไหลผ่าน จังหวัดอุดรดิตถ์ โดยมีเขื่อนสิริกิติ์เก็บกักน้ำเพื่อการชลประทานและผลิตกระแสไฟฟ้าในพื้นที่จังหวัดอุดรดิตถ์ และไหลผ่านจังหวัดพิษณุโลก และ

จังหวัดพิจิตรไปบรรจบกับแม่น้ำปิง แม่น้ำยม ที่ปากน้ำโพ จังหวัดนครสวรรค์ มีความยาวทั้งสิ้น 300 กิโลเมตร นอกจากนี้ยังมีแม่น้ำสายเล็กๆ ซึ่งเป็นลำน้ำสาขาที่ไหลผ่านตามอำเภอต่างๆ และเป็นแหล่งน้ำที่สำคัญสำหรับการเกษตรของอำเภอนั้นๆ ด้วย ได้แก่ แม่น้ำสา แม่น้ำว้า แม่น้ำสมุน แม่น้ำแหง แม่น้ำบัว แม่น้ำสายเล็กๆ เหล่านี้จะไหลมารวมกับแม่น้ำน่าน

นอกจากนี้ จังหวัดน่านยังมีลักษณะภูมิอากาศเป็นแบบฝนเมืองร้อนเฉพาะฤดู แบ่งเป็น 3 ฤดู เช่นเดียวกับจังหวัดในภาคอื่น ๆ ของประเทศ แต่เนื่องจากในปัจจุบันป่าไม้ได้ถูกทำลายไปมากจึงมีผลต่อสภาพอากาศที่เปลี่ยนไปได้ง่าย โดยเฉพาะฤดูฝนมักจะไม่ตกตามฤดูกาล ฤดูร้อนมักจะร้อนจัด

ปัญหาของจังหวัดน่าน

สภาพปัญหาของจังหวัดน่านในอดีตที่ส่งผลมาจนถึงปัจจุบันรวมทั้งปัญหาสำคัญที่เป็นตัวกำหนดให้เกิดความคิด ในการวางแผนทางการพัฒนาจังหวัด ซึ่งพอสรุปปัญหาที่สำคัญ ดังนี้

ปัญหาด้านการเมืองการปกครอง ได้แก่ ปัญหาความมั่นคงภายใน และความสงบเรียบร้อยตามแนวชายแดน จากสภาพภูมิประเทศที่มีอาณาเขตติดต่อกับประเทศ สปป.ลาว จากทิศเหนือจรดทิศตะวันออกมีความยาวถึง 277 กิโลเมตร แบ่งเขตแดนประเทศด้วยสันเขาสูงชัน และป่าทึบ ประกอบกับความแตกต่างกันทางด้านอุดมการณ์และลัทธิการเมืองการปกครองระหว่างประเทศเพื่อนบ้าน ในอดีตจังหวัดน่านจึงตกอยู่ในภาวะศึกสงครามกับภัยคอมมิวนิสต์ และการแทรกซึมก่อการร้ายจากภายนอกประเทศ ซึ่งจังหวัดน่านเป็นฐานปฏิบัติการที่สำคัญที่สุดในภาคเหนือ ภาวะการสู้รบดำเนินการยืดเยื้อยาวนานถึง 20 กว่าปีทำให้จังหวัดน่านสูญเสียโอกาสในการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ไปอย่างมากมายและยังมีผลเสียต่อเนื่องอีกหลายประการ เช่น

ป่าไม้ ต้นน้ำลำธาร ถูกบุกรุกทำลายเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องโดยที่ยังไม่สามารถเข้าไปดำเนินการป้องกันหรือฟื้นฟูได้ทันทั่วทั้งที่ เนื่องจากแต่เดิมเป็นพื้นที่สู้รบและแทรกซึมก่อการร้าย ซึ่งส่งผลกระทบต่อปัญหาป่าไม้ ต้นน้ำลำธารมาจนถึงปัจจุบัน รวมทั้งปัญหาเส้นทางคมนาคมในระหว่างหมู่บ้านตามแนวชายแดนมีสภาพทุรกันดารยากลำบาก เนื่องจากแต่เดิมการก่อสร้างทางเชื่อมหมู่บ้านทำได้ลำบาก และเสี่ยงอันตราย จะมีเพียงเส้นทางยุทธศาสตร์ หรือเส้นทางเพื่อความมั่นคงไม่กี่สายเท่านั้น

ปัญหาชุมชนบนพื้นที่สูง แต่เดิมชุมชนบนพื้นที่สูงเกือบทั้งหมดจะอยู่ในพื้นที่แทรกซึมของผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ ปัจจุบันเป็นหมู่บ้านผู้ร่วมพัฒนาชาติไทย และประสบปัญหา เช่น

- ปัญหาขาดแคลนปัจจัยด้านพื้นฐาน (การคมนาคม สาธารณสุขมูลฐาน การศึกษา ฯลฯ)
- ปัญหาประชาชนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะขาดการวางแผนครอบครัว
- ปัญหาด้านสัญชาติ และหลักฐานทางทะเบียนราษฎรรวมทั้งสิทธิพลเมือง ประกอบกับชุมชนตั้งอยู่ตามแนวชายแดนมีการติดต่อกันที่พี่น้องกับชาวเขาเผ่าอื่นๆ ในประเทศเพื่อนบ้านยากแก่การตรวจสอบให้ทั่วถึง

- ปัญหาการลักลอบหลบหนีเข้าเมือง การลักลอบค้าของผิดกฎหมายเกิดผลกระทบต่อความสัมพันธ์อันดีกับประเทศเพื่อนบ้าน

ปัญหาด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ได้แก่ ปัญหาการขาดแคลนที่ดินทำกิน เพราะพื้นที่ทั้งจังหวัด เป็นป่าเขา ต้นน้ำลำธาร มีที่ราบประมาณ 20 % (ประมาณ 1 ล้านไร่) ประชากรทั้งจังหวัด 480,771 คน เฉลี่ยมีที่อยู่อาศัยทำกิน คนละประมาณ 1 ไร่ ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม จึงมีความต้องการที่ดินทำกินมากขึ้น เกิดการบุกรุกทำลายทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อขยายที่ดินทำกิน

ปัญหาป่าไม้ถูกบุกรุกทำลาย เนื่องจากความต้องการขยายที่ดินทำกิน และที่อยู่อาศัยระบบเกษตรแบบดั้งเดิมใช้พื้นที่มากแต่ผลผลิตน้อย นอกจากนั้น การบุกรุกเพื่อตัดไม้ทำลายป่าเพื่อทำการค้าและการสร้างบ้านเรือน ปัจจุบันป่าไม้ถูกบุกรุกทำลายปีละประมาณ 490,000 ไร่ และเหลือพื้นที่ป่าเพียง 3 ล้านกว่าไร่ หรือประมาณ 41 % ของพื้นที่ทั้งหมด และมีแนวโน้มลดลงเรื่อย ๆ

ปัญหาจากสภาพภูมิฐานที่มีความต่างระดับกัน (พื้นที่ด้านเหนือสูง ด้านใต้ลาดต่ำ) จังหวัดน่านเป็นแหล่งต้นน้ำน่าน ซึ่งเป็นแม่น้ำสำคัญสายหนึ่งของประเทศไทย และมีแม่น้ำสาขาอีกมาก เช่น ลำน้ำยาว น้ำว่า น้ำมวบ น้ำกอน น้ำบัว และน้ำสมุน พื้นที่ต้นน้ำทางด้านทิศเหนือ อำเภอทุ่งช้าง อำเภอบ่อเกลือ มีความสูงประมาณ 1,900 - 2,000 เมตรจากระดับน้ำทะเล พื้นที่ท้ายน้ำ (อำเภอเวียงสา นาน้อย นานะ) ที่แม่น้ำน่านไหลผ่านลงสู่เขื่อนสิริกิติ์ที่อุตรดิตถ์ มีความสูงเพียง 400 - 200 เมตร จึงมีความลาดชันระหว่างต้นน้ำกับท้ายน้ำ ประมาณ 30 องศา ลักษณะ ดังกล่าวก่อผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมอย่างสำคัญ คือ

เกิดอุทกภัย คือภาวะน้ำท่วมฉับพลัน น้ำป่าไหลหลาก ในฤดูฝนซึ่งเกิดขึ้นทุกปี เนื่องจากพื้นที่มีความลาดชันสูงไม่มีพื้นที่ป่าไม้เพียงพอในการเป็นเขื่อนธรรมชาติที่จะช่วยเก็บกัก และชะลอการไหลของน้ำ รวมทั้งไม่มีการก่อสร้างเขื่อน อ่าง ฝายเก็บกักน้ำ เกิดการชะล้างพังทลายหน้าดินอย่างรุนแรง เกิดการกัดเซาะพังทลายตลิ่งลำน้ำเพิ่มขึ้นทุกปี เกิดภาวะลำน้ำ ลำห้วย ตื้นเขิน เกิดภาวะแห้งแล้งขาดแคลนน้ำอุปโภคบริโภคในฤดูแล้ง เนื่องจากไม่มีการก่อสร้างแหล่งเก็บกักน้ำไว้ใช้ น้ำในฤดูแล้งไหลลงสู่ท้ายน้ำอย่างรวดเร็ว ภาวะอุทกภัยของจังหวัดน่าน ก่อผลกระทบต่อจังหวัดอื่น ๆ ที่แม่น้ำน่านไหลผ่านด้วย (ดังเช่นที่เคยเกิดในปี พ.ศ. 2538)

ปัญหาน้ำเน่าเสียในเขตเทศบาลเมือง เนื่องจากขาดการวางผังเมืองอย่างเป็นระบบและเกิดปัญหาในการระบายน้ำเสีย ปัจจุบันในเขตเทศบาลประสบปัญหาน้ำเน่าเสียไหลลงสู่แม่น้ำเฉลี่ย วันละ 8-10 ลูกบาศก์เมตร

ปัญหาด้านโครงสร้างพื้นฐาน ได้แก่ ปัญหาเส้นทางคมนาคม จังหวัดน่านมีความจำเป็นที่สมควรได้รับการพัฒนาเส้นทางอีกหลายสายเช่น เส้นทางเชื่อมชายแดน เนื่องจากมีด่านผ่านแดนถาวรและจุดผ่านแดนชั่วคราวรวม 3 แห่งที่สมควรได้รับการสนับสนุนการพัฒนาให้ได้มาตรฐาน เส้นทางเชื่อมระหว่างจังหวัด โดยเฉพาะด้านทิศใต้ซึ่งติดต่อกับจังหวัดอุตรดิตถ์ปรากฏว่ายังไม่มีเส้นทาง

คมนาคมเชื่อมต่อระหว่างจังหวัดแต่อย่างใด และเส้นทางคมนาคมเชื่อมหมู่บ้าน ตำบล ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าเขาทุรกันดารการคมนาคม เป็นไปด้วยความยากลำบากโดยเฉพาะอย่างยิ่งในฤดูฝน

ปัญหาด้านแหล่งน้ำ เกิดภาวะน้ำท่วมในฤดูฝนและขาดแคลนน้ำอุปโภคบริโภค รวมทั้งน้ำเพื่อการเกษตรในฤดูแล้ง เนื่องจากขาดแหล่งเก็บกักน้ำเพื่อป้องกันน้ำท่วมในฤดูฝน และบริหารจัดการน้ำอย่างมีประสิทธิภาพในฤดูแล้ง

ตัวอย่างกรณีศึกษา:

องค์การบริหารส่วนตำบลกลางเวียง อำเภอเวียงสา จังหวัดน่าน

เป็นที่น่ายินดี บัดนี้หลายฝ่ายเริ่มมีการตื่นตัวในการอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำโดยเฉพาะในส่วนของชุมชนในจังหวัดน่านที่ได้ตระหนักถึงปัญหา และได้มีระบบการจัดการทรัพยากรสัตว์น้ำ ภายในท้องถิ่นของตนให้สามารถดำรงอยู่และใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน โดยอาศัยองค์ความรู้ของชุมชนหรือที่เรียกว่า "ภูมิปัญญาชาวบ้าน" ประกอบกับศักยภาพของชุมชนที่มีอยู่ร่วมกันแก้ปัญหาภายในท้องถิ่นของตนได้อย่างเหมาะสมสอดคล้องกับวิถีการดำรงชีวิตของแต่ละชุมชนและขยายเครือข่าย ออกไปยังชุมชนต่างๆ ในจังหวัดเกิดเป็นเครือข่ายอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำแหล่งน้ำธรรมชาติขึ้น

จากสถานการณ์ปัจจุบัน เขตอำเภอเวียงสาจังหวัดน่านเป็นพื้นที่ที่แม่น้ำน่านและสาขา หลายสาขาไหลรวมกันลงสู่ แม่น้ำน่าน ในเขตอำเภอนี้ จึงเป็นบริเวณที่มีปลาน้ำจืดจำนวนมาก กระจายตามแหล่งน้ำธรรมชาติต่างๆ อำเภอเวียงสา ยังมีพื้นที่ติดต่อกับบริเวณหน้าเขื่อนสิริกิติ์ จึงทำให้บริเวณนี้เป็นแหล่งเพาะพันธุ์ของปลาน้ำจืด ช่วยให้ประชาชนจังหวัดน่านมีปลาบริโภค

ปัจจุบัน พันธุ์สัตว์น้ำ ในแม่น้ำน่าน ได้ถูกทำลายไปมาก จนปลาบางชนิดเกือบจะสูญพันธุ์ เพราะอาชีพการจับปลาโดยผิดกฎหมาย ได้แก่ การระเบิดปลา การใช้ไฟฟ้าช็อต และการใช้ยาเบื่อ จนทำให้พันธุ์สัตว์น้ำ บางชนิด ในรุ่นปู่ ย่า ตา ยาย ได้ สูญพันธุ์ไป อบต.กลางเวียงและชาวบ้านดอนไชย ตำบลกลางเวียง อำเภอเวียงสา จ.น่าน จึงได้กำหนดเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ และเขตห้ามจับปลา ในบริเวณทำน้ำของหมู่บ้าน เป็นระยะทาง 350 เมตรโดยใช้ชื่อว่า "อุทยานมัจฉาเฉลิมพระเกียรติฯ" เพื่อให้โอกาสขยายพันธุ์สัตว์น้ำ เพื่อชาวบ้าน จะได้มีปลาบริโภคอย่างยั่งยืนตลอดไป

อุทยานมัจฉาเฉลิมพระเกียรติ

การรวมตัวของ พหุภาคี (ข้าราชการ พระสงฆ์ องค์กรเอกชน นักวิชาการ นักธุรกิจ และชาวบ้าน) ได้ประชุมหารือถึงสถานการณ์ การขาดแคลน สัตว์ในแม่น้ำน่าน ปลาบางชนิดสูญพันธุ์ การจับปลาได้น้อยลง โดยเฉพาะในพื้นที่ของ อบต. ทำให้ชาวบ้านขาดแคลนแหล่งอาหาร

ผู้ใหญ่บ้านจึงได้เป็นแกนนำร่วมกับชาวบ้านและพหุภาคีในหมู่บ้าน รวมทั้งผู้ทรงคุณวุฒิในหมู่บ้าน เช่น ครู อาจารย์ ช่วยเสนอแนะวิธีการแก้ไขปัญหาร่วมกัน พร้อมกับเชิญวิทยากรจาก อบต. ที่

ประสบความสำเร็จ ในการอนุรักษ์ พันธุ์สัตว์น้ำมาเล่าถึงวิธีการจัดการอนุรักษ์ โดยใช้สื่อต่าง ๆ เช่น วีดิทัศน์และแถบเสียง

หลังจากการประชุมแล้ว มีการเลือกคณะกรรมการดำเนินงานอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำโดยตัวแทนของหมู่บ้านหมวดของหมู่บ้าน ร่วมกับสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบล มีหน้าที่ศึกษาวิธีการจัดการ ไปศึกษาดูงาน แลกเปลี่ยนความรู้ในพื้นที่ อบต. ที่ได้ดำเนินการอนุรักษ์มาก่อนแล้ว

จัดประชุมชี้แจงวิธีการให้ตัวแทนทุกครัวเรือนได้ทราบถึงวิธีการและแผนการดำเนินงาน ตลอดจนให้ความรู้ แก่สมาชิก อบต. และข้อปฏิบัติร่วมกัน ดังนี้

- แบ่งงานหน้าที่รับผิดชอบของคณะกรรมการ
- ดำเนินกำหนดเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำของตำบล
- จัดหาพันธุ์ปลา โดยขออนุเคราะห์ จากประมงอำเภอ
- กำหนดวัน สืบชะตาแม่น้ำน่าน จัดผ้าป่าพันธุ์ปลา
- จัดตั้งกลุ่มเยาวชนอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำของ อบต.
- แจกเอกสาร และชี้แจงรายละเอียดที่ต้องปฏิบัติร่วมกับ
- กำหนดเขตอนุรักษ์บริเวณทำนน้ำของหมู่บ้าน 350 เมตร
- องค์กรับผิดชอบ มีคณะกรรมการทั้งหมด 17 คน บริหารการอนุรักษ์
- กำหนดกฎระเบียบ หากผู้ใด ฝ่าฝืน กระทบความผิด ปรับ 5,000-10,000 บาทและส่งผู้กระทำผิดดำเนินคดีตามกฎหมายของกรมประมง

นอกจากเขตอนุรักษ์สามารถจับสัตว์น้ำโดยเสรี แต่ห้ามใช้เครื่องมือที่จะก่อให้เกิดการล้างผลาญ และผิดกฎหมาย เช่น การใช้วัตถุระเบิด สารเคมี และไฟฟ้าช็อต ดำเนินการจัดตั้งกองทุนอาหารปลาจากการขายอาหารปลาและผู้มีจิตศรัทธาบริจาค โดยโรงเรียนในพื้นที่ได้จัดตั้งกลุ่มศึกษา “ห้องเรียนรักมัจฉา” ศึกษาดูแล พื้นที่ อบต. ให้อาหารปลา ดูแลความสะอาด รวมทั้งประสานงานติดต่อกับประมงจังหวัด ประกาศเป็นเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำและพืชพรรณถูกต้องตามกฎหมาย เพื่อนำเขตอนุรักษ์ถวายแด่องค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ครบ 50 ปี

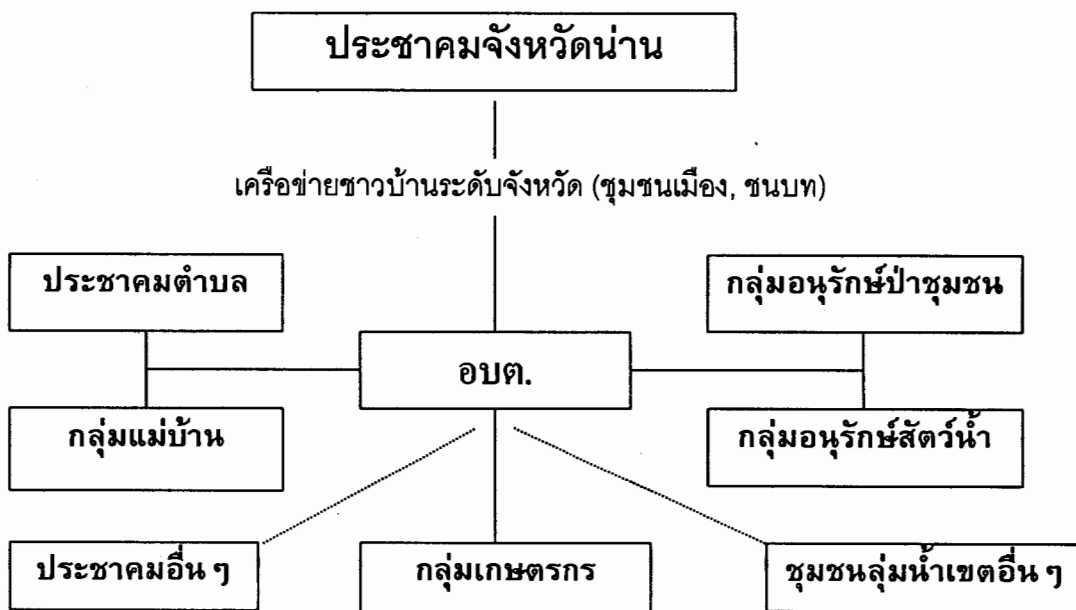
นอกจากนั้น ยังดำเนินการประชาสัมพันธ์ จัดตั้งเป็นอุทยานมัจฉาเพื่อเฉลิมพระเกียรติทางวิทยุ หนังสือพิมพ์ และชี้แจงในที่ประชุมอำเภอ ให้ประชาชนในท้องถิ่นทราบถึง เขตอนุรักษ์สัตว์น้ำของ อบต. ประกอบการศึกษากรณีตัวอย่างการอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำอุทยานมัจฉาเฉลิมพระเกียรติฯ โดยใช้แนวความคิดการมีส่วนร่วมของประชาคมต่างๆ ในท้องถิ่นและเครือข่ายให้รับรู้ปัญหาเพื่อผลักดันให้ปัญหาได้รับการแก้ไข

การบริหารจัดการทรัพยากรท้องถิ่นให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดนั้น จำเป็นต้องได้รับความร่วมมือจากทุกฝ่าย โดยดำเนินการภายใต้หลักการ 8 ประการ (ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2538) คือ

1. กำหนดขอบเขตการอนุรักษ์ที่แน่ชัด

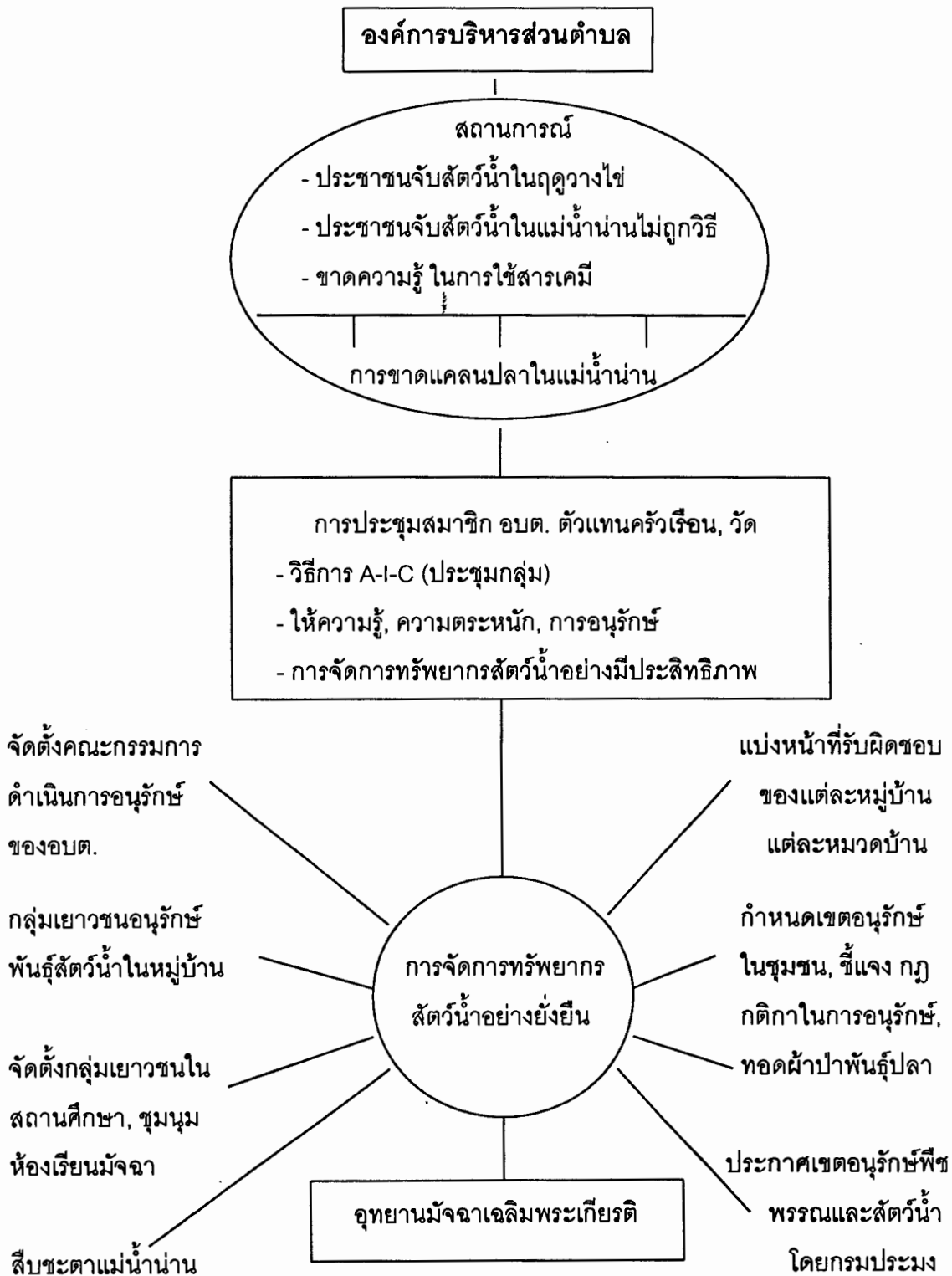
2. กำหนดกฎระเบียบการใช้และการดูแลรักษาทรัพยากรสัตว์น้ำอย่างเหมาะสม
3. เปิดโอกาสให้มีส่วนร่วมจากสมาชิกชุมชนทุกฝ่ายในการบริหารจัดการ
4. สอดส่องดูแลและติดตามผลอย่างใกล้ชิด
5. มีการลงโทษแบบค่อยเป็นค่อยไป
6. มีกลไกการแก้ปัญหาความขัดแย้ง
7. มีการแทรกแซงสิทธิของชุมชนน้อยที่สุด
8. องค์กรท้องถิ่นเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างระบบการตัดสินใจ

การบริหารจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมโดยเครือข่ายองค์กรท้องถิ่น

พัฒนาการของอุทยานมัจฉาเฉลิมพระเกียรติฯ

1. อนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ ประชาชนปฏิบัติตามระเบียบของอปต. ในข้อบังคับเรื่องการอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ
2. พัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว สถานที่พักผ่อนหย่อนใจของชุมชน
3. เป็นสถานที่ศึกษาของสมาชิก อปต. ในเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพชุมชนหนองเรียนมัจฉาใช้เป็นสถานที่ศึกษาในพื้นที่จริง
4. ทำการศึกษาวิจัยพันธุ์สัตว์น้ำ เป็นสถานที่ศึกษาดูงานของสมาชิกอปต. อื่นๆ และเป็นศูนย์การศึกษาเรียนรู้ของชุมชนในด้านการอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำตลอดจนศึกษาผลกระทบทางเศรษฐกิจที่มีต่อชุมชน
5. ร่วมกันจัดตั้งเครือข่าย" อปต. อนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ" มีกิจกรรมศึกษาเรียนรู้ซึ่งกันและกัน

ความเข้มแข็งขององค์กรท้องถิ่นที่คาดหวัง

การผลักดันให้มีการกระจายอำนาจแก่ท้องถิ่นตามรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ ลงไปสู่ท้องถิ่นทั่วประเทศ เพื่อให้ประชาชนมีโอกาสเรียนรู้และมีประสบการณ์ในการปกครองตนเอง เช่นการจัดตั้ง อบต. ทั่วประเทศ ในปี พ.ศ. 2541 ครอบคลุมตำบลในเชิงปริมาณ ยังไม่อาจตอบสนองเจตนาของรัฐธรรมนูญ

เพราะการกระจายอำนาจที่สมบูรณ์ มิใช่เพียงแต่การกระจายโครงสร้าง กระจายเงิน กระจายคนลงไป ในท้องถิ่นเท่านั้น แต่สิ่งสำคัญคือการมีส่วนร่วมทางการเมือง ความตื่นตัวทางการเมือง ระดับความรู้ คุณธรรม จริยธรรม บุคลากรในท้องถิ่นมีความรู้ ความชำนาญ มีการปฏิบัติงานร่วมกับส่วนราชการ และองค์กรเอกชนในลักษณะพหุภาคี และรายได้ของท้องถิ่นที่ไม่ต้องอาศัยเงินอุดหนุนจากรัฐบาล จำนวนมาก ลำพังรายได้ของท้องถิ่นเองไม่พอเพียงต่อการบริหารงานอยู่แล้ว ช่วงที่การกระจายอำนาจ เป็นไปอย่างรวดเร็วจะทำให้เกิดภาวะการกระจายอำนาจแบบฟองสบู่

เมื่อโครงสร้างภายในของการกระจายอำนาจประะบาง และเมื่อโครงสร้างนั้นได้รับการกระทบ จากภายนอกเช่น ความขัดแย้งระหว่างผู้บริหาร อบต. การขาดแคลนเงินอุดหนุน การครอบงำของกลุ่ม ผลประโยชน์และกลุ่มอิทธิพลในท้องถิ่น ความเบื่อหน่ายของประชาชนต่อความไร้ประสิทธิภาพและ ประสิทธิภาพในการให้บริการสาธารณะ อาจก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างกำนันผู้ใหญ่บ้านกับ อบต. ตามรัฐธรรมนูญฉบับใหม่สมาชิกองค์กรท้องถิ่นต้องมาจากการเลือกตั้งทั้งหมด รวมทั้งความขัดแย้ง ระหว่างครูประถมกับ อบต. ซึ่งในอนาคตเป็นไปได้ อบต. ต้องมาดูแลเรื่องการศึกษา

ฟองสบู่ของการกระจายอำนาจจะแตกออกทันที เหมือนเช่นบทเรียนจากเศรษฐกิจฟองสบู่ ที่ ทำให้ประเทศประสบภาวะวิกฤตและลูกกลมก่อให้เกิดปัญหาสังคมในที่สุดเพื่อไม่ให้เกิดการกระจาย อำนาจมีลักษณะเหมือนฟองสบู่ที่กำลังเกิดในขณะนี้ จำเป็นต้องมีการสร้างโครงสร้างภายในให้เข้ม แข็งและสมดุล กระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้ อบต. คือ การเรียนรู้ โดยการให้การฝึกอบรมให้ ความรู้แก่ผู้บริหาร อบต. ซึ่งหลายฝ่ายกำลังทำอยู่ในขณะนี้

ส่วนการวางแผนพัฒนาตำบล โดยใช้เทคนิคการประชุมอย่างมีส่วนร่วม หรือใช้กระบวนการ A-I-C จัดการประชุมระดมความคิดเห็นแบบมีส่วนร่วม โดยการคาดหวังการพัฒนาตำบลในอนาคต และการพัฒนา อบต. จะต้องให้ประชาคมตำบลเข้ามามีส่วนร่วมทุกกลุ่มในตำบล ให้มีส่วนร่วมรับรู้ รับ ผลิตขอต่อตำบลของตน ซึ่งประชาคมตำบลเกิดขึ้นได้จากความร่วมมือระหว่างชาวบ้านกับ อบต. เริ่ม จากการรวมกลุ่มเครือข่ายต่างๆ เช่นกลุ่มสตรีแม่บ้าน กลุ่มเพาะปลูก กลุ่มป่าชุมชน กลุ่มอนุรักษ์พันธุ์ สัตว์น้ำและกลุ่มศิลปินพื้นบ้าน มีเวทีแลกเปลี่ยนปัญหาและการเรียนรู้ร่วมกัน

การส่งเสริมความเข้มแข็งให้แก่ อบต. และประชาคมตำบล ควรปรับเปลี่ยนวิธีคิดใหม่ด้วยการ เสริมสร้างความเข้มแข็งชุมชนระดับล่าง ก่อตัวเป็นประชาคมตำบลและไปทำงานร่วมกับอบต. ซึ่งเป็น กลไกสำคัญ มีอำนาจเงิน อำนาจรัฐ และกฎหมาย ส่วนประชาคมตำบลหรือเครือข่ายชาวบ้านเป็นกล ไก่ที่มีความละเอียดอ่อนเน้นเรื่องคุณภาพจิตใจ

ดังนั้น อบต. และประชาคมตำบล จึงต้องมาร่วมคิด ร่วมทำงาน เพื่อสร้างสรรค์ชุมชน หรือ ตำบลให้เป็นสุขยั่งยืน และถ้าเกิดวิกฤตปัญหาในชุมชน เช่นป่าไม้ถูกทำลาย พันธุ์สัตว์น้ำสูญพันธุ์ และ ปัญหาทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมอื่นๆ วิธีการบริหารจัดการทรัพยากรและ สิ่งแวดล้อมในชุมชนที่เกิด จากกระบวนการให้ความร่วมมือของทุกฝ่าย จะนำไปสู่การบริหารจัดการสิ่งแวดล้อมที่ยั่งยืนต่อไป

ตั้งกรณีศึกษาความร่วมมือระหว่างประชาคมตำบลหมูบ้านดอนไชย ต. กลางเวียง อ.เวียงสา จ.น่าน กับ อบต.กลางเวียง ในการจัดการจัดตั้งอุทยานมัจฉาเฉลิมพระเกียรติฯ

หน่วยภาครัฐเอกชน นักการเมือง นักวิชาการสื่อมวลชน และประชาชน ต้องช่วยผลักดันให้ อบต. มีการบริหารงานอย่างมีประสิทธิภาพ คือ ทำถูกและคิดเป็น

ทำถูกหมายถึง ทำถูกต้องตามระเบียบกฎหมายและหนังสือสั่งการต่างๆ และการปฏิบัติงานอย่างซื่อสัตย์ สุจริต โปร่งใส และสามารถตรวจสอบได้

คิดเป็นหมายถึง การมองการณ์ไกล (วิสัยทัศน์) และการทำงานโดยใช้แผนเป็นเครื่องมือ) และประชาชนมีส่วนร่วมในการบริหารงาน โดยมีบทบาทในการเลือกตั้ง เสนอปัญหาและแนวทางในการแก้ไขปัญหา รวมทั้งติดตามความเคลื่อนไหวและตรวจการบริหารงานของ อบต.

การเพิ่มประสิทธิภาพการทำงานของ อบต. จะช่วยแก้ปัญหาอุปสรรคการบริหารงาน อบต. จะเห็นได้จากตลอดปี พ.ศ. 2540 ชาวคราวหน้าหนังสือพิมพ์เกือบทุกวัน ปรากฏว่า อบต. มีความขัดแย้งกันเองในผลประโยชน์ ทำงานไม่โปร่งใส ทำร้ายร่างกายกันเอง และถึงขั้นฆ่ากันเอง บทสรุปก็เกิดจากความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นใน อบต. ทั้งสิ้น ไม่ว่าจะ เรื่องงบประมาณ กิจกรรม การแสวงหากำไร คอรัปชั่น และอื่นๆ

ทุกหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน จะต้องสร้างความตระหนักให้ผู้บริหาร อบต. เห็นความสำคัญของการจัดทำแผนพัฒนาตำบล ทั้งแผนพัฒนาตำบล 1 ปี และ 5 ปี การใช้งบประมาณให้ครอบคลุมการพัฒนาทุก ๆ ด้าน เช่น การจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม สาธารณสุขชุมชน การพัฒนาส่งเสริมสตรี เด็ก คนชรา การศึกษาท้องถิ่นมากกว่าการพัฒนาด้านโครงสร้างพื้นฐาน ซึ่งก่อให้เกิดการคอรัปชั่น และเกิดความขัดแย้งในผลประโยชน์ใน อบต.

ความเข้มแข็งขององค์กรท้องถิ่นที่เป็นจริง

อบต.เป็นหน่วยการปกครองท้องถิ่นที่ใกล้ชิดกับประชาชน และเป็นรากฐานที่สำคัญของการฝึกฝนระบอบประชาธิปไตยในชนบท นอกจากนั้น อบต. ยังมีบทบาทสำคัญในการบริหารจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม กระทรวงมหาดไทยและทุกหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการพัฒนาชนบท โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระทรวงศึกษาธิการที่ให้การศึกษาอยู่ในทุกพื้นที่ของ อบต. มีบทบาทในการรณรงค์ให้ความรู้เกี่ยวกับ อบต. แก่นักเรียนและประชาชนในพื้นที่ รวมทั้งส่งเสริมให้มีการเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภา อบต. เพื่อเป็นการรับใช้ท้องถิ่นและสร้างความตระหนักให้แก่ประชาชนไปใช้สิทธิเลือกตั้งให้มากที่สุด เพื่อจะได้ อบต.ที่มีความเข้มแข็งและเป็นตัวแทนของประชาชนในชนบทที่แท้จริง

เพราะ อบต.ทั้งประเทศมีมากกว่า 6,000 แห่ง จะเป็นรากฐานที่สำคัญทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมือง และสิ่งแวดล้อม จะส่งผลให้ส่วนรวมของประเทศชาติดีขึ้นด้วย นั่นคือ อบต.จะเป็นกลไกที่สำคัญในการทำให้เกิดสังคมที่ยั่งยืนในอนาคต

แนวคิดเรื่อง “ประชาคมตำบล” ที่กระทรวงมหาดไทยได้บรรจุไว้ในแผนพัฒนา อบต. เป็นยุทธศาสตร์สำคัญที่จะขับเคลื่อนให้ อบต. ซึ่งเป็นองค์กรท้องถิ่นที่คาดหวัง ให้มีความเข้มแข็งและเป็นจริงได้ ทั้งนี้เพราะประชาคมตำบลจะมีส่วนช่วยเหลือผลักดันและถ่วงดุลในการบริหารงานของ อบต. เครือข่ายชาวบ้านกลุ่มต่างๆ จะมีส่วนช่วยวางแผนพัฒนาและติดตามประเมินผลโครงการกิจกรรมในทุกๆ ด้าน ร่วมกับ อบต. ซึ่งจะเป็นรากฐานที่ดีทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมือง และสิ่งแวดล้อม ที่จะส่งผลให้ส่วนรวมของประเทศชาติดีขึ้น อบต. จึงเป็นกลไกสำคัญตัวแรกที่ก่อให้เกิดสังคมที่ยั่งยืนในอนาคต ดังกรณีตัวอย่างของการเกิดประชาคมตำบลในพื้นที่ต่างๆ ที่ดำเนินกิจกรรมสร้างสรรค์และแก้ปัญหาของท้องถิ่น เช่น การสืบชะตาแม่น้ำ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติและเหนือธรรมชาติ และอุทยานมัจฉา ดังจะกล่าวรายละเอียดพอสังเขปดังนี้

การสืบชะตาแม่น้ำน่าน

การสืบชะตาหรือชาตาหรือการต่ออายุ หมายถึงต้องการให้เป็นมงคลมีชีวิตอยู่อย่างสุขสบาย ปราศจากโรคภัยทั้งหลายทำให้มีความเจริญรุ่งเรืองสืบไป เป็นประเพณีความเชื่อพิธีกรรมและศาสนาที่ผูกพันกับวิถีชีวิตของคนล้านนา สืบทอดกันมาแต่โบราณกาล ถือเป็นระบบคุณค่าในสังคมล้านนา ตามคติดั้งเดิมและมูลเหตุจากคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา ทำให้เกิดขวัญและกำลังใจในการดำรงชีวิตร่วมกันของคนในสังคมอาศัยอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข โดยได้นำเอาพุทธานุภาพ ธรรมมานุภาพ สังฆานุภาพ มาผสมผสานกับพิธีกรรมของท้องถิ่นอย่างเหมาะสม และลงตัว เป็นพิธีสืบชะตาขึ้น

ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ

จากความเชื่อและศรัทธาในพิธีกรรม กระบวนการเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติที่เกิดขึ้นคือ “การสืบชะตาแม่น้ำ” เนื่องจากชาวบ้านได้รู้เห็นและสัมผัสความจริง และเข้าถึงปัญหาการเสียสมดุลในธรรมชาติแวดล้อมอย่างชัดเจนเป็นเวลาต่อเนื่องโดยเฉพาะชาวบ้านชายฝั่งที่ได้อาศัยสายน้ำหล่อเลี้ยงไร่นา ในถิ่นกำเนิดได้อาศัยต้นไม้ อาศัยป่าเป็นแหล่งกักเก็บความชุ่มชื้นความอุดมสมบูรณ์ และได้พบกับความแห้งแล้ง ความกันดารเมื่อยามขาดแคลนน้ำ การทำลายสมดุลแห่งธรรมชาติเกิดจากมนุษย์ทั้งสิ้น

ในที่สุดกุศโลบาย “การสืบชะตาแม่น้ำ” ได้หยิบยกนำมาประยุกต์ใช้อย่างชาญฉลาด โดยนำเอาพิธีกรรมที่ได้ถือปฏิบัติกันมานานมาประยุกต์ใช้ด้วยวัตถุประสงค์ใหม่ เพื่อแก้ปัญหาสถานการณ์ใหม่ จึงเกิดผลดีในการกระตุ้นเตือนและสร้างจิตสำนึกของคนชุมชนที่จะต้องช่วยกันพิทักษ์รักษาต้นน้ำลำธารและเมื่อได้มีพิธีกรรมสืบชะตาแล้วก็ย่อมมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรืออำนาจเหนือธรรมชาติมาช่วยปกป้องคุ้มครองด้วย ผู้ใดละเมิดก็จะมีอันเป็นไป จึงเป็นการต่ออายุหรือสร้างความยั่งยืนให้แก่ธรรมชาตินับว่าเป็นการร่วมใจผนึกกำลังกันแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม โดยถือการฟื้นฟูพิธีกรรมที่มีคุณค่าทางใจมาประยุกต์ใช้เพื่อแก้ปัญหาอย่างน้อยก็เป็นทางเลือกหรือทางออก ที่สอดคล้องกับพื้นฐานภูมิปัญญาของชาวบ้านที่เข้าถึงคุณค่าอย่างแท้จริง

ชุมชนห้องเรียนมัจฉา, การแก้ปัญหาทรัพยากรสัตว์น้ำสาธารณะที่ยั่งยืน

การตื่นตัวของคนในท้องถิ่นที่อาศัยทรัพยากรสัตว์น้ำ ในการดำรงชีวิตรวมกับเครือข่าย กลุ่มต่าง ๆ ที่มีอุดมการณ์เดียวกัน เพื่อปกป้องรักษาทรัพยากรธรรมชาติให้ดำรงอยู่อย่างยั่งยืน ได้รับการชานรับจากประชาชนและเยาวชนมากขึ้น

ดังกรณีตัวอย่างความร่วมมือระหว่าง อบต. กลางเวียง, อบต.ไหล่น่าน และ อบต.อื่น ๆ ในอำเภอเวียงสา จังหวัดน่าน ที่ได้จัดตั้งเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ ร่วมกับกลุ่มเยาวชนที่มีภูมิลำเนาอยู่ในตำบลของตนเอง ได้จัดตั้ง "ชุมชนห้องเรียนมัจฉา" ขึ้นในโรงเรียนสา อ.เวียงสา จ.น่าน เพื่อศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพของพันธุ์ปลา เรียนรู้แลกเปลี่ยน ประสบการณ์ ซึ่งกันและกัน มีกิจกรรมศึกษาดูงานในด้านการอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ ตลอดจนร่วมกันจัดพิธีสืบชะตา แม่น้ำ ทอดผ้าป่าพันธุ์ปลาจัดเวรยามดูแล ให้อาหารปลา ในเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ สมาชิกของ อบต. และของชุมชนได้จัดตั้ง อุทยานมัจฉาเฉลิมพระเกียรติฯ เป็นแหล่งเรียนรู้ ของชุมชนและระหว่างชุมชน เป็นแบบอย่างขององค์กรชุมชนอื่น ๆ ได้มาศึกษาดูงาน, มาพักผ่อนและดำเนินการเป็นธุรกิจชุมชนในการขายของที่ระลึก ซึ่งสมาชิกในชุมชนต่างได้รับผลประโยชน์ร่วมกัน

ดังนั้นหากสนับสนุนให้เกิดกิจกรรมความร่วมมือระหว่าง อบต. และสถานศึกษา ในลักษณะดังกล่าวข้างต้น ให้ทั่วถึงทุกพื้นที่ทุกภาค ทั่วประเทศน่าจะเป็นทางออกในการแก้ปัญหาการขาดแคลนสัตว์น้ำของชุมชนเอง และของชาติ ดังมีคำกล่าวที่ว่า "คืนสายน้ำให้หมู่ปลา คืนผืนป่าให้สรรพชีวิต คืนวิถีชีวิตล้านนาสู่ชุมชน"

บรรณานุกรม

กมล ทองธรรมชาติ และคณะ. (2522). **กรมการปกครองและการเมืองไทย** กรุงเทพฯ :ไทยวัฒนาพานิช, หน้า 279.

กองราชการส่วนตำบล. (2539). **กฎหมาย ระเบียบและข้อบังคับองค์การบริหารส่วนตำบล**
กรุงเทพมหานคร : กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย.

กองราชการส่วนตำบล. (2539). **คู่มือพนักงานส่วนตำบล**. กรุงเทพมหานคร : กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย.

เกษม จันทร์แก้ว และประพันธ์ โกยสมบุญ. (2525). **หลักการสิ่งแวดล้อม**. สำนักงานคณะกรรมการบัณฑิตศึกษา สาขาวิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อม ภาคอนุรักษ์วิทยา คณะวนศาสตร์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. **นโยบายและแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ปี พ.ศ. 2538-2539**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด

โกวิท พวงงาม: จดหมายเหตุ อดต. นิตยสารอาทิตย์. ฉบับที่ 1073 : หน้า 30,13 - 19 มกราคม 2541.

ชูศักดิ์ วิทยาภค. (2538). ศักยภาพของหมู่บ้านในการบริหารการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม. สถาบันวิจัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ดวงจันทร์ อาภาวัชรุณ. (2536). การเติบโตของเมืองและสภาวะแวดล้อมของเมืองเชียงใหม่. สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

เดชชาติ วงษ์โกมลเชษฐ์. (2523). การจัดตั้งองค์กรพื้นฐานในระดับตำบล (เอกสารวิจัยส่วนบุคคลเสนอต่อวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร)

ทีมวิจัยประชาคมจังหวัดน่าน. (ม.ป.พ.). พัฒนาการบทบาทและศักยภาพของกลุ่ม/องค์กรประชาคมในจังหวัดน่าน.โครงการวิจัยและพัฒนาศักยภาพและองค์ความรู้พื้นฐานเพื่อการพัฒนา.

ธเนศวร์ เจริญเมือง. (2539). เอกสารชุดปฏิรูปการปกครองท้องถิ่น ลำดับที่ 6" สภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล ".โครงการศึกษาการปกครองส่วนท้องถิ่น , คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

มนัส สุวรรณ. (2536). การให้ความรู้ความเข้าใจระดับตำบลในเรื่องทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในจังหวัดน่าน. รายงานการวิจัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สายนต์ ไพโรชาญจิตร.โบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ของเมืองน่าน ข้อมูลเก่า เอกสารประกอบการสัมมนา: สืบสานอดีตอันรุ่งเรืองของเมืองน่าน,ข้อมูลและมุมมองใหม่ทางโบราณคดีประวัติศาสตร์ และชาติพันธุ์ 18-20 ธันวาคม 2540.

สำนักงานโครงการฝึกอบรมการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. (2538). คู่มือวิทยากรทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมระดับจังหวัดและอำเภอ. กรุงเทพมหานคร : กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย.

สำนักงานจังหวัดน่าน. (2537). แผนยุทธศาสตร์จังหวัดน่านและผลการดำเนินงาน ตั้งแต่ 1 ตุลาคม . 2539 ถึง กันยายน 2539

สถาบันดำรงราชานุภาพ กองวิชาการและแผนงานร่วมกับสำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม. (2539). รายงานการวิจัยเรื่องปัญหาการบริหารงานขององค์การบริหารส่วนตำบล. กรุงเทพมหานคร : กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย.

10. วัฒนธรรมแข่งเรือเชื่อมโยงสังคมลุ่มน้ำน่าน

สมเจตน์ วิมลเกษม

ประวัติและประเพณีการแข่งเรือเมืองน่าน

ประเพณีแข่งเรือของจังหวัดน่านแต่ดั้งเดิมมีประวัติความเป็นมาอย่างไรไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด นอกจากจะเป็นตำนานหรือคำเล่าขานสืบต่อ ๆ กันมาเป็นมุขปาฐะดังเช่นคำบอกเล่าของนายสำราญ จรุงจิตรประชาภรณ์ อดีตมาดเล็กของเจ้ามหาพรหมสุรธาดา เจ้าผู้ครองนครน่านองค์สุดท้าย เป็นผู้รอบรู้เรื่องประวัติศาสตร์ของเมืองน่าน และเรื่องราวในคัมภีร์ของเจ้าผู้ครองนครน่านเป็นอย่างดี เมื่อ นายสำราญเล่าเรื่อง การแข่งเรือว่า ครั้งอดีตไม่ปรากฏว่าเป็นเจ้าหลวงผู้ครองนครน่านพระองค์ใด ได้มีพระบัญชาให้เสนาอำมาตย์ช่างหลวงและไพร่ไทยทั้งหลายให้ไปตัดไม้ตะเคียนขนาดใหญ่สองต้นในป่าขุนน้ำสมุนในเมืองน่าน เมื่อโค่นลงมาแล้ว ส่วนที่เหลือเป็นตอไม้ นั้นสามารถวางโตกข้าวหรือสำหรับข้าวได้ถึง 100 โตก ส่วนลำต้นทั้งสองซึ่งยังเป็นท่อนสูงขนาดใหญ่ เพื่อสะดวกในการลากจูงโดยใช้ช่างหลายสิบเชือกลากจูงออกจากป่าขุนน้ำสมุน และนำไปไว้ที่ปากน้ำสมุน เพื่อตกแต่งเป็นโกลนเรือ จากนั้นก็ลากจูงโกลนเรือทั้งสองไปไว้ที่บ้าน “พวงพยอม” หรือ “บ้านพวงคยะยอม” ส่วนร่องน้ำที่เกิดจากการลากจูงทั้งสองลำ ปัจจุบันกลายเป็นลำน้ำสมุน

ที่บ้านพวงพยอม ช่างไม้หรือสล่าได้ช่วยกันขุดเรือตามความประสงค์ของเจ้าผู้ครองนครน่านใช้เวลานับแรมปีจึงแล้วเสร็จ ได้โปรดตั้งชื่อให้เรือลำใหญ่ว่า “ท้าวบัวตอง” เรือลำเล็กกว่าให้ชื่อว่า “ท้าวคำหล้า” ซึ่งมีความหมายว่าเป็นน้อง จากนั้นก็นำเรือทั้งสองลงแม่น้ำน่าน เพื่อหาความสมดุขยและตกแต่งเรือเพื่อให้ลอยบนผิวน้ำให้ได้ เมื่อสร้างเสร็จแล้ว จึงโปรดให้ทดลองพายเรือแข่งกัน ปรากฏว่าเรือใช้งานได้ดีเป็นอย่างดี เจ้าหลวงน่านจึงได้ข่าวประกาศให้ชาวบ้านชาวเมืองมาให้เอาเรือทั้งสองนี้เป็นแม่แบบในการสร้างเรือของชาวเมืองน่าน ซึ่งก็เป็นที่ยอมรับสร้างกันเป็นอย่างมากในสมัยต่อมา เรือสองลำนี้เจ้าหลวงโปรดให้นำไปเก็บไว้ ณ โรงเก็บที่ได้สร้างไว้ริมฝั่งแม่น้ำน่าน

ชาวบ้านเล่าว่าในคืนเดือนเพ็ญ หรือวันพระที่ล้ำค้ำ ชาวบ้านเห็นเรือทั้งสองลำออกมาจากโรงเก็บ ไปในแม่น้ำน่านแข่งกันเองที่กลางแม่น้ำเป็นที่อัศจรรย์ใจยิ่งนัก ด้วยเหตุนี้เองเจ้าผู้ครองนครน่านจึงได้ทำพิธีบวงสรวงนางไม้ที่เชื่อว่าสิงสถิตย์อยู่ประจำเรือทั้งสองลำ และอัญเชิญให้เป็นแม่ย่านางเรือบั้งตั้งแต่นั้นมาจึงกลายเป็นประเพณีว่าก่อนจะเอาเรือลงแม่น้ำเพื่อ แข่งขันจะต้องทำพิธีบายศรีสู่ขวัญแม่ย่านางเรือเสียก่อนเพื่อความเป็นสิริมงคล อีกทั้งเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจ และก่อให้เกิดความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันของหมู่ผีพายทั้งหลาย

ประเพณีการแข่งเรือจังหวัดน่านเป็นประเพณีเก่าแก่สืบเนื่องกันมาเป็นช้านานแล้ว เดิมนิยมแข่งกันเมื่อมีงานบุญถวายทานสลากภัต (ตานก๋วยสลาก) ของหมู่บ้านหรือชุมชนที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่าน

และนิยมแข่งขันกันในสามอำเภอคืออำเภอท่าวังผา อำเภอเมือง และอำเภอเวียงสา เพราะสายน้ำน่านช่วงนี้ไม่มีเกาะแก่งที่เป็นอันตรายมากต่อการแข่งเรือ เรือของหมู่บ้านอื่น ๆ สามารถไปพายมารวมแข่งเรือได้สะดวก ซึ่งการแข่งขันเรือเมืองน่านสะท้อนให้เห็นวิถีชีวิต สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนคนต้นน้ำน่านได้เป็นอย่างดี

การแข่งขันเรือในสมัยก่อนเป็นการแข่งเพื่อความสนุกสนานในงานประเพณีทำบุญ เป็นลักษณะที่นำเรือไปแข่งร่วมกันเป็นการช่วยงานเขาๆก่อน ภาษาถิ่นเรียกว่า "ไปเอามือหรือไปเอาตากันก่อน" ต่อมาเมื่อหมู่บ้านของตนเองจัดงานบ้างหมู่บ้านที่เราได้ร่วมงานบุญตามก๋วยสลากกับเขาก็จะกลับมาตอบแทนเราบ้าง ว่าการแข่งขันเรือเป็นการสร้างสายสัมพันธ์ และความสามัคคีระหว่างชุมชนลุ่มแม่น้ำน่านต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี โดยใช้กิริยานุกร่วมกันของประเพณีนี้เป็นหลัก เพื่อสร้างสัมพันธ์ภาพอันดี สร้างความเข้าใจซึ่งกันและกัน

นอกจากนี้ประเพณีแข่งเรือของชาวบ้านจึงกล่าวได้ว่าเป็นการฝึกฝีพายหลวงของเรือเจ้าผู้ครองนครน่านไปในตัวด้วย เพราะการลงไปเข้าฝักษัตริย์ในกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อครั้งอดีตไม่ว่าจะเป็นข้าราชการหรือนำบรรณาการไปส่งในฐานะเมืองประเทศราชใช้การคมนาคมทางเรือตลอดมาเพราะสะดวกกว่าการเดินทางทางบก เจ้าผู้ครองนครน่านจึงมีเรือหลวงหลายลำ การแข่งขันเรือของจังหวัดน่านในอดีตเป็นการแข่งเพื่อความสนุกสนานและถือโอกาสได้ไปทำบุญร่วมกันเป็นหลัก ไม่ได้มุ่งหวังเอาจริงแพ้เอาชนะกันอย่างจริงจังเหมือนเช่นปัจจุบัน รางวัลสำหรับเรือแข่งขันเป็นสิ่งเล็กๆ น้อยๆ เช่น หมากเหมี้ยง บุหรี่หรือผลไม้ตามฤดูกาล

ประเพณีแข่งเรือของจังหวัดน่านเท่าที่หลักฐานปรากฏ คือเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวรครองเมืองพิษณุโลก เสด็จตรวจราชการนครน่านเมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2460 พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชฯ เป็นเจ้าผู้ครองนครน่านในขณะนั้น ได้โปรดให้ขุนนางนายแขวงที่เกี่ยวข้องจัดการแข่งเรือยาวของนครน่านให้ทอดพระเนตร เป็นการเฉพาะมีเรือฝีมือดีเข้าแข่งขันกันเป็นจำนวนมากต้องคัดออกจำนวนหนึ่ง และในครั้งนี้เจ้ามหาพรหมสุรธาตายังดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าอุปราช ได้ถวายความจงรักภักดีโดยการลงไปพื่อนถวายให้ทอดพระเนตรในเรือลำที่ชนะเลิศด้วย จนเป็นที่พอพระทัยและทรงชื่นชมยิ่ง

ต่อมาปี พ.ศ. 2467 สมัยพระยาวรวริชัย วุฒิกโร ได้มาดำรงตำแหน่งเป็นปลัดมณฑลประจำจังหวัดน่าน ได้ริเริ่มให้มีการทอดกฐินสามัคคีของจังหวัดน่านขึ้นอย่างเป็นทางการครั้งแรก และให้มีการแข่งเรือเป็นการฉลององค์กฐินด้วย โดยนำองค์กฐินไปตั้งไว้ริมฝั่งแม่น้ำน่านหน้าบ้านพักปลัดมณฑลประจำจังหวัดในสมัยนั้น เพื่อให้ประชาชนและข้าราชการต่าง ๆ ในจังหวัดน่านทำบุญตามกำลังศรัทธาอย่างทั่วถึง และการแข่งเรือในสมัยยังไม่มีการคิดภาษี และยังไม่ได้แบ่งประเภทของเรือเป็นเรือใหญ่ เรือกลาง และเรือเล็กเหมือนปัจจุบัน ต่อมากฐินนี้ก็จัดขึ้นทุกปีโดยได้รับความร่วมมือจากทุกฝ่ายทั้งทางราชการบ้านเมือง และพ่อค้าประชาชนชาวจังหวัดน่าน โดยจะนำกฐินสามัคคีนี้ไปทอดอยู่ 2 วัดคือวัด

ภูมินทร์ และวัดพระธาตุช้างค้ำวรวิหาร กฐินสามัคคีนี้จะมีชื่อเรียกว่า “กฐินประชาสามัคคีนครน่าน” การแข่งเรือจึงจัดขึ้นทุกครั้งที่มีการทอดกฐิน

พ.ศ. 2476 พระเกษตร สรรพกิจ ดำรงตำแหน่งข้าหลวงประจำจังหวัดน่านได้จัดการแข่งขันแข่งเรือโดยมีกติกาขึ้นเป็นครั้งแรก และเป็นกติกาแบบง่าย ๆ คือแต่งตั้งให้มีคณะกรรมการตรงจุดปล่อยเรือ และคณะกรรมการเส้นชัย รางวัลสำหรับเรือที่แข่งที่ชนะเลิศในสมัยนั้น เล่าว่าเป็นเพียงธงสำหรับปักที่หัวเรือเพียงผืนเดียวเท่านั้น แต่ก็เป็นที่แสดงถึงเกียรติยศและศักดิ์ศรีของผู้ชนะเหนือลำน้ำน่านโดยแท้ เป็นที่ยอมรับและเชิดชู

พ.ศ. 2498 นายมานิต ปรุณพรรค ได้มาดำรงตำแหน่งจังหวัดน่าน ได้เล็งเห็นความสำคัญของประเพณีแข่งเรือของจังหวัดน่านว่ามีคุณค่า มีเอกลักษณ์เฉพาะของท้องถิ่นที่มีชนเรือเป็นรูปพญานาคราช มีท่วงที่น่าเกรงขามน่าชมยึง และมีเพียงจังหวัดเดียวเท่านั้นที่มีการแข่งขันเรือยาว จึงพร้อมใจกันกับข้าราชการ พ่อค้า ประชาชนชาวจังหวัดน่านส่งเสริมประเพณีการแข่งขันเรือของจังหวัดน่านอย่างยิ่งใหญ่ มีการประชาสัมพันธ์ไปถึงกรุงเทพฯ ฯ และจังหวัดใกล้เคียง ทำให้มีประชาชนเข้าชมงานประเพณีแข่งขันเรือยาวในครั้งนั้นอย่างล้นหลาม ถึงกับองค์การดุริยางค์นาฏศิลป์กรมศิลปากรได้ยกย่องถ่ายทำภาพยนตร์ขึ้นมาบันทึกเป็นภาพยนตร์สารคดีการแข่งขันเรือของประเทศไทย ทำให้มีชื่อเสียงการแข่งขันเรือของจังหวัดน่านขจรขจายแพร่หลายและรู้จักกันอย่างกว้างขวางเพิ่มมากยิ่งขึ้น เป็นที่โจษขานกันว่าเป็นการแข่งขันเรือที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของกลุ่มแม่น้ำน่าน สามารถรักษาและสืบทอดประเพณีที่มีมาแต่ดั้งเดิมไว้ได้เป็นอย่างดี

พ.ศ. 2503 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ฯ ได้ทรงพระกรุณาธิคุณโปรดเกล้า ฯ พระราชทานกฐินพระราชทานหรือกฐินหลวงแก่จังหวัดน่าน หลวงอนุมติราชกิจ ซึ่งเป็นผู้ว่าราชการในขณะนั้นได้จัดงานสมโภช ฉลองกฐินพระราชทานและกฐินประชาสามัคคีนครน่านพร้อมกันให้เป็นงานเดียวกัน มีมหรสพสมโภชอย่างสมพระเกียรติเพราะถือเป็นครั้งแรกที่มีกฐินหลวงหรือกฐินพระราชทานมาถึงจังหวัดน่าน และในปีนี้เองประเพณีแข่งเรือฉลองงานกฐินมีความคึกคักเป็นพิเศษจากชุมชนหมู่บ้านต่าง ๆ เพราะนอกจากจะได้ร่วมงานฉลองสมโภชขององค์กฐินพระราชทาน ซึ่งจะทอดถวาย ณ วัดพระธาตุช้างค้ำวรวิหารแล้ว ยังมีรางวัลสำหรับเรือที่ชนะเลิศเป็นเงินสดจำนวน 700 บาท โดยได้รับการสนับสนุนเงินรางวัลจากผู้แทนราษฎรของจังหวัดน่านสมัยนั้น

นับเป็นครั้งแรกที่รางวัลการแข่งขันเรือประเพณีของจังหวัดน่านเปลี่ยนจากที่เคยเป็นหมาก เมียง บุหรี่และผลไม้ตามฤดูกาลในสมัยของเจ้าผู้ครองนคร หรือเป็นธงแห่งเกียรติยศและศักดิ์ศรีเพียงหนึ่งผืน กลับกลายเป็นเงินรางวัล หลังจากนั้นเงินรางวัลส่วนนี้ก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ทุก ๆ ปี จนเป็นจำนวนเงินหลายหมื่นบาท ไม่รวมค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ที่ตามมาอีกมากมาย จนดูเหมือนมารับจ้างแข่งเรือ คุณค่าและจิตวิญญาณของประเพณีนี้จึงเสื่อมลงอย่างน่าเสียดายดังเช่นในปัจจุบัน

พ.ศ. 2526 จังหวัดน่าน ได้รับพระมหากรุณาธิคุณ จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานถ้วยรางวัลเรือแข่งเร็วประเภทเรือใหญ่ ให้แก่จังหวัดน่าน

พ.ศ. 2527 จังหวัดน่านได้รับพระกรุณาธิคุณจากพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ทรงประทานถ้วยรางวัลแข่งเรือประเภทเรือกลาง

พ.ศ. 2528 จังหวัดน่านได้รับพระกรุณาธิคุณจากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาสยามบรมราชกุมารี ทรงประทานถ้วยรางวัลประเภทเรือเล็ก และในปีนี้อเองที่เทศบาลเมืองน่านร่วมกับจังหวัดน่านได้ดำเนินการปรับปรุงกฎ กติกาที่ใช้ในการแข่งขันเรือใหม่ โดยได้นำกติกาการแข่งขันของกรมพลศึกษา กระทรวงศึกษาธิการมาใช้เรื่อยมา พร้อมกับได้ปรับปรุงให้เหมาะสมจนถึงปัจจุบัน โดยแบ่งเรือที่ใช้ในการแข่งขันออกเป็น 3 ประเภท เพื่อชิงถ้วยพระราชทานดังต่อไปนี้

1. ประเภทเรือเล็กฝีพายไม่เกิน 30 คน
2. ประเภทเรือกลางฝีพายไม่เกิน 40 คนและไม่ต่ำกว่า 31 คน
3. ประเภทเรือใหญ่ฝีพายไม่เกิน 58 คน และไม่ต่ำกว่า 41 คน

พ.ศ. 2536 จังหวัดน่านได้รับพระกรุณาธิคุณ จากสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ฯ ทรงประทานถ้วยรางวัลประเภทเรือสวยงาม และนับจากปีนี้เป็นต้นมาจังหวัดน่านได้ส่งเสริมและสนับสนุนให้คณะศรัทธาวัดและชุมชนต่างๆ ที่มีเรือแข่งได้ส่งเรือประเภทสวยงามเข้าประกวด ซึ่งก็ได้รับการสนับสนุนจากประชาชนจังหวัดน่านอย่างยิ่ง

พ.ศ. 2538 จังหวัดน่านได้รับพระกรุณาธิคุณจากสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนากรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงประทานถ้วยรางวัลสำหรับเรือระดับไฟฟ้า ที่จัดให้มีขึ้นในภาคกลางเป็นครั้งแรกของจังหวัดน่าน และในปีนี้สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาสยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จทรงงานที่จังหวัดน่าน ประชาชนชาวจังหวัดน่านทุกหมู่เหล่าได้ถวายการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติ โดยจัดให้มีการแสดงเรือสวยงามระดับไฟฟ้า การจุดพลุ แสงสี และไฟพะเนียง ณ บริเวณลำน้ำน่าน มีประชาชนเข้าชมพระบารมีอย่างมากมายเป็นประวัติการณ์

รูปลักษณะของเรือแข่ง

เรือแข่งของจังหวัดน่านมีลักษณะที่แปลกตากว่าเรือแข่งของจังหวัดอื่นๆ ถือเป็นจังหวัดเดียวในประเทศไทยที่造船เรือทำเป็นรูปพญานาคราช ชูคองามสง่าอ้าปากเขี้ยวโง้งน่าเกรงขาม ส่วนหางก็ทำเป็นหางพญานาคราชเช่นเดียวกัน มีรูปลักษณะงอนสูงติดกุ่มุ่ห้อย หัวและหางเรือบางลำจะสลักลวดลายประดับกระจกสีดูแวววาวสวยงาม และลำตัวเรือจะเขียนสีลวดลายกนกหรือก้านดอกแบบพื้นเมือง บางลำจะลงรักปิดดูงามตา ยิ่ง ตรงคอต่อหัวเรือจะปักธงสัญลักษณ์ของคณะฝีพายของแต่ละลำ ซึ่งเป็นสีที่ต้องใจลกกับแม่ย่านางเรือ แล้วแต่ความเชื่อของแต่ละชุมชนซึ่งสีก็จะแตกต่างกันไป เมื่อเรือจอดเทียบกันหลาย ๆ ลำเพื่อรอเวลาเข้าแข่งขันนั้น ธงชายสามเหลี่ยมหลากสีเหล่านี้ จะพริ้วไสวตามสายลม นอกจากจะมีเสน่ห์ดึงดูดใจ ก็ยังเป็นธงที่รวมใจของเหล่าฝีพายให้เป็นหนึ่งเดียวและฮึกเหิมเมื่อยามประชันฝีพายกัน

พิธีกรรมความเชื่อ

การขุดเรือแข่งเมืองน่านคนสมัยก่อนเชื่อว่าต้นไม้ใหญ่มีผีหรือเทพารักษ์สิงสถิตย์อยู่ โดยเฉพาะไม้ตะเคียนซึ่งนิยมนำมาขุดเรือเชื่อกันว่ามีนางตะเคียนหรือนางไม้ประจำอยู่ เมื่อเวลาจะตัดหรือโค่นเพื่อนำมาเป็นประโยชน์ใช้สอยและขุดเป็นเรือ ผู้ตัดจะต้องทำพิธีเช่นสรวงเพื่อขอขมาและขออนุญาตเจ้าที่เจ้าทางและนางไม้ก่อน จากการศึกษาภาคสนามเกี่ยวกับพิธีกรรมและความเชื่อการขุดเรือที่บ้านบุปผาราม กิ่งอำเภอภูเพียง ใกล้กับพระธาตุแช่แห้งเมืองน่าน ชาวบ้านยังมีความเชื่อและทำพิธีเกี่ยวกับการตัดไม้เพื่อนำมาสร้างเรืออยู่

พิธีเช่นบวงสรวงนางตะเคียนก่อนที่จะตัดไม้ ผู้ตัดหรือผู้ทำพิธีเช่นไหว้จะต้องเสี่ยงทายโดยใช้ไม้ไผ่ตัดเหลาให้ได้ขนาด หรือภาษาล้านนาเรียกว่า “ได้มอก” วัดจากขนาดเท่ากับวาของผู้เสี่ยงทาย โดยกางแขนทั้งสองข้างออกยึดให้เต็มที่ แล้วตัดให้เท่ากับปลายนิ้วกลางทั้งสองข้าง จากนั้นก็ทำพิธีเสี่ยงทาย โดยกางแขนออกทั้งสองข้าง ถ้าไม้ที่วัดยาวออกเลยปลายมือออกไปก็แสดงว่าเจ้าที่หรือนางไม้ยินยอมให้ตัดไม้ต้นนั้นได้ ถ้าไม้สั้นกว่ามือที่กางออกไปหรือเท่าเดิมก็แสดงว่าไม่อนุญาตจะทำการตัดไม้ พิธีนี้จะทำโดยคนที่มีความรู้เกี่ยวกับพิธีกรรมและไสยศาสตร์ด้วย เรียกว่า “ชาวจ้ำ”

ถ้าการเสี่ยงทายครั้งนั้นได้ผลเป็นทางบวก เจ้าที่เทวดารักษาต้นไม้อนุญาตให้ตัดโค่นไม้ได้ ภาย ก็จะไปตัดไม้และชักลากออกมาจากป่า นำมาบรรทุกรถยนต์จากป่า นำมาไว้ที่บ้านน้ำหิน อำเภอพาน้อยก่อน แล้วจึงส่งต่อมาที่บ้านบุปผารามโดยนำไปไว้ที่วัดบุปผารามเพื่อขุดเป็นเรือต่อไป พิธีบวงสรวงขออนุญาตตัดโค่นไม้มีผู้รู้ประจำหรือ “ชาวจ้ำ” ในหมู่บ้านบุปผารามคือ นายจุมปี แบ่งบุญเรือง อายุ ๖๔ ปี ได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องการบวงสรวงขอตัดไม้ทำเรือดังนี้

การเตรียมอุปกรณ์เครื่องบัตพลีสั่งเว่ยได้แก่ ๑. หัวหมู ๑ หัว ๒. สุรา ๑ ขวด ๓. เทียนเงินเทียนทอง อย่างละ ๑ เล่ม ๔. ข้าวตอก ดอกไม้ รูป เทียนน้อย ๘ คู่ ๕. หมาก ๑ หัว พลุ ๑ มัด เมียง นุหรี่ ตามยศ ๖. เนื้อ ปลา อาหาร ของคาว ของหวาน

พิธีอาทาน คือการสร้างศาลเพียงตาด้วยไม้ไผ่สาน ยกพื้น ประมาณ ๕๐ - ๖๐ เซนติเมตร สำหรับวางเครื่องสังเว่ยบัตพลี กล่าวโอกาสหรือกล่าวโองการอัญเชิญเจ้าที่ นางไม้ขึ้นประทับ เสร็จแล้ววาไม้เสี่ยงทายเพื่อขออนุญาต

ชาวจ้ำจะจุดธูปอีก ๗ ดอก กล่าวเลี้ยงผีเจ้าพ่อที่รักษาป่าชื่อว่า “พันโตน” ก่อน เพราะถือว่าเป็นเจ้าแห่งผีที่ดูแลรักษาเขตพื้นที่ป่าแห่งนี้ จากนั้นกล่าวคำโอกาส อัญเชิญเจ้าที่ นางไม้มารับเครื่องบัตพลีสังเว่ย จากนั้นทำพิธีขอขมาและขออนุญาตตัดไม้ เรียกว่า “บากเกล้าไม้” โดยใช้ไข่ไก่พื้นเมือง ๓ ฟองวางไว้ ๓ จุดรอบโคนต้นไม้ที่จะทำการตัด เสร็จแล้ววาไม้ขออนุญาตอีกครั้งหนึ่ง ถ้าไม้เสี่ยงทายยาวเกิน “มอก” คือที่กำหนดไว้ คือสุดปลายนิ้วมือทั้งสองข้าง เมื่อกางแขนออกจนสุดเหยียดแล้ว ปรากฏว่าไม้ยาวเลยออกมา ถึงจะทำพิธีตัดโค่นต่อไปได้

เมื่อตัดโค่นลงมาแล้วก็ต้องคอยสังเกตว่าไม้โค่นไปในทิศทางไหน เสียงที่โค่นลงมานั้นดังอย่างไร จะเป็นคุณหรือเป็นโทษต่อเรือที่จะขุดหรือไม่ เมื่อถากทำเป็นท่อนซุงเมื่อจะลากจูงออกจากปากก็ต้อง

ทำพิธีขอขมาโดยวิธี"บากเกล้าไม้"อีกครั้งหนึ่ง จากนั้นก็นำผ้าใหม่หนึ่งผืนมาพันมัดต้นไม้ที่ตัดไว้ โดยทั่วไปจะใช้ผ้าสีขาว นัยว่าจะต้นไม้และนางไม้จะออกจากป่าไปอยู่ยังบ้านยังเมืองแล้ว ก็ควรรหาเสื้อผ้าใหม่ใส่ให้แก่นางไม้ เมื่อทำพิธีนี้เสร็จถึงจะลากงูไม้ออกจากป่าได้โดยสวัสดิภาพ

เมื่อนำไม้ตะเคียนไปไว้ยังที่เก็บ หรือสถานที่สำหรับจะใช้ในการขุดเรือเป็นที่เรียบร้อย ก็ต้องทำพิธีเช่นไหว้บอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทาง เพื่อขออนุญาตให้นางไม้ได้เข้ามาอยู่ร่วมในชุมชนด้วยเสมือนหนึ่งว่าได้เป็นสมาชิกหรือส่วนหนึ่งของชุมชนนั้นๆ หากจะขุดเป็นเรือแข่งแล้วก็ต้องนำ ข้าวตอก ดอกไม้ ธูปเทียน เครื่องบัพติ สังกวย กล่าวโองการต่างๆ และอัญเชิญให้นางไม้ไปสถิตยอยู่ที่ศาลที่สร้างไว้ให้ ไกล ๆ กับที่จะขุดเรื่อนั้นเสียก่อน ช่างจึงจะลงมือขุดเรือได้ด้วยความสะดวกสบายใจ

การขุดเรื่อนั้นก็แล้วแต่ภูมิปัญญาของแต่ละช่างหรือสล่าที่ได้รับการถ่ายทอดภูมิปัญญานี้มาจากบรรพบุรุษของตัวเองมาแต่โบราณ ถือเป็นกาถ่ายทอดให้กันโดยสืบสายตระกูล การขุดนั้นนิยมใช้ส่วนโคนต้นไม้เป็นหัวเรือ ใช้ส่วนปลายเป็นท้ายเรือ ซึ่งก็ไม่ได้เป็นกฎเกณฑ์ตายตัว วิธีการขุด ก็จะขุดจากส่วนหัวไปท้ายเรือ ค่อยๆ ขุดไปที่ละส่วน ๆ ไส่ระดับกันไป ขณะเดียวกันช่างก็จะใช้เทคนิคหรือกรรมวิธีขยายส่วนกราบของเรือให้ได้ขนาดตามที่ต้องการ เช่น ส่วนท้องเรือ กว้างประมาณ ๔๐ เซนติเมตร ก็ จะค่อยๆ ผายให้กว้างขึ้นมาเรื่อยๆ จนกระทั่งความกว้างของเรือตรงกลางประมาณ ๑ เมตร ก็จะได้สัดส่วนตั้งแต่หัวจรดท้าย เมื่อขุดเรือแข่งเสร็จเรียบร้อยแล้วจึงทำพิธีอัญเชิญ นางไม้ให้มาประทับเป็นแม่ย่านางตามความเชื่อต่อไป

การขุดเรือแข่งจึงนิยมใช้ไม้ตะเคียนมากกว่าไม้ชนิดอื่น จากคำบอกเล่าของช่างขุดเรือ ได้แก่ นายประเสริฐ วงศ์สีสม บ้านปากกล้วย ตำบลกลางเวียง อำเภอเวียงสา นายสมหมาย หนูพุมิ ตำบลป่าคา อำเภอท่าวังผาต่างก็อธิบายว่าไม้ตะเคียนมีคุณสมบัติที่เหมาะสมที่สุดในกระบวนไม้ที่นำมาใช้ในการขุดเรือแข่ง ไม้จำปี หรือไม้สักก็ไม่มีคุณสมบัติเท่าคือเป็นไม้เนื้อแข็งมีความทนทาน แต่เวลาขุดเจาะกลับทำได้ง่าย เนื้อไม้ไม่แตกเป็นเสี้ยน ขึ้นรูปได้ง่าย ลอยน้ำได้ดีกว่าไม้อื่นเมื่อมีน้ำหนักเท่ากัน และอยู่กับน้ำได้โดยไม่ผุ ไม่ดูดซับน้ำมาก ปลวกและมอดไม่กัดกิน มีขนาดลำต้นสูงใหญ่ ไม่คดงอ สูงตรง ภาษาถิ่นจะเรียกไม้ที่มีลักษณะนี้ว่า "ไม้เลาดี"

นอกจากจะได้ไม้ลักษณะดังกล่าวแล้วก็ยังไม่สามารถนำมาขุดเป็นเรือแข่งได้ทันที เพราะยังมีความเชื่ออีกว่าการนับตาไม้ในการที่จะขุดเรื่อนั้นก็มีความสำคัญยิ่ง จะต้องนับตาไม่ว่าดีร้ายประการใด มีลักษณะความเชื่อคล้ายกับการนับตาไม้ที่นำมาทำเสาเรือนของคนพื้นเมืองน่านแต่เดิม การนับก็จะนับตามโศลกของตาไม้ ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์โอบลาน หรือพิบสา ของอาจารย์วัด หรือผู้ที่มีความรู้ในด้านนี้ โดยมากจะเรียกว่า"พ่อเลี้ยง" โศลกพวกนี้จะเขียนด้วยตัวอักษรธรรมล้านนา กล่าวคือจะต้องนับให้มีตาที่มีลักษณะเป็นคุณ หรือเป็นมงคลนาม หากนับไปถูกตาไม้ที่ไม่เป็นคุณ พ่อเลี้ยงก็จะให้นับเลยไปอีก จนถึงตาไม้ที่เป็นมงคล หรือหัดสั้นลงมานิดหนึ่งให้ถูกตาไม้ที่เป็นมงคลให้ได้ กล่าวโดยสรุปว่าจะต้องทำการนับตาไม้ให้เป็นที่พอใจกันทุกฝ่าย ชื่อของตาไม้ที่ไม่เป็นมงคล เช่น "ตาขีดไขว่ลายกลาง (ตาอุบาทว์ที่มีลายไขว่เป็นกากะบาทตรงกลาง) ตาสับข้างเป็นเหงือก (ตาไม้เมื่อเวลาตากแล้วจะเป็นขุย

คล้ายเหวี่ยงปลาไม่เรียบ) ตาปุมเปี้ยกกินคน (ตานี้ร้ายแรงยิ่งถ้าขูดเป็นเรือแข่งแล้วเชื่อว่าผีพายจะตกน้ำตาย) เป็นต้น ส่วนตาไม้ที่เป็นมงคลเช่น ตาพระเจ้านั่งตนเดียว (ตาที่มีพระนั่งอยู่รูปเดียว) ตาสาวน้อยเหลียวแก้มกั้ง (เมื่อสาวน้อยเห็นเรือลำนี้พายผ่านสายตาถึงกับสะดุ้งตื่นใจละเมอหาถึงเหล่าผีพาย) ตาแม่ฮ้างฟังมาเหน็บดอกไม้ (ตาไม้นี้เมื่อแม่ร้างแม่หม้ายเห็นแล้วรีบมาเหน็บดอกไม้ให้) ฯลฯ เป็นต้น

ทุกหมู่บ้านที่มีเรือแข่งจะถือว่าเรือแข่งเป็นสมบัติของทุกคนในหมู่บ้าน ทุกคนต้องมีส่วนร่วมนับตั้งแต่ออกค่าใช้จ่ายในการขูดเรือ ตั้งแต่ขั้นตอนตัดไม้จากป่าและลากจูงไม้ซุงนำเข้ามาเก็บในหมู่บ้าน ในอดีตชาวบ้านจะมีส่วนร่วมอย่างมากในการขูดเรือ ชาวบ้านจะมาช่วยกันขูด เจาะ ใสไม้ เขียนลวดลายประดับ ประดา ติดกระจกลงรัก รวมทั้งการสนับสนุนเรื่องข้าวปลาอาหาร เลี้ยงดูช่างและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการขูดเรือแข่งจนกว่าจะแล้วเสร็จ ซึ่งถือเป็นกิจกรรมร่วมของชาวบ้านและของกลุ่มแม่บ้าน การขูดเรือหรือสร้างเรือแข่งขึ้นมาสักลำหนึ่งของหมู่บ้านที่อยู่ริมฝั่งน้ำนาน

นับแต่อำเภอท่าวังผาลงมา จนถึงอำเภอเมือง และอำเภอเวียงสา ล้วนเป็นภาพลักษณะที่สะท้อนให้เห็นสายสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงถึงกันและกัน เป็นเครือข่ายของขนบธรรมเนียมประเพณีที่งดงาม สูงส่งและมีคุณค่าต่อความหมายของคำว่า "วัฒนธรรมท้องถิ่น" ที่หล่อหลอมสายเลือดของความเป็นคนเมืองน่านเข้าด้วยกันอย่างแน่นแฟ้นและลึกซึ้ง

เมื่อประเพณีทานก๋วยสลาก ของจังหวัดน่านหมุนเวียนมาบรรจบย่อมหมายถึงประเพณีการแข่งขันเรือของจังหวัดน่านก็จะเริ่มขึ้นอีกครั้งหนึ่งเช่นกัน ชุมชนต้นน้ำที่มีเรือแข่งอยู่ ต่างก็เตรียมเรือแข่งของตนเอง โดยการ ซ่อมแซม ตรวจตราส่วนที่บกพร่องของเรือให้อยู่ในสภาพที่สมบูรณ์ที่สุดพร้อมที่จะลงแข่งขัน ประชันกับเรือลำอื่นๆ เพื่อชิงความเป็นเจ้าลำน้ำน่าน และเหนือสิ่งอื่นใด เพื่อเป็นมิ่งขวัญและศักดิ์ศรีของหมู่บ้านก็คือการได้ครอบครองถ้วยรางวัลพระราชทาน ในแต่ละประเภท ที่พี่น้องชาวจังหวัดน่านได้รับพระมหากรุณาธิคุณฯ อย่างหาที่สุดมิได้ขององค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันคือประเภทเรือใหญ่ และพระกรุณาธิคุณจากสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทั้งสามพระองค์ที่พระราชทานถ้วยรางวัลชนะเลิศประเภทเรือกลาง เรือเล็ก และเรือประเภทสวยงาม

พิธีสู่ขวัญเรือแข่ง

ก่อนที่จะนำเรือแข่งลงแม่น้ำเพื่อแข่งขันอีกครั้งหนึ่งนั้น สิ่งที่จะขาดเสียไม่ได้ก็คือพิธีบายศรีสู่ขวัญของแม่ย่านางเรือแข่ง โดยต้องจัดเตรียมเครื่องบัตพลีสังเวย ของควาของหวาน น้ำอบ น้ำหอม หวีกระจก และผ้าสีผืนใหม่ น้ำมันส้มป่อย และหมอสู่ขวัญเพื่อทำพิธีสร้างขวัญและกำลังใจให้ทีกเหมแก่บรรดาผีพาย ซึ่งโดยมากก็เป็นลูกหลานของหมู่บ้านที่จะนำเรือเข้าแข่งขันนั่นเอง นอกจากนี้ก็ยังสร้างความเชื่อมั่นและความเป็นสิริมงคลให้แก่หมู่บ้านอีกทางหนึ่งด้วย และถ้อยคำที่ปรากฏในบทสู่ขวัญสะท้อนให้เห็นพิธีกรรมความเชื่อเกี่ยวเรือแข่งซึ่งถือว่าเป็นวิถีชีวิตส่วนหนึ่งของชาวเมืองน่าน ตัวอย่างคำสู่ขวัญเรือแบบโบราณของ นายประจักษ์ กาวี ที่ใช้เรียกขวัญเรือแข่งที่เมืองน่านมีข้อความดังนี้

คำขวัญ (ฮ้องขวัญ) เรือแข่ง

ศรีศรีอ้อจะในวันนี้ก็เป็นวันดี ยามเมื่อนทเจ้าก็เกิดเป็นหน่วยเสียก่อน แล้ววันก็หลอน (หล่น) ลงดิน สัตว์ป่าหันบकिनจึงออก เป็นกลางอกเขียวดูงาม ปีเดือนตามเมิน(นาน)มาก คณาหากหลวงหลาย หมูช้านี้ก็หมายมาแฝงไฟ มีใจใคร่ได้ไม้ใหม่ไปแปลง (สร้าง)เรือ พวกกันไปปาทางเหนือก็ได้ พวกกันไป ปาทางใต้ก็มี ไปปาทางวันตกก็เป็นผีเป็นผี (เปรต) ไปทางตะวันออกก็เป็นทุกชะเวทนา หมดที่แสวง มาสอดต้น มาหันต้นไม้ล้าจรรจรลบล้วน ดูมันใหญ่อ้วนพอลตา จึงชวนกันมาปักหมายตาก เอาพรั้า และชวานหากคมพอ ทั้งข้าวห่อกับพริกและเกลือ เพื่อจักฟันเอาเจ้าเมื่อไว้บ้าน ก่อแรกตั้งกระทำไปบุก ฟันไปบันเกล้า เทือกตากเข้าถึงกลางใจ เจ้าก็ยงท่าว (ล้ม) ลงไปอะฮาด ปลายเจ้าก็ฟาดลงแผวดิน ลำต้น เจ้าบมีมลทินสักแห่ง ลำเลापอแบ่งเหลือตา แบ่งเป็นวายาวอาจ สิบสามวายาวอาจตัดสิ้น แล้วมาพ่ง พิจำผ่อ (ดู) ลำต้นเจ้างามแทนพอลตา จึงเอาช่างผู้เอองางอน ลากเอาชอนเจ้ามาไว้บ้าน ก่อแรกตั้งจัก บันฟัน เทียตากเจ้าเอาแต่แก่นใจ ตาซิดโน ตาน้อย ตาใหญ่ ตาซิดไชว่ลายกลาง ตาลับข้างเป็นเหงือก ตาปุมเปลือกกินคน ตาก้าน (แพ) คนเมื่อแข่ง ตาเหล่านี้บมีจิมเจ้า มีแต่ตาที่นั่งพระเจ้าตนเดียว ตาสาว น้อยเหลือวแก่นกั้ง (สะดุ้งตกใจ) ตาแม่ร้างฟั้ง (รีบ) มาเหน็บดอกไม้ ตาแม่หม้ายฟั้งมาเซยชม ตาที่ผู้คน มาหลายหลากผ่อเอาดอกกัญญาหัวแต่มवाद ผ่อเอาหัวพญานาคเขียวฟอง ผ่อเอาดอกกัญญาท้ายคน ยองอกแอน ผ่อเอาลายดอกแผน (กราบเรือ) มาดี ผ่อเอาตอนเจ้าหนีโอกชะโยก (ทะยาน) ผ่อเอาชอน น้อยโบกกลางนาวา ผ่อเอาตอนเจ้ามัดกัญญาคู่ต่อสู้ ผ่อเอาลำก้านที่เป็นคู่กลมล่ง ผ่อเอาชองกวัด แกว่ง ผ่อเอาโชนเรือแบ่งแก้กัญญา ผ่อเอาแขกะหลัดหาเป็นมอก (ขนาด) ผ่อเอาหมากผู้พอกเหน็บ ผ่อ เอาไม้พายจัดข้อ ผ่อเอาลูกเรือถ่อหรือเร็วแรงร้อย ผ่อเอาก้วยสลากสร้อยติดกับธง ผ่อเอาดอกสะแกงดง เหลืองอร่าม สามสิบสองขวัญเจ้าจุงมามา แล้วขวัญชวาวรักษาคนพาย ตั้งคนนั่งหัว ยองท้าย และพาย กลาง หื้อมีพละกำลังตั้งข้างสารตมมัน พายหนึ่งกำฟุงเพียงศอก พายสองกำออกเพียงวา พายสามกำ ลำหน้าเขาไปกึ่งโยชน ขอหื้อเจ้าไปโดดเหมือนพญานาคน้ำ ชนะเป็นสุดแหลมลำนั้นก่อนเทอญ

ทิศทางประเพณีแข่งเรือที่เปลี่ยนแปลงไป

ในอดีต ประเพณีแข่งเรือของเมืองน่านเป็นสัญลักษณ์แห่งความรักใคร่สามัคคีที่ตีงามของคน เมืองน่านโดยแท้ เป็นมรดกทางวัฒนธรรมอันควรค่าแก่การอนุรักษ์ สืบทอดให้เป็นสมบัติอันประมาณ ค่ามิได้ของบ้านเมืองและของชาติสืบไป และควรค่าที่จะได้รับการคารวะจากอนุชนรุ่นหลังทุกคน แต่ ปัจจุบัน การแข่งเรือเมืองน่านเริ่มเปลี่ยนแปลงไป ตั้งแต่เจตนารมณตั้งเดิมที่ชาวบ้านทุกคนเป็นเจ้าของ เรือ ช่วยกันแสวงหาไม้มาซุดเรือ ตกแต่งเรือ เมื่อนำเรือมาแข่งกันในงานทำบุญก็เป็นการแข่งเรือเพื่อ ความสนุกสนานและสามัคคีในหมู่ชาวบ้านริมแม่น้ำน่าน มีการส่งห่อข้าวให้กับผีพายและคนเชียร์ด้วย

ปัจจุบัน เมืองน่านมีเรือแข่งจำนวนมากถึง ๘๘ ลำแยกเป็นเรือใหญ่ จำนวน ๓๓ ลำ ประเภท เรือกลางจำนวน ๒๒ ลำ ประเภทเรือเล็ก จำนวน ๓๓ ลำ (ดูรายละเอียดในทำเนียบเรือแข่ง ของเมือง น่าน) ถือเป็นจังหวัดที่มีเรือแข่งมากที่สุดของล้านนา หรืออาจมีมากที่สุดของประเทศก็ได้ วิธีทางของ

ประเพณีเรือแข่งกลับกลายมาเป็นช่องทางแห่งธุรกิจ รายได้และผลประโยชน์ทั้งทางตรงและอ้อม เช่น การประมูลออกร้านขายสินค้า หาบแร่และแผงลอยเพื่อนำผลประโยชน์ที่ได้รับนำมาใช้เป็นทุนในการจัดแข่งเรือประเพณีรูปแบบการจัดแข่งขันเรือที่เปลี่ยนแปลงไปเงินกลายมาเป็นปัจจัยสำคัญเป็นคำตอบแทนที่นำเรือเข้าแข่งขัน ค่าลากจูง ค่าเงินรางวัล ทุกขั้นตอนจึงดูเหมือนว่าจะขาดเงินเสียไม่ได้ ประเพณีแข่งเรือที่ดั้งเดิมของคนเมืองน่านจึงค่อยจางหายไป บางที่บางแห่งมองดูแล้วเหมือนรับจ้างมาแข่งเรือดังกล่าวแล้วข้างต้น ที่หนักหนาและซ้ำเติมให้ประเพณีนี้เบี่ยงเบนไปมากมายคือการพนันขันต่อที่เกินขอบเขต

การแข่งเรือจึงมุ่งที่จะเอาชนะกันอย่างเด็ดขาด สายสัมพันธ์อันที่พี่น้องของชุมชนต้นน้ำจึงถูกบั่นทอนลงไปไม่ใช่น้อย บางที่บางแห่งถึงกับจ้างฝีพายจากต่างถิ่นต่างจังหวัดมาเป็นฝีพายแทนที่ลูกหลานเมืองน่านและแทนเรือชุดแบบดั้งเดิม ที่เรียกว่า “เรือซั้งย้า” ซึ่งสร้างด้วยภูมิปัญญาของคนในท้องถิ่น ก็ค่อยๆ สูญหายไปกลับกลายมาเป็นเรือที่ชุดแต่งแบบใหม่ (เรือหงส์) ซึ่งใส่เทคนิควิธีเช่นเดียวกับการแข่งเรือในภาคอื่นของประเทศ หรือเป็นการแข่งเรือที่ไปจ้างเรือมาแข่งด้วยราคาแพงลิบลิว โดยขอเพียงให้เรือแข่งไปได้อย่างรวดเร็ว และชนะเรือแข่งลำอื่นๆ ให้มากที่สุด ประเพณีเรือแข่งเมืองน่านจึงถูกถ่ายโอนจากเจ้าของแต่ดั้งเดิมคือชาวบ้านไปสู่ทางราชการหรือเทศบาล และกลุ่มผู้ขึ้นในท้องถิ่นบางกลุ่ม รูปแบบและประเพณีแข่งเรือของเมืองน่านจึงถูกเบี่ยงเบนไปอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ประเพณีแข่งเรือของเมืองน่านเป็นประเพณีที่สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตที่งดงาม เรียบง่าย ของผู้คนที่ยึดอยู่ตอนต้นของแม่น้ำน่าน ซึ่งเต็มเปี่ยมไปด้วยมิตรภาพและความเอื้ออาทร เกื้อกูล อุดหนุนซึ่งกันและกัน โดยมีเรือแข่งเป็นจุดรวมและหล่อหลอมให้เกิดจิตสำนึกสาธารณะที่ดีของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำน่านเป็นเบื้องต้น และแผ่ขยายไปถึงทุกชุมชนของเมืองน่านทั้งหมด จิตสำนึกนั้นก็คือ พระคุณของสายน้ำน่านที่ได้หล่อเลี้ยงทุกสรรพชีวิตให้ดำรงชีพอยู่อย่างมีความสุข ประเพณีแข่งเรือจึงเป็นประเพณีของการคารวะสายน้ำน่าน เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ของแผ่นดินและพืชพันธุ์ธัญญาหาร

รูปลักษณะของโขนเรือที่จำลองเป็นรูปพญานาคราชเมื่อพุ่งทะยานไปเบื้องหน้าอย่างสง่างาม กลางสายน้ำน่าน ด้วยกำลังแห่งฝีพายของแต่ละคั้งน้ำเป็นภาพที่น่าตื่นตาและเร้าใจยิ่ง ของบรรดาผู้ชมที่จ้องมองอยู่สองฝั่งของแม่น้ำน่าน โบน้ำที่ยิ้มแย้มแจ่มใส ร่าเริง นี่คือนบรยากาศเมื่อเทศกาลแข่งเรือแฉะเวียนมาถึงอีกรอบปีหนึ่ง สมกับเป็น หนึ่งในสี่ของราชประเพณีโบราณของเจ้าผู้ครองนครในหมวดที่ว่าด้วยของ “เกษมเมือง” คือแข่งเรือเมื่อออกพรรษา ไม่ว่าจะในอดีตหรือแม้

กระทั่งปัจจุบันกว่าที่ได้เรือมาเพื่อประโยชน์ใช้สอยหรือประชันฝีพายแข่งขันกันนั้น ล้วนได้มาด้วยความยากลำบากและเพียรพยายามอย่างยิ่ง เพราะทุกขั้นตอนของการสร้างเรือยาวนั้น ต้องอาศัยความสามัคคีธรรมของแต่ละชุมชนของแต่ละหมู่บ้านเป็นเบื้องต้น เป็นการระดมสรรพกำลังต่างๆ ทั้งภูมิปัญญาอันสูงส่ง ฝีมือของเชิงช่าง บ่งบอกถึงความเชื่อมั่น ความศรัทธาต่อสิ่งที่เคารพบูชา อันก่อให้เกิดกำลังใจในการสร้างสรรค์ ความดี ความงามทั้งปวง ประเพณีแห่งความสุข ประเพณีแห่งความเอื้ออาทรเหล่านี้กำลังกลายเป็นอดีต เมื่อมูลเหตุของปัจจัยวัฒนธรรมต่างถิ่น ประกอบกับความละโมภของ

กลุ่มคนบางกลุ่มที่มองและบิดเบือนประเพณีนี้ให้เป็นการพนันขั้นต่อ มุ่งมั่นเอาชนะเพียงประการเดียว ดังนั้นเรือชุดแบบเดิมของเมืองน่านจึงถูกดัดแปลงสภาพไป จากเรือที่ต้องปะทะกับโขดหินในบางครั้ง เรือที่ต้องต่อสู้กับกระแสน้ำที่เชี่ยวกราด ของแม่น้ำน่านยามฤดูน้ำหลาก เรือในรูปลักษณะดั้งเดิมของเมืองน่านจึงค่อยๆ สูญหายไป เพียงเพราะการพนัน และความโลภของคน จึงลดค่าความเป็นมนุษย์ลง ฝืนพายุที่เคยเป็นลูกหลานของคนเมืองน่าน ที่มีชีวิตเติบโตใหญ่กับสายน้ำน่าน ผู้ที่จะสืบทอดเจตนารมย์ของประเพณีแข่งเรือเมืองน่านให้ยืนนาน ต่อไปก็กลับกลายเป็นเอาคนต่างถิ่น จ้างคนต่างถิ่นมาพายเรือแทน

ดังนั้นเสน่ห์และมนต์ขลังของประเพณีแข่งเรือเมืองน่านจึงด้อยคุณค่าลง ความเป็นพี่น้อง ความมีมิตรไมตรีต่อกันของคนในท้องถิ่นจึงลดลงอย่างน่าใจหาย สิ่งที่กำลังเกิดขึ้นนี้จึงกลายเป็นทางเลือกของมหาชนเมืองน่านว่าจะเลือกสายธารแห่งน้ำใจ สายธารแห่งมิตรไมตรีและจิตวิญญาณของคนเมืองน่านกลับคืนมาเป็นศักดิ์ เป็นศรีของเมืองน่าน หรือเลือกสายธารของความละโมภ ความแตกแยก และสิ้นหวัง เป็นคำถามที่ต้องการคำตอบอย่างยิ่ง

คำศัพท์และเทคนิควิธีที่นำรู้ในการแข่งเรือยาวประเพณีของจังหวัดน่าน

- การให้** การสร้างขวัญและกำลังใจให้แก่เทือกเรือ (ฝายเรือ) การให้จะให้ลูกเรือที่เสียงดี ลูกคอดีให้เป็นต้นเสียง ปกติจะให้ 3 ลา และเทือกเรือทั้งหมดก็จะให้รับ โดยใช้คำ ว่า"หิ้ว" ต่อจากนั้นเทือกเรือก็จะพร้อมใจกันเปล่งเสียงให้จังหวะ โดยใช้คำนิยมในสมัย นั้นเช่น "บีม ซ่า ๆ ๆ " "ไ้ หย่า ๆ ๆ" หรือ "ยาอุซ่า ฯลฯ เพื่อเป็นการชมขวัญคู่ต่อสู้
- ลงพาย** หมายถึงการเตรียมพร้อมของกำลังเรือที่จะเริ่มแข่งขัน วิธีลงพายนั้นต้องโน้มตัวไปข้างหน้า จุ่มใบพายให้มิดน้ำ (มิดใบพาย) ปกติแล้วนายหัวจะเป็นผู้ตรวจความเรียบร้อยของกำลังฝายเรือ และต้องรู้ว่าเรืออยู่ในร่องน้ำพร้อมจะแข่งหรือยังและคอยจ้วงพายครั้งแรก ตามเสียงสัญญาณกรรมการปล่อยเรือ
- บิน 30 ใบ บิน 60 ใบ** หมายถึงการพายจ้วงลึก ลากยาวสุดแขน รวดเร็วและพร้อมเพรียงกัน ตามจำนวนครั้งที่นายหัวสั่ง "การบิน" ก็ใบแล้วแต่กำลังของเทือกเรือ และต้องพายแรงเต็มแรงสุดกำลัง ปกติจะนับครั้งละ 10 ใบ จนครบตามจำนวน
- นายหัว** คือเทือกเรือที่มีความแข็งแรง มีประสบการณ์ ในการแข่งขันมีไหวพริบและปฏิภาณดี รู้จักจังหวะที่จะเคาะเรือให้เทือกเรือว่าจะให้เร่งหรือผ่อนกำลังในช่วงใด
- เทือกเรือ** หมายถึง กำลังเรือที่พายเรือแข่ง ได้แก่ชาวบ้าน ช่างราชการที่สมัครใจและรวมตัวกันฝึกซ้อม ในแต่ละคุ้มหมู่บ้านเพื่อเตรียมตัวลงแข่งขัน

- นายท้าย มีความสำคัญมากเป็นผู้ที่คัดท้ายเรือให้อยู่ในร่องน้ำ เป็นผู้ชำนาญและรู้จักร่องน้ำที่ได้เปรียบ อ่านกระแสน้ำได้ นายท้ายต้องเป็นคนซื่อสัตย์ และไว้ใจได้ของเรือแข่งแต่ละลำ
- การเคาะ หมายถึงการที่นายหัวให้สัญญาณแก่ลูกเรือที่จะเร่งความเร็วอย่างสุดกำลัง พายอย่างเร็วพร้อมๆกัน
- การพายเรือลักษณะแทคเตอร์ คือเทือกเรือคู่หน้าประมาณ 12 คู่ พายจ้วงลึก นึก เพื่อให้เรือทะยานไปข้างหน้า
- การพายเรือลักษณะเทอร์โบ คือลักษณะการพายเรือเร็ว ส่งเรือไปข้างหน้า ส่วนใหญ่จะเป็นเทือกเรือคู่หลังๆ
- ลักษณะการพายเรือที่จะไม่ให้ได้รับบาดเจ็บ ต้องพายจ้วงลึก โนมตัวไปข้างหน้า และต้องพร้อมเพรียงกับคนอื่นๆ ถ้าหากลูกเรือคนใด พายไม่พร้อมกัน หรือไม่พร้อมเพรียงกับคนอื่นๆ ไม้พายจะกระทบเรือ หรือกระทบมือจนได้รับบาดเจ็บ
- การพายตีบวบ คือแบบฝึกการพายเรือของลูกเรือที่ไม่มีประสบการณ์ ส่วนใหญ่จะเป็นเยาวชน ที่มาหัดพายเรือใหม่ๆ ผู้ฝึกสอนจะให้พายนิ่งอยู่กับที่
- ค่าตา หมายถึงชาวบ้านที่ไปพบต้นไม้ที่มีลักษณะดี เช่นไม้ตะเคียนพร้อมที่จะขุดเป็นเรือแข่ง คนที่พบและแจ้งข่าวให้ทราบจะได้รับเงินเป็นค่าตอบแทน ปัจจุบันอาจเป็นจำนวนเงิน 3,000 - 4,000 บาท
- ข้อห้ามสำหรับการลงพายเรือ เป็นความเชื่อที่ไม่ให้ผู้หญิงลงพายเรือ เป็นจารีตที่ปฏิบัติกันมาช้านาน
- การเก็บไม้พาย ต้องเก็บไม้พายเรือให้เรียบร้อย ห้ามนำไม้พายกระแทกลงที่โล่งเรือ (บริเวณท้องเรือ) โดยเด็ดขาด ถือว่าผิดธรรมเนียม
- การลงจากเรือแข่ง ลูกเรือต้องลงพร้อมเพรียงกัน ปกติจะมีการไหว้ 1 ครั้ง และวิดน้ำตะหลังให้เพื่อนๆลูกเรือโดยทั่วกัน เป็นการแสดงความเอื้ออาทรที่มีต่อกัน
- การขึ้นเรือแข่ง ตามความเชื่อจะต้อง ให้คู่หลังเข้าไปก่อน ไม่เหยียบแผนเรือ และขอขมาแม่ย่านางเรือก่อนขึ้นเรือทุกครั้ง เพื่อให้แม่ย่านางเรือปกป้องรักษา และอำนวยความสะดวกให้มีโชคชัย เอาชัยชนะมาสู่คุ้มบ้าน และสร้างชื่อเสียงให้เป็นที่รู้จักโดยทั่วไป
- ลักษณะไม้พายเรือ ในสมัยก่อนๆมีลักษณะ เป็นรูปเหลี่ยม ในปัจจุบันหลายแห่งเปลี่ยนเป็นรูปใบโพธิ์ได้รับอิทธิพลจากเรือกอแระ

เรือแข่งแต่ละลำต้องมีเรือที่เลี้ยง เพื่อคอยลากจูงเรือเป็นเรือขล่ำติดเครื่องยนต์ คอยให้น้ำ ของขบ เคี้ยว ให้แก่ฝีพาย โดยเฉพาะในตอนลากจูงเรือขึ้นไปแข่งเหนือน้ำ ณ จุดแข่งขัน เป็นการประหยัดกำลังเรืออย่างมาก

การปล่อยเรือแข่ง จะต้องไม่ให้เรือไหลตามน้ำ ถือว่าจะได้เปรียบคู่ต่อสู้ กรรมการจะต้องให้เรือนิ่งๆ และหัวเรือแข่งต้องเสมอกัน ลูกเรือคู่ที่ 2 นับจากแถวหลัง จะต้องจับเชือก หรือจับหลัก ตรงจุดปล่อยให้แน่น กรรมการเห็นว่าเรือเสมอกันแล้ว จะให้สัญญาณบอกชื่อเรือ เช่น เทพพิรุณทองนิ่งๆไว้ สายฟ้านิ่งๆไว้ แล้วจะเรียกชื่อคนให้สัญญาณยิงปืน ลูกเรือที่มี ประสบการณ์ จะออกเรือไปพายแรก พร้อมกับเสียงปืน ถ้าออกก่อนถือว่าฟาวล์ ถ้า ฟาวล์ 3 ครั้งจะถูกตัดสิทธิแข่งขัน

บรรณานุกรม

จรรย์รส เสนรัตน์. แข่งเรือเมืองน่าน. น่าน : สภาวัฒนธรรมจังหวัดน่าน. 2540

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ชีวิตไทยชุดฮิตฮอยเฮฮา. กรุงเทพฯ. โรงพิมพ์คุรุสภา 2540

สัมภาษณ์บุคคล

นายจปี แพงบุญเรือน	บ้านน้ำหิน ต. นาน้อย อ. นาน้อย จ. น่าน
นายบุญมี ธรรมจักร์	41 หมู่ 1 ต. ท่าวังผา อ. ท่าวังผา จังหวัดน่าน
นายประจักษ์ กาวี	เจ้าหน้าที่ประชาสัมพันธ์สำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดน่าน
นายประเสริฐ วงศ์ศรีสม	บ้านปากกล้วย ต. กลางเวียง อ. เวียงสา จ. น่าน
นายระดม อินแสง	โรงเรียนสา อ. เวียงสา จ. น่าน
นายสำราญ จรุงจิตประชารมย์	ต. ไนเวียง อ. เมือง จ. น่าน
นายสมหมาย หนูพุดิ	65 หมู่ 2 ต. ป่าคา อ. ท่าวังผา จ. น่าน

11. เมืองปาย: ชุมทางชาติพันธุ์ตั้งแต่อดีต

โกศล กันธรรส

อำเภอปาย

เป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดแม่ฮ่องสอน ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของจังหวัดห่างจากศาลากลางจังหวัดแม่ฮ่องสอนระยะทาง 111 กิโลเมตร มีพื้นที่ทั้งหมด 2,324 ตารางกิโลเมตร (1,452,500ไร่) เขตติดต่อทิศเหนือติดกับตำบลแม่สกล อำเภอหมอกใหม่ ตำบลเมืองทา อำเภอเมืองปิ่น จังหวัดตองกี้ ประเทศสาธารณรัฐสังคมนิยมพม่า ทิศตะวันออก ติดต่อกับ อำเภอแม่แตง อำเภอเวียงแหง และอำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ ทิศใต้ ติดต่อกับอำเภอแม่แจ่ม และอำเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่ ทิศตะวันตกติดต่อกับอำเภอเมือง และอำเภอปางมะผ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอน

เมืองปาย เป็นเมืองที่มีคนตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ในสมัยประวัติศาสตร์ บริเวณที่ตั้งเมืองปายเป็นเมืองสำคัญของล้านนาในสมัยราชวงศ์มังรายซึ่งมีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง ต่อมาเมืองปายได้ร้างไปพร้อมเมืองเชียงใหม่ ประมาณ พ.ศ. 2318-2338 เมืองปายได้ฟื้นฟูเป็นหมู่บ้านและพัฒนาการเป็นอำเภอปาย โดยมีผู้คนหลากหลายกลุ่มชาติพันธุ์อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ ได้แก่ คนไทยวนหรือ คนเมือง คนไทใหญ่ ปกาเกอญอ (กะเหรี่ยง) และชาวไทภูเขาเผ่าต่าง ๆ ทั้งนี้เนื่องจากเมืองปายตั้งอยู่ในบริเวณที่อุดมสมบูรณ์มีแม่น้ำไหลผ่านหลายสายเหมาะสำหรับการเกษตรกรรม ปัจจุบันเมืองปายเป็นเมืองชุมทางที่สำคัญเมืองหนึ่งบนเส้นทางระหว่างเชียงใหม่และแม่ฮ่องสอน

เมืองปายสมัยก่อนประวัติศาสตร์

อำเภอปาย มีร่องรอยการอาศัยอยู่ของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ และมีชุมชนโบราณที่ปรากฏชื่อในตำนานคัมภีร์โบลานหลายเมืองและมีประวัติสืบต่อกันมานับร้อยปี ประกอบกับมีหลักฐานโบราณคดีปรากฏอยู่ในชุมชนโบราณดังกล่าวด้วย จากการศึกษาของพระครูปลัดกวีวัฒน์ธนจรรย์ สุระมณี วัดเจดีย์หลวง อำเภอเมืองเชียงใหม่ มีรายงานการสำรวจว่า ในเขตเมืองน้อย อำเภอปายมีหลักฐานโบราณคดี สมัยก่อนประวัติศาสตร์ดังนี้

ถ้าผีแมน บ้านห้วยหก อยู่ห่างจากหมู่บ้านห้วยหกไปทางทิศตะวันตกราว 1,500 เมตร ถ้าที่พบมี 2 ส่วน คือส่วนที่เป็นเงื่อมผายาว 100 กว่าเมตร ส่วนที่เป็นถ้ำเล็กทางทิศเหนือ มีซากกระดูก และระแทะคล้ายรางไม้ให้อาหารสัตว์หลงเหลืออยู่บางส่วนถูกชาวบ้านเผาไปเกือบหมดแล้ว ถ้าผีแมนที่อยู่ของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์นี้ ในเขตจังหวัดแม่ฮ่องสอนมีอยู่หลายแห่งเช่น ถ้ำป่าค่าน้ำสุ ตำบลปางหมู อำเภอเมือง ถ้ำน้ำลอด ตำบลถ้ำลอด อำเภอปางมะผ้า พบหลักฐานของใช้ของคนถ้ำในยุคนั้นคือ กำไลแขนทำด้วยโลหะ, หม้อดินลายเชือกทาบ, ขวานหินขัด, ครกตำข้าว, เส้าเรือน, ระแทะไม้ชุด ฯลฯ

ถ้ำคอยปึกตั้ง (ชื่อท้องถิ่น) อยู่ทางทิศใต้ของบ้านห้วยเฮี้ย ใช้เวลาเดินทางด้วยเท้าจากเมือง

พาย ประมาณ 1 ชั่วโมง พบเครื่องใช้ของมนุษย์ถ้ำ มีลักษณะเช่นเดียวกันกับที่พบที่ถ้ำผีแมนแห่งอื่น ๆ (ไม่ได้สำรวจ) พบเส้นทางเดินของมนุษย์โบราณ อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของหมู่บ้านเมืองน้อย ทางไปสู่หมู่บ้าน มูเซอหัวพาย (ยังไม่ได้สำรวจ)

ชุมชนโบราณเมืองน้อย: การตั้งถิ่นฐานของปกากะญอ (กะเหรี่ยง)

ชุมชนโบราณเมืองน้อยเป็นชุมชนที่พบหลักฐานทางด้านโบราณคดีและหลักฐานตำนานและศิลาจารึกที่สะท้อนให้เห็นว่าเมืองน้อยเป็นเมืองสำคัญในสมัยประวัติศาสตร์ราชวงศ์มังราย จากการศึกษาค้นคว้าของ วิวรรณ แสงจันทร์ ได้ทำรายงานการสำรวจชุมชนโบราณเมืองน้อยว่า เมืองน้อยตั้งอยู่ในเขตตำบล เวียงเหนือ อำเภอพาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน ใน ตำแหน่งละติจูดที่ 19 องศา 30 ลิปดา 58 พิลิปดาเหนือ และลองจิจูดที่ 98 องศา 30 ลิปดา 50 พิลิปดาตะวันออก ระยะ ทางประมาณ 27 กิโลเมตร จากตัวอำเภอพายไปทางทิศเหนือ เมืองน้อยเมื่อสองร้อยปีเศษมานี้มีสภาพเป็นเมืองร้าง ปัจจุบันได้มีชนเผ่าปกากะญอ (กะเหรี่ยง) เข้าไปจับจองอาศัยตั้งบ้านเรือนที่บ้านเมืองน้อยโดยมีชื่อใหม่หลายหมู่บ้านคือ บ้านหัวพาย บ้านหัวยง บ้านหัวเฮี้ย บ้านหัวหก บ้านกิวหน่อ และบ้านมะเขือคัน ซึ่งกระจายกันอยู่ในพื้นที่ราบเล็ก ๆ ริมฝั่งหัวยง หัวเฮี้ย หัวหก หัวยา หัวกิวหน่อ หัวน้อย อันเป็นส่วนหนึ่งของลำธารที่เป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำพาย แม่น้ำสายใหญ่ ของจังหวัดแม่ฮ่องสอน

จากคำบอกเล่าของพ่อเฒ่าเกอณา จะคุ ผู้นำชุมชนที่เข้าไปรกรากที่เมืองน้อยรุ่นที่สามขอพ่อเฒ่าเป็นคนเผ่าปกากะญอ เล่าว่าบรรพบุรุษได้อพยพมาจากอำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ และบางครอบครัวในหมู่บ้านอพยพมาจาก บ้านแม่ลาหลวง อำเภอแม่ลาน้อย อำเภอปางมะผ้า และอำเภอเมือง จังหวัดแม่ฮ่องสอน โดยชนกลุ่มแรกได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณบ้านหัวหก และระลอกต่อ ๆ มากก็กระจัดกระจายกันอยู่ในหมู่บ้านต่าง ๆ ต่อมาได้เรียกชื่อกลุ่มหมู่บ้านที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานที่เมืองน้อยนี้ว่า "กลุ่มบ้านเมืองน้อย" เมืองน้อยในอดีตเป็นเมืองใหญ่และมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ในฐานะเมืองชายแดนติดต่อกับเมืองบางเมืองในรัฐชานตอนใต้ เช่น เมืองนาย เมืองเมืองทา เมืองแม่สกุล เมืองหาง ฯลฯ

เมืองน้อย: ชุมชนโบราณสมัยประวัติศาสตร์

ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ได้กล่าวถึงเรื่องราวเมืองน้อยว่าในรัชกาลของพระญาติโลกราช ซึ่งปกครองเมืองเชียงใหม่ ระหว่าง พ.ศ. 1984-2030 พระองค์มีราชโอรสชื่อ ท้าวบุญเรือง หรือศรีบุญเรือง ครองเมืองเชียงราย ต่อมาพ่อท้าวบุญเรืองถูกแม่ท้าวหมุกกล่าวโทษ พญาติโลกราชจึงให้พ่อท้าวบุญเรืองไปปกครองเมืองน้อย ในที่สุดพ่อท้าวบุญเรืองก็ถูกฆ่าตาย (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับ เชียงใหม่ ๗๐๐ ปี, หน้า 77,83)

ต่อมา เมื่อสิ้นสมัยพญาติโลกราชแล้ว โอรสของท้าวบุญเรืองชื่อพระญาอดเชียงรายได้เสวยราชย์เป็นกษัตริย์เชียงใหม่ พญาอดเชียงรายปกครองได้ไม่นานนักถูกกล่าวหาว่า พระองค์ราชาภิเศก

วันจันทร์ซึ่งถือว่าเป็นกาลกนิแก่บ้านเมือง ไม่ประพฤติดอยู่ในขนบธรรมเนียมของท้าวพระญา ไม่ประพฤติดอยู่ในทศพิธราชธรรมและยังมีจิตใจฝักใฝ่ไมตรีกับหื้อ เสนาอำมาตย์จึงได้ล้มราชบัลลังค์และได้อัญเชิญพระองค์ให้ไปปกครองเมืองน้อย ใน พ.ศ. 2038 พระญาอดเชียงรายประทับอยู่เมืองน้อยได้ 10 ปี ได้เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. 2048 เมื่อพระชนมายุได้ 50 พรรษา พระญาเมืองแก้วกษัตริย์เชียงใหม่ราชบุตรของพญาอดเชียงรายได้เสด็จมาถวายพระเพลิงพระศพของพญาอดเชียงรายที่เมืองน้อย (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ ๗๐๐ ปี, หน้า 84)

พระญาเมืองแก้วสวรรคต พ.ศ. และไม่มีราชโอรส เสนาอำมาตย์ได้อัญเชิญพระอนุชาของพระญาเมืองแก้วจากเมืองน้อยให้มาครองราชย์เมืองเชียงใหม่ และกระทำพิธีราชาภิเษกเป็นพระญาเมืองเกษ ใน พ.ศ. 2069 พระองค์ครองราชย์จนถึง พ.ศ. 2081 (พระญาเมืองเกษ ครองราชย์เมืองเชียงใหม่ ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2068 - 2081, ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2086-2088) เสนาอำมาตย์ไม่ชอบใจได้ปลดพระองค์ออกจากราชบัลลังค์ และได้เชิญท้าวชายราชโอรสให้ครองราชย์แทน ในปี พ.ศ. 2081 ท้าวชายประพฤติดนไม่อยู่ทศพิธราชธรรม เสนาอำมาตย์ได้รอบปลงพระชนม์ใน พ.ศ. 2086 และได้เชิญพระญาเมืองเกษ จากเมืองน้อยมาครองราชย์ในเมืองเชียงใหม่เป็นครั้งที่สอง

บ้านเมืองน้อยมีโบราณสถานขนาดใหญ่ที่ชาวบ้านเรียกว่า "วัดเจดีย์หลวง" ตั้งอยู่บนพื้นที่ประมาณ 4 ไร่ มีแนวกำแพงกำหนดเขตพุทธาวาส ขนาด 80 X 100 X 1 เมตร ฐานชุกชีของวิหาร ขนาด 40 X 60 เมตร (พระจันทร์ เขมกาโม) ฐานชุกชีอุโบสถขนาด 4 X 8.50 เมตร ชุ่มประตู่โขงด้านทิศตะวันออก เจดีย์ขนาด 11 X 11 X 17 เมตร เป็นเจดีย์แบบเชิงซ้อนย่อเหลี่ยม บางส่วนยังมีลวดลายการก่ออิฐทำมุม เจดีย์ถูกสร้างขึ้นจากอิทธิพลของศิลปะเชียงใหม่ในราวพุทธศตวรรษที่ 20-21 เจดีย์ถูกขุดค้นหาสมบัติลักษณะแบบผ่าอกไก่ จากยอดถึง ฐานต่ำสุด มีหลุมลึกประมาณ 1 เมตร ทำให้มองเห็นฐานรากของการก่อสร้างเจดีย์ที่ใช้ก้อนหินธรรมชาติขนาดใหญ่วางซ้อนกันเป็นฐานราก ก้อนอิฐที่ใช้ก่อสร้างมีขนาด 6 X 11 นิ้ว

ขณะที่ชาวกะเหรี่ยงอพยพเข้ามาอยู่เมืองน้อยใหม่ ตามชุ่มต่าง ๆ ที่รายล้อมองค์พระเจดีย์มีพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ทุกชุ่มแต่ปัจจุบันนี้ไม่มีให้เห็นอีกแล้ว และในบริเวณวัดเจดีย์หลวง ยังพบจารึกบนแผ่นอิฐ 2 ชิ้น

จารึกหลักแรก พบในบริเวณด้านเหนือของโบราณสถาน จารึกด้วยอักษรธรรมล้านนา ภาษาไทยยวน จำนวน 3 บรรทัด บรรทัดที่ 2-3 จารึกกลับหัว จากบรรทัดที่ 1 ความว่า " (1) เขแผง (2) เนอเหย เหย (3) คนบ่หลายแล แล แล" ความในจารึกชิ้นนี้กล่าวถึงนายเขแผง ผู้เป็นหนึ่งในผู้ปั้นอิฐในการก่อสร้างศาสนสถานแห่งนี้ ำพียงถึงคนจำนวนไม่มากนักในการสร้างศาสนสถาน แห่งนี้หรือในเมืองนี้

จารึกหลักที่ 2 พบก่อร่วมกับอิฐก้อนอื่น ๆ ในบริเวณแนวกำแพงด้านใต้ของโบราณสถานจารึกด้วยอักษรฝักขาม ภาษาไทยยวน จำนวน 1 บรรทัด จำนวน 1 บรรทัดส่วนครึ่งแรกหายไป ส่วนครึ่งหลังอ่านได้ใจความว่า " ลิบกา (บ) " จารึกชิ้นนี้นับว่าน่าสนใจอย่างยิ่ง เพราะนอกจากจะบอกชื่อผู้ปั้นว่า "ลิบกาบ คำว่า "ลิบ" อาจจะหมายถึงตำแหน่งขุนนางล้านนาสมัยโบราณ เรียกว่า "นายลิบ" หรือเนื่องจาก

อิฐส่วนหน้าที่หักหายไปบริเวณกึ่งกลางของก้อนอิฐนั้น คำว่า "สิบกา(บ)" อาจสันนิษฐานได้ว่า ข้อความเต็มด้านหน้าที่หายไปเป็น "(ห้า) สิบกา" หรือขุนนางระดับนายห้าสิบกก็อาจเป็นได้ (ฮันส์ เพนธ์. สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่)

โบราณสถานอื่น พบเศษของก้อนอิฐที่กระจายกระจายสันนิษฐานว่าเป็นซากสิ่งก่อสร้างในวัด พบซากโบราณทั้งเจดีย์และวิหารหลายแห่ง ซึ่งจากรายงานการสำรวจของ พระครูปลัดกวีวัฒนธรรณจริย สุระมณี ที่ได้สำรวจไว้มี 9 แห่ง ดังนี้

1. ฐานวิหารค่อนข้างสมบูรณ์ ขนาด 6 X 12 X .50 เมตร ตั้งอยู่บนเนินเขาทางเข้าสู่บ้านห้วยเฮี้ย วิหารหันหน้าสู่ทิศตะวันออก ปรากฏแนวบันไดที่ก่อด้วยอิฐจุ่มดิน พอให้เห็นรูปลักษณะได้
2. ฐานซุกชีวิตวัดเก่าที่ห้วยนาของนายโยพอ ทานี บ้านห้วยงู พบชิ้นส่วนพระหัตถ์ขวาของพระพุทธรูปปูนปั้น ปางมารพิชัยขนาด 30 X 40 X 20 เซนติเมตร และฐานวิหาร ขนาด 12 X 24 เมตร ทิศตะวันออกของวิหารพบฐานเจดีย์ขนาดย่อม กว้างและยาว 6.60 เมตร 2 เจดีย์ ตั้งอยู่บนเนิน ใกล้กับทางไปสบห้วยงู (ห้วยงู ไหลมาบรรจบน้ำปาย) อยู่บนฝั่งขวาแม่น้ำปายในแนวเดียวกันกับเจดีย์หลวง อยู่ห่างเจดีย์หลวงไปทางทิศเหนือราว 200-300 เมตร ชาวบ้านเคยเล่าให้ฟังว่า เคยเห็นชิ้นส่วนปูนปั้นตัวนาคขนาดใหญ่เป็นท่อน ๆ มีอยู่หลายท่อนด้วยกัน แต่ถูกทำลายไปเมื่อหลายปีมาแล้ว โดยเจ้าของพื้นที่ทำกิน
3. ฐานวิหารวัดร้างไม่ทราบชื่อ ที่ห้วยนาของนายโตโละ บ้านห้วยฝาย (ไม่ได้สำรวจ)
4. ฐานวิหารวัดร้างไม่ทราบชื่อ ที่ห้วยนาของนายจะตุ้ บ้านห้วยเฮี้ย (ไม่ได้สำรวจ)
5. ฐานวิหารหรือ อุโบสถวัดร้างไม่ทราบชื่อ ที่ห้วยทุ่งนาของ นายดิพอ โลเจ บ้านห้วยฝาย อยู่ทางทิศเหนือบ้านห้วยงู ขนาด 7 X 14 เมตร
6. ฐานอุโบสถ วัดร้างที่ห้วยนา นายดิพอ โลเจ บ้านห้วยฝาย อยู่ทางทิศเหนือบ้านห้วยงู ขนาด 7 X 7 เมตร
7. ฐานเจดีย์ที่ถูกขุดเจาะจนจะหมดแล้ว ติดกับเส้นทางเข้าสู่หมู่บ้านห้วยเฮี้ย
8. ฐานวัดเจดีย์เก่า ที่บริเวณปากทางเข้าสู่หมู่บ้านกิวหน่อ ติดแนวถนนขึ้นไปสู่หัวเขื่อนแม่น้ำปาย บนเนินเขาริมแม่น้ำปาย/ริมทุ่งนา เขิงเขาตอยกองมูพบเศษอิฐที่ใช้ก่อสร้างขนาดเป็นอิฐรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาด 10 X 10 นิ้ว
9. เจดีย์บนตอยกองมู (พระธาตุตอยกองมู) ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือบ้านกิวหน่อ พบอิฐที่ใช้ก่อสร้างเป็นอิฐรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาด 10 X 10 นิ้ว
10. ฐานวิหารหรืออุโบสถวัดร้างไม่ทราบชื่อ ขนาดประมาณ 6 X 15 เมตร และพบฐานเจดีย์ติดอาคารมบ้านเมื่อน้อย เส้นผ่าศูนย์กลางเจดีย์กว้างประมาณ 6 เมตร (ผู้เขียนสำรวจเมื่อ 6 กุมภาพันธ์ 2542)

จากหลักฐานโบราณคดี ซากวัดร้างต่าง ๆ จำนวนมากกว่า 30 แห่งในเมืองปาย รวมทั้ง วัดเจดีย์หลวง และข้อความในจารึกที่พบ สะท้อนให้เห็นว่าชุมชนที่นี่เป็นเมืองใหญ่ในอดีต มีฐานะทาง

เศรษฐกิจดีพอที่จะสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่จำนวนมากได้ และหากเมืองน้อยแห่งนี้เป็นที่เดียวกับ ที่กล่าวในเอกสารจริง วัดเจดีย์หลวงก็อาจเป็นจิตกาธานในการส่งสารของพระญาอดเชียงรายก็เป็นไปได้ และที่สำคัญ กลุ่มชนที่ครอบครองพื้นที่แห่งนี้ในอดีตและได้สร้างศาสนสถานจำนวนมากมายहाँนี้คือใคร

ชื่อเมืองน้อยที่ปรากฏตามตำแหน่งภูมิศาสตร์ของล้านนาในปัจจุบันอยู่ในเขตตำบลเวียงเหนือ อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอนแห่งเดียวเท่านั้น การสำรวจบริเวณเมืองปายของ วิวรรณ แสงจันทร์ และพระครูปลัดกวีวัฒน์ธนจรรย์ สุระมณี เป็นการสำรวจเบื้องต้น จึงยังไม่อาจสรุปได้แน่ชัด คงต้องมีการศึกษาศึกษาค้นคว้าอีกต่อไป (วิวรรณ แสงจันทร์, หน้า 64-68, 2537 และพระครูปลัดกวีวัฒน์ธนจรรย์ สุระมณี)

ชุมชนโบราณบ้านเวียงเหนือ

นอกจากเวียงน้อยแล้ว เมืองปายยังพบชุมชนโบราณที่บ้านเวียงเหนือ ตำบลเวียงเหนือ ชาวบ้านเรียกว่า บ้านเวียงเหนือ ตั้งอยู่ในตำแหน่งละติจูด 19 องศา 22' ลิปดา 34' พิลิปดา เหนือ ลองติจูด 98 องศา 27' ลิปดา 17' พิลิปดา ตะวันออก เฉพาะในตัวเมืองโบราณมีเนื้อที่ ประมาณ 500-600 ไร่ ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของหมู่บ้าน 4 หมู่บ้านคือ บ้านโป่ง บ้านใหม่ บ้านโฮ้ง และบ้านศรีดอนไชย พื้นที่ตั้งหมู่บ้านเป็นพื้นที่ลาดเทจากเนินสูง และพื้นที่ราบสำหรับทำนา ในเขตตัวเมืองโบราณสามารถมองเห็นเนินสูง จาก 4 ทิศโดยรอบ ความสูงเฉลี่ยจากที่ลาดและพื้นที่นาโดยรอบประมาณ 5-6 เมตร สภาพพื้นดินเป็นดินดำเหมาะแก่การเพาะปลูกพืชทุกชนิด

ตัวเมืองโบราณในปัจจุบัน ชาวบ้านได้สร้างถนนตัดกัน แบ่งตัวเมืองเป็น 4 ส่วน แต่ละส่วนเป็นที่ตั้งของหมู่บ้าน ทั้ง 4 หมู่บ้าน ภายในแต่ละหมู่บ้านมีร่องน้ำและลำเหมืองไหลผ่านตลอดทั้งปี (หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่น จังหวัดแม่ฮ่องสอน, หน้า 21,27)

เมืองปายมีหลักฐานตำนานกล่าวถึงประวัติศาสตร์ของเมืองนี้ในสมัยพระญาแสนพุกษัตริย์ เชียงใหม่ (พ.ศ. 1868-1877) พระองค์ทรงสร้างเมืองเชียงแสน พ.ศ.1871 ได้กำหนดให้เมืองปายเป็นเมืองขึ้นของพันทาบป้องกันของเมืองเชียงแสนในสมัยนั้น (พระยาประชาธิปไตยจักรจักร, หน้า 284-286)

พ.ศ. 2033 ศิลาจารึกวัดศรีเกิด สมัยพระญาอดเชียงราย (พ.ศ. 2030-2038) จารึกนี้พระครูโสภณสวัสดิการ อดีตเจ้าคณะอำเภอปาย นำมาจาก วัดหนองบัว (ร้าง) อยู่บริเวณทุ่งนา บ้านแม่ฮี้ ตำบลแม่ฮี้ อำเภอปาย พ.ศ. 2470 และปัจจุบันนำมาไว้ที่วัดหลวง อำเภอปาย จารึกหลักนี้ได้กล่าวถึงพระมหาสามีสัตถัมมราชรัตนะ ก่อสร้างมหาเจดีย์ มหาวิหาร และหล่อพระพุทธรูปในอารามศรีเกิด อุทิศส่วนกุศลถวายแด่พระแม่ลูก (พระญาอดเชียงราย และพระมหาเทวี) พระมหาสามีสัตถัมมราชรัตนะ ได้ผูกพัทธสีมาอุโบสถที่ มหาเทวี (พระมารดา) ได้พระราชทานที่ก่อสร้างในพ.ศ. 2032 และต่อมา พ.ศ. 2033 มีการถวายข้าทาส ให้อุปฐากพระมหาสามีสัตถัมมราชรัตนะ โปสถ์ มหาวิหาร มหาเจดีย์

และพระพุทธรูปเจ้าของวัดศรีเกิด ห้ามไม่ให้ผู้ใด นำข้าทาสเหล่านี้ไปใช้งานอื่น (ฮันส์ เพนธ์, หน้า 72-76, 2519) จากข้อความในศิลาจารึกดังกล่าวแสดงว่าเมืองปายมีประวัติความเป็นมายาวนานกว่า 500 ปี

พ.ศ. 2124 ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวว่าพระญาลำพูนมาครองเมืองปาย (พลาย) (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ ๗๐๐ ปี, หน้า 97) พ.ศ. 2283 (จ.ศ. 1102) ปราบกฏชื่อวัดในเมืองปาย คือวัดป่าบุก ตั้งอยู่ที่ทิศใต้ของเมืองปาย (พลาย) ช้างตัวผู้ ตั้งความว่า "วัดป่าบุกใต้เมืองพลาย ช้างผู้" (ตำนานธัมมปาทะ ฉบับวัดดวงดี อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่)

พ.ศ. 2412 ขณะที่พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ ดำรงตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ (พ.ศ.2399-2413) ได้ลงไปถวายบังคมกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าฟ้าโกหล่านเมืองหมอกใหม่ ยกกองทัพมาตีเมืองปาย ซึ่งสมัยนั้นมีฐานะเมืองขึ้นของเชียงใหม่ เจ้าราชภาคินัย นายบุญทวงศ์ นายน้อยมหาอินทร์ รักษาการเมืองเชียงใหม่ ทำหนังสือถึง เจ้าเมืองลำปางและเมืองลำพูน ให้มาช่วยเมืองปาย หลังจากนั้นเจ้านายและกองทัพจากสามเมือง ยกกำลังมาช่วยเมืองเชียงใหม่รบกับกองทัพของฟ้าโกหล่าน โดยมีนายบุญทวงศ์ นายน้อยมหาอินทร์ คุมกำลัง 1,000 คน จากเมืองลำปาง มีนายน้อยพิมพิสาร นายหนานไชยวงศ์ คุมกำลัง 1,000 คน จากเมืองลำพูน มีนายอินทวิไชย นายน้อยมหายศ คุมกำลัง 500 คน

แต่ไม่สามารถป้องกันเมืองปายได้ กองทัพฟ้าโกหล่าน จุดไฟเผาบ้านเรือน ในเมืองปายและกวาดต้อนผู้คนและครอบครัวไปอยู่ที่เมืองหมอกใหม่ กองทัพทั้ง 3 เมืองจึงได้ติดตามไปถึงฝั่งแม่น้ำสาละวิน แต่ตามไม่ทัน จึงได้เดินทางกลับ (พระยาประจักษ์จักรจักร. พงศาวดารโยนก หน้า 501-502 และประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 ใน ประชุมพงศาวดาร ภาค 3 และภาค 4 ตอนต้น หน้า 118-119)

พ.ศ. 2416 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่า เมืองปาย ตั้งแต่ถูกฟ้าโกหล่านตีแตกและจุดเผาบ้านเมืองกวาดต้อนผู้คนไปเมืองหมอกใหม่แล้ว เมืองปายมีสภาพเป็นเมืองร้างบางส่วน ไม่มีผู้รักษาเมือง และยังถูกกองทัพเงี้ยว และลื้อ กวาดต้อนครอบครัวไปอยู่เป็นประจำ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้ง พระยาชัยสงคราม (หนานธนนไชย บุตรราชวงศ์มหายศ) เป็นพระยาเกษตรรัตนอาณาจักรไปปกครองเมืองปาย ให้ยกเอาคนจากเมืองเชียงใหม่ไปตั้งเมืองปาย ให้เป็นภูมิลำเนาบ้านเรือนเหมือนเดิม เพื่อจะได้ป้องกันรักษาด่านเมืองเชียงใหม่

ข้อความจากประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 ใน ประชุมพงศาวดาร ภาค 3 และภาค 4 ตอนต้น หน้า 125-126 ,พระยาประจักษ์จักรจักร พงศาวดารโยนก, หน้า 506 เขียนว่า

เมืองปายว่างร้างอยู่ ให้พระยาไชยสงครามหนนนไชย ผู้บุตรราชวงศ์ มหายศ เป็นที่พระยาเกษตรรัตนอาณาเขต และสงวน โขติสุขรัตน์. ประชุมตำนานลานนาไทย, หน้า 623 ว่า จ.ศ.1236 พ.ศ. 2417 ปีจอ เจ้าอินทวิไชยานนท์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ให้เจ้าราชวงศ์ (หอคำ) ทั้งเจ้าจันทรบุต (หอคำ) คุมริพลขึ้นไปตั้งเมืองปายและฟื้นฟูเมืองปาย

พ.ศ. 2454 กระทรวงมหาดไทยได้ยกเลิกการปกครองเมืองเปลี่ยนฐานะเมืองปายเป็นอำเภอปาย และได้แต่งตั้งรองอำมาตย์เอกหลวงเจริญเขตเขลางค์ (สอน สุขุมมินทร์) เป็นนายอำเภอคนแรกของอำเภอปาย ระหว่าง พ.ศ. 2454 - 2468

ลักษณะภูมิประเทศ

สภาพพื้นที่ ส่วนใหญ่เป็นป่าและภูเขาสูง มียอดดอยหลวงเป็นยอดเขาที่สูงที่สุด ประมาณ 1,844 เมตร (6,147 ฟุต) จากระดับน้ำทะเล อยู่ในเขตตำบลแม่มาเดิงและตำบลเวียงเหนือ แม่น้ำ ที่สำคัญ คือ

1. แม่น้ำปาย มีต้นน้ำอยู่ระหว่างรอยต่อของเทือกเขาถนนธงชัยกับเทือกเขาแดนลาว ในเขตตำบลเวียงเหนือ รวมความยาวประมาณ 180 กิโลเมตร
2. แม่น้ำน้ำของ มีต้นกำเนิดที่ดอยผกุกุด ไหลลงสู่ลำน้ำปายที่ตำบล แม่มาเดิงรวมความยาวประมาณ 70 กิโลเมตร
3. แม่น้ำเมือง มีต้นกำเนิดที่ดอยหัวแม่เมือง ไหลผ่านชุมชนโบราณบ้านเวียงเหนือ ลงสู่แม่น้ำปาย

การคมนาคมขนส่ง

ที่ตั้งของเมืองน้อย-เมืองปาย เป็นทางผ่านในลักษณะของชุมทางที่คนเมืองเชียงใหม่เดินทางต่อไปยังเมืองอื่น เช่นเมืองแม่ฮ่องสอน เมืองแหง (อำเภอเวียงแหง) เมืองปัว เมืองนายน ในสหภาพพม่า หรือจากเมืองอื่นเดินทางมาสู่เมืองเชียงใหม่ ในสมัยก่อนนั้นประชาชนเดินทางเข้าสู่เมืองน้อย-เมืองปาย เพื่อตั้งรกรากถิ่นฐาน ค้าขาย หรือเดินทางต่อไปยังเมืองอื่น การคมนาคมมีทางบกทางเดียว คือการเดินทางเท้า หรือขี่ม้า ซึ่งข้างสำหรับผู้มีฐานะ สัมภาระต่าง ๆ บรรทุกด้วยวิธีแบกหาม หากมีมากแบกหามไม่ไหว ใช้วิธีจ้างลูกหาบ หรือใช้ม้าต่าง วัวต่าง ดังนั้น ประชาชนพลเมืองในเมืองน้อย-เมืองปาย จึงเป็นสังคมที่รวมตัวกันขึ้นมา เป็นสังคมใหม่ที่ยึดการประกอบอาชีพเกษตรกรรม นับถือพระพุทธศาสนา ก่อให้เกิดขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม ตลอดจนความเชื่อร่วมกัน

โบราณสถานในเมืองปาย

เมืองปายมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และเป็นเมืองสำคัญระหว่างเมืองเชียงใหม่และพม่ามีหลายยุคหลายสมัย มีโบราณสถานที่พบในเมืองปายหลายแห่งดังนี้

1. กำแพงเมือง เป็นกำแพงดินที่อยู่รอบเมืองบางแห่งถูกบุกรุกใช้เป็นที่อยู่อาศัย และที่ทำประโยชน์ ดินที่ใช้ทำกำแพงเป็นดินที่ถูกขุดขึ้นมา ใช้ป้องกันข้าศึกศัตรู บางแห่งถูกถม บุกรุกเข้ายึดครองให้เป็นที่อยู่อาศัยและทำประโยชน์
2. คูเมือง (คือเมือง) คูน้ำรอบกำแพง เกิดจากการขุดดินที่นำขึ้นไปทำกำแพงดิน มีสภาพที่เห็นได้ชัดด้านทิศตะวันออก และเห็นมีคูสองชั้นด้านทิศตะวันออก

3. ประตูเมือง มีทั้งหมด 4 ประตู เดิมประตูกว้างประมาณ 3 เมตร ประตู ทิศเหนือชื่อ ประตูชัย ประตู ทิศใต้ชื่อ ประตูดำ ประตูทิศตะวันออกชื่อ ประตูทัพ ประตูทิศตะวันตกชื่อ ประตูม่าน (พม่า)
4. ศาลเจ้าประจำเมือง (เสี้ยวเมือง, เสี้ยวบ้าน) เป็นสถานที่เคารพสักการะของชาวตำบลเวียงเหนือ
5. กูหรือสถานที่บรรจุอัฐิเจ้าเมืองปายในอดีต

ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างคนไทยวนและไทใหญ่

ประชาชน ในอำเภอปาย ประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มใหญ่ 2 กลุ่ม ได้แก่ ชาวไทใหญ่ (ไต) และชาวไทยวน (คนเมือง) ตั้งถิ่นฐานอยู่ในอำเภอปายและเมืองปาย โดยแยกเป็นหมู่บ้านต่าง ๆ คือ

ตำบลเวียงใต้คือที่ตั้งของตัวอำเภอปายในปัจจุบัน เป็นที่อยู่อาศัยของชาวไทใหญ่ 3 หมู่บ้าน คือ บ้านหลวง บ้านกลาง บ้านป่าขาม และยังมีชาวไทใหญ่ตั้งบ้านเรือนอยู่นอกเขตตำบลเวียงใต้อีก 2 หมู่บ้านคือ บ้านหัวนา และ บ้านน้ำฮู ที่วัดน้ำฮูนี้ ชาวบ้านเชื่อว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกกองทัพผ่านเมืองปาย ทรงหยุดพักและทรงสร้างเจดีย์ที่วัดน้ำฮูเพื่อบรรจุพระอัฐิพระพี่นางสุพรรณกัลยา และพระองค์ได้ทรงสร้างพระพุทธรูปเรียกว่า “พระอุ่นเมือง” นอกจากนี้ชาวไทใหญ่ยังตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลแม่ฮี้ คือ บ้านทุ่งโป่ง บ้านแพมบก และบ้านแพมกลาง ตำบลแม่ณาเต็ง ที่บ้านแม่ของ บ้านแม่ณาเต็งนอก บ้านหมอแปง และบ้านม่วงสร้อย ตำบลเวียงเหนือ มีบ้านโป่ง และบริเวณบ้านป่าตาลเจ็ดต้น

ชาวไทยวนอาศัยอยู่ที่ตำบลแม่ฮี้มีหลายหมู่บ้านได้แก่ บ้านแม่เย็น บ้านแม่ฮี้ บ้านทรายขาว และบ้านท่าปาย ซึ่งในบริเวณทุ่งนาใกล้บ้านแม่ฮี้ได้พบศิลาจารึกวัดศรีเกิด ซึ่งปัจจุบันชาวบ้านเรียกว่า วัดหนองบัว (ร้าง) นอกจากนี้ชาวไทยวนยังอาศัยอยู่ที่ตำบลทุ่งยาวคือ บ้านทุ่งยาว บ้านตีนธาตุ ซึ่งมีวัดสำคัญคือพระธาตุจอมแจ้ง บ้านสบแพม ตำบลแม่ณาเต็งได้แก่ บ้านแม่ณาเต็งใน และบ้านนาจลอง ตำบลเวียงเหนือคือ บ้านศรีดอนไชย ตำบลเมืองแปงคือ บ้านสบสา และบ้านเมืองแปง ตำบลโป่งสาคือ บ้านโป่งสา

บางตำบลและบางหมู่บ้านมีชาวไทใหญ่และชาวไทยวนอาศัยอยู่ด้วยกันโดยเฉพาะในเขตเมืองโบราณ ซึ่งแสดงถึงความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ทั้งสองได้เป็นอย่างดีคือ ที่ชุมชนโบราณบ้านเวียงเหนือ ชาวไทใหญ่ตั้งบ้านเรือนที่บ้านโป่ง ชาวไทยวนตั้งบ้านเรือนในเขตชุมชนโบราณเช่นกันที่บ้านใหม่ บ้านโฮ่ง บ้านศรีดอนไชย กลุ่มคนไทยวนและไทใหญ่ได้อาศัยอยู่ร่วมกันอย่างสันติสืบต่อกันมาเป็นเวลาร่วมสองร้อยปี ต่างมีวัฒนธรรมประเพณีของตนเองและบางประเพณีที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาและประเพณีบ้านเมืองทั้งสองกลุ่มจะทำกิจกรรมร่วมกัน ซึ่งจะมีความแตกต่างกันในรายละเอียดบ้างเล็กน้อย เช่น ประเพณีสงกรานต์ งานไหว้พระบาท งานศพ ประเพณีไหว้ศาลเจ้าประจำเมือง และงานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรน้ำ (เหมืองฝาย) ประเพณีลงแขก (เอามือ) ระบบตลาด ฯลฯ เป็นต้น

ประเพณีสงกรานต์ (ขึ้นใหม่) วันที่ 13-15 เมษายน ของทุกปี ในอดีตก่อนวันสงกรานต์ผู้ชายทั้งชาวไทยวน และไทใหญ่ ต่างออกหาอาหารป่า เช่น เนื้อกวาง เนื้อแก้ง หมูป่า ปลา มาทำเนื้อเค็ม ปลา

เค็ม เนื้อแห้ง ปลาแห้ง ส่วนฝ่ายหญิง ต่างช่วยกันตำข้าว เตรียมรำ จัดเตรียมอุปกรณ์ในบ้านให้ครบถ้วน เมื่อถึงช่วงวันสงกรานต์สิ่งของเครื่องใช้เหล่านี้ต้องเตรียมพร้อม และหยุดทำงานทุกอย่าง

วันที่ 13 เมษายน วันสงกรานต์ ชาวไทยวนเรียกว่า วันสังขารล่อง ชาวไทใหญ่เรียกว่า วันขางจ่านต ในอดีตคืนก่อนวันสงกรานต์ ชาวบ้านยิงปืนแก๊ป บ้างก็เผาปล้องไม้ไผ่ดิบให้เกิดเสียงดัง เพื่อสังขารล่อง หรือขางจ่านต ในตอนกลางวันมีการละเล่น เช่น สะบ้า ลูกข่าง หมากคอน ตะกร้อ หม่อมสาวสาดน้ำในหมู่บ้านด้วยกันอย่างสนุกสนานรื่นเริง

วันที่ 14 เมษายน ชาวไทยวนเรียกว่า วันเนา ชาวไทใหญ่เรียกวัน แปก, ตู, โอ่ วันนี้ชาวบ้านทำความสะอาด บ้านเรือน เปลี่ยนหมอน้ำใหม่ จัดเตรียมสำหรับอาหารคาวหวาน เช่น ห่อหมก (ห่อหนึ่ง) ข้าวต้มผัด (เข้าต้มกะทิ, เข้าต้มกล้วย, เข้าต้มถั่วดิน/ถั่วลิสง) ขนมเทียน (ขนมจ็อก) ขนทรายเข้าวัด

วันที่ 15 เมษายน วันพระยาวัน ตอนเช้าไปทำบุญ ตักบาตร ฟังธรรมอาณิสสงส์ปีใหม่ ฟังธรรมอาณิสสงส์ก่อเจดีย์ทราย เปลี่ยนผ้าครองของพระพุทธรูป ถวายตุง สรงน้ำขมิ้น ส้มป่อย ปล่อยนก ปล่อยปลา ปล่อยปู ปล่อยหอย เวลาบ่าย คณะศรัทธา ขอขมาคารวะ(สูมาคารวะ, ต่าหั่ว) ครูบาเจ้าอาวาสในวัด และวัดอื่น เวลาเย็นคณะศรัทธาชาวบ้านทั้งหมด ขอขมาคารวะศาลเจ้าประจำเมือง (เลี้ยวเมือง) และขอขมาคารวะกู่เจ้าเมือง

วันที่ 16 เมษายน วันปากปี ชาวบ้านโดยส่วนมากแกงขนุน ทำพิธีแปลงบ้าน (พิธีทำบุญหมู่บ้าน) ขณะทำพิธี ห้ามคนภายในออกจากหมู่บ้าน และคนภายนอกหมู่บ้านเข้ามาในหมู่บ้าน (คนในห้ามออก คนนอกห้ามเข้า) เมื่อเสร็จพิธีแปลงบ้าน จากนั้นจึงเริ่มทำพิธีขอขมาคารวะผู้เฒ่าผู้แก่ ที่เคารพนับถือของหมู่บ้าน

งานไหว้พระบาท วัดพระบาทตั้งอยู่ด้านทิศเหนือบ้านเวียงเหนือ การทำบุญ จะทำหลังจากงานวันสงกรานต์ภายใน 7 วัน พระบาทนี้เชื่อกันว่าเป็นรอยพระบาทของพระพุทธเจ้า ชาวไทยวน และไทใหญ่ ไปทำบุญกันทุกปี ต่างฝ่ายต่างไป หรือบางครั้งไปพร้อมกัน

งานศพ ของชาวไทยวน และชาวไทใหญ่ ในอดีตเจ้าภาพ นิมนต์พระมาร่วมพิธีวันฉาปนกิจศพ พระรออยู่ที่ป่าช้า จำนวน 4 รูป เรียกว่า พระป่า หรือทุป่า(ทุป่า / พระป่า อ่านว่า ตู -ป่า) ขณะทำพิธีบังสุกุล พระแต่ละรูปถือไม้เท้าประกอบพิธีด้วย

การไหว้ศาลเจ้าประจำเมือง (เลี้ยวเมือง) และกู่เจ้าเมือง สถานที่ทั้งสองแห่งเป็นที่พึงทางใจให้กับชาวบ้าน โดยการไปจุดธูปเทียนทุกวันพระ หรือหากมีเรื่องทุกข์ร้อนใจ มีความต้องการปรารถนาสิ่งใด ก็จะไป บนบานศาลกล่าว ให้พบกับความสุข และให้ได้สิ่งตามที่ปรารถนา

ระบบเหมืองฝาย กระบวนการจัดระบบน้ำเข้านา หลังประเพณีสงกรานต์จะมีการประชุมชาวบ้านเพื่อเลือกแก้มือง หรือแก้มาย โดยเลือกเป็นประจำทุกปี ผู้ที่เรียกประชุมอาจเป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หรือแก้มืองคนก่อน วิธีการเลือกแก้มือง วิธีการแรกให้ผู้มีความพร้อมสมัคร ถ้าสมัครหลายคนให้ที่ประชุมลงมติว่าต้องการเลือกใคร ถ้าสมัครคนเดียวผู้สมัครคนนั้นได้เป็นแก้มืองเลย หรือถ้าไม่มีคนสมัครในที่ประชุมก็เสนอชื่อคนที่เหมาะสมเป็นแก้มือง บุคคลผู้ได้รับการคัดเลือกนี้ ปฏิเสธไม่ได้

และในที่ประชุมจะกล่าวถึงปัญหาของเหมืองฝายของปีที่ผ่านมาอะไรบ้าง แล้วตั้งกฎของเหมืองฝายขึ้นมา เช่น กำหนดโทษของการขโมยน้ำเข้านา การขาดไปตีฝาย ขาดไปขุดลอกเหมือง ขาดการประชุมเรื่องเหมืองฝาย ปรับโทษกันเท่าไร เงินที่ได้มานั้นใช้ทำอะไรบ้าง

การตีฝาย ประมาณเดือน 7 (เดือน 9 เหนือ) แก่เหมืองจะเรียกประชุมชาวบ้าน เพื่อกำหนดวันตีฝาย โดยมากกำหนดตีฝายวันเสาร์ เพราะเชื่อว่าเป็นวันที่มั่นคงถ้าตีฝายวันนี้แล้ว ทำให้ฝายมั่นคงแข็งแรง และเดือน 7 (เดือน 9 เหนือ) นี้วันเสาร์ก็เป็นวันดี และแบ่งหน้าที่เตรียมอุปกรณ์ เช่น หลักไม้จริง หลักไม้ไผ่ ไม้ไผ่ใช้สำหรับทำคร่าฝาย ไม้จริงสำหรับทำแม่นอนทราย สำหรับ ค้อน มีด ขวาน เลื่อยให้ทุกคนเตรียมไป การเตรียมอุปกรณ์ใช้วิธี ใครใช้น้ำมากก็เตรียมอุปกรณ์มาก ใครใช้น้ำน้อยก็เตรียมอุปกรณ์น้อย เช่น

นาย ก ใช้น้ำ 1 ท่าง เตรียมหลักไม้จริง 25 หลัก หลักไม้ไผ่ 50 หลัก ไม้ไผ่ใช้ทำคร่า 5 ลำ นาย ข ใช้น้ำ 2 ท่าง เตรียมหลักไม้จริง 50 หลัก หลักไม้ไผ่ 100 หลัก ไม้ไผ่ใช้ทำคร่า 10 ลำ นาย ข ต้องให้ญาติหรือใครไปตีฝายเพิ่มอีก 1 คน ตามสัดส่วนที่ใช้น้ำ ส่วนแม่นอนทรายกำหนดไว้เลยว่าใคร และพรรคพวกก็คนจัดเตรียม ถ้าเตรียมแม่นอนทรายแล้วไม่ต้องเตรียมหลัก หรือไม้ไผ่ไป ถ้าหากว่าผู้ใช้น้ำคนใดไปตีฝายไม่ได้ติดธุระอย่างอื่น หรือป่วยก็จะให้ผู้อื่นไปแทน (ท่าง อ่านว่า ต่าง /ปริมาณน้ำที่พอเพียงสำหรับการทำนาประมาณ 5 ไร่)

การขุดลอกเหมือง (การไปเหมือง) หลังจากตีฝายเสร็จแล้ว แก่เหมืองก็จะกำหนดวันขุดลอกเหมืองเมื่อถึงวันกำหนด ชาวบ้านที่ใช้น้ำต้องไปกันทุกคน การขุดลอกเหมืองใช้วิธีใครใช้น้ำมากขุดลอกมาก ใครใช้น้ำน้อยขุดลอกน้อย แก่เหมืองเป็นผู้ที่กำหนดช่วงขุดลอกเหมืองว่า ผู้ที่ใช้น้ำ 1 ท่างต้องขุดลอกเหมืองกี่วา และคนขุดลอกเหมืองก็จะไปตามจำนวนท่างที่ใช้น้ำ เช่น นาย ก ใช้น้ำ 1 ท่าง ขุดลอกลำเหมือง 3 วา หรือ นาย ข ใช้น้ำ 2 ท่าง ขุดลอกลำเหมือง 6 วา นาย ข ต้องให้ญาติ หรือใครไปขุดลอกลำเหมืองเพิ่มอีก 1 คน ตามสัดส่วนที่ใช้น้ำ เมื่อขุดลอกลำเหมืองเสร็จสิ้น น้ำก็ไหลมาบริเวณฝายที่ตีกันแม่น้ำ เป็นการทดสอบไปในตัวว่าการตีฝายมั่นคงแข็งแรงดีหรือไม่

หน้าที่ของแก่เหมือง ซึ่งเป็นบุคคลที่ได้รับความไว้วางใจจากชาวบ้านผู้ใช้น้ำ มีหน้าที่ต้องรับผิดชอบดังนี้

- ดูแลการตีฝาย ให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย ตรวจสอบจำนวนคนที่ใช้น้ำมาทำงานและจัดเตรียมอุปกรณ์ตามที่ได้แบ่งไว้ครบถ้วนหรือไม่ ถ้าไม่มาแก่เหมืองลงโทษด้วยการปรับเป็นเงินเท่ากับค่าจ้างแรงงาน 1 วัน
- ดูแลการขุดลอกเหมือง ตรวจสอบจำนวนคนที่มาขุดลอกเหมืองครบถ้วน หรือไม่ ถ้าไม่มา แก่เหมืองลงโทษด้วยการปรับเป็นเงินเท่ากับค่าจ้างแรงงาน 1 วัน แบ่งระยะการขุดลอกเหมืองให้เท่ากันตามอัตราส่วนที่ใช้น้ำ ตรวจสอบเหมืองขณะขุดลอกว่า บริเวณใดแคบขุดลอกให้กว้าง บริเวณใดคด

ขุดลอกให้ตรง บริเวณใดต้นขุดลอกให้ลึก เพื่อให้น้ำไหลได้สะดวก และไหลเข้านาได้เร็วขึ้น คันเหมืองเล็กก็ถมคันเหมืองให้ใหญ่ขึ้นเพื่อป้องกันไม่ให้เหมืองขาด

- ดูแลเหมืองและฝาย ตลอดระยะเวลาที่ใช้น้ำเข้านา แก่เหมืองมีหน้าที่ดูแลตรวจสอบว่าเหมืองขาด มีเศษหญ้า เศษใบไม้ ขีดขวางทางน้ำในลำเหมือง ฝายพังหรือไม่ อุปกรณ์ที่ต้องใช้ประจำตัวของแก่เหมือง ประกอบด้วย จอบ มีด เคียว จอบใช้ขุดดินเมื่อดินพังทับลำเหมือง มีดใช้ฟันไม้เพื่อขอมฝายหรือเหมือง เคียวใช้เกี่ยวหญ้าที่ขวางกั้นน้ำในเหมือง ถ้าแก่เหมืองพบเหมืองขาด ฝายชำรุดซึ่งเป็นงานใหญ่เกินกำลังของแก่เหมือง ไม่สามารถทำการซ่อมแซมแก้ไขด้วยตนเองได้ ก็มาแจ้งให้กับผู้ใช้น้ำไปช่วยกันซ่อมแซมให้ใช้งานได้ดี หรือบางครั้งน้ำไหลมากเกินไปแก่เหมืองต้องปิดน้ำเพื่อไม่ให้น้ำท่วมนาชาวบ้าน

- โกล่เกลี่ยแบ่งปันน้ำให้กับชาวบ้าน บางปีถ้าหากว่าน้ำน้อย ผู้อยู่ปลายน้ำ น้ำไหลไปไม่ถึง ผู้อยู่ปลายน้ำมาขอแก่เหมือง เจรจาขอปิดของผู้ใช้น้ำที่อยู่ต้นน้ำเพื่อให้ผู้อยู่ปลายน้ำสามารถมีน้ำใช้เพียงพอ หรือเจรจาให้ผู้อยู่ต้นน้ำรับใช้น้ำให้เสร็จเร็วที่สุด แล้วปิดน้ำให้น้ำไหลไปหาผู้อยู่ปลายน้ำ ถ้าหากชาวบ้านทะเลาะวิวาท แย่งกันใช้น้ำ แก่เหมืองโกล่เกลี่ยให้เข้าใจกัน ไม่ให้เป็นเรื่องลูกกลมใหญ่โตถึงขึ้นโรงขึ้นศาล

- ลงโทษปรับไหม บางปีน้ำที่ใช้มีน้อย ผู้ใช้น้ำมีบางคนขโมยน้ำ คือปิดทางน้ำเข้านาผู้อื่นแล้วเปิดน้ำเข้านาตนเอง ถ้ามีชาวบ้านมาแจ้งว่า มีคนขโมยน้ำ แก่เหมืองไปตรวจสอบข้อเท็จจริง หรือแก่เหมืองเป็นผู้พบเห็น ถ้าเป็นจริงแก่เหมืองเป็นผู้ทำการปรับไหมตามข้อตกลงที่ได้ประชุมกัน แล้วนำเงินเก็บไว้เป็นกองกลาง ใช้น้ำสำหรับเหมืองฝาย การตรวจสอบข้อเท็จจริงกรณีคนขโมยน้ำนี้ตรวจสอบได้ง่ายมาก ถ้าใครขโมยน้ำ น้ำในที่นาของผู้ขโมยน้ำมีมาก ที่นาของคนอื่นจะแห้ง

การเลี้ยงผีฝาย เมื่อตีฝายเสร็จ แก่เหมืองจัดเตรียม เหล้า ไก่ หรือบางครั้งใช้หมูจุ่ม ซึ่งประกอบไปด้วยหัวหมู 1 หัว ตีนหมู 4 ซีน หางหมู 1 หาง ทำพิธีเลี้ยงผีฝาย

คำตอบแทนของแก่เหมือง แก่เหมืองหน้าที่ดูแลเหมืองและฝาย ตลอดระยะเวลาที่ใช้น้ำเข้านานับว่าเป็นงานที่ต้องรับผิดชอบสูง แก่เหมืองมีความสบายใจ ต่อเมื่อผู้ใช้น้ำเลิกใช้น้ำใกล้ฤดูเก็บเกี่ยวข้าว โดยได้รับคำตอบแทนจากผู้ใช้น้ำ เป็นข้าวเปลือกในอัตรา ท่าง ละ 3 ถัง

ประเพณีลงแขก (การเอามือ) คือการช่วยเหลือกันทำงานของชาวบ้านกันหลายคนมาช่วยคนใดที่มีแล้วคนที่ ถูกช่วยทำงานต้องไปทำงานใช้ให้กับคนช่วยทำงานตามจำนวนวันที่ คนอื่นมาช่วยก่อน โดยไม่คิดค่าตอบแทน ชาวบ้านในเขตบ้านเวียงเหนือ ทั้งที่เป็นชาวไทยวน และชาวไทยใหญ่ ช่วยกันลงแขกกันอยู่ในปัจจุบัน เช่น ถอนต้นกล้าข้าว ปลูกข้าว เกี่ยวข้าว หาบข้าว กองข้าว นวดข้าว ถอนกระเทียม สร้างบ้าน ก่อสร้างวัด

ระบบตลาด กาดหลู้ (กาด คือตลาด /หลู้ คือถวายนาน) กาดหลู้คือการค้าขายในตลาดก่อนการทำบุญถวายนานของชาวไทยวนและชาวไทยใหญ่ในอดีต ในอำเภอปายมีกาดหลู้ 3 กาดหลู้ คือ กาดหลู้เข้าพรรษา (กาดหลู้เข้าวสา) การทำบุญเข้าพรรษามีขึ้นในวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 (เดือน 10

เหนือ) กาดหลู่เริ่มตั้งแต่เย็นวันขึ้น 12 ค่ำ ชาวบ้านที่อยู่ไกลใช้เกวียน วัวต่าง บรรทุกพืชผัก ใบตอง ขาย ข้าวสาร ของชนิดอื่น หรือหาบมาขายกันตลอดทั้งคืน กาดช่วงนี้เรียกว่ากาดตอง บ้างก็มาตอนเช้ามีจุดได้เดินทางมาขาย ตลอดทั้งวัน ถึงตอนเย็นวันขึ้น 13 ค่ำ เริ่มมีปลา มีเนื้อมาขาย เรียกว่า กาดขึ้น กาดปลา ขายกันตลอดทั้งคืน พอถึงรุ่งเช้าวันขึ้น 14 ค่ำ บ้างก็ยังเดินทางมาขายอยู่ จนสายต่างเดินทางกลับเพื่อเตรียมอาหารไว้สำหรับทำบุญที่วัด ในวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ

กาดหลู่ออกพรรษา (กาดหลู่ออกวสา) การทำบุญออกพรรษามีขึ้นในวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 (เดือน เกียงเหนือ/ เกียง อ่านว่า เกียง) มีกาดตอง (ตลาดที่ขายใบตอง หรือใบพลวง) และกาดขึ้น (ตลาดขายเนื้อ) กาดปลาเหมือนกับกาดหลู่เข้าพรรษา แต่ของมาขายเพิ่มคือ เคียะ (เคียะ อ่านว่า เกียะ / เคียะ) ใช้ทำบุญงานดับไฟเทียน ของป่า ของแห้ง ผักมิด เคียว เนื่องจากใกล้ฤดูกาลเก็บเกี่ยวข้าว

กาดหลู่ปีใหม่ การทำบุญวันสงกรานต์จะมีขึ้นในวันที่ 15 เมษายน กาดหลู่เริ่มขึ้นในเย็นวันที่ 12 เมษายน เป็นวันกาดตอง เย็นวันที่ 13 เมษายน เป็นวันกาดขึ้น กาดปลา และมีของมาขายเพิ่มมากขึ้น เช่น หม้อน้ำ คนโท (น้ำตัน) เนื้อสัตว์ป่า ดอกเอื้อง ดอกไม้ห้า หรือดอกสับเป้ สะค่าน ไม้กวาด ข้าวแคบ ข้าวแตน พอวันที่ 14 เมษายน ต่างเดินทางกลับไปเตรียมอาหารไว้สำหรับทำบุญที่วัด ในวันที่ 15 เมษายน

กาดหลู่ เกิดขึ้นจากความป้ำปิติของพี่น้องประชาชนชาวอำเภอปาย ก่อนที่บุญ 3 งาน คือ ทำบุญวันเข้าพรรษา วันออกพรรษา และวันปีใหม่ เป็นที่พบปะผู้คนต่างมีสินค้ามาจำหน่าย บ้างก็มาเที่ยวกลายเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจ ปัจจุบันได้หายไปแล้วคงเหลือแต่อดีตในความทรงจำของผู้ที่ได้พบเห็นเนื่องจาก ถนนหนทางได้รับการพัฒนา ยานพาหนะมีมาก การคมนาคมขนส่งสะดวกสบายขึ้น

นอกจากนั้นชาวไทยวนและชาวไทยใหญ่ที่อาศัยอยู่ ในเขตบ้านเวียงเหนือยังมีความแตกต่างในประเพณีของตนอยู่ เช่น

ประเพณีของชาวไทยวน

ประเพณีทานข้าวใหม่ ตรงกับวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน ยี่ (เดือน 4 เหนือ) ทำบุญ ตักบาตร จำศีลภาวนา ที่วัด การทานข้าวใหม่ ชาวบ้านนำข้าวใหม่ที่ทานาเสร็จใหม่มาถวายพระ

ประเพณีวันมาฆบูชา ตรงกับ วันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 (เดือน 5 เหนือ) ประมาณเดือนกุมภาพันธ์ ของทุกปี มีการทำบุญ ตักบาตร จำศีลภาวนา ที่วัด

ประเพณีวันวิสาขบูชา ตรงกับวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 (เดือน 8 เหนือ) ทำบุญ ตักบาตร จำศีลภาวนา ที่วัด

ประเพณีวันอาสาฬหบูชา ตรงกับวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 (เดือน 10 เหนือ) หรือจะเรียกกันทั่วไปว่าวัน วันเข้าพรรษาชาวบ้าน (เข้าวสาชาวบ้าน) มีการทำบุญ ตักบาตร จำศีลภาวนา นอนวัด ฟังธรรมอันิสงส์เข้าพรรษา (อันิสงส์เข้าวสา) ฟังธรรมชาดกนอกนิบาต เรื่องใดเรื่องหนึ่ง เช่น สุทถนุ สุธน กำพรับัวทอง นิยายลายูง .อ้อมล้อมแดงเขียว หงส์หิน พลสังขยา พรหมทัดหน้าแว่น หรือเรื่องอื่น ๆ

การฟังธรรมชาดกนอกนิบาตเป็นประเพณีของชาวล้านนา ต้องกำรเน้นให้ผู้ฟังรับทราบการทำควมดีของพระโพธิสัตว์ และสอดแทรกขนบธรรมเนียม ความเชื่อ ประเพณี เข้าไปด้วย โดยฟังเรื่องเดียว เทศน์จนจบทุกวันพระ จนถึงวันออกพรรษา ในขณะที่เป็นวันพระ ชาวบ้านมีความเชื่ออยู่อย่างหนึ่งคือ หยุดทำไร่ ทำนา

ประเพณีทานกวยสลาก (อ่าน ตาน-ก้วย-สะ-หลาก) การทานกวยสลาก ทำกันช่วงระยะเวลา ก่อนออกพรรษา 1 เดือน ถึง หลังออกพรรษาแล้ว 1 เดือน มีการจัดเตรียม อาหารคาวหวาน ขนม เครื่องใช้ใส่ในกวย (ตะกร้า) หรือชะลอม นำไปรวมกันที่วัด กวย หรือ ชะลอม มีแผ่นป้ายชื่อที่เรียกว่า สลาก สลากนี้ทำจากใบลาน หรือใบตาล หรือแผ่นไม้ เขียนชื่อเป็นภาษาล้านนา ปัจจุบันสลากนี้เป็นกระดาษ ใช้ภาษาไทยภาคกลางเขียนชื่อในสลากเป็นส่วนมาก แต่ก็ยังมีภาษาล้านนาปนอยู่บ้าง สลากนี้ถูกนำไปรวมกันในพระวิหาร หน้าพระพุทธรูปปนกันหมด คณะกรรมการวัด รวบรวมสลากแล้วประกาศว่า ปีนี้มีสลาก ทั้งหมดจำนวนกี่เส้น (เส้น/มาตราการนับสลาก) นำสลากถวายพระสงฆ์ กี่เส้น ถวายสามเณรกี่เส้น และถวายไว้กับพระพุทธรูปกี่เส้น (ถวายไว้กับวัด)

ก่อนการถวายสลาก จะมีการฟังธรรมอาณิสสงส์สลาก หลังจากนั้นนำสลากที่คัดแยกไว้ ไปถวายพระสงฆ์ สามเณร ตามจำนวนสลากที่คัดแยกไว้ พระสงฆ์ สามเณรก็จะไปรับถวายไทยทานตามชื่อที่กำหนดไว้ในสลาก ส่วนผู้มีชื่อในสลาก ได้กำหนดการทานกวยสลากครั้งนี้ ว่าต้องการอุทิศส่วนกุศลให้กับผู้ล่วงลับไปแล้ว เช่น ปู่ ย่า ตา ยาย พ่อ แม่ ลูก หลาน ป้า ลุง น้า อา หรือ ต้องการอุทิศส่วนกุศลให้กับตัวเอง โดยเขียนคำว่า ถวายทานไว้ภยหน้า

ประเพณีการทานทอด ประเพณีนี้ทำหลังจากการทานกวยสลาก หรือภายในเดือนที่ม้งานทานกวยสลาก การทานทอดนี้ ผู้ถวายทานไม่แจ้งให้พระสงฆ์ทราบว่าจะมา ถวายทานเมื่อไหร่ ผู้ถวายทานชื่ออะไร พระสงฆ์ทราบได้ว่ามีผู้มาถวายทาน ก็ต่อเมื่อผู้ถวายทานได้จุดประทัด หรือทำเสียงดังอีกทีก็ครึกโครม แล้วก็ทิ้งไทยทานไว้บริเวณกุฏิ และพระสงฆ์ก็มารับไทยทานที่มีผู้ถวายทอดไว้

ประเพณีอุทิศส่วนกุศลให้กับญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว หรือทานหาคนตายหรือทานหาผีตาย ตรงกับวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10 (เดือน 12 เหนือ) มีการทำบุญ ตักบาตร ที่วัด ฟังธรรมเทศนา มหาวิปากนิพพานสูตร มหามูลนิพพานสูตร มาลัยโผดโลก (พระมาลัยโปรดสัตว์นรก) ซึ่งเป็นธรรมเทศนา ล้านนา ที่ลูกหลาน ญาติมิตรสหาย อุทิศส่วนกุศลให้กับผู้ล่วงลับไปแล้ว

ประเพณีออกพรรษา ตรงกับวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 (เดือน 1 หรือเดือนเกียง,เดือนเจียงเหนือ) ชาวบ้านเรียกว่า วันออกพรรษาชาวบ้าน มีการทำบุญ ตักบาตร ฟังธรรมชาดกนอกนิบาต การสูมาคารวะผู้เฒ่าผู้แก่ที่ไคารพ

ประเพณียี่เพ็ง (ยี่เพ็ง อ่าน ยี่ - เป็ง) ตรงกับวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 (เดือนยี่ เหนือ) มีการทำบุญ ตักบาตร ที่วัด ตักบาตรอุปลุต ฟังธรรมเวสสันดร หรือมหาชาติ ทั้ง 13 กัณฑ์ ในตอนกลางวัน ปล่อยโคมลอย (ว่าวลอย) พอถึงเวลากลางคืน จุดดวงประทีปบริเวณ บ้านเรือน วัด จุดบ้องไฟดอกบูชา พระพุทธเจ้า ปล่อยโคมลอย (ว่าวไฟ)

ประเพณีของชาวไทยใหญ่

ประเพณีทานข้าวหย่ากู่ ทำกันในวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำเดือน 3 หนึ่งข้าวเหนียวให้สุกแล้ว มาผสมน้ำอ้อยที่เคี่ยวจนละลายคลุกเคล้าให้เข้ากัน นำมะพร้าวขูด และถั่วลิสง โรยหน้า ไปทำบุญที่วัด และนำไปถวายผู้เฒ่าผู้แก่ที่เคารพนับถือ

ประเพณีปอยส่งลงลอง คือการบรรพชาสามเณร ทำกันราวเดือน 4 - 5 เด็กชายที่ต้องการบรรพชา แต่งตัวเป็นเจ้าชายไทใหญ่ แล้วแห่ส่งลงลองพร้อมกับเครื่องไทยทาน ไปบ้านญาติที่เคารพนับถือ และนำส่งลงลองไปบรรพชาที่วัด

ประเพณีแสนหอมโก่จา คือประเพณีการอุทิศส่วนกุศลให้กับผู้ที่ชีวิตไปแล้ว ทำขึ้นราวเดือนกันยายน ก่อนออกพรรษา จัดเตรียมเครื่องไทยทาน อาหารคาวหวาน เครื่องใช้ และเชิญแขกมาร่วมในพิธี

ประเพณีออกหว่า หรือออกพรรษา มีการทำบุญ ตักบาตร กันตอ หรือ ขอมมา บูชาของพาราหรือปราสาทพระ มีงานรื่นเริงสนุกสนานมีแห่ โตะ กิ่งกะหว่า

ประเพณีดับไฟเทียน ประเพณีนี้ทำกันหลังจากออกพรรษาได้แล้ว เป็นการเฉลิมฉลองหลังจากพระพุทธเจ้าจำพรรษาบนสวรรค์แล้วเสด็จลงมา คณะศรัทธา นำไม้เคียวะมามัดรวมกันเป็นท่อนใหญ่แห่ไปถวายพระสงฆ์ที่วัด แล้วจุดบูชาในบริเวณวัด

ความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวไทยวน และไทใหญ่ที่กล่าวมานั้นบางอย่างก็หมดไป บางอย่างยังคงถือปฏิบัติกันอยู่อย่างเคร่งครัด (ประเพณีวัฒนธรรมของชาวไทยวนและไทใหญ่, จันทร อินทสาร)

ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงผ่าน

เมืองน้อย-เมืองปาย ในส่วนของอดีตได้รับการเปลี่ยนแปลงจากการปกครองระบบเมืองมาเป็นอำเภอปาย ส่วนหนึ่งของจังหวัดแม่ฮ่องสอนในปัจจุบัน ที่ตั้งของอำเภอปายยังเป็นทางผ่านในลักษณะของชุมทาง และทางหลวงหมายเลข 1095 สร้างเสร็จสมบูรณ์ประมาณ 15 ปี ที่ผ่านมามีผู้คนต่างเดินทางเข้าสู่อำเภอปายเพื่อตั้งรกรากถิ่นฐาน ค้าขาย ทำการเกษตร เผยแผ่ศาสนา ประกอบธุรกิจจัดตั้งห้างหุ้นส่วนจำกัด ร้านค้า มีนักท่องเที่ยวเดินทางมาท่องเที่ยว ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ การลงทุนก่อสร้างตลาด ซุปเปอร์มาร์เก็ต โรงแรม เกสต์เฮาส์ สถานีบริการน้ำมัน ธนาคาร รวมทั้งการขยายตัวหน่วยงานของรัฐบาล ทำให้มีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหลากหลาย ยิ่งกว่าชุมทางชาติพันธุ์ที่มีมาแต่อดีต ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและปัญหาการอยู่ร่วมกันมากมาย เช่น

ปัญหาการตัดไม้ทำลายป่า

เมื่อมีผู้คนเข้ามาอาศัยในอำเภอปายมากขึ้น ทำให้ความต้องการที่อยู่อาศัยมีมากขึ้น ทำให้เกิดปัญหาการบุกรุกพื้นที่ป่า และการเข้าใช้ประโยชน์ในป่า สำหรับปัญหาการบุกรุกพื้นที่ป่าของอำเภอปาย เจ้าพนักงานป่าไม้ กล่าวว่า พื้นที่ป่าที่ถูกบุกรุก 3 เขต คือ

1. พื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติตามพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2507 และพื้นที่ป่าเตรียมการ คือป่าที่จะเตรียมการประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ แต่ยังไม่ได้ประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ พื้นที่ป่าส่วนนี้จะถูกบุกรุกทำลายมาก และเข้าครอบครองเข้าอยู่อาศัย หรือใช้เป็นที่ทำกิน
2. พื้นที่เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ตามพระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2535 พื้นที่เขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์ป่านี้ห้ามประชาชน หรือชาวบ้านเข้าทำประโยชน์ใด ๆ ทั้งสิ้น
3. พื้นที่เขตอุทยานแห่งชาติ ตามพระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ พื้นที่เขตอุทยานแห่งชาตินี้ห้ามประชาชน หรือชาวบ้านเข้าทำประโยชน์ใด ๆ ทั้งสิ้น

พื้นที่ป่าในเขตดังกล่าวทั้ง 3 เขต ถูกประชาชนเข้าแผ้วถาง ตัดต้นไม้ เข้าครอบครองใช้เป็นที่ทำประโยชน์ สำหรับการเพาะปลูก ที่อยู่อาศัย เสาเศรษฐกิจ ไร่ ไร่ไม่ มีการเผาป่าเพื่อล่าสัตว์ ทำให้เกิดการลุกลามเป็นไฟป่า ยากแก่การควบคุม ไฟป่าทำลายไม้พื้นล่างให้หมดสิ้น ทำให้ระบบนิเวศวิทยาของป่าเปลี่ยนไป

แนวทางแก้ไขปัญหาการตัดไม้ทำลายป่า

1. ปัญหาการบุกรุกพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ เขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์ป่า เขตอุทยานแห่งชาติ เป็นปัญหาจากบทบัญญัติของกฎหมายที่ห้ามประชาชน หรือชาวบ้านเข้าไปทำประโยชน์ใด ๆ ทั้งสิ้นในป่า พิจารณาตามข้อเท็จจริงเป็นไปได้หรือไม่ การห้ามชาวบ้านที่อยู่อาศัยรอบบริเวณป่า แล้วห้ามเข้าไปทำประโยชน์ในเขตป่า เพราะป่าเป็นสมบัติของรัฐ สมบัติของชาติ มีเจ้าหน้าที่มาคอยดูแลคุ้มครองรักษาป่า รัฐมองว่าชาวบ้านเข้าไปทำประโยชน์ในเขตป่าเป็นสาเหตุแห่งการทำลายป่าและผิดกฎหมาย แต่ในความเป็นจริงนั้นชาวบ้านพึ่งพาอาศัยป่ามานานแล้ว เครื่องใช้ เครื่องอุปโภค เครื่องบริโภค ได้มาจากป่า กรณีนี้ทำให้ชาวบ้านไม่มีความรู้สึกนึกคิดว่า ป่าเป็นสมบัติของหมู่บ้าน เป็นสมบัติของสังคมส่วนรวมทุกคนมีสิทธิใช้ประโยชน์ ทำให้ยากต่อการรักษาป่าร่วมกันระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ และปัญหา

ที่สำคัญอีกประการหนึ่ง เมื่อชาวบ้านได้เข้าครอบครองที่ดินเขตป่าเพื่อใช้เป็นที่ทำกิน ที่อยู่อาศัย ที่ทำประโยชน์ ก่อนที่จะมีการประกาศกฎหมาย ประชาชนก็ครอบครองที่ดิน อย่างผิดกฎหมาย และบุกรุกป่านายบรรจง ยศวิทยากุล กล่าวว่ ปัญหาการบุกรุกป่าในเขตป่าสงวนแห่งชาติ เขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์ป่า เขตอุทยานแห่งชาตินี้เป็นปัญหาทางนิติศาสตร์ กฎหมายบัญญัติว่าผิดก็ต้องผิด เจ้าหน้าที่ของรัฐต้องปฏิบัติตามอำนาจหน้าที่ เจ้าหน้าที่ของรัฐมักถูกมองว่ารังแกชาวบ้าน

ปัญหานี้ถ้าต้องการแก้ก็ต้องแก้ในบทบัญญัติของกฎหมายว่าจะให้ชาวบ้านเข้าไปใช้ประโยชน์ในป่าได้มากน้อยเพียงไร เช่น พระราชบัญญัติป่าชุมชน หรือกฎหมายอื่น ปัจจุบันนี้รัฐบาลแก้ไขด้วยการให้มติดิฉันรัฐมนตรีผอนผันไม่จับกุมชาวบ้านที่เข้าครอบครองพื้นที่ป่าก่อนที่จะมีกฎหมายประกาศใช้ ที่จริงแล้วป่าไม้เขตจังหวัดแม่ฮ่องสอนถ้าถูกบุกรุกหรือแผ้วถาง ถ้าปล่อยทิ้งไว้ประมาณ 5-10 ปี จะเป็นป่าที่ฟื้นฟูสภาพได้เร็วมากเพราะป่าในเขตนี้มี ความหลากหลายทางชีวภาพ

2. การรักษาป่าไม้ที่ปฏิบัติหน้าที่โดยเจ้าหน้าที่ของรัฐมักมีปัญหาการดูแลไม่ทั่วถึง เนื่องจากขาดแคลนทั้งบุคลากร และงบประมาณ ควรให้องค์กรท้องถิ่นทั้งภาครัฐ และเอกชนเข้ามามีส่วนร่วม เช่น โรงเรียน องค์การบริหารส่วนตำบล สภาตำบล กลุ่มต่าง ๆ ในท้องถิ่น ปลุกจิตสำนึกให้มีความรู้สึกเป็นเจ้าของพื้นที่ป่า

ปัญหามลพิษจากการขยายตัวของเมืองปาย

ชุมชนอำเภอปายขยายตัวเป็นชุมชนใหญ่ เศรษฐกิจเติบโต ท่งนาที่เคยเป็นอู่ข้าวอู่น้ำ ถูกถมใช้เป็นสถานที่สร้างตลาด หมู่บ้านจัดสรร สถานที่ราชการ อย่างรวดเร็ว โดยไม่มีการวางผังเมือง ลำห้วยม่วงกอน เคยเป็นเส้นทางลำเลียงน้ำจากยอดดอยน้ำน้ำเข้าสู่ไร่ นา ไม่ได้รับการดูแล กลายเป็นร่องระบายน้ำเสียของชุมชน บางแห่งเป็นที่ทิ้งขยะ มีหญ้าขึ้นรกรุงรัง เริ่มเน่าเสียและก็จะเน่าเสียเหมือนเมืองใหญ่ เมืองอื่นที่เป็นอยู่ขณะนี้ ลำห้วยม่วงกอนในอำเภอปายก็จะเป็นลำห้วยแรกที่ได้รับผลกระทบจากการขยายตัวของชุมชนอำเภอปาย

การขยายตัวของชุมชนอำเภอปายที่ได้กล่าวมาข้างต้น สิ่งก็ตามมาอีกประการหนึ่งคือขยะมูลฝอยในเขตสุขาภิบาลปาย ที่เกิดขึ้นเฉลี่ยวันละ 5.6 ตัน/วัน (คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. 2539, หน้า 3-123)มีทั้งขยะแห้ง เปี้ยก ถุงพลาสติก ขวดแก้ว สารเคมี โลหะ หลอดนีออน โฟม ซากสัตว์ ขยะเหล่านี้ถูกนำไปเผาซึ่งมีเตาเผาเตาเดียว ขยะที่ไม่แห้งก็กองระเกะระกะทับถม ส่งกลิ่นเหม็นอบอวลไปทั่ว เป็นแหล่งเพาะพันธุ์เชื้อโรค ในพื้นที่ป่าเตรียมการและได้เสื่อมโทรมไปแล้วบริเวณห้วยดีหมี่

แนวทางแก้ไขปัญหาปัญหามลพิษ

ส่วนราชการสุขาภิบาลอำเภอปาย องค์การบริหารส่วนตำบล โรงเรียน ห้าง ร้าน จัดกิจกรรมอนุรักษ์ห้วยม่วงกอน ดำเนินการขุดลอกทำความสะอาด งดทิ้งขยะมูลฝอย ปลุกจิตสำนึกให้ประชาชนที่อยู่อาศัยรอบลำห้วยม่วงกอนเป็นเจ้าของลำห้วยร่วมกัน และพร้อมกันนั้นจัดทำโครงการทิ้งขยะ แยกขยะแห้ง-เปียก ถุงพลาสติก ขวดแก้ว โลหะ สารเคมี หลอดนีออน โฟม ซากสัตว์ อย่างชัดเจนเพื่ออำนวยความสะดวกการทำลาย เผา ผึ่ง หรือนำมาใช้ประโยชน์

ปัญหาจากการเกษตร

การทำนาเพื่อการค้าเป็นอาชีพดั้งเดิมของเกษตรกรอำเภอปาย เมื่อว่างเว้นจากการทำนา ปลุกพืชผักสวนไว้รับประทาน เมื่อมีการค้าขายพร้อมกับการขยายตัวของชุมชนและการคมนาคมขนส่งสะดวกขึ้น ได้มีการส่งเสริม การปลูกพืชไร่เพื่อประกอบอาชีพขึ้นหลายชนิด เช่น

- 1) กระเทียม ปลูก 1,016 ครัวเรือน จำนวน 8,313 ไร่
- 2) ถั่วเหลือง ปลูก 1,100 ครัวเรือน จำนวน 5,700 ไร่
- 3) ข้าวสาลี ปลูก 217 ครัวเรือน จำนวน 1,850 ไร่
- 4) ข้าวบาเลย์ ปลูก 198 ครัวเรือน จำนวน 1,744 ไร่

การส่งเสริมการปลูกพืชไร่ มีข้อดีทำให้ชาวบ้านมีงานทำและเกิดรายได้มากขึ้น แต่มีข้อเสียคือ ถ้าพืชไร่ราคาตกต่ำทำให้ชาวบ้านขาดทุน ทำให้เกิดหนี้สิน นับว่าเป็นปัญหาที่สำคัญปัญหาหนึ่ง รวมถึงเกิดสภาพมลภาวะเป็นพิษเนื่องจากใช้สารเคมี เช่น ปุ๋ย ยาฆ่าหญ้า ยาฆ่าแมลง

แนวทางแก้ไขปัญหาจากการเกษตร

การปลูกพืชไร่มีปัญหาคือ ราคาไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับสภาพเศรษฐกิจ และเป็นการปลูกพืชชนิดเดียว ไม่มีความหลากหลายทางชีวภาพทำให้ศัตรูพืชพวกแมลง เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว นายจันทร์ อินทสาร กล่าวว่ ปัญหาการปลูกพืชไร่ จะแก้ปัญหาคด้วย ทฤษฎีใหม่ : การบริหารจัดการที่ดินเพื่อการเกษตรอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ที่เน้นเตรียมน้ำ ปลูกพืชล้มลุก ปลูกไม้ยืนต้น ให้เป็นการเกษตรที่เพียงพอก่อน คือให้มีกิน มีใช้หลังจากนั้นจึงขาย และงดการใช้สารเคมีทุกชนิด

การเกษตรของนายจันทร์ อินทสาร ึ่งดใช้สารเคมี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ยาฆ่าแมลง โดยใช้ไบอะดา ไบอะโคโรนอม ข่า ในอัตราส่วน ชนิดละ 1 กิโลกรัม มาบดให้ละเอียดผสมกับน้ำ 10 ลิตร แล้วกรองให้สะอาด ผสมกับน้ำ 50 ลิตร จะได้น้ำทั้งหมด 60 ลิตร ใช้พ่นแปลงผักสวนครัวได้ 1 งาน กากของไบอะดา ไบอะโคโรนอม ข่าจากที่กรองแล้ว นำไปโรยบริเวณแปลงผักช่วยไล่แมลง และกลายเป็นปุ๋ยอินทรีย์ และนอกจากนั้นยังปลูกตะไคร้หอมบริเวณใต้ไม้ยืนต้น เช่นมะม่วง ลำไย เมื่อถึงฤดูออกดอกออกผล ตัดไบอะโคโรนอม ไล่แมลง และไบอะโคโรนอมนำไปใส่รังไข่เมื่อแม่ไก่ฟักไข่สามารถป้องกันการเกิดไรได้ด้วย

ปัญหาจากการท่องเที่ยว

อำเภอปาย อยู่ห่างจากจังหวัดเชียงใหม่ 135 กิโลเมตร และอยู่ห่างจากจังหวัดแม่ฮ่องสอน 111 กิโลเมตร การเดินทางใช้เวลาเดินทางประมาณ 3-4 ชั่วโมง ทำให้มีนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศเข้ามาท่องเที่ยวมาก สถานที่ท่องเที่ยวของอำเภอปายแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

- 1) แหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดี เช่น วัดน้ำฮู วัดหลวงวัดกลาง วัดป่าขาม
- 2) แหล่งท่องเที่ยวตามธรรมชาติ น้ำตกม่วงสร้อย น้ำตกหมอบแง น้ำตกแม่เย็น น้ำพุร้อน

เมืองแปง น้ำพุร้อนโป่งร้อน กองแลน ซึ่งมีลักษณะเป็นหน้าผาสูงที่ถูกกัดเซาะ

การท่องเที่ยว ทำให้เกิดธุรกิจโรงแรม ร้านอาหาร ร้านค้า ก่อให้เกิดรายได้ขึ้นมาก แต่ปัญหาที่ตามมาคือ ปัญหายาเสพติด นักท่องเที่ยวที่เข้าเที่ยวในอำเภอปาย ส่วนใหญ่เข้ามาเที่ยวตามสถานที่ต่างตามที่ได้กล่าวมาข้างต้น แต่จะมีบางส่วนแฝงเข้ามาเพื่อทำการค้ายาเสพติด หรือเพื่อเสพยาเสพติด ซึ่งที่ตั้งของอำเภอปายอยู่ติดชายแดนพม่าซึ่งเป็นแหล่งผลิต และเส้นทางขนส่ง สิ่งเสพติดทั้งฝิ่น เฮโรอีน กัญชา ยาบ้า จากสถิติการจับกุมยาเสพติดของสถานีตำรวจภูธรอำเภอปาย ใน พ.ศ. 2539 จับยาเสพติดรายใหญ่ได้ 2 ราย เฮโรอีน 15.5 กิโลกรัม และฝิ่น 85 กิโลกรัม นอกนั้นเป็นการจับกุมรายย่อย (ข้อมูลการจับกุมยาเสพติด จากสถานีตำรวจภูธรอำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน พ.ศ. 2539-2541)

สำหรับปัญหาการเสพยาเสพติดของอำเภอปาย ในอดีตที่ผ่านมามีฝิ่นเป็นหลัก โดยมีกลุ่มชาวไทยภูเขา และกลุ่มผู้สูงอายุเป็นผู้เสพ ต่อมากลายเป็นการเสพยาเฮโรอีน ซึ่งเป็นคนพื้นราบเสพ และในปัจจุบันนี้เปลี่ยนเป็นยาบ้า (แอมเฟตามีน) เดิมที่ผู้เสพยาบ้าจะเป็นกรรมกร เกษตรกร คนขับรถบรรทุก เสพโดยการกิน เพื่อให้สามารถทำงานได้มากขึ้น หาเงินได้มากขึ้น ปัญหาการเสพยาบ้าได้เปลี่ยนเป็นวิธีสูบของกลุ่มวัยรุ่น เพื่อให้เกิดการเคลิบเคลิ้ม คึกคะนอง เป็นปัญหาที่รุนแรงมากในปัจจุบัน (รอน ใจกันทา โรงพยาบาลปาย)

แนวทางแก้ไขปัญหาจากการท่องเที่ยว

จัดกิจกรรมประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนได้รู้จักยาเสพติดเห็นโทษของยาเสพติด และ จัดกิจกรรมอื่นขึ้นมาให้คนห่างไกลยาเสพติด เช่น โรงพยาบาลปาย จัดลานกีฬาต่อต้านยาเสพติด และกีฬาต่อต้านยาเสพติด

การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

บ้านห้วยเฮี้ย ตำบลเวียงเหนือ อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน หมู่บ้านนี้เป็นหมู่บ้านหนึ่งในกลุ่มเมืองโบราณบ้านเมืองน้อย ชาวบ้านกำหนดเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลา ในแม่น้ำปายเป็นระยะทางประมาณ 2 กิโลเมตร ห้ามชาวบ้านจับปลาในเขตดังกล่าว เป็นเวลา 1 ปีมาแล้ว (กุมภาพันธ์ 2541-กุมภาพันธ์ 2542) แต่ถ้าเป็นบริเวณอื่นของแม่น้ำปายที่ไม่ใช่เขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาสามารถจับได้ ปัจจุบันนี้มีปลาปรุงมาอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก

ชาวบ้านมีความรู้สึกที่ทรัพยากรธรรมชาตินี้ทุกคนเป็นเจ้าของจึงได้มีจิตสำนึก และตระหนักว่าจะต้องช่วยกันดูแลรักษาธรรมชาติร่วมกัน นายบุญชอบ กำนัน อดีตผู้ใหญ่บ้านห้วยเฮี้ย กล่าวว่า ในวันพระชาวบ้านมาให้อาหารปลาเป็นจำนวนมาก ในวันธรรมดาทั่วไปก็มีชาวบ้านมาให้อาหารเช่นกัน ปลานี้กินทุกอย่างทั้งอาหารสด อาหารคาว ข้าว ผัก ต่อไป ในอนาคตจะมีปลาปรุงเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

แนวความคิด ที่ชาวบ้านมีความรู้สึกที่ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่นี้ ทุกคนมีสิทธิ์เป็นเจ้าของ ไม่ใช่เป็นสมบัติของกรมป่าไม้หรือกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ นำไปสู่การรักษาหวงแหน ใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างรู้คุณค่า ให้มีทรัพยากรธรรมชาติไว้ใช้อย่างไม่มีวันหมดสิ้น เป็นสมบัติชั่วลูกชั่วหลาน การกำหนดเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลา บ้านห้วยเฮี้ยนี้ มีส่วนอนุรักษ์ทั้งแม่น้ำปาย ป่าไม้ ดิน หิน และระบบนิเวศอื่นๆ จึงจำเป็นต้องขยายแนวคิดนี้ให้กับทุกหมู่บ้าน และหน่วยงานของรัฐต้องส่งเสริมอย่างจริงจังที่จะให้ชาวบ้านได้มีส่วนร่วมในลักษณะเครือข่ายเช่นเครือข่ายอนุรักษ์พันธุ์ปลาลุ่มแม่น้ำปายหรือลุ่มแม่น้ำอื่นในจังหวัดแม่ฮ่องสอน

การพัฒนาโบราณสถาน

1. วัดเจติยหลวง บ้านเมืองน้อย อยู่ในสภาพที่ถูกขุดค้นหาสมบัติชำแล้วชำเล่า จนชำรุดทรุดโทรม ถูกทิ้งร้างว่างเปล่า แต่ก็ยังเป็นโบราณสถานที่สมบูรณ์ที่สุดของเมืองน้อยที่เหลืออยู่ในเวลานี้ พระ

จันทร์ เขมกาโม ได้นำคณะศรัทธาชาวบ้านจัดทำรั้วลวดหนามไว้ ‘ช่วยกันแผ้วถางบริเวณวัดที่เต็มไปด้วยหญ้าสาบเสือ ควรมีหน่วยงานของรัฐ ร่วมกับองค์กรชุมชน เข้าดูแลแผ้วถางบริเวณโบราณสถานให้สะอาดเพื่อใช้เป็นแหล่งศึกษาหาความรู้และความภาคภูมิใจในความเจริญรุ่งเรืองในอดีต

2. คูเมืองโบราณบ้านเวียงเหนือ บริเวณคูเมืองโบราณ ในอดีตเคยปล่อยให้ทรุดร้างว่างเปล่าไม่มีใครมาดูแล เมื่อ ปี 2526 ชาวบ้านเวียงเหนือ ได้ทำการแผ้วถาง ทำความสะอาด คูเมือง ติดต่อประสานงานกับประมงอำเภอป่าให้การสนับสนุนพันธุ์ปลาให้คูเมืองที่มีอยู่เป็นบ่อเลี้ยงปลามาถึงปัจจุบัน

เมืองน้อย-เมืองปาย ในอดีตเคยเจริญรุ่งเรืองมาก่อนแล้ว 500 ปี ตามหลักฐาน ศิลาจารึกวัดศรีเกิด พ.ศ. 2033 รวมทั้งหลักฐานทางโบราณคดี พงศาวดาร ตำนานต่าง ๆ ที่ได้กล่าวถึงข้างต้น เมืองน้อย-เมืองปาย ได้ล่มสลายไปแล้ว ตามเหตุผลในยุคสมัยนั้น อาจจะเป็นภัยจากสงคราม โรคภัยไข้เจ็บ ภัยจากธรรมชาติอย่างอื่น ก็อาจเป็นไปได้ แต่ก็ยังมีกลุ่มชนต่างๆ เข้ามาครอบครอง สร้างบ้านแปลงเมืองได้อยู่อาศัยกันอย่างมีสันติสุข ถึงแม้จะเป็นชนต่างเผ่าพันธุ์ แต่สภาพแวดล้อม ระบบนิเวศ ไม่ได้ถูกทำลายไปมากนัก ทำให้การสร้างเมืองขึ้นมาใหม่จากเมืองเก่าที่ล่มสลายไปสร้างได้ง่ายขึ้น

ปัจจุบันเมืองปาย-เมืองน้อย ได้ถูกรวมตัวเป็น อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน ได้มีกลุ่มชนต่างๆ มากมายเข้ามาอยู่อาศัย ด้วยผลจากการพัฒนาของถนนหนทาง จากอำเภอที่เงียบสงบเป็นอำเภอที่พลุกพล่านไปด้วยนักท่องเที่ยว มีนักลงทุนจากต่างถิ่นเข้าค้าขายมากขึ้น ระบบนิเวศวิทยาถูกเปลี่ยนแปลงโดยสภาพของกาลเวลาอย่างไม่มีการวางแผน หรือโดยความตั้งใจที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเห็นแก่ได้ ทรัพยากรมนุษย์ถูกเบียดเบียนจากสิ่งเสพติด โรคภัยไข้เจ็บ ที่เป็นภัยร้ายแรงอยู่ในขณะนี้

ทรัพยากรธรรมชาติเช่นป่าไม้ แม่น้ำ ลำห้วย ขาดการดูแลจากชุมชน เพราะชาวบ้านมักจะถูกคุกคามจากผู้มีอิทธิพลอย่างไม่มีวันสิ้นสุด จึงไม่ค่อยมีใครออกหน้าไปยุ่งเกี่ยวโดยตรง แต่ก็ยังมีชาวบ้านช่วยเสียทำการอนุรักษ์พันธุ์ปลาในเขตแม่น้ำปายคงเป็นจุดเริ่มต้นที่ดี วิธีการเช่นนี้ควรได้รับการเผยแพร่เข้าองค์กรกลุ่มต่าง ๆ ของหมู่บ้าน และกลายเป็นแนวปฏิบัติที่ทุกคนต้องช่วยกันในลักษณะเครือข่าย

อำเภอปายในปัจจุบันเริ่มมีปัญหาที่รุมเร้าเข้ามาแล้ว เช่น ปัญหาน้ำเน่าเสีย การตัดไม้ทำลายป่า การกำจัดขยะมูลฝอยที่ไม่ถูกวิธี ปัญหาสิ่งเสพติด โรคภัยไข้เจ็บ การแก้ไขปัญหาดังกล่าวทั้งงบประมาณ บุคลากรและการจัดการตัวเองของสังคม ในอนาคตอำเภอปาย จะล่มสลายเหมือนเมืองน้อย-เมืองปาย ในอดีตหรือไม่ อย่างไร แล้วจะมีกลุ่มชนต่าง ๆ เข้ามาครอบครองสร้างชุมชนเป็นอำเภอปายได้อีกหรือไม่

บรรณานุกรม

คัมภีร์โบราณล้าน. ธัมมปาทะ วัดดวงดี อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ จ.ศ. 1102 (พ. ศ. 2283)

202 ภูมิปัญญาล้านนา

ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ ๗๐๐ ปี ปรีวรตและตรวจสอบ ขำระตันฉบับ ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่และสถาบันราชภัฏเชียงใหม่, โรงพิมพ์มิ่งเมือง 2538

ธนจรรย์ สุระมณี, พระครูปลัดกวีวัฒน์. "เจดีย์หลวง/โบราณสถานแห่งเมืองน้อย อาณาจักรชนเผ่าไต" ประชากรจักรจักร, พระยา. พงศาวดารโยนก. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา 2516

ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓ (ประชุมพงศาวดารภาค ๒ และภาค ๔) พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา 2506

ปายวิทยาคาร, ประวัติเมืองแม่ฮ่องสอน-เมืองปาย ห้างพิพิธภัณฑศึกษาเพื่อท้องถิ่น (อัตล้านนา) สวัสดิ์ อ่องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา เชียงใหม่ : โรงพิมพ์ข้างเผือก 2529

วิวรรณ แสงจันทร์. "เมืองน้อย ข้อมูลจากตำนานและหลักฐานโบราณคดี", เมืองโบราณ, ปีที่ 20 มกราคม- มีนาคม 2537 หน้า 64-67.

หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่น. "รายงานการศึกษาโครงการศึกษาเพื่อประกาศเขตอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม บ้านเวียงเหนือ อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน", หน้า 21,27

ฮันส์ เพนธ์. "ศิลาจารึกวัดศรีเกิด อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน พ.ศ.2032-2033", ศิลปากร ที่ 19 เล่ม 6 มีนาคม 2519, หน้า 72-76.

บุคคลอ้างอิง

พระจันทร์ เขมกาโม อายุ 38 ปี อาศรมบ้านเมืองน้อย ตำบลเวียงเหนือ อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน, 2542

นายบุญชอบก่าณะ อายุ 42 ปี 23 หมู่ 10 บ้านห้วยเฮี้ย ตำบลเวียงเหนือ อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน

นายจันทร์ อินทสาร อายุ 67 ปี 59 หมู่ 8 บ้านเวียงเหนือ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน

นายบรรจง ยศวิทยากุล หน่วยป้องกันรักษาป่าที่ มส.4 (ทุ่งยาว) ตำบลทุ่งยาว อำเภอปาย แม่ฮ่องสอน

นายรอน ใจกันทา พยาบาลวิชาชีพ โรงพยาบาลปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน วันที่ 12 มีนาคม 2542

สถานีตำรวจภูธรอำเภอปาย, ข้อมูลการจัดกุมยาเสพติดให้โทษ, จังหวัดแม่ฮ่องสอน 25 มีนาคม 2542

12. ภูมิปัญญาการทอผ้าของชาวไทเขิน

พระอธิการอดิศักดิ์ ปญญาวุธ และคณะ

ประวัติความเป็นมาของหมู่บ้าน

บ้านสันกำแพงปลา เป็นหมู่บ้านชาวไทเขิน แห่งหนึ่งในอำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ มีอายุยาวนานกว่า 200 ปี ก่อนที่จะมีการก่อตั้งหมู่บ้านบ้านสันกำแพงปลา มีเรื่องเล่าสืบต่อกันมาว่าบริเวณที่ตั้งของหมู่บ้านปัจจุบันเป็นป่ารกชัฏเต็มไปด้วยไม้กำงปลา เมื่อกลุ่มชาวไทเขินมาถึงบริเวณนี้ได้แผ้วถางไม้กำงปลาออก แล้วได้ถือเอานามมงคลของต้นไม้กำงปลามาเป็นชื่อของหมู่บ้านว่า "บ้านสันกำแพงปลา" สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

ที่มาของชาวไทเขินบ้านสันกำแพงปลา ชาวไทเขินหรือไทเขินเป็นชนกลุ่มน้อยชาติพันธุ์หนึ่งในตระกูลภาษาไท ซึ่งมีประวัติศาสตร์ความเป็นมา วัฒนธรรมประเพณีและภาษาสัมพันธคล้ายคลึงกับชาวไทยในล้านนา กำเนิดรกรากของไทเขินอยู่ที่เมืองเชียงตุงประเทศพม่า ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ทางตะวันออกของที่ราบสูงชาน เชียงตุงเป็นเมืองที่มีประวัติศาสตร์ยาวนานควบคู่ไปกับเมืองเชียงรุ่งของชาวไทลื้อในสิบสองปันนาและเมืองเชียงใหม่แห่งแคว้นล้านนา

คนไทยในประเทศไทยเรียกคนที่อาศัยในเมืองเชียงตุงว่า "ไทเขิน" หรือ "ไทเขิน" คำว่า เขิน หมายถึง ชัดเขิน ตามลักษณะการไหลย่นของแม่น้ำเขินซึ่งไหลย่นจากทิศใต้ขึ้นไปทิศเหนือต่างกับแม่น้ำโดยทั่วไปมักจะไหลจากเหนือลงใต้ ชาวบ้านจึงเรียกลักษณะการไหลของน้ำเช่นนั้นว่า "น้ำเขิน" หรือ "น้ำชัด" และเรียกกลุ่มคนไทที่ตั้งบ้านเรือนอาศัยตามลำน้ำเขินว่าชาว "ไทเขิน" ส่วนชาวล้านนาเรียกเพี้ยนเป็น ไทเขิน

การอพยพสู่ล้านนาและบ้านสันกำแพงปลา

พงศาวดารเชียงตุงกล่าวว่า ราว 800 ปีมาแล้ว พญามังรายกษัตริย์ผู้ทรงสถาปนาเมืองเชียงใหม่ ทรงขับไล่พวกลัวะ ซึ่งเป็นชนเผ่าที่เป็นเจ้าของบริเวณเมืองเชียงตุงมาก่อนแล้วพญามังรายทรงสร้างเมืองเชียงตุง พระองค์ทรงมอบหมายให้ราชบุตรมาปกครองเมืองเชียงตุง ชาวไทเขินมีความสัมพันธ์กับเชียงใหม่ตลอดสมัยที่ราชวงศ์มังรายปกครองเชียงใหม่ ต่อมาเมื่อเชียงใหม่เป็นเมืองขึ้นของพม่า และในสมัยรัตนโกสินทร์ พระเจ้ากาวิละและกองทัพไทยได้ขับไล่อำนาจของพม่าออกไปจากล้านนา พระเจ้ากาวิละได้ไปทำสงครามกับพม่าในรัฐชาน เมื่อชนะสงครามก็กวาดต้อนชาวเมืองในรัฐชานรวมทั้งเมืองเชียงตุงอพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองเชียงใหม่ ในสมัยนั้นเป็นสมัยที่เมืองเชียงใหม่ได้ฟื้นฟูบ้านเมืองจากการเป็นเมืองร้าง (เชียงใหม่ร้าง 20 ปี ระหว่าง พ.ศ. 2318-2338) คนมักจะเรียกการกวาดต้อนผู้คนมาใส่บ้านเมืองนี้ว่า "เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง"

ชาวไทเขินกลุ่มหนึ่งที่อาจจะถูกกวาดต้อนมาสมัยพระเจ้ากาวิละหรืออาจจะอพยพโยกย้ายมาอยู่เชียงใหม่ด้วยความสมัครใจ ปัจจุบันชุมชนชาวไทเขินตั้งบ้านเรือนอยู่หลายแห่งในเมืองเชียงใหม่ รวมทั้งบ้านสันกำแพงปลาด้วย ชุมชนชาวไทเขินในเมืองเชียงใหม่ ได้แก่ บริเวณถนนวัวลาย บ้านนันทาราม ซึ่งอยู่ในกำแพงเมืองเชียงใหม่ชั้นนอก ส่วนไทเขินที่ตั้งบ้านเรือนบริเวณนอกเมืองเชียงใหม่ได้แก่ บ้านต้นกอก บ้านต้นแหนหลวง บ้านต้นแหนน้อย อำเภอสันป่าตอง บ้านสันกำแพงปลา บ้านหัวทุ่ง บ้านทรายมูลอำเภอสันกำแพง ฯลฯ (คณะสงฆ์นครเชียงใหม่, 2541 : 76)

ชาวไทเขินกลุ่มหนึ่งมาตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตอำเภอสันกำแพงคือบ้านหัวทุ่ง บ้านสันกำแพงปลา และบ้านทรายมูล ทั้งสามหมู่บ้านกลายเป็นศูนย์กลางด้านวัฒนธรรมและประเพณีของชาวไทเขินในสันกำแพง โดยเฉพาะอย่างยิ่งบ้านบ้านทรายมูล ชาวไทเขินกลุ่มนี้สามารถอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมของตนไว้ได้อย่างดี ปัจจุบัน เมื่อกระแสสังคมสมัยใหม่ได้แผ่อิทธิพลเข้าไปในหมู่บ้านทั้ง 3 ทำให้ชาวไทเขินทั้งสามหมู่บ้านได้เกิดความแตกแยกทางความคิดมากขึ้น ไทเขินบ้านสันกำแพงปลาจึงได้แยกตัวออกกลุ่มบ้านหัวทุ่งและบ้านทรายมูลมาร่วมกันสร้างวัดใหม่ของตนขึ้นคือวัดสันกำแพง เมื่อปี พ.ศ. 2528

บ้านสันกำแพงปลาดังอยู่หมู่ที่ 6 ตำบลทรายมูล อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ ตั้งอยู่ในเขตสุขาภิบาลอำเภอสันกำแพง ด้านทิศเหนือหมู่บ้านเป็นบริเวณทุ่งนา ด้านทิศใต้ติดกับบ้านหัวทุ่ง หมู่ที่ 5 ตำบลทรายมูล ด้านทิศตะวันออกติดกับบ้านสันโค้งหมู่ที่ 4 ตำบลทรายมูล และทิศตะวันตกติดกับบ้านทรายมูลหมู่ที่ 7 ตำบลทรายมูล

สภาพโดยทั่วไปของหมู่บ้านมีพื้นที่ค่อนข้างกว้าง เมื่อเปรียบเทียบกับประชากร ลักษณะดังกล่าวทำให้บ้านแต่ละหลังตั้งอยู่ห่างกัน มีพื้นที่ว่างสำหรับปลูกไม้ผลในบริเวณบ้าน พืชผลที่นิยมปลูกกันมากคือลำไย บ้านแต่ละหลังจึงมีลักษณะคล้ายบ้านสวนมีความร่มรื่นเป็นพิเศษ โดยเฉพาะด้านทิศเหนือของหมู่บ้านที่ติดกับทุ่งนามีพื้นที่ว่างสำหรับทำสวนลำไยประมาณเกือบ 200 ไร่ ในระหว่างต้นลำไยชาวบ้านก็จะปลูกพืชล้มลุกต่าง ๆ ตามฤดูกาล เช่น กะหล่ำปลี ผักกาด ถั่วฝักยาว หอม กระเทียม ฯลฯ เป็นต้น

ลักษณะบ้านของชาวไทเขินที่สันกำแพงปลา ส่วนใหญ่จะเป็นบ้านยกพื้นได้ถุนสูง ได้ถุนบ้านจะทำเป็นที่เก็บของ วางสำหรับทอดผ้า หรือตัดเย็บเสื้อผ้า บางบ้านที่ทำเป็นธุรกิจขนาดใหญ่ก็จะปลูกสร้างโรงเรือนแยกต่างหาก ชาวบ้านทำอาชีพหลายอย่าง ส่วนใหญ่มีอาชีพเกษตรกร ทำนา ทำสวน รับจ้าง รับราชการ ส่วนแม่บ้านชาวไทเขินปัจจุบันได้รวมกลุ่มกันทำกิจกรรมเกี่ยวกับงานทอดผ้า ตัดเย็บเสื้อผ้า หลายกลุ่ม

ชุมชนบ้านสันกำแพงปลามีความสามัคคีกันสร้างวัดสันกำแพงขึ้นเพื่อดำรงไว้ซึ่งศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้าน อุปนิสัยโดยทั่วไปของชาวไทเขินที่บ้านสันกำแพงปลาทั้งหญิงและชายเป็นคนรักความสะอาด รักความสงบ มีความขยันหมั่นเพียร ชอบใช้ชีวิตแบบเรียบง่าย สมถะไม่ฟุ้งเฟ้อ มีความเป็นอยู่แบบธรรมดา กิจกรรมที่จัดขึ้นในหมู่บ้านหรือมีงานอื่นเกิดขึ้น เช่น งานศพ งานขึ้นบ้านใหม่ แต่งงาน จะนิยมทำกันแบบเรียบง่ายประหยัด ไม่นิยมนำมหรสพมาเล่นในงานแม้ว่าจะเป็นงานสมโภชในวัดก็ตาม

ชาวบ้านมีความเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนา คนสูงอายุนิยมไปนอนวัด มีความรักและสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทำให้อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขยาวนานถึงสองร้อยปี

สตรีบ้านสันกำแพงกับการทอผ้า

ชาวสันกำแพงปลาส่วนใหญ่มีอาชีพทำนา สำหรับแม่บ้านจะทอผ้าเพื่อใช้ในครอบครัวมาตั้งแต่อดีต และต่อมาพัฒนาทอผ้าเพื่อขาย ซึ่งเทคนิควิธีและลวดลายรวมทั้งการย้อมสีได้รับการถ่ายทอดจากบรรพบุรุษหลายชั่วอายุคน ปัจจุบัน การทอผ้ามีคนทำน้อยลงมากเมื่อเทียบกับสมัยก่อน และการถ่ายทอดภูมิปัญญาเกี่ยวกับการทอผ้าก็ขาดหายไปด้วยการพัฒนาสมัยใหม่ คนที่สนใจอยากเรียนทอผ้ามีจำนวนน้อยลง

นางคำนวน อุตตโม ช่างทอผ้าบ้านสันกำแพงปลาเล่าว่า นางเรียนทอผ้าจากยายและเริ่มทอผ้าเป็นตั้งแต่ออกจากโรงเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่สี่ เมื่อกลับมาบ้านหรืออยู่บ้านก็เห็นคนเฒ่าคนแก่ทอผ้ากันทุกบ้าน แม่ก็ทอผ้าอยู่ที่บ้านด้วย ก่อนที่จะเริ่มทอผ้าเริ่มต้นด้วยการเป็นลูกมือของแม่หรือยายโดยช่วยหยิบของส่งให้จนรู้จักอุปกรณ์ที่ใช้ทอผ้า และปั่นด้าย เช่น "ฮีด" "กังกว้าง" เครื่องมือมัดวันเส้นด้ายโดยทั่วไปผู้ใหญ่จะไม่ยอมให้เด็กขึ้นไปนั่งบนกี่ทอผ้าเพราะกลัวเด็กจะทำด้ายพันกันซึ่งจะเป็นปัญหาใหญ่มากในการทอผ้าถ้าด้ายที่จะทอพันกัน ต่อมาเมื่อนางโตพอที่จะเริ่มหัดทอผ้ายายก็อนุญาตให้นางขึ้นนั่งบนกี่ทอผ้าเมื่อยายทอเสร็จหรือยาลงจากกี่ทอผ้า นางคำนวน ก็จะขึ้นไปนั่งบนกี่หัดทอผ้าด้วยตนเอง แรกๆ เมื่อยังไม่เป็น ทำได้ไม่ดี ผ้าที่ทอออกมาแล้วใช้ไม่ได้ แต่เมื่อฝึกหัดทำทุกวันยายและแม่ก็ช่วยสอนเทคนิคการทอด้วย จนกระทั่งสามารถผ้าได้เป็นผืนจนชำนาญในที่สุด

ได้ดูบ้านเกือบทุกบ้านจะมีกี่ทอผ้า ลูกสาวบ้านใดทอผ้าไม่เป็นจะไม่มีใครรับเป็นสะไภ้ ชาวสันกำแพงทอผ้าแบบไทเขินที่ส่งสมถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษและได้ปรับปรุงเทคนิคและสีย้อมผ้าในเวลาเดียวกันด้วย นางคำนวน ยังเล่าต่อไปว่า เดิมชาวบ้านจะทอผ้าด้วยลวดลายที่เรียนรู้จากพ่อแม่สืบทอดกันไปในชุมชน ปัจจุบันนี้ ลวดลายของผ้าเขินรุ่นเก่าหลายลายได้สูญหายไปแล้ว เพราะบางช่วงเวลาไม่มีลูกหลานเรียนรู้และสืบทอดเทคนิคการทอลายเฉพาะของกลุ่มตน ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าเสียดายยิ่งเพราะการทอผ้ายากทำให้ยากและต้องมีความชำนาญมาก

นางคำนวนเป็นช่างผู้ชำนาญการทอคนหนึ่ง นางเล่าว่าด้วยแรงศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนาทำให้นางคำนวนตั้งใจผลิตผลงานทอผ้าชิ้นเยี่ยมหลายชิ้นเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา นางทำการทอผ้ามานานกว่า 50 ปี โดยรับจ้างทอผ้าตามที่มีผู้มาสั่ง เช่น เทศกาลเข้าพรรษา งานจุลกฐิน หรืองานบุญที่วัดสัน จะรับทอผ้าเพื่อสำหรับนำไปถวายวัด เช่น ผ้าจีวร ผ้าอาสนะพระสงฆ์ใช้รองนั่ง และตุ่ง ฯลฯ นางสามารถทอผ้าลวดลายต่าง ๆ โดยเฉพาะการทอตุ่งสำหรับถวายเป็นพุทธบูชา ลวดลายตุ่งมักจะทอรูปช้างชนกัน ซึ่งลายนี้ได้รับการสืบทอดมาหลายชั่วอายุคน ลายนักชัศตร หรือ 12 ราศี ซึ่งเป็นลวดลายนักชัศตรตามปีเกิดก็เป็นที่นิยมกันมาก แต่บางลวดลายนางก็ทอไม่ได้และไม่อาจจะเข้าใจความหมายของลวดลายนั้นได้ด้วย ลวดลายที่ทอได้แต่ไม่รู้ความหมายเช่น ลายเกล็ดเต่า เป็นต้น นางวันเพ็ญ ทา

กำเนิด ช่างทอผ้าคนหนึ่งของบ้านสันกำแพงปลาเล่าว่า ลายเกล็ดเต่าเป็นลายเก่าแก่ของชาวไทเขินสืบทอดมาหลายชั่วอายุคนแล้วแต่ไม่ทราบว่าความหมายของลาย และเมื่อบ้านเมืองพัฒนาไปลายบางลายช่างทอก็พัฒนาหรือประดิษฐ์ลายขึ้นโดยอาศัยจินตนาการของตนกลายเป็นลวดลายประยุกต์หรือลายสมัยใหม่ไปในที่สุดก็มี

อุปกรณ์การทอผ้า

การทอผ้าเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สำคัญอย่างหนึ่ง ผู้ทอต้องใช้เทคนิคและอุปกรณ์หลายชนิดซึ่งสะท้อนให้เห็นความสามารถและภูมิปัญญาของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ พบว่ากลุ่มศรีท้าวจะมีเทคนิคและลวดลายในการทอประณีตสวยงามกว่ากลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มอื่นเป็นต้น อุปกรณ์ทอผ้าของชาวบ้านสันกำแพงปลาก็คล้ายกับอุปกรณ์ทอผ้าโดยทั่วไปมีดังนี้

1. นูก เป็นโครงร่างไม้สี่เหลี่ยมผืนผ้าตั้งพื้นสำหรับนั่งทอผ้า มีหลายขนาด ขึ้นอยู่กับขนาดของผ้าที่ทอ เช่น ผ้าผืนเล็กใช้นูกขนาดเล็ก ถ้าต้องการผืนใหญ่ต้องสร้างนูกขนาดใหญ่
2. พืม ทำด้วยเหล็กหรือไม้ ทำเป็นซี่ๆ สำหรับใส่ด้าย และแยกด้ายเป็นเส้น ๆ มี 2 ชนิดคือ พืมเดี่ยว และพืมคู่ กรอบพืมทำด้วยไม้เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า " จะขัด"
3. ไม้เกี่ยวนูก เป็นท่อนไม้สำหรับพันด้ายซึ่งอยู่เหนือศีรษะผู้ทอผ้า ใช้สำหรับผูกด้ายไว้เพื่อตรึงด้ายไว้ให้มั่นคง
4. กระสวย ทำด้วยไม้มีลักษณะคล้ายเรือพายมีขนาดเล็กสำหรับใส่ด้ายม้วนเล็ก ๆ ที่สอดไปมา ระหว่างด้ายชั้นล่างและชั้นบน เรียกว่าการทอผ้า
5. ไม้กึ่งนูก มีลักษณะไม้โค้งคล้ายธนู ใช้สำหรับตรึงผ้าที่ทอแล้วเสร็จ ตรึงไว้ไม่ให้หย่อน
6. ศอกคู่ ทำด้วยไม้สำหรับม้วนผ้าเก็บ ที่เสร็จเรียบร้อยแล้ว
7. ไม้ไขว้ สำหรับแยกด้ายชั้นล่างและชั้นบนเป็นแพ เพื่อไม่ให้ด้ายพันกัน
8. ไม้หามเขา ประกอบด้วยไม้และด้ายเป็นเส้น ๆ มีจำนวนเท่ากับพืม การใช้งานเพื่อแยกด้ายเป็นช่อง ทำให้เป็นแพก่อนที่ด้ายจะถึงชั้นตอนไปถึงพืม

นอกจากนี้ยังมีอุปกรณ์ที่ช่วยในการทอผ้าอีกหลายชนิด เช่น เครื่องมือทำฝ้ายให้เป็นเส้นด้าย เรียกว่า "อีต" และ "หางเห็นหรือกังกว้าง" เป็นเครื่องมือพันด้ายให้เป็นหลอดกลมใหญ่ และก่อนที่จะนำด้ายเข้าไปทอในนูกต้องพันด้ายใส่หลอดเล็ก ๆ โดยใช้อุปกรณ์ที่เรียกว่า "เผื่อน" เมื่อด้ายม้วนเล็ก ๆ เหมาะสำหรับ ที่จะนำไปใส่ในกระสวยการทอผ้า (สุมน มุลชัย, มกราคม 2542)

การย้อมสีธรรมชาติ

การย้อมสีธรรมชาติเป็นวิธีการย้อมที่ชาวไทเขินทำกันมาเป็นเวลานาน แต่ในปัจจุบันนี้ช่างทอผ้าไม่ค่อยนิยมทำสีธรรมชาติขึ้นเอง (ทรงศักดิ์ ปรางวัฒนากุลและแพทีเซีย แน่นหนา, 2533,32) จึงหันมาใช้สีเคมีกันมากขึ้นซึ่งใช้ง่าย มีสีสดใส และหลากหลายมากกว่าเดิม ส่วนช่างทอผ้าบางคนในหมู่

บ้านสันกำแพงปลายังคงย้อมผ้าด้วยสีธรรมชาติอยู่

นางจันทร์เพ็ญ ทากำเนิด เป็นช่างทอผ้าอีกคนหนึ่งที่ยังคงรักษาภูมิปัญญาการย้อมสีของชาวไทเขินไว้ และนางยังได้คิดค้นดัดแปลงการย้อมสีแบบธรรมชาติเป็นแบบฉบับของตนเองขึ้นอีกหลายสี ด้วยการทดลองทำซ้ำหลายครั้งจนกระทั่งได้สีตามความพอใจและสวยงาม สามารถย้อมสีผ้าออกมาจำหน่ายเป็นที่ยอมรับของคนโดยทั่วไป สีย้อมผ้าธรรมชาตินี้นางจันทร์เพ็ญได้รับการถ่ายทอดมาจากภูมิปัญญาดั้งเดิมของชาวไทเขินและบางสีนางก็ทดลองทำใหม่โดยใช้วัสดุพื้นบ้านมีหลายสีดังนี้

สีน้ำตาลอ่อน

สีน้ำตาลอ่อนหรือสีโวลติน ได้สีนี้มาจากการใช้เปลือกมะพร้าวแก่กับเปลือกมะขามหรือใช้ใบสักมาทำสี โดยมีกรรมวิธีดังต่อไปนี้ ขั้นตอนเลือกเปลือกมะพร้าวที่แก่จัดนำมาต้มพร้อมกับเปลือกมะขามหรือใบสัก แล้วกรองเอาน้ำสะอาด ต้มเปลือกมะพร้าว 10 ปีบ จะย้อมผ้าได้ขนาดความยาว 60 เมตร นำผ้าฝ้ายที่จะย้อม ซักให้สะอาด เสร็จแล้วบิดผ้าให้แห้งหมาดๆ นำผ้าที่เตรียมย้อม ลงแช่ในน้ำสีน้ำตาลที่ได้จากการต้ม ย้อมผ้าให้ทั่วกลับผ้าไปมาทิ้งไว้ ประมาณ 15 นาที แล้วจึงพัก 15 นาที ทำเช่นนี้ 4 ครั้ง เสร็จแล้วจึงแช่ผ้าไว้ในอ่างน้ำย้อมหนึ่งคืน แล้วนำที่ย้อมออกตากในที่ร่มจนแห้งสนิท

การย้อมสีน้ำตาลอ่อนนี้เป็นแนวคิดการใช้วัสดุธรรมชาติ นำมาประยุกต์ใช้ในการย้อมสีผ้าของจันทร์เพ็ญ ทากำเนิด อีกทั้งยังไม่ต้องใช้สารเคมี ซึ่งเป็นการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์วัฒนธรรมชาวไทเขินได้เป็นอย่างดี และเป็นการรักษาสิ่งแวดล้อมด้วย สีน้ำตาลอ่อนที่ได้จากการย้อมด้วยกรรมวิธีนี้มีสีล้วนสวยงาม แปลกตา ลูกค้าที่ได้มาเห็นผ้าฝ้ายย้อมสีนี้แล้วจะสนใจและสั่งทอผ้าสีนี้เป็นจำนวนมาก บางครั้งกลุ่มสตรีทอผ้าทอให้ไม่ทันกับความต้องการของลูกค้าเพราะจำนวนแรงงานมีน้อย การเริ่มย้อมสีธรรมชาติด้วยกากมะพร้าวนั้นนางจันทร์เพ็ญ ทากำเนิดกล่าวว่า ตอนแรกยังไม่มี ความมั่นใจในผลงานเพราะผ้าย้อมที่ได้มีสีแปลกตากลัวว่าผ้าย้อมสีนี้จะขายไม่ได้ แต่ครั้งพอลูกค้าได้มาเห็นผ้าสีน้ำตาลอ่อนนี้มีความชอบอยากจะได้ผ้าไปใช้บ้าง จึงมีการสั่งให้ย้อมผ้าสีนี้มากขึ้น จนกระทั่งทุกวันนี้ยังย้อมผ้าด้วยการใช้เปลือกมะพร้าวกับเปลือกมะขามตลอดมา

สีเขียว

การย้อมผ้าสีเขียว ได้จากเปลือกต้นเพกา เปลือกมะม่วงและผลของมะกับตอง ในปริมาณที่เท่าๆ กัน หรือประมาณ 10 กิโลกรัม นำมาต้มกับน้ำ 5 ปีบ เสร็จแล้วกรองเอาน้ำสะอาดแยกไว้ นำผ้าที่เตรียมย้อมมาซักให้สะอาด บิดผ้าให้แห้งพอหมาดๆ นำผ้าลงย้อมในอ่างน้ำสีที่เตรียมไว้ แช่ผ้าไว้ในสีย้อมผ้า ประมาณ 15 นาที แล้วหยุดพักทำอย่างนี้สลับกัน 4 ครั้ง แล้วทิ้งผ้าแช่ไว้ในน้ำย้อมอีก 1 คืน รุ่งเช้าจึงนำผ้าออกตากในที่ร่มจนแห้งสนิท

การย้อมผ้าสีเขียวนี้ นางจันทร์เพ็ญไม่ค่อยทำในปัจจุบัน เธอได้ให้เหตุผลว่า การย้อมสีเขียวต้องใช้เปลือกต้นเพกาซึ่งหายากในปัจจุบัน ถ้าย้อมสีเขียวบ่อยๆ ก็จะไม่ค่อยมีเปลือกต้นเพกาอีก และยังเป็นเรื่องว่าต้นเพกาจะหมดไปจากหมู่บ้านเพราะต้นเพกามีดอกและฝักใช้กินเป็นอาหารได้ด้วย ดังนั้น

เธอเปลี่ยนแนวคิดที่จะใช้วัสดุธรรมชาติที่มีอยู่ในหมู่บ้านนำมาย้อมสีผ้า จึงเปลี่ยนการย้อมสีเขียวนี้นี้เป็นสีน้ำตาลอ่อน ดังกล่าวข้างต้น

สีดำและสีเหลือง

การย้อมสีดำ ได้จากการนำผลของมะกบตอง บดให้ละเอียด ต้มกับน้ำ 3 ปีบ กรองเอาน้ำใสสะอาด แยกไว้ นำผ้าที่จะย้อมซักให้สะอาด บิดผ้าให้แห้งหมาดๆ เสร็จแล้วนำผ้าลงแช่ในอ่างน้ำย้อม ใช้ไม้คนไปมาหรือใช้เท้าเหยียบย่ำไปมาเพื่อให้สีติดเนื้อผ้าดี ทิ้งผ้าแช่ในอ่างประมาณครึ่งวัน

เมื่อนำผ้าขึ้นจากน้ำย้อมแล้ว นำผ้าไปแช่ในโคลนปลักควายอีกประมาณ 1 ชั่วโมง หลังจากนั้นนำผ้ามาซักในน้ำสะอาด และตากในที่ร่ม ผ้าที่ย้อมด้วยวิธีนี้จะได้สีดำตามความต้องการ ส่วนสีเหลือง ได้จากการใช้ขมิ้นมาตำแล้วต้มย้อมผ้า

การย้อมสีธรรมชาติจากนางจันทร์เพ็ญ ถือเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นและเป็นสีที่เป็นเอกลักษณ์ของผ้าที่นางทอและย้อม การย้อมสีธรรมชาติแม้ว่าจะดูเป็นวิธีการที่ล้าสมัย เพราะมีขั้นตอนยุ่งยาก และช้าเมื่อเปรียบเทียบกับกรย้อมสีเคมีในสมัยปัจจุบัน แต่ผลงานของนางจันทร์เพ็ญที่อาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่นที่นางได้อนุรักษ์และสร้างภูมิปัญญาใหม่ด้วยการทดลองเองจนประสบผลสำเร็จนั้น เป็นการแสดงถึงภูมิปัญญาที่มีคุณค่าและมีประโยชน์มากในปัจจุบัน ผ้าที่ย้อมสีธรรมชาติที่ออกมาจำหน่ายเป็นที่นิยมของลูกค้าจำนวนมาก ไม่แพ้การย้อมสีเคมี การใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีคุณค่าทั้งในแง่องค์ความรู้และประเพณีวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมา จึงสมควรที่หน่วยงานหรือองค์กรทั้งภาครัฐและเอกชนให้การสนับสนุนกลุ่มสตรีไทเขินบ้านสันกำแพงปลา เพื่อการพัฒนาท้องถิ่นในสังคมไทยต่อไป

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับงานทอผ้า

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในยุคปัจจุบัน มีผลต่อผู้ประกอบการอาชีพทอผ้าที่บ้านสันกำแพงปลา ส่วนหนึ่งได้ทิ้งงานทอผ้าไปประกอบอาชีพอื่น ปัจจุบันมีเหลือผู้ประกอบการอาชีพทอผ้าเพียง 12 หลังคาเรือนจากจำนวน 104 หลังคาเรือนในหมู่บ้าน แม้ว่าจะพยายามส่งเสริมให้คนรุ่นใหม่หัดทอผ้าเพื่อสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมของชาวไทเขินบรรพบุรุษของตน แต่เนื่องจากรายได้จากการทอผ้าไม่มากพอที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้เมื่อเทียบกับอาชีพอื่น

ชาวบ้านโดยเฉพาะแม่บ้านจึงหันไปหาอาชีพใหม่ที่รายได้มากกว่าการทอผ้าชาย ประกอบกับการถ่ายทอดวิธีการทอผ้าและขบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับงานทอผ้าไม่ได้ส่งเสริมกันจริงจังต่อเนื่องกันด้วย จึงทำให้การทอผ้าเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตไปจากเดิมมาก แต่ก็ยังสามารถสืบทอดวิธีการทอผ้าและลวดลายแบบไทเขินไว้ได้ส่วนหนึ่ง การปรับตัวของแม่บ้านที่เคยทอผ้าในอดีตคือการรวมกลุ่มของแม่บ้านเพื่อผลิตงานทอผ้าแบบครบวงจรคือทำตั้งแต่งานทอจนกระทั่งทำเป็นเสื้อผ้าสำเร็จและส่งออกจำหน่ายเป็นรายได้ของครอบครัวและชุมชน นับเป็นทางออกที่ดีทางหนึ่งในการอนุรักษ์การทอผ้าของบ้านสันกำแพงปลา

ปัจจุบัน แม่บ้านแห่งบ้านสันกำแพงปลาที่ยึดอาชีพทอผ้าได้รวมตัวกันจัดตั้งกลุ่มทอผ้ามีจำนวน 4

กลุ่ม โดยแต่ละกลุ่มจะแบ่งงานกันทำ เช่น กลุ่มทอผ้า กลุ่มย้อมสี และกลุ่มที่ตัดเย็บเสื้อผ้าสำเร็จ จากการสัมภาษณ์ผู้ประกอบการดังมีรายละเอียด ดังนี้

กลุ่มที่ 1 มีนางนารี ปูอินติะ เป็นหัวหน้า นางนารีมี อายุ 67 ปี อยู่บ้านเลขที่ 13 หมู่ที่ 6 บ้านสันก้างปลา ตำบลทรายมูล อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นผู้ประกอบการตัดเย็บเสื้อผ้าและปลอกหมอนอิง ส่งขายบริษัทในประเทศญี่ปุ่น โดยทำตามรายการที่บริษัทสั่งทำ การเย็บผ้าส่งขายเดือนละ 2 ครั้งๆ ละ 500 – 1,000 ตัว

กลุ่มนางนารี มีผู้ร่วมงานจำนวน 5 คน ซึ่งเป็นแม่บ้านในหมู่บ้านเดียวกัน โดยซื้อผ้ามาจากกลุ่มทอผ้าในหมู่บ้าน แล้วนำมาตัดที่บ้านนางนารีตามแบบที่ต้องการ หลังจากนั้นจึงให้ทีมงานนำไปเย็บที่บ้านของตนเองได้ โดยคิดค่าแรงงานจากผลงานที่ทำ ประมาณชิ้นละ 10-30 บาท เมื่อการตัดเย็บเสร็จแล้วมีคนช่วยนำผ้าเหล่านั้นมาซักกรีด และบรรจุหีบห่อ แล้วจึงจัดส่งให้บริษัท เมื่อทางบริษัทได้รับของแล้วจะโอนเงินเข้าบัญชีให้เป็นงวดๆ การทำงานของนางนารี ปูอินติะ เป็นงานธุรกิจที่ต้องลงทุนเอง ไม่มีหน่วยงานหรือองค์กรใดสนับสนุนในด้านเงินทุน

กลุ่มที่ 2. มีนางเทียมจันทร์ ทำบุญจิตต์ เป็นหัวหน้า นางเทียมจันทร์อายุ 68 ปี อยู่บ้านเลขที่ 13 หมู่ที่ 6 บ้านสันก้างปลา ตำบลทรายมูล อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นช่างทอผ้าชาวไทเขินผู้หนึ่ง นางได้ริเริ่มอาชีพทอผ้าขายมาเป็นระยะเวลาานกว่า 10 ปี โดยทอผ้าขาวม้าและผ้าขึ้นตีนกลับ ซึ่งเป็นขึ้นดั้งเดิมของชาวไทเขินบ้านสันก้างปลา นางเทียมจันทร์มีฝีมือและชำนาญในการทอผ้ามาก จึงทำให้มีลูกค้าเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับจนไม่สามารถทอผ้าตามลำพังเองได้ เพราะผลผลิตงานไม่เพียงพอกับความต้องการของลูกค้า

ต่อมา นางเทียมจันทร์มีแนวคิดที่จะขยายกิจการให้มากขึ้นเนื่องจากว่าในสมัยนั้นในหมู่บ้านสันก้างปลาไม่มีผู้จำหน่ายผ้าทอโดยตรง นางจึงได้เริ่มงานค้าเสื้อผ้าทอและผ้าพื้นเมืองโดยตรง นางสั่งผ้าจากกลุ่มสตรีไทเขินบ้านสันก้างปลาและพร้อมนี้นางเทียมจันทร์ได้เริ่มงานตัดเย็บเสื้อผ้าพื้นเมืองสำเร็จรูปขายส่ง โดยใช้แรงงานภายในหมู่บ้านทั้งหมด 12 คน งานที่ทำคือปลอกหมอนอิง เสื้อผ้าลายฉลุ วิธีการทำงานของนางทำเป็นกลุ่มโดยแบ่งงานกันทำตามขั้นตอน เริ่มจากการตัดผ้า เย็บผ้า ปักลายฉลุ ซัก-รีด และบรรจุหีบห่อรวมถึงการจัดส่งบริษัท รวมค่าจ้างคิดเป็นชิ้นงานประมาณ 10-40 บาทต่อตัว การส่งขายเดือนละ 1 ครั้งๆ ละประมาณ 500 – 1,300 ตัว การทำงานของนางเทียมจันทร์ เป็นการลงทุนทำเองทุกอย่าง ยังไม่มีองค์กรใดหรือแหล่งทุนเป็นผู้สนับสนุน และในปัจจุบันการทำงานทุกขั้นตอนได้มอบให้บุตรีดูแลกิจการแทน

กลุ่มที่ 3. มีนางทิพย์พร แก้วกล้า เป็นหัวหน้า นางทิพย์พร อายุ 39 ปี อยู่บ้านเลขที่ 27/1 บ้านสันก้างปลา ตำบลทรายมูล อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ ผู้ทำธุรกิจการค้าขายผ้ามาตั้งแต่ปี 2522 โดยมีพื้นฐานความรู้การค้าขายผ้าจากมารดาคือนางเทียมจันทร์ ทำบุญจิตต์ การทำงานที่บ้านของคุณทิพย์พรเป็นการตัดเย็บผ้าฝ้าย ผ้าพื้นเมืองและผ้าไหมสำเร็จรูป โดยมุ่งขายให้กับลูกค้าระดับกลางและระดับสูงทั้งในประเทศและต่างประเทศ

นางทิษัมพร เป็นผู้ประกอบการที่ทำงานเกี่ยวกับผ้าทอ ผ้าพื้นเมืองของชาวไทเขิน นางรับซื้อผ้าทอที่กลุ่มสตรีไทเขินในหมู่บ้านมาตัดเย็บขาย และถ้าผ้าทอในหมู่บ้านไม่เพียงพอ จึงได้สั่งซื้อจากแหล่งอื่นมาเสริม ผู้ร่วมงานกับนางทิษัมพรเป็นสตรีชาวบ้านสันกำแพงปลาจำนวน 10 คน คนทำงานมีการแบ่งงานกันไปทำ สามารถมาทำที่บ้านคุณทิษัมพรหรือนำกลับไปเย็บที่บ้านตนเองก็ได้ ถ้าหากนำกลับไปเย็บที่บ้านจะมีพนักงานรับ-ส่งให้กับทางร้านอีกทีหนึ่ง ขั้นตอนต่อมาจึงให้พนักงานซัก-รีด บรรจุหีบห่อที่ร้าน ขั้นตอนสุดท้ายจึงนำส่งขายต่อไป หน่วยงานหรือองค์กรที่ให้การสนับสนุนยังไม่มีนางทิษัมพรต้องทำเองลงทุนทุกอย่าง

กลุ่มที่ 4. มีนางจันทร์เพ็ญ ทากำเนิด เป็นหัวหน้า นางกำเนิดอายุ 53 ปี อยู่บ้านเลขที่ 42/1 หมู่ที่ 6 บ้านสันกำแพงปลา ตำบลทรายมูล อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นหัวหน้ากลุ่มทอผ้าบ้านสันกำแพงปลา เริ่มจัดตั้งกลุ่มเมื่อวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2538 เป็นการรวบรวมช่างทอผ้าที่มีความชำนาญในการทอผ้าในหมู่บ้านสันกำแพงปลาเพื่ออนุรักษ์ภูมิปัญญาดั้งเดิมของชาวไทเขิน

การจัดตั้งกลุ่มสตรีทอผ้าไทเขินบ้านสันกำแพงปลานั้น เนื่องจากกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรอำเภอสันกำแพง มีนโยบายและโครงการที่จะให้กลุ่มแม่บ้านในอำเภอสันกำแพงได้มีรายได้เสริมโดยอาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่นในหมู่บ้านนั้นๆ เป็นปัจจัยหลัก และหมู่บ้านสันกำแพงปลามีแม่บ้านที่มีฝีมือในการทอผ้าอยู่ก่อนแล้ว จึงได้รับการสนับสนุนให้แม่บ้านได้รวมกลุ่มกันขึ้น

ในส่วนเบื้องต้นกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรอำเภอสันกำแพงได้บริจาคที่ทอผ้า 2 หลังให้กับกลุ่มแม่บ้านสันกำแพงปลาได้มาดำเนินงานโดยมีนางจันทร์เพ็ญ ทากำเนิด เป็นประธานดำเนินงาน ส่วนปัจจัยการทอผ้าอย่างอื่น เช่น ฝ้าย ที่นำมาทอต้องซื้อมาจากตลาด เงินลงทุนเป็นของส่วนตัวของคุณจันทร์เพ็ญทั้งหมด

ผลงานการทอผ้าที่เริ่มเป็นที่รู้จักคือผ้าทอที่กลุ่มแม่บ้านสันกำแพงปลาส่งให้กับแม่บ้านในอำเภอเมืองจังหวัดเชียงใหม่ นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาผ้าทอของกลุ่มแม่บ้านสันกำแพงปลาก็เริ่มรู้จักกันในวงกว้างและยังส่งผลให้มีลูกค้าเพิ่มมากขึ้นอีกด้วย

ปัจจุบันนี้นางจันทร์เพ็ญ ทากำเนิด มีที่ทอผ้าอยู่ที่บ้าน 4 หลัง มีกลุ่มแม่บ้านที่ร่วมกลุ่มด้วย 12 คน โดยการกระจายงานกันทำตามขั้นตอน สมาชิกของกลุ่มสามารถนำงานกลับไปทำที่บ้านของตนเองได้ เมื่อเสร็จแล้วก็นำผลงานมาส่งที่บ้านนางจันทร์เพ็ญ และได้รับค่าตอบแทนจากผลงานที่ทำเป็นชิ้นๆ ไป ผู้ร่วมงานกับนางจะมาทำงานที่บ้านนางจันทร์เพ็ญ คือนางสาวสุมน มูลเอ๋ย ซึ่งทำหน้าที่ทอผ้าไปด้วย ถ่ายทอดวิชาการทอผ้า และยังเป็นທີ່ปรึกษาในกระบวนการทอผ้าให้กับนางจันทร์เพ็ญอีกด้วย

นางสาวสุมน มูลเอ๋ย เป็นช่างทอผ้าที่มีความชำนาญมากและอีกทั้งเป็นผู้ชำนาญในกระบวนการทอผ้าทุกขั้นตอน โดยเฉพาะขั้นตอนการรวนด้ายก่อนที่จะนำฝ้ายเข้าประจำที่ที่ทอผ้า นางสาวสุมนต้องทำเองทุกอย่างเพราะเป็นผู้เดียวในหมู่บ้านที่ทำได้ในขณะนี้ ทั้งที่การรวนด้ายนี้เป็นขั้นตอนที่ซับซ้อนและต้องใช้แรงงานมากในสมัยก่อนต้องขอแรงงานผู้ชายช่วยในการรวนฝ้าย ทั้งยังพยายามถ่ายทอดวิชาการนี้ให้กับนางจันทร์เพ็ญเป็นผู้สืบทอดต่อไปด้วย

13. การอยู่ร่วมกับธรรมชาติของชาวปกากะญอ

จงดี วงศ์จอมพร

บ้านผาหมอน

บ้านผาหมอนเป็นชื่อหมู่บ้านของของชาวปกากะญอแห่งหนึ่งที่ทางราชการตั้งชื่อให้โดยตั้งชื่อจากชื่อภูเขาที่เรียกว่า ดอยผาหมอน ซึ่งภูเขาแห่งนี้เป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาดอยอินทนนท์ตอนกลางซึ่งเป็นภูเขาสูงที่สุดในประเทศไทย สำหรับชาวบ้านเรียกหมู่บ้านนี้ว่า ก่อมือกะคี หมายถึงหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ที่ขุนน้ำหรือต้นน้ำลำธารแม่กลาง ที่ไหลลงสู่หมู่บ้านเมืองกลางที่เรียกว่า น้ำตกแม่กลาง

บ้านผาหมอน ตั้งอยู่หมู่ที่ 8 ตำบลบ้านหลวง อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ มีอายุมากกว่า 180 ปี อยู่ห่างจากอำเภอจอมทองประมาณ 26 กิโลเมตร เป็นหมู่บ้านชาวปกากะญอ (กะเหรี่ยง) ผู้ที่มาตั้งหมู่บ้านคนแรกชื่อ นายสาโตและนายขาว (ไม่มีนามสกุล) 2 คน ไม่มีหลักฐานว่าสองคนนี้อพยพมาจากไหน ทราบแต่เพียงว่า 2 คนนี้ได้มาสำรวจพื้นที่เห็นว่าอุดมสมบูรณ์ดีคือ บริเวณที่ดินทำกินมีน้ำไหลผ่าน และหาของป่ากินได้ จึงได้ไปขอเจ้าเมืองลำพูน โดยเจ้าเมืองลำพูนแลกที่ดินบริเวณหมู่บ้านผาหมอนกับช้าง 1 เชือก ตีราคาเป็นตัวเงินประมาณ 5,000 บาท ในสมัยนั้น

หลังจากนั้นก็มีการย้ายบ้านจากหมู่บ้านต่างๆ อพยพเข้าไปอยู่ด้วย ขณะเดียวกันแต่ละครอบครัวก็ขยายออก ทำให้บ้านผาหมอนพัฒนาเป็นหมู่บ้านค่อนข้างใหญ่ ปัจจุบันมีประชากร ประมาณ 115 หลังคาเรือน รวมประชากรทั้งสิ้น 800 คน นอกจากนั้นบริเวณใกล้เคียงยังมีหมู่บ้านปกากะญออีกหลายแห่ง เช่น บ้านหนองหล่ม บ้านเมืองอาง บ้านขุนป้วย บ้านสบหาด บ้านอังก้าน้อย และบ้านสบแอบ หมู่บ้านเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันทั้งในระดับเครือญาติและคนรู้จักในฐานะที่เป็นชนเผ่าเดียวกัน จึงมีการไปมาหาสู่กันเสมอมีกิจกรรมร่วมในหมู่บ้านก็จะมาร่วมกิจกรรม เช่น การทำแนวกันไฟป่า การรวมกลุ่มอนุรักษ์ธรรมชาติ

ปัจจุบัน ชาวบ้านผาหมอนส่วนใหญ่จะได้รับการศึกษาประถมศึกษา โดยมีมิชชันนารีได้เข้ามาเผยแพร่ศาสนาคริสต์ ประมาณปี พ.ศ. 2497 ลูกหลานของชาวบ้านมีโอกาสได้ไปเรียนหนังสือที่ศูนย์อบรมชาวไทยภูเขา ตั้งโดยมิชชันนารีที่บ้านแม่ปอน อำเภอจอมทอง ซึ่งอยู่ใกล้กับบ้านผาหมอน ต่อมารัฐบาลได้เปิดโรงเรียนของรัฐขึ้นตั้งอยู่ระหว่างบ้านผาหมอนโดยโรงเรียนแห่งนี้เปิดสอนถึงระดับประถมศึกษาตอนปลาย ช่วยให้ลูกหลานชาวบ้านได้เรียนรู้เขียนภาษาไทยและพูดภาษาไทยได้ สามารถติดต่อสื่อสารกับคนพื้นราบหรือคนเมืองภายนอกหมู่บ้านได้

ชาวบ้านที่นับถือประเพณีความเชื่อดั้งเดิม (ตำที่ตำเต๊ะ) บางคนนับถือศาสนาพุทธและศาสนาคริสต์เป็นหลักในการดำเนินชีวิต ในหมู่บ้านจึงมีทั้งห่อผี วัดและโบสถ์ประจำหมู่บ้าน แม้จะต่างศาสนาแต่ก็มีได้ทำให้เกิดการแปลกแยกจากกันเลย คนในชุมชนอยู่ด้วยกันฉันท์พี่น้อง มีความเชื่ออาหาร

ต่อกัน ระบบชนเผ่า ครอบครัว และเครือญาติยังเป็นสิ่งที่สำคัญหรือเป็นตัวจักรสำคัญของความผูกพัน
สานเกลียวต่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชนตลอดมา

ปัจจุบัน บ้านผาหมอนพัฒนามากมีถนนหนทางเข้าสู่หมู่บ้าน มีตลาด ระบบการผลิตเพื่อการ
ตลาด ตลอดจนมีโครงการพระราชดำริหรือโครงการหลวงเข้าไปสนับสนุนด้านการเกษตรและปลูกไม้
ดอกเพื่อขาย และยังมียังมีองค์กรเอกชน เช่น ศูนย์สังคมพัฒนาคาทอลิก เข้าไปสนับสนุนตั้งธนาคารข้าว
และธนาคารควาย สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งใหม่ของหมู่บ้าน มีผลทำให้ชาวบ้านปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงที่
เกิดขึ้น มีหลายสิ่งหลายอย่างที่บ้านต้องเรียนรู้ เช่น รัฐบาลประกาศเรื่อง เขตป่าอุทยานแห่งชาติ
เมื่อปี พ.ศ. 2515 ทำให้ชาวบ้านต้องเลิกอาชีพหาของป่า ซึ่งเป็นวิถีชีวิตดั้งเดิมของเขา และชาวบ้านไม่
สามารถทำอะไรหมุนเวียนได้ พื้นที่ทำกินถูกจำกัดเขต ชาวบ้านจะทำไร่นาได้เฉพาะในพื้นที่นาและที่ไร่
ในพื้นที่ที่บุกเบิกแล้วในปีนั้น ๆ เท่านั้น พื้นที่เพื่อการเกษตรต้องเป็นที่ลาดไม่เกิน 30 องศา ต้องไม่เป็น
บริเวณต้นน้ำ ฯลฯ

จากภาวะการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ทำให้ชาวบ้านมีการปรับเปลี่ยนชีวิตในทุกๆ ด้านเพื่อให้
เข้ากับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยได้ปรับตัวอย่างค่อยเป็นค่อยไป ดังภาสิตของชาวปกาก
เกอะญอที่ว่า “มากะยอ กะยอ แล กะ แบ กะ แบ” คือ ค่อยเป็น ค่อยไป ซึ่งบางเรื่องชาวบ้านก็ต้องปรับ
ตัวอย่างรวดเร็วเช่นกัน

การปรับตัวของชาวบ้านผาหมอนในปัจจุบัน มีการรวมกลุ่มทำกิจกรรมต่าง ๆ หลายกลุ่ม เช่น
กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มออมทรัพย์ ร้านค้า และกลุ่มอนุรักษ์ธรรมชาติ ซึ่งจะได้กล่าวถึงรายละเอียดถึงวิถีชีวิต
ที่มีการปรับปรนต่อภาวะการเปลี่ยนแปลงของสังคมในตอนต่อไป และเพื่อจะให้เห็นภาพลักษณะของ
ชาวปกากเกอะญอที่ก่อให้เกิดภูมิปัญญาท้องถิ่น อันเป็นรากเหง้าแห่งการดำรงอยู่ของชีวิต จะขอยก
กรณีศึกษาอีกหมู่บ้านหนึ่งคือ บ้านดอกแดงมาประกอบการศึกษาคั้งนี้

บ้านดอกแดง

บ้านดอกแดง ตั้งอยู่หมู่ที่ 2 ตำบลบ่อสลี อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่ ห่างจากอำเภอฮอด
ประมาณ 180 กิโลเมตร เป็นหมู่บ้านชนเผ่าปกากเกอะญอที่แยกตัวออกจากหมู่บ้านอมลองซึ่งอยู่ห่าง
จากบ้านดอกแดงประมาณ 3 กิโลเมตร หมู่บ้านแห่งนี้ตั้งขึ้นเมื่อประมาณ 60 ปีมาแล้ว สาเหตุที่แยก
ออกมาเพราะบ้านอมลองมีการขยายตัวของพื้นที่ทำกิน เพราะพื้นที่บ้านอมลองไม่เพียงพอกับประชา
กรที่เพิ่มมากขึ้น หมู่บ้านตั้งอยู่บริเวณไหล่เขามีลำธารไหลผ่าน ผู้นำในการตั้งหมู่บ้านชื่อ พื่อเกาะแกะ
จอพอ ปัจจุบันเสียชีวิตแล้ว ตอนที่ตายมีอายุเกือบ 100 ปี เป็นคนดี มีคุณธรรมและเป็นฮีโร่ (หัวหน้า
หมู่บ้าน) ซึ่งเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ขณะเดียวกันก็เป็นผู้ใหญ่บ้านดอกแดงนานถึง 25 ปี
ชาวบ้านดอกแดงส่วนใหญ่นับถือประเพณีเดิม (ความเชื่อถือตำที่ตำเต๊ะ) ประเพณีและพิธีกรรมของ
หมู่บ้าน เช่น ปีใหม่ (หนีโซไซ) ซึ่งเป็นการสร้างความสัมพันธ์กันในระดับครอบครัว เครือญาติ ชุมชน
หมู่บ้าน และสิ่งสูงสุด (ความเชื่อถือตำที่ตำเต๊ะ)

ชาวบ้านดอกแดงมีอาชีพหลักคือปลูกข้าวไร่ ในระยะแรกที่ย้ายมาตั้งหมู่บ้านนั้นพื้นที่สำหรับทำนามีไม่มาก ต่อมาก็ได้บุกเบิกที่ลาดบนเขาเป็นที่ทำนามากขึ้น เพราะผลผลิตดีกว่าการปลูกพืชชนิดอื่น ประเพณีดั้งเดิมที่ผูกพันอยู่กับธรรมชาติ ป่าไม้ การผลิตมีหลายประเพณี นับตั้งแต่เทศกาลขึ้นปีใหม่ (หนีซอไซ) ซึ่งเริ่มปีใหม่เมื่อเริ่มการปรับพื้นที่เพาะปลูก ก่อนการหยอดข้าวไร่ ไปจนถึงการเก็บเกี่ยวจนข้าวเข้ายุ้งฉาง นอกจากนี้ยังมีพิธีเลี้ยงผ้าย พิธีเลี้ยงไฟ ฯลฯ

ที่บ้านดอกแดงได้พัฒนาอย่างต่อเนื่อง มีโรงเรียนของรัฐบาลถึงระดับประถมศึกษา มีโบสถ์ ศาสนาคริสต์และและวัดพุทธศาสนา มีประชากรทั้งหมด ประมาณ 300 คน มีถนนเข้าถึงหมู่บ้าน มีไฟฟ้าจากพลังแสงอาทิตย์ ชาวบ้านดอกแดงได้ปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเช่นเดียวกับชาวบ้านผามอน เปลี่ยนแปลงการผลิตเพื่อยังชีพไปสู่การผลิตขาย ปลูกผักต่าง ๆ เช่น มะเขือเทศ กะหล่ำปลี พริกยักษ์ ฯลฯ สภาพการมีชีวิตแบบทุนนิยมกำลังเข้ามามีอิทธิพลมากขึ้นตามกาลเวลา การเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดเจนเป็นการเปลี่ยนแปลงภายนอก ส่วนระบบความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีเดิม ภูมิปัญญาท้องถิ่นเดิมคิดว่าชาวบ้านยังสามารถรักษาและมีความเข้มแข็งอยู่ ท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงที่ไหลบ่าเข้ามาในหมู่บ้าน

การเข้ามาขององค์กรต่างๆจากภายนอก เช่น ศูนย์สังคมพัฒนาคาทอลิก โดยเข้ามาช่วยชาวบ้านแก้ไขปัญหาเรื่องน้ำ ซึ่งได้ร่วมกับชาวบ้านจัดทำน้ำประปาภูเขาในหมู่บ้าน ต่อมา พ.ศ. 2540 รัฐบาลได้เข้ามากำหนดเขตป่า ทำให้ชาวบ้านต้องไม่ให้ปลูกข้าวไร่ล้ำเข้าไปในเขตป่าที่กำหนด ในขณะที่เดียวกันชาวบ้าน ได้มีการกำหนดเขตป่าอนุรักษ์และป่าใช้สอยอยู่ก่อนแล้วตามวัฒนธรรมและความเชื่อเดิมของชาวปกากะญอ การปรับตัวเรื่องการรักษาป่าที่บ้านดอกแดงจึงมีปัญหาน้อยหรือเกือบไม่พบปัญหาเลยก็ว่าได้ ป่าไม้ในหมู่บ้านได้รับการรักษาอย่างดี

ชาวปกากะญอคือใคร?

ชาวปกากะญอ เป็นชนเผ่ากลุ่มหนึ่งที่คนส่วนใหญ่เรียกว่า “กะเหรี่ยง” การที่เขาเรียกตนเองว่า “ปกากะญอ” ก็เพราะคำนี้มีความหมายว่า “คน” วัฒนธรรม ปกากะญอ จะให้ความสำคัญกับคนเป็นหลัก คำว่า “กะเหรี่ยง” นั้นเป็นคำที่ไม่มีความหมายสำหรับพวกเขา และไม่เป็นที่ชื่นชอบของพวกเขามากนัก ปกากะญอถือเอา ค.ศ.1999 เป็นปี 2728 ของเขา หมายความว่า เขานับกำเนิดว่าเป็น 239 ก่อนคริสตกาล นำเสียดายที่ไม่มีใครสามารถบอกได้ว่าเป็น ณ แห่งหนตำบลใด ตำนานปกากะญอเล่าขานกันว่า ถิ่นกำเนิดของพวกเขาคือ “ธิปีโกว์ปี” ซึ่งผู้ฟังสันนิษฐานว่า คงหมายถึง “ธิเบต” และทะเลทรายโกบี บางท่านก็ว่าปกากะญอเป็นเผ่าที่มีรากฐานไปทางตะวันตกมากกว่าเผ่าอื่นๆ

มีเรื่องเล่าว่า ปกากะญอตั้งถิ่นฐานแพร่หลายอยู่ในพม่ามาแต่ดึกดำบรรพ์ เริ่มเคลื่อนข้ามแม่น้ำสาละวินเข้ามาอยู่ในดินแดนไทยในคริสต์ศตวรรษที่ 18 ราวปลายกรุงศรีอยุธยาถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตามคำบอกเล่าของคนรุ่นก่อนๆ บอกว่า เดิมทีปกากะญออาศัยอยู่ตามตะเข็บชายแดนไทย-พม่า ในสมัยที่ทั้งสองอาณาจักรนี้ ผลัดกันยกทัพไปบุกรุกเขตแดนกันและกันอยู่เนือง ๆ ไม่ว่าจะใครจะ

มาปกากะญอเมืองผ่านกตที่นั้งลำบากถูกต้อนเป็นเชลยให้จัดข้าวปลาอาหารแก่กองทัพ อีกทั้งยังต้องนำทางให้เขาด้วย ระหว่างถูกต้อนไปต้อนมานี้ได้หมายตาสถานที่บางแห่งของแผ่นดินไทย ซึ่งพวกเขาหวังว่าจะได้หลบลิภัยอย่างสงบๆ ไม่ต้องให้ใครมารบกวน ดินแดนภาคตะวันออกแห่งนี้ สมัยนั้นอยู่ในอำนาจของโยนก ปกากะญอจึงได้เข้าสวามิภักดิ์กับโยนก (อาจจะหมายถึงแคว้นโยนกนครในอดีต?) และขออาศัยติดสอยห้อยตามเข้ามาเริ่มตั้งรกรากอยู่ในล้านนาแถบจังหวัดแม่ฮ่องสอน

หลังจากนั้นก็มียกปกากะญออพยพเข้ามาเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ หลายระลอก และได้กระจายตัวไปตั้งถิ่นอาศัยทั่วภาคเหนือและภาคตะวันตกของดินแดนไทยรวม 21 จังหวัด ปัจจุบันมีประชากรประมาณ 350,000 คน (พอล และอีเลน ลูอิส, 2528)

ชุมชนของปกากะญอ

หมู่บ้านดั้งเดิมของชาวปกากะญอ โดยทั่วๆ ไปจะตั้งอยู่ตามบริเวณเชิงเขา ซึ่งมีพื้นที่เพาะปลูกน้อย และเป็นพื้นที่ลาดชันตามไหล่เขา จึงต้องปลูกข้าวแบบไร่ ซึ่งได้ผลผลิตน้อยกว่าการทำนา หมู่บ้านปกากะญอส่วนใหญ่เป็นหมู่บ้านเล็กๆ ไม่เกิน 50 หลังคาเรือน และมีจำนวนไม่ค่อยคงที่ เพราะมีการอพยพโยกย้ายเสมอ

วิถีชีวิตของชาวปกากะญอนั้น ส่วนใหญ่พวกเขาจะทำไร่และทำนาบนที่สูง ผู้หญิงและชายจะมีบทบาทในการทำงานที่แตกต่างกัน ชายจะทำงานนอกบ้านเป็นหลักคือ งานในท้องไร่ท้องนาเป็นงานที่ใช้แรงค่อนข้างมาก เช่น ไถนา ล้อมรั้ว ล่าสัตว์ ส่วนหญิงจะทำงานเกี่ยวกับตำข้าว การถนอมหญ้า การทอผ้า การเย็บผ้า เด็กผู้ชายจะตามพ่อออกไปเลี้ยงวัวเลี้ยงควาย เด็กผู้หญิงจะเลี้ยงหมู เลี้ยงไก่ ตำข้าว เลี้ยงน้อง ตักน้ำ ฯลฯ

ทุกปีหลังฤดูเก็บเกี่ยวแล้ว ประมาณเดือนมกราคมผู้ชายชาวปกากะญอจะลงมือหาหญ้าคาเพื่อใช้มุงและซ่อมหลังคาบ้าน เดือนกุมภาพันธ์จะเริ่มถางไร่เตรียมพื้นที่ใหม่สำหรับการปลูกข้าว เดือนมีนาคมจะเป็นช่วงเวลาเก็บหญ้าคาเสร็จจะมุงหลังคา และเตรียม สิ่งของเครื่องใช้ที่จำเป็น ไม่ว่าจะเป็นข้าวปลาอาหาร เสื้อผ้า ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรคก็ใช้สมุนไพร ฯลฯ

การปกครองในชุมชนนั้นปกากะญอมีระบบการปกครองตนเอง มีการคัดเลือกหัวหน้าหมู่บ้านของตนอย่างอิสระ ผู้นำหมู่บ้านเรียกกันว่า "ฮีโซ" ผู้นำหมู่บ้านจะต้องเป็นคนในหมู่บ้านที่ต้องได้รับการทดสอบและรับการยอมรับจากชุมชน จากแนวปฏิบัติในการคัดเลือกผู้นำหมู่บ้านที่มีกฎเกณฑ์ว่า ผู้เฒ่าผู้แก่จะเลือกชาย 30 คน หญิง 30 คน ให้แยกกันไปทำไร่ กำหนดเวลาให้ 3 ปี ค่อยกลับมาหลังจาก 3 ปี ทั้ง 2 กลุ่ม ก็กลับมาพบกัน ปรากฏว่าหญิง 30 คน กลับมา 3 คน ชาย 30 คน เหลือกลับมา 27 คน แต่ผู้เฒ่าผู้แก่ยังไม่แน่ใจ จึงจัดให้หนุ่มสาว 7 คู่ แบ่งกันเป็นคู่ๆ ไปนอนค้างคืนบนยอดดอย หากคู่ใดที่รักษาความบริสุทธิ์ไม่มีเพศสัมพันธ์กันได้ ก็จะได้รับเลือกเป็นผู้ปกครองหมู่บ้าน สุดท้ายก็มีอยู่คู่เดียวเท่านั้น และก็ได้รับเลือกเป็นผู้นำหมู่บ้านในเวลาต่อมา

จากตำนานนี้แสดงว่า ผู้จะเป็นผู้นำหมู่บ้านได้นั้น จะต้องมีความเข้มแข็ง ความสามารถ มี

ความบริสุทธิ์ ยุติธรรม และคุณธรรม ผู้นำหมู่บ้านตามประเพณี จะดูแลหมู่บ้าน โดยรับฟังคำปรึกษา จากกลุ่มผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้าน (เพื่อเกาะเกาะ จอพอ, 2530)

ประเพณีและความเชื่อ

จากการที่อยู่บนปาดบนเขา ห่างไกลความเจริญภายนอก ทำให้พี่น้องชาวปกากะญอยังคง สามารถดำรงรักษาประเพณีความเชื่อดั้งเดิมไว้ได้ เมื่อมองภาพวัฒนธรรมโดยส่วนรวมของชาว ปกากะญอ จะพบว่าแตกต่างจากวัฒนธรรมของสังคมเมืองอย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้เพราะเนื้อในของวัฒนธรรมปกากะญอนั้นให้คุณค่าและความหมายแก่ทุกอย่าง และยังเคารพต่อคุณค่าและความหมายนั้น ถือเป็น การสร้างความสัมพันธ์แบบประสานสอดคล้องกลมกลืน (harmonious) และความเป็นหนึ่งเดียวกัน (unity) ตั้งแต่ระดับครอบครัว เครือญาติและหมู่บ้าน รวมทั้งตั้งแต่เด็กจนถึงคนแก่โดยมีคน เป็นศูนย์กลางของความสัมพันธ์

ปกากะญอให้คุณค่าแก่แต่เวลาและสถานที่ตั้งที่สิ่งเหล่านี้ปรากฏอยู่ในเพลง ในพิธีกรรม ใน บทกลอน คำคมทุกสิ่งทุกอย่างล้วนกลมกลืนกัน ทั้งนี้เพราะปกากะญอมีความเชื่อพื้นฐานว่า ปกากะญอต้องพึ่งตนเอง จึงต้องรักกัน สามัคคีกันและช่วยเหลือกันตลอด ถ้าเกิดขัดแย้งจนแตกแยกกันก็ จะพึ่งตนเองไม่ได้ เพราะฉะนั้น คุณค่าในการพึ่งตนเองต้องอาศัยคุณค่าแห่งการสามัคคีกันภายในชุมชนนั่นเองเป็นหลัก

ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งสูงสุดเหนือธรรมชาติ

ปกากะญอมีสำนึกประการหนึ่งที่สัมพันธ์กับสิ่งสูงสุดเหนือธรรมชาติ ยกตัวอย่าง เช่น เมื่อลูก หายไปในป่า ไม่สามารถจะติดตามได้ ปกากะญอมีความหวังว่า "มีสิ่งสร้าง (หมายถึงองค์ผู้สร้าง สรรพสิ่งทุกอย่างในโลก) เพราะฉะนั้นสิ่งสร้างนั้นก็ต้องดูแลรักษาไว้" (คล้ายๆ คนภาคกลางเวลาที่ตก ใจ แล้วร้องว่า "คุณพระช่วย" แสดงความเชื่อว่า มีสิ่งสูงสุดคอยช่วยเหลือตนเองอยู่) หรือเมื่อมีเหตุ การณ์อะไรเกิดขึ้น แต่สามารถรอดพ้นจากอันตรายของเหตุการณ์นั้นเพราะความเมตตาของสิ่งสูงสุด สำนึกเช่นนี้มีผลเป็นบวก เพราะมุ่งให้คนปฏิบัติในสิ่งที่ดี เพื่อว่าสิ่งสูงสุดจะได้อยู่กับตัว

ปกากะญอเรียกสิ่งสูงสุดเหนือธรรมชาตินี้ว่า "ต่า ที ต่า เต้าะ" ซึ่งหมายถึงเจ้าของความถูกต้อง เจ้าของคุณธรรม เจ้าของศีลธรรม เจ้าแห่งความยุติธรรมและเป็นต้นกำเนิดของทุกสิ่งทุกอย่าง

ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับต่าทีต่าเต้าะ เป็นความสัมพันธ์ด้านบวก หมายความว่า มีการสัมพันธ์และพึ่งพากับคนที่ปฏิบัติดี หรืออาจจะพูดง่ายๆ ว่า ต่าทีต่าเต้าะจะสถิตอยู่กับคนที่ทำดี สำหรับ คนชั่วที่ปฏิบัติไม่ดี เช่น ไปด่าว่าอะไร หรือตอนเข้าไปในป่าไปทำสิ่งไม่ดีในป่า หรือประพฤติผิดในสังคม หมู่บ้าน คนที่ทำผิดเช่นนั้น จะรู้สึกกลัวต่อต่าทีต่าเต้าะ กลัวจะถูกลงโทษ หรือจะต้องมีอุบัติเหตุ หรือ เหตุการณ์ที่ไม่ดีบางอย่างเกิดขึ้น ถ้าทำไม่ดี หรือทำผิดต่อต่าทีต่าเต้าะจะต้องทำพิธีกรรมแก้ไขจึงจะ หลุดพ้นจากความผิด เหล่านี้คือ ตัวอย่างของสำนึกที่ชาวปกากะญอมีต่าทีต่าเต้าะ

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ต่าที่ต่าเต๊ะเป็นผู้สร้างความยุติธรรมให้ความเป็นธรรมต่อคนดีและลงโทษต่อผู้ทำผิด ดังนั้นเมื่อเกิดปัญหามาในหมู่บ้าน ไม่ว่าจะปัญหาพิพาทหรือขัดแย้งกัน และไม่รู้จะตัดสินกันอย่างไร ก็ให้ต่าที่ต่าเต๊ะเป็นผู้ตัดสินสมมุติว่า คนคนหนึ่งถูกสงสัยว่าเป็นขโมย แต่ไม่รู้ว่าเป็นขโมยจริงหรือไม่ อย่างนี้ก็หันไปพึ่งต่าที่ต่าเต๊ะ ชาวปกากะญอเชื่อมั่นว่าต่าที่ต่าเต๊ะจะรู้ดีว่าใครผิดใครถูก

พิธีกรรมที่ทำเพื่อต่าที่ต่าเต๊ะ เป็นพิธีกรรมที่ทำเมื่อเกิดเรื่องแตกหักอย่างรุนแรงในหมู่บ้าน หรือมีการกล่าวหากันอย่างรุนแรง จะมีพิธีบนบานหรือทำสัญญาต่อต่าที่ต่าเต๊ะ พิธีนี้ศักดิ์สิทธิ์มาก ดังนั้นในกรณีที่ไม่สามารถแก้ไขปัญหา หรือความขัดแย้งที่เกิดขึ้นด้วยวิธีการต่างๆ ได้แล้ว การทำพิธีต่อต่าที่ต่าเต๊ะจะมีความหมายถึงการเป็นที่พึ่งสุดท้ายของปกากะญอเป็นที่พึ่งสุดท้ายของความถูกต้อง

ปกากะญอมีการแสดงความเคารพหรือการแสดงความกตัญญูต่อสิ่งสูงสุดนี้ด้วยการถวายสิ่งของเช่น การฆ่าหมู ไก่ วัว ควาย หรือสัตว์ป่าก่อนที่จะกินเนื้อสัตว์เหล่านี้ จะต้องเอาส่วนสำคัญของสัตว์นั้นมาถวายต่าที่ต่าเต๊ะเสียก่อน มีเหล้าก็เอาเหล้ามาถวายพร้อมๆ กัน เหมือนพิธีบนบานศาลกล่าวที่เราเห็นอยู่ทั่วไป (พอล และอีเลน ลูอิส, 2528)

ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ต่อมนุษย์

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันเองนั้น ปกากะญออธิบายความสัมพันธ์ทางสังคมของตนโดยเริ่มจากจุดที่ใกล้ตัวที่สุดคือความสัมพันธ์ภายในครอบครัวแล้วไล่เลยออกไปเรื่อยถึงชุมชนหมู่บ้าน และเพื่อนร่วมโลกคนอื่นๆ

จากตำนานบอกเล่าของปกากะญอ มีความเชื่อว่า “ยั่ว” เป็นพ่อแม่ของชนเผ่าปกากะญอ ซึ่งอาจจะเทียบได้กับอาดัมเอวาตะวันตก ฉะนั้นชาวปกากะญอทั้งหมด ล้วนเป็นพี่น้องกันเพราะสืบสายมาจากบรรพบุรุษร่วมกัน

ส่วนการจัดระบบเครือญาตินั้น ปกากะญอเรียกว่า “บระ” (คำว่า “บระ” แปลว่าผูกติดกัน) ความสัมพันธ์โดย “บระ” จะเริ่มต้นจากการแต่งงาน ในพิธีแต่งงานจะมีพิธีมอบบระซึ่งหมายความว่าหญิงชายคู่แต่งงานเป็นผู้ใหญ่เต็มที่แล้ว สามารถที่จะแยกออกมาตั้งครอบครัวใหม่ สามารถที่จะรับผิดชอบต่อทุกสิ่งทุกอย่างเหมือนผู้ใหญ่ทุกๆ ไป

ในการแต่งงานจะมีพิธี “ปอ เขาะ เก้าะ พี” เป็นพิธีกินไก่คู่หนึ่งโดยมีเด็กหญิงและเด็กชายคู่หนึ่ง (คัดเลือกจากครอบครัวที่พ่อแม่เด็กมีชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างดี) เด็กคู่นี้ ปกากะญอถือว่าเป็นตัวแทนของบรรพบุรุษในพิธี หลังจากที่คุณหญิงชายมีบระของตนเองแล้ว ก็สามารถที่จะ “อบบระ” หรือ “กินบระ” (อบ แปลว่า กิน อบบระจึงหมายถึง พิธีศักดิ์สิทธิ์ในการกินเลี้ยงร่วมกันภายในครอบครัว) การกินบระมีความหมายว่าเป็นจุดเริ่มต้นของครอบครัว เป็นการหล่อหลอมในแง่ของการสืบทอดเชื้อสาย และในเวลาเดียวกันก็เป็นการหล่อหลอมและสืบทอดคุณธรรมทั้งระบบคืดของชุมชนด้วย

ในพิธี “อบบระ” ปกากะญอทุกคนจะแต่งตัว แต่งเครื่องใช้ไม้สอยตามประเพณี ทุกชั้นตอน

จะทำการภายใน กล่าวคือ เฉพาะภายในเครือญาติเดียวกัน สิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ ในพิธีจะไม่เอามาจากข้างนอกบ้านเลย ในพิธีจะไม่มีการทะเลาะกัน หรือมีเรื่องบาดหมางใจกัน และพิธีกรรมจะต้องทำอย่างไม่มีผิดพลาด ถ้าทำผิดก็ต้องทำใหม่ เมื่อพิจารณาถึงการรวมกลุ่มของเครือญาติในพิธีออประหรือพิธีกรรมอื่นๆ แล้วก็ช่วยให้เราเข้าใจได้ว่า นี่เป็นการปฏิบัติเพื่อการสร้างลักษณะของกลุ่มขึ้นมาสร้างการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่ม และในอีกด้านหนึ่งในระหว่างพิธีนั้นก็จะมีการ “อ้อทา” ได้แก่การขับร้องคำกลอน ภาษิตสอนใจ การเล่าประวัติศาสตร์หมู่บ้าน การสอนวิธีการทำมาหากิน การอบรมศีลธรรม ฯลฯ ซึ่งกลุ่มผู้เฒ่าผู้แก่จะเป็นผู้ขับ

ในแง่นี้การเข้าร่วมพิธีจึงมีความหมายในแง่ของการสืบทอดหล่อหลอมระบบคุณธรรม ถ่ายทอดความรู้ ถ่ายทอดวิถีคิดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง การอ้อทานี้จะมีอยู่ในทุกพิธีกรรม ไม่ว่าจะเป็นการแต่งงาน ทำศพ รับแขก หรืออื่นๆ และถือได้ว่าเป็นกลไกที่สำคัญยิ่งสำหรับชาวปกากะญอ ในการอบรมปลูกฝังสมาชิกใหม่ของชุมชน นอกเหนือไปจากการถ่ายทอดในรูปแบบของการทำกิจกรรมในชีวิตประจำวันร่วมกับครอบครัวหรือชุมชน เช่น เด็กชายจะสืบทอดจากพ่อ เมื่อโตพอจะสามารถจับด้ามมีดได้ก็ต้องไปตัดไม้กับพ่อ เด็กผู้หญิงเมื่อสามารถจับหูกได้ก็ต้องเริ่มหัดทอผ้ากับแม่ นี่เป็นการสืบทอดที่เริ่มต้นตั้งแต่ยังเป็นเด็ก (พอล และอีเลน ลูอิส, 2528)

ปรัชญาและแนวคิดของชาวปกากะญอ

พื่อเกาะแกะ ฮีโซ่ แห่งบ้านดอกแดงท่านได้สรุปปรัชญาและแนวคิดอันเป็นหลักยึดถือของชาวปกากะญอว่า ชาวปกากะญอจะมีฐานแนวคิดที่ผูกพันอยู่กับ 3 ส่วน คือ

1. สิ่งสูงสุดที่เรียกตำที่ตำเต๊ะ ซึ่งหมายถึงเจ้าของความถูกต้องหรือศีลธรรม
2. คนที่เป็นศูนย์กลางของระบบครอบครัว เครือญาติและชุมชน ที่มีความสัมพันธ์ต่อกันแบบพี่แบบน้อง ดังภาษิตที่ว่าปกากะญอ แก๊ะ ดอเปอ แว หมายความว่า ปกากะญอเป็นพี่น้องกัน
3. ธรรมชาติ (สรรพสิ่ง) อันประกอบด้วย ดิน น้ำ ป่า สัตว์น้อยใหญ่ และที่สำคัญที่สุดคือ “ข้าว” และสรรพสิ่งดังกล่าวนี้จะมีขวัญ มีเจ้าของ และผู้ที่เป็นเจ้าของทั้งหมดคือ ตำที่ตำเต๊ะ

ฐานคิดนี้คือ มิติความเชื่อ ที่ชาวปกากะญอแสดงออกผ่านทางพิธีกรรมและกฎเกณฑ์ประเพณีต่างๆ ทางด้านสังคมที่ทุกคนต้องถือปฏิบัติ หากไม่ถือตามก็จะเกิดผลร้ายต่อชีวิต คนและสรรพสิ่งก็จะอยู่ไม่ได้ เพื่อทุกคนจะมีชีวิตอยู่ได้ จึงต้องร่วมมือกันและดำเนินชีวิตที่ดี ซื่อสัตย์ ยุติธรรม รักสงบ ดูแลรักษาซึ่งพาวอาศัยซึ่งกันและกันจนเป็นลักษณะเฉพาะของชาวปกากะญอ หากใครคนใดทำผิด เช่น ผิดประเวณี (ผิดผี) ก็มีผลต่อสังคมทั้งหมู่บ้าน และสิ่งสูงสุด ผู้ทำผิดจะต้องทำพิธีขอขมา (พิธีสุมา) ต่อคนในสังคมหมู่บ้าน และสิ่งสูงสุด (ตำที่ตำเต๊ะ) ฮีโซ่และผู้อาวุโสของหมู่บ้านจะเป็นผู้พิจารณาตัดสินอย่างเป็นธรรมบนฐานแนวคิดที่ว่า “คน” เป็นคุณค่าสูงสุดที่จะต้องให้ความเอาใจใส่ ทั้งนี้เพราะว่า ในวิถีการผลิต คนเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญของการอยู่รอดในชีวิต

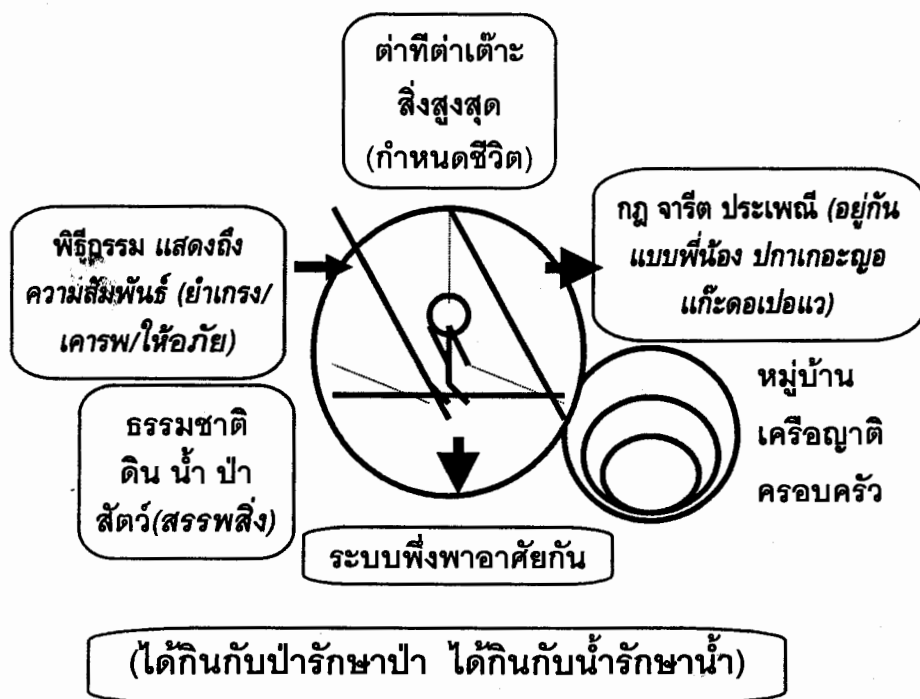
สิ่งสูงสุดคือ คนและธรรมชาติจะมีความสัมพันธ์กันอย่างกลมกลืน ชาติส่วนใดไม่ได้ เพราะทั้งหมดต่างมีผลต่อกันและมีผลต่อการดำรงชีวิตในสังคม

นี่เป็นหลักยึดและเป็นความเชื่อของชาวปกากะญอ ที่ปลูกฝังและสืบทอดจนอยู่ในสายเลือด ที่ทุกคนจะให้ความเคารพและยำเกรง แม้จะเอื่อยถึงก็ต้องเอื่อยอย่างเคารพและเกรงกลัว

ชาวปกากะญอหลายหมู่บ้านแม้จะเปลี่ยนศาสนามานับถือศาสนาพุทธ หรือศาสนาคริสต์ ก็มิได้เปลี่ยนฐานคิดเดิมนี้ แต่มีการปรับให้สอดคล้องและเติมเต็มให้เป็นความเชื่อที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ที่แสดงออกในความประพฤติปฏิบัติในสังคมคือ การดำเนินชีวิตที่จะต้องเป็นคนดี ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เอาใจใส่ซึ่งกันและกัน ซึ่งก็ตรงกับหลักคำสอนของศาสนา ทั้งศาสนาพุทธและศาสนาคริสต์ เฉพาะอย่างยิ่งคริสต์ศาสนา หนังสือพระคัมภีร์เดิม (Old testament) ชาวฮีบรู จะมีความเชื่อถือพระเป็นเจ้า พระผู้สูงสุดคล้ายๆ กับชาวปกากะญอ

จากฐานความเชื่อและแนวคิดที่ทำให้ชาวปกากะญอพัฒนาตนเองขึ้นอย่างช้าๆ ค่อยเป็นค่อยไปและมีการปรับปรนตนเองในการรับสิ่งใหม่ที่เข้ามาสู่หมู่บ้าน

แผนภูมิแสดงปรัชญาและแนวคิดของชาวปกากะญอ

การเปลี่ยนแปลงของสังคม การรับวัฒนธรรมจากภายนอกที่ไม่สอดคล้องกับวัฒนธรรมที่เข้าสู่ชุมชนหมู่บ้าน มีผลกระทบทุกด้าน ลูกหลานชาวปกากะญอ จำนวนไม่น้อยที่กำลังห่างจากฐานรากเหง้าของตน บางคนก็หลุดไปฐานวัฒนธรรมของสังคมอื่น ความเป็นชาวปกากะญอ จึงบิตเบี้ยวไปจากเดิม แต่ด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ได้มีการปลูกฝังแนวคิดผ่านทางความเชื่อพิธีกรรมและกฎประเพณี

เด็กๆ ต่างก็มานั่งฟังอยู่รอบๆ วงของคนเฒ่าคนแก่ที่ร้องลำนำไป เวียนแก้วเหล้าไปให้กับคนที่นั่งอยู่ ณ ที่นั้น ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ดื่มเหล้าแก้วเดียวกัน ถือว่าทุกคนเป็นพี่น้องกัน

นอกจากขับลำนำร่วมกันแล้ว ยังมีการพูดคุยกันถึงชีวิต การทำมาหากิน ปัญหาต่างๆ เป็นการปรึกษาหารือกัน จนตึก

รุ่งขึ้นตอนเช้าแต่ละครอบครัว จะทำพิธีที่จ้อ (มัดมือเรียกขวัญ) ผู้ทำพิธีผูกข้อมือคือ พ่อแม่ ทุกคนในครอบครัวจะต้องอยู่ร่วม โดยพ่อจะนำสวดก่อน เสร็จแล้วทั้งพ่อและแม่จะเริ่มผูกข้อมือลูกคนโตก่อนไปจนถึงลูกคนสุดท้าย ส่วนพ่อและแม่จะผูกมือให้แก่กัน หลังจากนั้นก็จะมีการรับประทานอาหารด้วยกัน วันนี้แต่ละครอบครัวจะฆ่าไก่ที่ได้เลี้ยงไว้สำหรับทำพิธีนี้ ทำอาหารพร้อมกับตำข้าวปึก (ข้าวเหนียวตำผสมงาและเกลือ) สมาชิกทุกคนในครอบครัวจะต้องกิน หากจำเป็นที่คนใดคนหนึ่งไม่อยู่ก็ห่อข้าวและขึ้นไถ่กินน่อยเก็บไว้ให้ เด็กๆ และทุกคนในครอบครัวมีความสุขมาก

เมื่อรับประทานอาหารเช้าเสร็จแล้วแต่ละครอบครัวจะไปรดน้ำดำหัวคนเฒ่าคนแก่ในหมู่บ้าน แล้วกลับมารดน้ำดำหัวพ่อแม่ของตน จากนั้นชาวบ้านเฉพาะอย่างยิ่งตัวแทนแต่ละครอบครัวก็จะรวมกันเวียนไปตามบ้าน พอไปถึงก็จะทำพิธีรินหัวเกล้า และขอพรจากสิ่งสูงสุด

จากนั้นก็ร้องลำนำกันไป พูดคุยกันไป จนครบทุกบ้าน การพูดคุยจะเกี่ยวกับการตกลงกันว่า จะฟันไร่ หรือเริ่มต้นทำนากันเมื่อไหร่ การเวียนไปตามบ้านจะมีเด็กๆ และเยาวชนไปร่วมด้วย ส่วนใหญ่จะไปนั่งดูและฟังเรื่องจากผู้ใหญ่เขาพูดกัน ร้องลำนำกัน ทุกสิ่งจะถูกบันทึกไว้ด้วยดวงตาของเด็กๆ ที่จ้องจับอยู่ตลอดเวลา เวลาที่ผู้ใหญ่เคลื่อนย้ายวงไปอีกบ้านหนึ่ง เด็กๆ ก็จะวิ่งตามและร้องลำนำตามที่ผู้ใหญ่ฟังร้องไปผิตบ้างถูกบ้างอย่างสนุกสนาน

เด็กๆ และเยาวชนได้เรียนรู้จากพิธีนี้ขอโชทุกขั้นตอนจากการมีส่วนร่วมการฟังคนเฒ่าคนแก่ขับลำนำซ้ำๆ ทั้งทำนองและความหมายที่มีบทสอนอยู่ในตัว จากการรินหัวเกล้าที่ทุกคนต้องมาไหว้ อธิษฐานพร้อมกันจากพิธีที่จ้อ (มัดมือเรียกขวัญ) ที่ทุกคนต้องทำ

การที่ผู้ใหญ่บางคนได้อธิบายความหมายแต่ละขั้นตอนให้เด็กๆ ที่นั่งอยู่ใกล้ๆ ได้ฟังเป็นอีกส่วนหนึ่งที่เด็กได้เรียนรู้อย่างเป็นทางการผ่านทางพิธีที่เข้าร่วม

หลังจากขึ้นปีใหม่แล้ว ประมาณเดือนกุมภาพันธ์ ถึง มีนาคม ชาวบ้านก็จะเตรียมที่ทำไร่ แต่เนื่องจากบ้านผาหมอนมีการทำไร่น้อยเพราะเป็นเขตอุทยานส่วนใหญ่จะทำนาและจะเริ่มทำนาประมาณเดือนกรกฎาคมถึงสิงหาคมทุกปี เพื่อให้เห็นกระบวนการเรียนรู้ที่ต่อเนื่องหลังพิธีนี้ขอโช ที่มีการฟันไร่และพิธีเลี้ยงไฟ ผู้ศึกษาจึงได้ไปศึกษาเรื่องดังกล่าวที่บ้านดอกแดงที่มีวิถีการดำรงชีวิตเหมือนๆ กับบ้านผาหมอน ที่นี้ชาวบ้านเริ่มฟันไร่ตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ พื้นที่จะเป็นพื้นที่ที่เคยทำกินมาตลอด

เมื่อฟันไร่และปล่อยให้แห้งแล้วจะเผากิ่งไม้และไปไม้แห้งๆ เหล่านั้นเพื่อหน้าดินมีปุ๋ยจากเถา ถ่าน แต่ก่อนจะเผาเขาจะทำแนวกันไฟไว้รอบๆ เพื่อป้องกันไฟลามออกนอกไร่ เมื่อทำแนวกันไฟเสร็จก็จะเผาไร่ "ไฟ" จึงเป็นธรรมชาติหนึ่งที่ชาวบ้านถือ ฟังพาค้ายและเชื่อว่า "ไฟเสมือนหนึ่งความทุกข์

ร้อน" ในขณะที่เผาไร่ไฟได้ไหม้สิ่งมีชีวิตต่างๆ ที่อยู่ในพื้นดิน ซึ่งเป็นการกระทำที่เดือดร้อนให้กับธรรมชาติ เพื่อให้เกิดการทดแทน จึงได้ทำพิธีเลี้ยงไฟขึ้น (กิแะ เทิดนาธาร, 2541)

พิธีนี้ขอโซ่ จึงเต็มไปด้วยบรรยากาศ ความสัมพันธ์ของชุมชนที่ผูกพันกันด้วย "ใจ" ที่เอื้ออาหารต่อกัน เป็นการสร้างความเป็นพี่น้อง การรวมพลังของหมู่บ้านในอันที่จะเริ่มการผลิตในปีที่จะถึง ทั้งยังเป็นการตอกย้ำถึงแนวคิดและปรัชญาที่เป็นหลักยึดของชุมชนด้วย

พิธีเลี้ยงไฟ (หลี่ เหม่)

ลุงกิแะ เทิดนาธาร ผู้นำในการประกอบพิธีกรรมของบ้านดอกแดงเล่าว่า หลังจากหยุดข้าวไปได้สัก 2-3 สัปดาห์ ข้าวกำลังงอกเขียว ชาวบ้านแต่ละครอบครัวจะทำพิธีเลี้ยงไร่ และในพิธีเลี้ยงไร่นี้จะมี 4 ขั้นตอน คือ

1. พิธีเลี้ยงไฟ
2. พิธีดำเตอะมอ (เสกผลผลิต)
3. พิธีตะแซะ (ไล่สิ่งชั่วร้ายด้วยตะกร้าสานจากใบไม้)
4. พิธีดำคะแก๊ะ (ป้องกันศัตรูเข้ามาทำลาย)

พิธีเลี้ยงไฟเป็นการขอขมาไฟ ชาวปกากะญอถือว่าไฟเป็นสิ่งที่ธรรมชาติสร้างมา พิธีเลี้ยงไฟจะไปทำที่ไร่พร้อมกับคนในครอบครัวและญาติพี่น้องที่มีการเตรียม เหล้า 1 ขวด แบ่งข้าวหมาก หมากพลู เทียน 1 คู่ ดอกไม้ และไก่ 1 คู่ สำหรับเซ่นไหว้ผีไร่หรือขอขมาไฟ ทุกคนจะร่วมกันอธิษฐานดังนี้ "เทศหญิงไฟ เทศชายไฟเออ ข้าได้มาเลี้ยงเจ้า เจ้าเป็นผู้เลื่อนลม เลื่อนอากาศ หากเจ้ากินต้นไม้ ต้นไม้ตาย กินไม้ไผ่ ไผ่ไผ่ตาย เพราะข้าเป็นต้นเหตุทำให้เจ้าทำยาถือโทษข้าที่เป็นเจ้าของของเจ้า อย่าทำลายข้าวของ อย่ามาเล่นกับลูกหลานของข้าเลย อย่าไปเล่นรอยมือรอยเท้าของข้า บัดนี้ข้าได้เลี้ยงเจ้าแล้ว" เมื่ออธิษฐานเสร็จก็จะทำพิธีตะอะเหมาะต่อไป

ชาวบ้านจะทำพิธีทุกปีที่มีการปลูกข้าวไร่ และผู้นำครอบครัวจะต้องเป็นผู้ประกอบพิธีเองพร้อมกัน ทุกคนในครอบครัวและญาติพี่น้องซึ่งเป็นการสืบทอดความรู้ต่อกันมา และการต้องเตรียมอุปกรณ์เครื่องใช้ เตรียมสถานที่ สัตว์เลี้ยงสำหรับทำพิธีทุกๆ ปี เป็นการเรียนรู้ซ้ำๆ ก่อให้เกิดการซึมซับโดยอัตโนมัติ คำอธิษฐานที่สอนให้เห็นความรุนแรงของไฟ หากเจ้ากินต้นไม้ ต้นไม้ตาย กินไม้ไผ่ ไผ่ไผ่ตาย เป็นการบ่งบอกถึงการระวังป้องกันไฟที่จะไหม้ป่าได้ เป็นวิธีการดูแลรักษาธรรมชาติ ปาเขาให้คงอยู่วิธีการหนึ่ง สำหรับคนที่ทำนา หลังจากปลูกข้าวเสร็จแล้ว สมาชิกแต่ละครอบครัวจะตกลงกันไปทำพิธีเลี้ยงฝาย (หลี่ ที)

พิธีเลี้ยงฝาย (หลี่ ที)

ทั้งบ้านผาหมอนและบ้านดอกแดง จะมีพิธีเลี้ยงฝาย เพราะชาวบ้านได้มีการปรับที่ไร่เป็นที่นา และมีการขุดฝายท่อน้ำจากน้ำผุด (น้ำออกภู) มาใช้ในการปลูกข้าว

ตามความเชื่อที่มีอยู่คือ เวลาทำไร่ มีการเผาไร่ และพิธีเลี้ยงไฟ เพื่อขอขมาลาโทษที่ใช้ไฟทำให้ดินดี แต่ต้องทำให้แมลงและพืชตาย จากความเชื่อนี้เอง เวลาทำนาจึงมีพิธีเลี้ยงผาย เพื่อขอขมาลาโทษต่อน้ำและสิ่งสูงสุดเช่นกัน เพราะการขุดผายทำให้น้ำไหลผิดเส้นทาง และเป็นการจำกัดขอบเขตการไหลของน้ำ ขณะเดียวกันก็ขอให้สิ่งสูงสุดอันเป็นเจ้าของน้ำอวยพรให้น้ำท่าและพืชพันธุ์อุดมสมบูรณ์ด้วย

พิธีเลี้ยงผาย แต่ละครอบครัวจะไปทำพิธีพร้อมกันเพราะใช้น้ำจากผายด้วยกัน โดยไปจัดที่ต้นผาย แต่ละครอบครัวนำไปครอบครัวละ 1 คู่ เหล้า 1 ขวด หมากพลู บุหรี่ แบ่งข้าวหมาก ฐูปเทียน 1 คู่ เมื่อทุกคนมาพร้อมกันที่ต้นผายผู้ประกอบพิธีจะสร้างห่อผี (แทนบูชา ผาย) เมื่อสร้างเสร็จแล้วจะเอาหมาก บุหรี่ เหล้า แบ่งข้าวหมาก นำไปวางไว้ที่ห่อผี พร้อมไก่ 1 คู่ หลังจากนั้นผู้ประกอบพิธีนำอธิษฐาน โดยทุกครอบครัวซึ่งมีทั้งผู้ใหญ่และเด็กพนมมือร่วมอธิษฐาน หลังสวดจบก็เชือดคอไก่เอาเลือดทาที่เสาห่อผี พร้อมชนไก่ 2-3 ชื่น

จากนั้นแต่ละครอบครัวก็เริ่มฆ่าไก่ที่นำไปเพื่อทำอาหารรับประทานร่วมกัน ขณะที่ถอนชนไก่แล้วจะตัดเอาอวัยวะส่วนต่างๆ ของไก่อย่างละชนิด เช่น เล็บ ปาก ปลายปีก ตับ หัวใจ เป็นต้น แล้วห่อต้มให้สุกนำไปเช่นไหว้ผาย พร้อมกับผู้ประกอบพิธีอธิษฐานขอขมาและขอบคุณเจ้าป่าเจ้าเขาและสิ่งสูงสุด ดังคำอธิษฐานขณะรินหัวเกล้าว่า ต่าที่ต่าตอเกอะจำ เลชูเกอะจำ เลวากะอะจำ ผาดำเกอะ จำเออ ปกป้องคุ้มครอง ดูแลลูกหลาน สัตว์เลี้ยงในบ้าน และขอขอบคุณในการให้น้ำตลอดการทำนา ทำให้ต้นข้าว พืชผักออกงามดี ต่าที่ต่าตอเออ ขอให้ทำมากได้กินมาก ทำน้อยได้กินน้อย เหลือกินเหลือใช้ ขอให้พอกินสำหรับเพื่อนบ้าน แชนที่มาเยือนเกิด” (ลิขิต วงศ์จอมพร, 2540) เมื่ออธิษฐานเสร็จแล้วก็จะร่วมรับประทานอาหารด้วยกัน รับประทานเสร็จก็รินกันเหล่า ซึ่งเป็นขั้นตอนสุดท้าย ทุกคนจะร่วมกันดื่มกันเหล่าจนเสร็จสิ้นพิธีแล้วจึงกลับบ้าน

พิธีเลี้ยงผาย ทุกคนในหมู่บ้านจะเข้าร่วม ได้เห็น ได้ฟัง ได้กระทำ เป็นการเรียนรู้และสืบทอดอยู่ภายในพิธีกรรมที่ทำ คำอธิษฐานแฝงด้วยบทสอนด้านคุณธรรม การมีน้ำใจต่อผู้อื่น ขณะเดียวกันยังเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสามัคคี ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในหมู่บ้านที่ทุกคนพร้อมใจกันมาบนฐานความเชื่ออันเดียวกัน ผู้ศึกษาสังเกตเห็นว่า เครื่องบูชาของทุกพิธีจะประกอบด้วยเหล่าที่ต้มเองและไก่ที่เลี้ยงเองซึ่งชี้ให้เห็นถึงการพึ่งตนเองของสังคม

แม้ว่าสังคมจะเปลี่ยนไป แต่ยังคงไว้ซึ่งเป็นส่วนที่สำคัญที่สุดของชีวิตคือความเชื่อที่มีพิธีกรรมเป็นตัวแสดงให้เห็น และในพิธีเหล่านี้ มีบทสอนและบทเรียนรู้ อย่างเป็นระบบขั้นตอน เป็นกระบวนการที่ทุกคนสามารถเรียนรู้ได้จากการเข้าร่วม การได้ทำ ได้ฟัง ได้ยิน ได้เห็น และบันทึกไว้เป็นความทรงจำปีแล้วปีเล่า จนกลายเป็นองค์ความรู้ที่มีการส่งถ่ายจากชีวิตของคนในชุมชนสู่คนอีกรุ่นหนึ่งในวิถีการดำรงชีวิต อันมีพิธีกรรมต่างๆ เป็นแผนการเรียน มีห้องไร้ห้องนาเป็นสนามแห่งการเรียนรู้และส่งถ่ายองค์ความรู้ ก่อให้เกิดภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีการสืบทอดต่อกันมา

การปรับตัวของภูมิปัญญาท้องถิ่นกับภูมิปัญญาสมัยใหม่ การทำน้ำประปาภูเขาที่บ้านดอกแดง

ประมาณปี พ.ศ. 2518 มีการตัดถนนเข้าหมู่บ้าน สังคมหมู่บ้านเปิดออกรวมทั้งวิถีการผลิตก็มีการปรับเปลี่ยนไปมีการผลิตพืชผัก เช่นตะเข้เทศ กะหล่ำปลี ขายให้แก่พ่อค้าที่เข้ามารับซื้อในหมู่บ้าน

ปรากฏว่าหลังจากนี้ไม่นานประมาณปี พ.ศ. 2521 น้ำเริ่มเหือดแห้งจนกระทั่งเกิดปัญหาไม่มีน้ำใช้ ชาวบ้านเริ่มทะเลาะกันเพราะแย่งน้ำ ผู้อาวุโสจึงได้มีการพูดคุยกันว่าจะช่วยกันแก้ปัญหาที่หมู่บ้านจะแตกแยกกัน โดยจะนำน้ำออกกู (ตาน้ำผุด) มาปรับใช้ในการอุปโภคบริโภค

จึงได้ออกสำรวจตาน้ำ ซึ่งห่างจากหมู่บ้านประมาณ 4 กิโลเมตร ชาวบ้านใช้กระบอกล้อมไม้ไผ่ ทำกล้องสองระดับความสูงต่ำของภูเขา แล้วค่อยๆ ต่อท่อแอสลอน ขนาดของท่อจะลดหลั่นจากใหญ่มาเล็ก โดยปล่อยให้ น้ำไหลตามท่อมาเรื่อยๆ การต่อท่อจะไม่ติดกาวข้อต่อ เพราะเวลามีปัญหาจะได้แก้ไขได้ พอต่อถึงหมู่บ้านชาวบ้านทำที่พักน้ำไว้ 2 แห่ง โดยขุดเป็นอ่างขนาดย่อมเหมือนแทงค์น้ำ แล้วต่อท่อไปตามหอย่อมบ้าน สองวันต่อมาทุกคนในหมู่บ้านได้ไปที่ตาน้ำผุดเพื่อทำพิธีเลี้ยงฝายน้ำ ขอขมาขอขอบคุณเจ้าของน้ำ ขณะเดียวกันชาวบ้านก็ร่วมกันขุดด้วยกันเพื่อแสดงความเป็นหนึ่งเดียวกัน ทุกๆ ปีจะมีพิธีเลี้ยงฝายน้ำ พร้อมนำต้นไม้ไปปลูกเพื่อรักษาต้นน้ำให้อุดมสมบูรณ์เสมอ

ชาวบ้านได้เลือกตัวแทนชาวบ้านเข้าเป็นคณะกรรมการ เพื่อทำหน้าที่ดูแลรับผิดชอบน้ำประปาเวลาเมื่อไม่ขุดต้น ทำให้น้ำไม่ไหล ก็จะไปแก้ไข และเป็นแกนนำในการดูแลรักษาต้นน้ำ

การปรับปรนภูมิปัญญาท้องถิ่นกับภูมิปัญญาสมัยใหม่เป็นการต่อยอดเสมือนต้นไม้ 3 ประเภท คือ ต้นไม้พะเอมเมล็ด อันหมายถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีรากฐานของชุมชนอยู่ ต้นจากกิ่งตอน เสมือนภูมิปัญญาสมัยใหม่ที่เข้ามาในหมู่บ้านและต้นไม้ทาบกิ่ง เสมือนการปรับปรนหรือการนำความรู้ เทคนิควิชาการสมัยใหม่มาผสมผสานกับภูมิปัญญาเดิมที่มีรากเหง้าที่ถาวร ทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งที่จะก้าวต่อไปท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงผ่านของสังคมแต่ละยุคสมัย ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นชีวิตแห่งการเรียนรู้ของชุมชนที่ได้สั่งสมมานาน จนก่อให้เกิดการปรับตัวได้ดังกล่าว

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า จากอดีตสู่ปัจจุบัน

“ใช้น้ำให้รักษาน้ำ ใช้ผืนดินให้รักษาผืนดิน” คือ ประโยคอันเป็นบทสอนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ชนเผ่าปกากะญอได้ปฏิบัติสืบทอดกันมาหลายชั่วอายุคน ด้วยพวกเขามีโลกทัศน์ต่อทรัพยากรธรรมชาติว่า เป็นสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิต ชาติซึ่งดิน น้ำ ป่า แล้วย่อมหมายถึงการสิ้นสุดปลายทางของการดำรงอยู่ของมนุษย์และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ดูจเดียวกันมนุษย์มีความจำเป็นในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ในขณะเดียวกันมนุษย์มีความจำเป็นอย่างยิ่งยวดที่จะต้องดูแลรักษาเช่นกัน ทั้งนี้เพื่อให้ผลของการกระทำทั้งสองอย่างที่มีนัยแห่งการถ่วงดุลนี้มีความได้ดุลกัน ส่งผลให้ทรัพยากรธรรมชาติและการดำรงชีวิตของมนุษย์มีความยั่งยืนต่อไป

ข้อห้าม : ภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการรักษาทรัพยากรธรรมชาติ

ในวิถีชีวิตของชนเผ่าปกากะญอที่ผูกพันกับธรรมชาติอย่างกลมกลืน และเอื้ออาทรต่อกัน ซึ่งไม่สามารถแยกออกจากกันได้นั้น จะสังเกตได้ว่ามีข้อห้าม (ขีด) มากมายที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรธรรมชาติและตำที่ต่ำเตี้ยหรือสิ่งสูงสุด ในอดีตก่อนที่จะมีการศึกษาถึงเรื่องนี้อย่างถ่องแท้ ได้มีการทักท้วงสรุปเอาว่าข้อห้ามมากมายเหล่านี้เป็นสิ่งที่ไร้สาระ พิสูจน์ไม่ได้ตามกระบวนการวิทยาศาสตร์ กล่าวหาว่าชาวบ้านมีความเชื่องมงาย

แต่เมื่อวิชาการได้เข้ามาเล่นบทบาทศึกษากันอย่างจริงจัง ก็สามารถมองเห็นความเป็นจริงที่เป็นสิ่งตรงข้ามจากหน้ามือเป็นหลังมือ และกลับมายอมรับและสรุปเสียใหม่ว่านี่คือ “ภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการรักษาทรัพยากรธรรมชาติ” ของชาวปกากะญอโดยแท้ ซึ่งมีบทบาทอย่างมากในอดีตและยังมีอิทธิพลอยู่ในปัจจุบัน โดยที่ผลของมันที่ตกทอดมาถึงลูกหลานและประเทศชาติคือ ในชุมชนชาวปกากะญอยังมีป่าไม้ที่เหลืออยู่ในอัตราส่วนที่สูงกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับชนเผ่าอื่นๆ รวมถึงคนพื้นราบด้วย ในที่นี้ขอยกตัวอย่างข้อห้ามต่างๆดังนี้

ข้อห้ามเกี่ยวกับ ดิน น้ำ ป่า

ป่าช้า

โดยปกติชาวปกากะญอจะมีป่าช้าประจำหมู่บ้านเช่นเดียวกับชนเผ่าอื่นๆ บริเวณป่าช้าปกากะญอจะปล่อยให้ให้เป็นป่าธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ เชื่อกันว่าเป็นถิ่นอาศัยและพักผ่อนหย่อนใจของวิญญาณของผู้คนที่เสียชีวิตไปแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิญญาณบรรพบุรุษที่ตนเคารพนับถือ ปกากะญอจะไม่มีการแผ้วถางให้โล่งเตียน และห้ามการตัดไม้ทำลายป่า เพราะการกระทำดังกล่าวเป็นการทำลายถิ่นอาศัยของวิญญาณบรรพบุรุษ พวกเขาจะไร้ที่อยู่อาศัย ทำให้ท่านต้องเดือดร้อน เมื่อวิญญาณเหล่านั้นไร้ที่อยู่อาศัยก็จะกลับมาหลุกหลานในโลกมนุษย์ และการกลับมานี้จะส่งผลร้ายต่อบุตรหลาน เพราะจะทำให้ลูกหลานล้มป่วยลง

ป่าเตปอ (ป่าสายรก)

เมื่อทารกคลอดจากครรภ์มารดาแล้ว ชาวปกากะญอจะนำสายรกไปบรรจุในกระบอกไม้ไผ่ ปิดฝาด้วยเศษผ้าอย่างมิดชิด จากนั้นจะนำไปผูกไว้บนต้นไม้ต้นใดต้นหนึ่งในป่ารอบๆ หมู่บ้าน ต้นไม้ต้นนี้เรียกว่า “เตปอถู่” หรือ “ต้นสายรก” โดยมีความเชื่อว่าต้นไม้ต้นนี้จะเป็นที่สิงสถิตของขวัญเด็ก ปกากะญอถือเป็นข้อห้ามโดยเด็ดขาดว่าไม่ให้มีการตัดเตปอถู่ และทำลายป่าบริเวณดังกล่าว เพราะเป็นการทำลายที่อยู่ของขวัญเด็ก ทำให้ขวัญเด็กหนีไปอยู่ที่อื่น และจะเด็กเจ็บป่วย

ป่าเตะหมือเบอ (ป่าเขียดแฉวกกไข่)

พื้นที่ป่าที่ลำห้วยไหลล้อมรอบและบริเวณนั้นเป็นเนินเขาที่มีลักษณะคล้ายกับเขียดแฉวกกำลัง

กไก้ จึงเรียกชื่อปลักษณะนี้ว่า “เคะหมือเบอ” หรือ “เซียดแลวกกไก้” ปกาเคอะญอเชื่อว่าปาชนินี้ เป็นที่อยู่อาศัยของผีร้าย ห้ามทุกคนตัดไม้ทำลายป่าโดยเด็ดขาด เพราะผีร้ายจะตามมาลงโทษ

ป่าน้ำออกกู (ป่าตาน้ำผุด)

คือพื้นที่ป่าที่เป็นที่ตั้งของตาน้ำ หรือ ชาวบ้านเรียกกันว่า “น้ำออกกู” ปกาเคอะญอมีข้อห้าม อย่างเด็ดขาดว่า “ห้ามเล่นน้ำออกกู” ซึ่งความหมายของข้อห้ามนี้ นอกจากการห้ามเล่นน้ำ หาปู ปลา แล้ว ยังครอบคลุมไปถึงการตัดไม้ทำลายป่าบริเวณดังกล่าวด้วย เชื่อว่าน้ำออกกูมีเจ้าของที่เรียกว่า “นาทึ” หรือ เจ้าของลำห้วยลำธาร หากมีการเล่นน้ำ หาปู หาปลา หรือทำลายป่าบริเวณดังกล่าว อัน หมายถึงการทำลาย หรือรบกวนที่อยู่อาศัยของเจ้าของลำห้วยลำธาร จะทำให้เจ้าของลำห้วยลำธาร ไม่พอใจและจะมาลงโทษผู้กระทำการดังกล่าวด้วยการทำให้เจ็บป่วยล้มลง

ป่าสันเขา

โดยปกติชาวปกาเคอะญอ จะเลือกสถานที่ที่ฝนไร้เฉพาะที่เป็นไหล่เขา ส่วนสันเขานั้นจะถือเป็น ข้อห้ามเด็ดขาด เนื่องจากมีความเชื่อว่าสันเขาเป็นทางเดินไปมาของภูตผีในยามค่ำคืน หากตัดไม้ ทำลายป่าจะเป็นการตัดทางเดิน ทำลายความร่มรื่นภูตผีไม่สามารถเดินผ่านไปมาได้ตามปกติ หากผู้ใด ฝ่าฝืนข้อห้ามจะถูกภูตผีตามมาลงโทษ ทำให้ผู้นั้นล้มเจ็บป่วยลง

ป่าเคอะลีเด (ป่ากิวดอย)

ป่าเคอะลีเด หรือป่ากิวดอยทุกแห่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งดอยใหญ่และมีชื่อประจำหมู่บ้าน ปกา เคอะญอมีความเชื่อเช่นเดียวกันว่า เป็นทางเดินของเจ้าป่าเจ้าเขา และจะห้ามการตัดไม้ทำลายป่าแห่ง นี้ เพราะจะเป็นการตัดทางเดินของท่าน ทำให้ท่านเดือดร้อนและอาจจะตามมาลงโทษผู้กระทำการและ ชาวบ้านในหมู่บ้านได้

ป่าดู่ตะ (ป่าหวงห้าม)

ป่าประเภทนี้เป็นป่าที่มีพื้นที่กว้างที่สุดในหมู่บ้าน ส่วนใหญ่จะเป็นป่าต้นน้ำลำธารประจำหมู่บ้าน จะห้ามการตัดไม้ทำลายป่าและทำกิจกรรมด้านการเพาะปลูกและที่อยู่อาศัย แต่อนุญาตให้หา ของป่าและยาสมุนไพรได้

ป่าดู่ตะเออ (ป่าหวงห้ามมีประวัติร้าย)

หมายถึงป่าสำหรับเป็นพื้นที่ทำไร่หมุนเวียนหรือไร่ชาก จะมีการกลับมาแผ้วถางอีกครั้งเมื่อครบ กำหนด ซึ่งปกติจะปล่อยทิ้งไว้ประมาณ 7-10 ปี เพื่อให้ป่าฟื้นขึ้นมาเหมือนเดิม แต่หากเกิดเหตุการณ์ ไม่พึงประสงค์ในป่าแห่งนี้ เช่น คนผูกคอตายคนถูกยิงตาย คนตกต้นไม้ตาย ฯลฯ ปกาเคอะญอจะไม่ กลับไปแผ้วถางพื้นที่ป่าแห่งนี้เพื่อทำไร่อีกเลย ถือเป็นข้อห้ามและปล่อยให้ป่านุรักษ์โดยปริยาย

ป่าหวนา

คือป่าที่อยู่เหนือนา ซึ่งปกติจะเป็นป่าต้นน้ำที่สำคัญที่คอยเป็นแหล่งกำเนิดน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ในการทำนา ปกาเกอญอเชื่อว่าป่าประเภทนี้ มีเจ้าป่าเจ้าเขาปกป้องรักษา จะห้ามการตัดไม้ทำลายป่า หากผู้ใดฝ่าฝืนก็จะถูกลงโทษจากเจ้าป่าเจ้าเขา ด้วยการเจ็บไข้ได้ป่วยหรือได้รับความเดือดร้อนในชีวิต นอกจากนี้ข้อห้ามเกี่ยวกับดิน น้ำ ป่า แล้ว ยังมีข้อห้ามที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆ อีกมากมาย อีกทั้งเกี่ยวข้องกับการจัดการการใช้ที่ดินให้มีความยั่งยืนด้วย เช่น ห้ามทำไร่หนีบหมู่บ้าน

ข้อห้ามเกี่ยวกับการจัดการการใช้ป่าเพื่อการทำไร่หมุนเวียนอย่างหนึ่ง คือ “ห้ามทำไร่หนีบหมู่บ้าน” กล่าวคือ แต่เดิมปกาเกอญอจะมีอาชีพทำไร่หมุนเวียน ทำปีหนึ่งแล้วจะปล่อยให้ว่างประมาณ 7-10 ปี แล้วจะกลับมาทำใหม่อีกครั้งหนึ่ง ตำแหน่งไร่หมุนเวียนจะอยู่รอบๆ หมู่บ้าน แต่ละปีเมื่อถึงเวลาไปถางไร่ ชาวบ้านจะตกลงกันทั้งหมู่บ้านว่าจะไปเลือกที่ถางไร่กันที่ใด ทุกครอบครัวก็จะไปถางกันที่นั่น จะไม่มีใครไปถางต่างหาก หากมีการถางไร่ตรงกันข้ามกันคนละฟากของหมู่บ้าน จะเกิดลักษณะที่เรียกว่า “ไร่หนีบหมู่บ้าน” ลักษณะดังกล่าวถือว่าเป็นข้อห้ามโดยเด็ดขาด ถ้าเกิดเหตุการณ์เช่นนี้พวกเขาจะถือว่าไม่ดี เพราะเชื่อว่าจะเกิดอาเพศแก่หมู่บ้าน

เหตุผลของข้อห้ามมีด้วยกัน 3 ประการ ประการแรกเป็นเหตุผลด้านการจัดการที่ดินทำกินอย่างประหยัด และมีผลเสียต่อสภาพแวดล้อมน้อยที่สุด กล่าวคือ หากต่างคนต่างไปถางไร่ตามใจชอบเมื่อเผาไร่โอกาสที่ไฟจะลามออกนอกเขตไร่จะมีมาก จะทำให้ป่าไร่หมุนเวียนที่ยังไม่ถึงเวลาเวียนมาถึงใหม่และไม่สามารถทำได้ในปีต่อไป

ประการที่สองเป็นเหตุผลด้านความร่วมมือกันทำงานของคนในหมู่บ้าน การไปถางไร่บริเวณเดียวกันจะทำให้คนในหมู่บ้านทำงานด้วยกัน ลงแขก เช่น เผาไร่ หว่านข้าว ดายหญ้า และเกี่ยวข้าว ทำให้งานเสร็จเร็ว

และประการที่สามเป็นเหตุผลด้านความปลอดภัยจากอัคคีภัยของหมู่บ้าน เนื่องจากการเผาไหม้ลักษณะที่เกิดเหตุการณ์ “ไร่หนีบหมู่บ้าน” นั้นไฟที่ไหม้ไหม้ทั้งสองฟากของหมู่บ้านอาจทำให้ไฟไหม้หมู่บ้านได้ นอกจากนี้ปกาเกอญอยังมีข้อห้ามเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอีกหลายข้อเช่น

- ห้ามถางไร่บริเวณที่มีรังผึ้ง ต่อ มิน มด
- ห้ามตัดต้นไม้ใหญ่เมื่อถางไร่ ให้ตัดเฉพาะกิ่งและเหลือกิ่งยอดไว้ เพื่อเป็นที่เกาะของนกพญาไฟ
- ห้ามตัดต้นไม้ที่มีรังนก รังต่อ และรังผึ้ง
- ห้ามตัดต้นไม้ที่กิ่งหรือยอดเสียดสีกัน
- ห้ามตัดต้นไม้ที่หักแล้วแต่ยอดลงไม่ถึงพื้นนำมาใช้เป็นเสาบ้าน
- ห้ามนำหน่อหวายกลับบ้าน
- ห้ามนำกุ่มขี้ปากกลับบ้าน หากนำกลับบ้านจะหลงทาง กลับไม่ถึงบ้าน
- ห้ามเก็บหน่อไม้เกินกอละ 3 ลูก เดี่ยวเจ็บไข้ได้ป่วย

- ห้ามตัดต้นไม้เกินกอละ 3 เล่ม เดี่ยวจะเจ็บป่วยไม่สบาย
- ห้ามเก็บหัวปลีป่าในฤดูร้อน เพราะกินแล้วจะไม่สบาย
- ห้ามเก็บผักชะอมในฤดูฝน เพราะกินแล้วจะไม่สบาย
- ห้ามเก็บสมุนไพรเกินขนาด เพราะจะไม่เป็นยา
- ห้ามฆ่านกแขวงแขว เดี่ยวจะเป็นบาป
- ห้ามฆ่าชะนี ห้ามยิงนกกก เพราะมีคำพังเพยว่า "ชะนีตายหนึ่งตัวป่าเจ็ดผืนต้องวิเวก นกกกตายหนึ่งตัวไพรเจ็ดต้นต้องวังเวง"
- ห้ามบัสสาวะลงในลำห้วยลำธาร เดี่ยวนาที่ (เจ้าของลำห้วยลำธาร) จะลงโทษ
- ห้ามกวนไฟ เดี่ยวไฟจะดับ ห้ามกวนน้ำ เดี่ยวน้ำจะแห้ง

การปรับตัวของภูมิปัญญาท้องถิ่นสู่กระแสอนุรักษ์ธรรมชาติในปัจจุบัน

ปัจจุบันแนวคิดเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติได้แพร่หลายไปทั่วโลก เพราะอดีตทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลายลงอย่างมหาศาลด้วยน้ำมือของมนุษย์เอง ในทางปฏิบัติต่อการแก้ปัญหาเริ่มต้นขึ้นอย่างจริงจังเมื่อปี พ.ศ. 2415 เมื่อรัฐบาลอเมริกาได้ประกาศป่าแห่งหนึ่งชื่อ "เยโลสไตน์" เป็นเขตอุทยาน ซึ่งเป็นถิ่นฐานของชนเผ่าอินเดียนแดง ทำให้พวกเขาถูกผลักดันออกไปจากเขตอุทยานและไปอยู่ ณ ที่ทางการสหรัฐจัดให้

ในประเทศไทยเราปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่าไม้ก็ก่อตัวขึ้นเป็นวิกฤตที่สำคัญประการหนึ่งที่ส่งผลกระทบต่อเนื่องถึงสิ่งแวดล้อมและความมั่นคงของประเทศ เช่นเดียวกัน ซึ่งสาเหตุได้มาจากหลายประการ เช่น การบุกรุกพื้นที่ป่าเพิ่มขึ้นของราษฎรพื้นราบและการทำไร่เลื่อนลอยของราษฎรบนพื้นที่สูง ตลอดจนการดำเนินงานตามนโยบายของรัฐ ได้แก่ การเปิดสัมปทานป่าไม้ให้แก่บริษัทเอกชน การส่งเสริมปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกที่ส่งผลให้ราษฎรขยายพื้นที่เพาะปลูกเข้าไปในเขตป่าเพิ่มขึ้น

จากปัญหาดังกล่าวรัฐบาลไทยต้องเร่งดำเนินนโยบายเพื่อการป้องกันพื้นที่ป่าที่เหลืออยู่น้อยให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น โดยการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ประเภทต่างๆ เพิ่มขึ้นทุกปี เช่น เขตอุทยานเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า เขตป่าสงวน ตลอดจนการกำหนดชั้นคุณภาพตามมติคณะรัฐมนตรี ได้แก่ เขตต้นน้ำชั้น 1 เอ.1 บี. เป็นต้น และเพื่อพื้นที่ป่าอนุรักษ์เหล่านี้ปราศจากกิจกรรมใดๆ ของมนุษย์ รัฐบาลมีแนวโน้มของนโยบายที่จะควบคุมพื้นที่อย่างเข้มงวด หรืออาจถึงขั้นมีการอพยพโยกย้ายชาวบ้านออกไป หากเห็นว่ามีเหมาะสม

จากการดำเนินนโยบายดังกล่าวนี้ ส่งผลให้ชาวบ้านหลายพื้นที่ที่อยู่ในเขตป่าอนุรักษ์ได้รับผลกระทบ โดยเฉพาะชุมชนเผ่าต่างๆ ที่อยู่ในเขตป่าอนุรักษ์มากที่สุด พวกเขามีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องปรับตัวให้เท่าทันและสอดคล้องต่อสถานการณ์ที่เกิดขึ้น เพื่อความอยู่รอดของชุมชนในอนาคต ชุมชนปกากะญอเป็นตัวอย่างชุมชนหนึ่งที่สามารถปรับตัวให้สอดคล้องกับนโยบายการอนุรักษ์ป่าไม้ค่อนข้าง

ดี ทั้งนี้เนื่องจากอาศัยฐานความเชื่อเดิมและกฎจารีตประเพณีที่มีอยู่ก่อนแล้วมาปรับปรุงแก้ไขให้เข้ากับรูปแบบและแนวทางการอนุรักษ์ปัจจุบัน สามารถเข้าใจและยอมรับแนวคิดการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของประเทศชาติ และยิ่งไปกว่านั้นทำให้พวกเขาตระหนักถึงการอนุรักษ์มากกว่าในอดีตเสียอีก

ตัวอย่างชุมชนปกากะญอที่สามารถปรับปรุงภูมิปัญญาท้องถิ่นและพัฒนาให้เข้ากับรูปแบบการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติปัจจุบันที่ยกมาคือชุมชนปกากะญอที่มีชื่อว่า “กลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติบนพื้นที่สูง” คือ ชุมชนปกากะญอใน 5 หมู่บ้านหลัก ได้แก่ หนองหล่ม อ่างกาน้อย สบแอบ ผาหมอน และเมืองอาง ทั้งหมดอยู่ในเขตอำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ และอยู่ในเขตอุทยานดอยอินทนนท์

การรวมกลุ่มของ “กลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติบนพื้นที่สูง” เริ่มต้นจากการที่แต่ละหมู่บ้านมาพูดคุยปรึกษาและเริ่มต้นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติดิน น้ำ ป่าอย่างจริงจัง โดยได้พิจารณาจากรากฐานความเชื่อและแนวปฏิบัติตามกฎจารีตประเพณีเดิมที่มีอยู่แล้วมาปฏิบัติให้ดีขึ้นและสอดคล้องกับแนวคิดและรูปแบบการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของปัจจุบัน กิจกรรมแรกที่ร่วมมือกันปฏิบัติอย่างได้ผลคือ “การจัดทำแนวกันไฟและการเผาระวังไฟป่า” ได้มีการจัดตั้งคณะกรรมการที่ทำหน้าที่สอดส่องดูแลไฟไหม้ป่าช่วงฤดูร้อน และประสานความร่วมมือจากชาวบ้านอย่างต่อเนื่อง

การดำเนินงานในระดับหมู่บ้านที่เป็นรูปแบบมากขึ้นกว่าในอดีตนี้ ส่งผลให้ในเวลาต่อมาชาวบ้านได้อาศัยความได้เปรียบในเชิงความสัมพันธ์ทางสังคม เนื่องจากหมู่บ้านหลักทั้ง 5 หมู่บ้าน ส่วนใหญ่เป็นเครือญาติกัน ได้ไปมาหาสู่และพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดและประสบการณ์ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของกันและกัน ทำให้มองเห็นร่วมกันว่าสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงในปัจจุบันการดำเนินงานของแต่ละหมู่บ้านอย่างเอกเทศไม่เพียงพอเสียแล้ว เพราะไม่สามารถแก้ปัญหาในระดับกว้างออกไปได้ เนื่องจากปัญหาที่เกิดขึ้นไม่เกิดเฉพาะระดับหมู่บ้านเท่านั้น แต่เชื่อมโยงกันหลายหมู่บ้าน เช่น การเกิดไฟไหม้ป่ามักจะได้รับผลกระทบถึงกันเสมอ

ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านจึงตกลงกันระหว่างหมู่บ้าน ตั้งเป็นกลุ่มอย่างเป็นทางการ โดยได้เลือกตัวแทนจากหมู่บ้านต่างๆ มารวมกันและตั้งเป็นคณะกรรมการประสานงาน 1 ชุด จากนั้นความคิดและประสบการณ์การดำเนินงานได้แพร่เข้าไปสู่หมู่บ้านเล็กหมู่บ้านน้อย และหมู่บ้านเหล่านั้นก็ได้สมัครเข้าเป็นสมาชิกของกลุ่มเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ และกลายเป็นกลุ่มใหญ่ที่มีเครือข่ายทั่วบริเวณนั้น

ในด้านกิจกรรม กลุ่มมองเห็นว่า กิจกรรมที่แต่ละหมู่บ้านได้ปฏิบัติมานั้นส่วนใหญ่จะคล้ายๆกัน จะแตกต่างกันในรายละเอียดของการปฏิบัติเท่านั้น ดังนั้นการกำหนดจึงถือเอากิจกรรมระดับหมู่บ้านเป็นหลัก ซึ่งประกอบด้วยกิจกรรมหลักๆ ดังต่อไปนี้

1. การจัดทำแนวกันไฟ แต่ก่อนการจัดทำแนวกันไฟจะทำสำหรับการเผาไร่เท่านั้น ไม่ครอบคลุมพื้นที่หมู่บ้านทั้งหมู่บ้าน กล่าวคือ เมื่อถึงเวลาเผาไร่ ชาวบ้านจะร่วมกันไปทำแนวกันไฟรอบๆ ไร่ และมีการไปเผาไร่ร่วมกัน เพื่อสอดส่องดูแลระวังไฟจะลามออกนอกเขต แต่กลุ่มมองเห็นว่าในอดีตมีอยู่หลายครั้งที่ไฟไหม้ป่าที่ไม่เกิดจากการเผาไร่ ซึ่งได้ไหม้ป่าบริเวณกว้าง ยังความสูญเสียระบบนิเวศน์

อย่างมหันต์ กลุ่มจึงได้พัฒนารูปแบบการจัดทำแนวกันไฟเพื่อการเผาไร่มาเป็นการจัดทำแนวกันไฟเพื่อป้องกันไฟไหม้ป่าทั้งหมู่บ้าน กล่าวคือ ทั้ง 5 หมู่บ้านหลักก็ได้จัดทำแนวกันไฟรอบๆ หมู่บ้านของตนเองเป็นประจำทุกๆ ปี ซึ่งโดยปกติจะทำในเดือนกุมภาพันธ์และเมษายน พร้อมทั้งกำหนดกฎเกณฑ์เกี่ยวกับไฟป่า และได้ช่วยกันสอดส่องดูแลและระวังไฟไหม้ป่าอยู่เป็นประจำ

2. การจัดการด้านดิน น้ำ ป่า จากพื้นฐานการแบ่งพื้นที่ป่าอนุรักษ์ประเภทต่างๆ ที่อยู่ในรูปของ "ข้อห้าม" ตามจารีตประเพณีเดิมนั้น ชาวบ้านแต่ละหมู่บ้านได้พัฒนารูปแบบมากขึ้น กล่าวคือ พื้นที่ป่าอนุรักษ์ตามข้อหานั้น ก็ยังคงไว้เป็นเขตอนุรักษ์เหมือนเดิมและได้กำหนดเขตป่าอนุรักษ์เพิ่มเติมในส่วนที่เห็นว่าควรจะอนุรักษ์ไว้และเรียกทั้งหมดนั้นว่า "ป่าชุมชน" ได้มีการกำหนดพื้นที่ป่าออกเป็น 2 ประเภทคือ ป่าอนุรักษ์และป่าใช้สอย (ไร่หมุนเวียน) พร้อมทั้งได้กำหนดกฎเกณฑ์และบทลงโทษในกรณีที่เกิดการกระทำผิดด้วย

3. การอนุรักษ์พันธุ์สัตว์ป่า กลุ่มได้มองเห็นพ้องต้องกันว่า ควรจะรื้อฟื้นข้อห้ามเกี่ยวกับการล่าสัตว์ป่าที่บรรพบุรุษได้กำหนดไว้ และนำกลับมาใช้ใหม่ เพราะเหตุว่าปัจจุบันสัตว์ป่าประเภทต่างๆ หลงเหลืออยู่น้อย เช่น ชะนี นกกก หมี หมูป่า กวาง เก้ง เลียงผา ฯลฯ ได้มีการกำหนดเขตห้ามล่าสัตว์ป่าและกำหนดช่วงเวลาของการล่า พร้อมกับกำหนดกฎเกณฑ์และบทลงโทษด้วย

4. การจัดการด้านการเกษตร ในอดีตชาวปกากะญอได้มีอาชีพการทำไร่หมุนเวียนเป็นหลักซึ่งจำเป็นต้องใช้พื้นที่เป็นจำนวนมาก แต่ผลผลิตไม่คุ้มและยังมีผลให้ป่าถูกทำลายไปในบริเวณกว้าง ประกอบกับปัจจุบันผลของการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ เพื่อเข้าสู่ระบบการตลาดได้ทำให้ชาวบ้านได้หันไปปลูกพืชเหล่านี้มากขึ้น มีการใช้สารเคมีปราบศัตรูพืชและปุ๋ย ส่งผลให้สภาพแวดล้อมในหมู่บ้านเริ่มเปลี่ยนแปลงไปในทางลบ

ชาวบ้านได้เริ่มพูดคุยกันถึงผลกระทบของรูปแบบการเพาะปลูกทั้งสองรูปแบบ และพยายามปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตเสียใหม่ โดยการค่อยๆ ลดพื้นที่ไร่หมุนเวียนลงและให้เป็นที่ดินถาวรมากขึ้น ในขณะที่ค่อยๆ ลดการปลูกพืชเศรษฐกิจที่ต้องใช้สารเคมีและเพิ่มการปลูกพืชผักเพื่อการเลี้ยงชีพและใช้ปุ๋ยธรรมชาติ ทั้งนี้เพื่อให้การเกษตรในหมู่บ้านได้สอดคล้องกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและยั่งยืนต่อไป

5. การสัมมนา ทุกๆ ปีๆ ละ 1 ครั้ง จะจัดให้มีการสัมมนาร่วมกัน เพื่อเปิดโอกาสให้ชาวบ้านมาพบปะกัน แลกเปลี่ยนประสบการณ์การดำเนินงานและสภาพปัญหาของแต่ละหมู่บ้าน และสรุปบทเรียนการดำเนินงานร่วมกัน ตลอดจนวางแผนการดำเนินงานในปีต่อไป ในโอกาสนี้กลุ่มได้เชิญฝ่ายต่างๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งเอกชนและส่วนราชการ เช่น อุทยาน ที่ดิน ป่าไม้ อำเภอ โรงเรียน เข้าร่วมการสัมมนาด้วย เพื่อรับฟัง แลกเปลี่ยนความคิดเห็น และร่วมเสนอแนะข้อคิดเห็นการดำเนินงานของกลุ่ม

ระเบียบกฎเกณฑ์และหลักปฏิบัติ

นอกจากนี้แล้วชาวบ้านได้ร่วมกันจัดตั้งระเบียบกฎเกณฑ์และหลักปฏิบัติ ซึ่งถือเป็นการต่อ

ยอดหรือพัฒนารูปแบบข้อห้ามต่างๆ ที่มีอยู่แล้วในจารีตประเพณีเดิม ซึ่งจะทำให้คนยุคใหม่สามารถเข้าใจได้ เพราะได้สอดคล้องกับกฎหมายในสมัยปัจจุบัน ซึ่งรายละเอียดมีดังต่อไปนี้

1. ให้ช่วยกันทำ "แนวกันไฟ" ทุกปีช่วงเดือนกุมภาพันธ์และเมษายน
2. ร่วมกันสอดส่องดูแลไฟไหม้ป่า หากเกิดไฟไหม้ถือเป็นภาระหน้าที่ของทุกคนในหมู่บ้าน
3. ให้ทุกหมู่บ้านกำหนดเขตพื้นที่ประเภทต่างๆ ให้ชัดเจน คือ เขตป่าอนุรักษ์ เขตป่าใช้สอย เขตที่ดินทำกิน และเขตที่อยู่อาศัย
4. ในพื้นที่เขตป่าอนุรักษ์ห้ามเข้าไปตัดไม้ทำลายป่าและเข้าไปทำกินเด็ดขาด
5. ในเขตป่าชุมชนหรือป่าใช้สอยสามารถตัดต้นไม้ได้สำหรับใช้ประโยชน์ดังต่อไปนี้คือ สร้างบ้านเรือน ทำฟืน และทำไม้ล้อมรั้ว แต่ทุกครั้งที่เข้าไปใช้ประโยชน์ ให้แจ้งให้ คณะกรรมการทราบเสียก่อน
6. ร่วมกันปลูกป่าไม้เพิ่มเติมปีละ 500 ต้น ในเขตป่าอนุรักษ์และป่าชุมชน
7. ทำป้ายติดในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ และที่ดินทำกิน
8. ห้ามเผาป่าด้วยเหตุผลใดๆ หากมีการฝ่าฝืนจะปรับตั้งแต่ 500-1,500 บาท
9. ห้ามล่าสัตว์ป่าในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ หากมีการฝ่าฝืนจะปรับตั้งแต่ 1,000 - 2,000 บาท
10. ห้ามตัดไม้เพื่อการพาณิชย์โดยเด็ดขาด หากฝ่าฝืนจะปรับ 2 เท่าของราคาไม้
11. ต้องใช้ไม้ที่ตัดแล้วให้คุ้มค่าที่สุด ห้ามตัดทิ้งโดยเปล่าประโยชน์
12. หากต้องการเก็บของป่า ห้ามตัดต้นไม้ หากฝ่าฝืนจะปรับตั้งแต่ 50-100 บาทหรือดำเนินคดี

เพื่อการดำเนินงานจะเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและบรรลุวัตถุประสงค์ของกลุ่ม จึงมีการจัดคณะกรรมการออกเป็น 2 ระดับ คือ คณะกรรมการระดับหมู่บ้าน และคณะกรรมการระดับกลุ่มปฏิบัติ

สรุป

ชนเผ่าปกากะญอเป็นชนเผ่าหนึ่งที่มีความเป็นอยู่ผสมกลมกลืนกับธรรมชาติ พวกเขามีโลกทัศน์ต่อทรัพยากรธรรมชาติในลักษณะที่มีความจำเป็นต่อการดำรงชีพ มีความสำนึกที่จะต้องดูแลรักษาให้คงอยู่อย่างยั่งยืน ในอดีตพวกเขาได้สร้างกฎเกณฑ์ (ข้อห้าม) ไว้มากมายเพื่อการรักษาธรรมชาติและได้ผูกโยงความเชื่อเข้ากับมิตินิ่งสูงสุดไว้อย่างแนบแน่น

จนสามารถรักษาสมดุลทางนิเวศวิทยาได้มาแล้วหลายชั่วอายุคน เมื่อมาถึงสถานการณ์ปัจจุบัน แม้อิทธิพลของทุนนิยมและวัตถุนิยมจะเข้าไปสู่ชุมชนและพยายามทำลายรากฐานความเชื่อเดิม แต่พวกเขายังคงยึดคุณค่าความเชื่อเดิมและปรับเปลี่ยนรูปแบบการรักษาทรัพยากรธรรมชาติใหม่ให้เท่าทันและสอดคล้องกับสถานการณ์ปัจจุบันได้ เพื่อความอยู่รอดภายใต้ความอุดมสมบูรณ์และสมดุลย์ของทรัพยากรธรรมชาติจะยังคงดำรงอยู่ในชุมชนชาวปกากะญออย่างยั่งยืนต่อไป

บรรณานุกรม

- ชูสิทธิ์ ชูชาติ. รายงานการวิจัยเรื่องการใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์ป่าและระบบนิเวศ
เพื่อการแก้ปัญหาภัยแล้งของประเทศไทย, 2538 (อัดสำเนา)
- กาญจนา แก้วเทพ. มรดกทางวัฒนธรรมและศาสนาหลังสร้างสรรคในชุมชนชนบท. สภา คาทอลิก
แห่งประเทศไทยเพื่อการศึกษา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สื่ออักษร, 2534
- ฝ่ายข้อมูลเผยแพร่ กป.อพช. และชมรมนักพัฒนาภาคเหนือ รวบรวมจากเอกสารกรมป่าไม้และ
การลงพื้นที่.
- พอลและอีเลน ลูอิส. หกเผ่าดอย, 2528
- สุปอย และคณะตัวแทนชาวบ้านผามอน. คณะกรรมการองค์กรเครือข่ายลุ่มน้ำแม่กลาง อำเภอ
จอมทอง จังหวัดเชียงใหม่, 2541

บุคคลอ้างอิง

- สิงห์ทอง จอพอ. ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านดอกแดง อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่, 2541
- กิแะ เท็ดนาราร. ผู้นำทางพิธีกรรม บ้านดอกแดง อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่, 2541
- ฟือเกาะเกาะ จอพอ. ฮีโซและอดีตผู้ใหญ่บ้าน บ้านดอกแดง อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่, 2530
- ณรงค์ชัย วอปือ. ผู้นำหมู่บ้าน บ้านผามอน อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่, 2541
-

